BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

AVGVSTINVS
DE CIVITATE DEI

EDIDIT

B. DOMBART

I

LIPSIAE
IN AEDIBVS B.G. TEVBNERI

SANCTI

AURELII AUGUSTINI

EPISCOPI

DE CIVITATE DEI

LIBRI XXII

TERTIUM RECOGNOVIT

B. DOMBART

VOL. I · LIB. I—XIII

EDITIO STEREOTYPA

LIPSIAE IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI MCMXXI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

MEMORIAE

CAROLI HALM

DICATUM

*Tertiam hanc voluminis primi recensionem cum praefatione mihi **Bernardus Dombart**, vir de studiis Augustinianis si quis alius optime meritus, mense Iulio anni praeteriti, cum morbo fatali implicitus vires operi ad finem perducendo non iam pares esse sentiret, tradidit, ut plagulas ultima lima persequerer typisque exscribendas curarem. Quod, quantum in me fuit, absolvi summa verecundia id observans, ne fines recensioni ab ipso editore circumscriptos transgrederer. Hoffmanni igitur editione iterum collata examinatisque testimoniorum locis nil mutavi nisi errores mendaque aperta, perpauca addidi. Adnotationis criticae apparatum vero nonnunquam scripturae compendiis crebrius usurpatis amputatisque quibusdam levioris momenti partibus in artius contrahere necesse fuit, cum propter usum stereotyparum quas dicunt alterius editionis tabularum commentario critico spatium pateret modicum. Praefationi denique ea inserui, quae de codice G et de editionibus veteribus indicantur (cf. pag. XII).*

*Quo in opere me identidem benignissime adiuvit amicus et collega **Otto Staehlin**, Clementis Alexandrini librorum editor doctissimus, qui nonnullas quoque codicum Monacensium lectiones in dubio relictas denuo contulit.*

Monachii Id. Ian. MCMVIII.

Alfonsus Kalb.

PRAEFATIO.

PARS PRIOR.

Praemittantur huic editioni ea, quae ex praefatione Emanuelis Hoffmanni de codicibus ab eo collatis excerpenda videbantur.

Codicum manuscriptorum, qui opus Augustinianum de civitate Dei aut integrum aut partem eius continent, vetustissimus est *L*, qui numero 607 insignitus in Lugdunensis civitatis bibliotheca adservatur. Is saeculo sexto litteris semiuncialibus scriptus et Leopoldi Delisle*) singulari merito una cum *A*, apographo eius, anno 1880 a longa oblivione vindicatus quinque tantum priores libros exhibet atque ne hos quidem incolumes. Apparent enim in eo aliquot maiores minoresque lacunae (in nostra editione pag. 3, 10—25, 4; 124, 25—125, 28; 131, 27—144, 7; 163, 30—174, 29; 197, 26—199, 2; 240, 3—242, 3); et ea quoque quae etiamnunc restant folia non raro situ et umiditate mutilata atque deformata sunt. Interpolationis *L* inmunis est neque tamen levibus gravioribusque librariorum mendis vacat.

A Codex *A*, nono saeculo scriptus et in eadem bibliotheca Lugdunensi numero 608 insignitus, libros I—XIV continet, quorum quinque priores ex codice *L* descripti sunt exceptis prioribus sex foliis paulo recentiore manu scriptis,

---

*) Notices et Extraits des manuscrits de la bibliothèqu[e] nationale et autres bibliothèques, publiés par l'Institut nation[al] de France, Tome XXIX, Paris 1880 p. 366—369; 397—4[...] Cf. Album Paléographique . . . par la société de l'école [des] chartes (Paris 1887), tab. VII.

quae aliud exemplar secuta est. Indidem ea videntur petita esse, quae in *Λ* a sexto libro usque ad quartum decimum leguntur. Hae partes codicis *Λ* ab Hoffmanno littera ***l*** notantur. ***l***

Ceterum post folium sextum, cuius extrema vocabula sunt: *multos inqui[unt]* (p. 20, 20) in *Λ* (***l***) folium excidit, post quam lacunam codex *Λ* incipit a vocabulis *[extrin]secus sed ad* (p. 23, 25), cum ***L*** p. 25, 4 e vocabulis *fuit Daniel* initium capiat.

Aliam quoque lacunam Lugdunensis veterrimi (p. 197, 26—199, 2) non codicis *Λ* sed codicis ***l*** librarium in folio inserto supplevisse ab Hoffmanno monemur.

In codicibus ***LΛl*** nulla est capitum distinctio aut inscriptio.

Codex Corbeiensis (*C*), saeculo VII litteris semiun- ***C***
cialibus scriptus, olim inter libros mss. Germanenses numero 766, nunc in bibliotheca publica Parisina numero 12 214 insignitus, libros novem priores continet praemisso indice capitulorum ad decem priores libros pertinentium.

Ex hoc codice et aliis septem Parisinis (***abcdefg***) Fridericus Duebner, cum anno 1838 monachorum Benedictinorum celeberrimam editionem denuo emittendam curaret (= *v*), in adnotatione critica volumini alteri subiuncta multas egregias lectiones memoravit, quarum partem tantum in textum recipere ausus est, quia id legis sibi scripserat, ne quid in recensione Benedictinorum mutaret nisi eis locis, quibus Augustinus ex gentilium scriptoribus quaedam mutuatus est aut apertum aliquod mendum tollendum videbatur aut optimorum codicum consensus vulgatam formam retineri vetabat. (Cf. Duebnerianae editionis pag. XXII; Nov. annal. philol. XI (32) pag. 68.)

Codicem Corbeiensem, quamquam ex optima mana-
t origine et nitide scriptus est, Emanuel Hoffmann semel
rumque eum diligenter perscrutatus recte iudicavit non
nti esse aestimandum, quanti, priusquam codices Lugdu-
nses in notitiam venerunt, et Duebnero et mihi visum est.

Multis enim exemplis in paginis VI et VII praefationis prolatis ille aperte probavit non solum librariorum ineruditorum erroribus, sed etiam hominum doctiorum interpolationibus illum crebro esse deformatum*).

Ex septem libris Parisinis, quibus Duebner in editione sua conformanda usus est, Hoffmann quinque meliores elegit. Sunt autem hi:

a (= A Duebn.) 1. n. 2050, olim Colbertinus n. 437, membr., saec. X scriptus. In sex foliis ei praemissis rudi manu saeculi XIV vel XV index capitulorum scriptus est.

b (= B Duebn.) 2. n. 2051, membr., saeculi X. De summario in hoc codice libro XVIII praemisso cf. vol. II editionis nostrae pag. X.

d (= D Duebn.) 3. n. 2053, membr., saeculi X. Hic Corbeiensi vetustissimo admodum similis est neque tamen ex hoc, sed ex alio aliquo vetere codice videtur descriptus esse. In libro primo lacuna est a pag. 28, 13 nostrae editionis usque ad pag. 42, 10 pertinens. Eiusdem libri capitibus XVI prioribus manu saeculi XII argumenta in margine adscripta sunt.

e (= E Duebn.) 4. n. 11 638, olim Corbeiensis, deinde Germanensis n. 258, membr., saec. X.

g (= G Duebn.) 5. n. 12 215, olim Corbeiensis, deinde Germanensis n. 767, membr., saec. X.

Codd. ***abe*** omnes, ***d*** octo priores, ***g*** septem posteriores libros continent.

Lectionum sinceritate codd. ***deg*** codicibus ***ab*** praestant, neque tamen ullus eorum interpolationum indiciis caret.

Codices ***c*** (= *C* Duebn.—Paris. n. 2052) et ***f*** (= *F* Duebn. —Paris. n. 11 637), quorum alter decem priores, alter duodecim posteriores libros exhibet, Hoffmanno indigni videbantur quos conferret. Ex capitum tantum inscriptionibus

*) Paucis locis Hoffmanni iudicio non opinor adsentiendum et Corbeiensis codicis lectiones praeferendas esse velut p. 113, 17 (101, 13 Do.[3]); 125, 1 (111, 24).

in libris posterioribus codicis *f* lectiones ab Hoffmanno identidem enotatae sunt.

Ex bibliotheca Universitatis Patavinae Hoffmann duos codd. in usum suum convertit, quorum unus (*p*) n. 1469, alter (*q*) n. 1490 insignitus est. Uterque eorum omnes de civitate Dei libros et indices capitulorum exhibet. *p* *q*

Et *p* quidem, quamquam XIV demum saeculo scriptus et multis locis aut scribarum neglegentia aut interpolatorum audacia depravatus est, tamen saepe egregiis lectionibus a maiore codicum parte differt. In prioribus quinque libris cum Lugdunensibus *L A* manifesto conspirat.

Cod. *q*, saec. XIII scriptus, olim Francisci Petrarcae poetae fuisse fertur. Dubium non est, quin ex recentiore atque deteriore fonte derivatus sit*). Idem cum propter conpendiorum multitudinem et insolitam formam difficilis sit lectu, Hoffmannus ex novem prioribus tantum libris et capitulorum indice lectiones eius notavit.

Cod. Farfensis (*r*) n. 26 Bibl. Vittor. Emman. saec. XI scriptus libros IV—XX c. 5 continet. Ex hoc Hoffmann lectiones paucas libri quarti 'miram inscitiam et neglegentiam librarii prodentes' in praefat. pag. XVI, satis multa ex libris XV et XVI in adnotatione exscripsit. *r*

Codices S. Crucis n. 138 (Bibl. Vitt. Emman.), qui libros VIII—X (*s*), et eiusdem bibliothecae n. 391, qui libros XI—XVI continet (*t*), initio saec. X eadem manu scripti unius quondam codicis partes videntur fuisse. *s* *t*

Eorum lectiones crebrae ab Hoffmanno in librorum VIII—XII adnotatione adferuntur. Qui (in volum. prioris praefat. pag. XVI) recte censet codices *s t* codici *p* cognatione esse propinquos, quamquam sinceritate eo inferiores sint; idemque fere de codice *r* dici potest: cf. II 98, 28 (Do.³); 117, 13 etc. —

*) Hoffmannus monet codicem *q* ubique fere cum vulgata quam dicunt consentire, quod non mirum videtur, si verum est, id quod opinor, editionem principem Sublaquei impressam ex illo praecipue aut ex simillimo eius exemplari originem duxisse.

De primitiis meis Augustinianis, quarum et auctor fautorque benevolentissimus et adiutor constantissimus Carolus Halm fuit, brevitatis causa nunc tacebo et satis habeo eorum codicum hic mentionem facere, quos in tribus editionibus meis conformandis adhibui.

V Quorum antiquissimus est Capituli Veronensis (*V*) n. XXVIII 26, libros XI—XVI continens, litteris uncialibus saeculo VII, ut Reifferscheidio videbatur*), scriptus, sed rectius fortasse saeculo VI adtribuendus**).

Em. Hoffmann quoque, qui iam anno 1868 ipse eundem codicem Veronae contulerat et postea a Dr. Guil. Weinbergero denuo inspiciendum curavit, illum haud dubie vetustiorem esse duxit saeculo VII.

Hic codex, etsi non desunt in eo scribarum errores aut correctorum coniecturae parum prosperae, plerumque tamen sinceritatis prae se fert indicia. Interpolationis manifestae exempla haec sunt: Vol. I 472, 10 loquuntur] dicuntur *V* (locuntur *Eug.*) ‖ 552, 18 suauiter] sapienter *V* (cf. II 62, 9) ‖ 570, 26 arduus] arduus carduus ***VFGelp*** ‖ II 36, 2 sq. non peccandi facilitas] in non peccando felicitas *V*; *sed cf. lin. 4; 6* ‖ 49, 26 damnabilem] laudabilem *V* ‖ 83, 7 quinta] quinta sexta ***VGb***^{2}; cf. 76, 24; 84, 5 ‖ 184, 25 corporis] caro *V* ‖

Praemissa sunt in codicis Veronensis prioribus sex foliis capitula librorum XI—XIV saeculo X scripta.

---

*) Cf. Relationes de conventibus classis histor. philolog. Academiae Vindobonensis vol. 49 pag. 8.

**) Dr. Christ. Hoerner, collega olim meus doctissimus, interea autem et nobis et artibus liberalibus praematura morte abreptus, qui meo rogatu ante hos triginta annos codicem Veronensem Carolo Giuliario canonico et bibliothecario Veronensi liberalissime eum adiuvante summa cum cura contulit, praeter collationem perfectam etiam effigiem photographicam quam dicunt folii LXXX mihi misit, cuius scriptura paulum differt ab ea forma, quae in Liviano codice Vindobonensi occurrit et VI vel V saeculo scripta perhibetur esse (Zangemeister et Wattenbach, Exempl. codd. latin. tabul. 18).

Codex quondam Frisingensis (***R***), nunc Monacensis ***R***
lat. n. 6259, libros XV—XXII continens, membran., saec. X ineuntis, ut videtur, scripturae sinceritate insignis neque tamen mendorum interpolationumque prorsus inmunis est. In libris XV et XVI Veronensi ceteris similior est et non indignus mihi videbatur, quem in dubiis extremorum librorum locis praecipue ducem sequerer (cf. vol. II praef. pag. IV).

Codex quondam Augustanus (***A***), nunc Monacensis ***A***
lat. n. 3831, omnes libros conplectens, membran., saec. X, in prioribus operis partibus ex optimo fonte videtur fluxisse, ut infra prolixius exponam. In posterioribus libris fides eius atque auctoritas sensim minuitur et interpolationis vestigia augentur; inprimis in locis ex libris divinis allegatis priscae interpretationi latinae crebro Vulgata quae dicitur substituta est*).

A vol. I p. 472, 15 usque ad pag. 477, 24 in codice ***A*** multa desunt sine ullo lacunae indicio; cf. vol. II praefat. pag. V. Maior etiam lacuna a vol. II p. 137, 6 usque ad pag. 160, 7 pertinet.

Cod. Coloniensis (***K***) n. 75 (Darmstadt. 2077), libros ***K***
I—X continens, membran., saec. VIII fertur scriptus esse. Hunc anno 1876 ipse contuli, postquam insigni liberalitate summorum in Borussia et Bavaria magistratuum et Coloniensis bibliothecae praefecti factum est, ut ille domum meam mitteretur. Auctoritas eius inprimis a sexto libro usque ad decimum non parvi pendenda est, sed ipse quoque interpolatione saepius est depravatus. (Cf. Jaffé et Wattenbach, Ecclesiae metropol. Colon. codd. mss. pag. 24.)

Alter codex quondam Frisingensis (***F***), nunc Mona- ***F***
censis lat. n. 6267, duodeviginti priores libros continens, membran., saeculo IX fere scriptus, ex dissimilibus constat partibus. Medii enim sex libri (XII—XVII) vetustiore et diligentiore manu firmis formosisque litterarum ductibus exarati a

---

*) Ut Duebner in lect. var. ad pag. 1110 A adnotat, etiam codices Parisini ***ab*** Vulgatam solent sequi.

folio 177 usque ad folium 386 pertinent et 26 quaterniones seorsum numeratos conplectuntur (= F^{α}). In folio 386ᵛ est subscriptio satis mira, de qua vol. II pag. 255 huius editionis diximus. Haec media pars ex paulo meliore archetypo videtur originem duxisse quam undecim priores libri et duodevicesimus (= F^{β}). Neutra tamen pars caret interpolationibus.

Codicis Monacensis lat. n. 2532 sq., quondam Alderspacensis, omnes libros conplectentis subsidio in altera editione interdum usus sum (= *L*), praesertim ubi ceteri codices mei me deficiebant; in hac editione omisi lectiones eius no-
⌉ tare, quoniam cognoveram eum ex codice Ratisbonensi (⌉) originem habere. De hoc codice et de ratione, quae inter eum et codices ***AFG*** intercedit, cf. vol. II praefat. pag. V sqq.

G E Ibidem pag. VIII sq. disputantur ea, quae ex codice ***G*** (Sangallensi n. 178) et ex Eugippii excerptis (***E***) in commentarium criticum recepta sunt.

In capitum argumentis vel titulis recensendis nostri codd. minorem usum praebuerunt. Inveniuntur tamen librorum XI et XII capitularia in codd. ***V*** et ***A***, libri XIII in ***VAF***, libri XIV in ***V***, librorum XVI et XVII in ***F***; reliqua capitum argumenta nostri codices aut omnino non aut ita composita exhibent, ut a ceterorum argumentorum ratione atque elocutione prorsus discrepent et recentiorem aetatem redoleant. Huius modi titulorum formae in quibus nostrorum codicum inveniantur, exposui vol. II praefat. pag. X—XV. Ex eis quos Hoffmann contulit codicibus solus ***b*** ad solum librum XVIII eius modi titulos videtur afferre. (Cf. in Hoffmanni editione praef. vol. prioris pag. X—XII.)

Ed. Arg. De editionibus veteribus in adnotatione critica, praecipue librorum I et II, adhibitis prolixius disseritur editoris opusculo: 'Zur Textgeschichte der Civitas Dei Augustins' (in 'Texte u. Unters. z. Gesch. d. altchristl. Lit.' ed. Harnack-Schmidt tom. 32 fasc. 2a). Quarum editionum praestantissima iudicanda est Argentoratensis anno 1468 vel prius in Mentelini typographi officina

excusa, quippe quae haud exiguum numerum lectionum optimarum ab editione quam principem vocant (typ. expr. *Ed. princ.* Sublaquei 1467) discrepantium exhibeat. Ex vetustioribus enim melioribusque codicibus quibusdam, quos cum ***A K F*** interdum etiam cum ***A*** aliquid rationis habere verisimile est, hausisse videtur quam 'princeps' illa, quam codicem *q* plane secutam esse apparet.

PARS ALTERA

Quaeritur, quae sit in duobus primis de civitate Dei libris codicum inter se cognatio aut diversitas.

Miretur quispiam, quod Emanuel Hoffmann optimam uberrimamque materiam, quam in editione sua arti criticae suppeditavit, non per genera et species accurate digesserit vel etiam stemma quoddam confecerit, quo codicum aut omnium, qui adhuc collati sunt, aut certe complurium inter se cognatio perspicue monstretur.

At peritum rerum existimatorem non fugiet huic tantae moli vel doctissimi hominis vires inpares esse. Nulla autem hic difficultate magis laboratur quam librorum manuscriptorum inconstantia, qua factum est, ut singuli non in omnibus partibus suis ipsi sibi aequales sint, sed crebro varient et alibi aliam originem prae se ferant.

Ceterum quod in universum nunc effici nequit, id in particula saltem totius operis conari licebit, ut parva quaedam fundamenta iaciantur, unde spes est paulatim ad ampliorem altioremque structuram posse perveniri.

Exempli causa eligo primos duos libros de civitate Dei et initium facio ab Augustano nostro (***A***), de cuius lectionibus quibusdam in altero tertiae editionis volumine extrema praefationis parte breviter egi.

Et primo quidem praetermissis capitibus I—XII primi libri, quae in codd. Lugdunensibus ***LA*** desunt, omnes fere colligam locos, quibus ***A*** solus (I) cum solis codd. ***LA*** aut

(II) cum solo Patavino *p*, deinde eos, quibus *A* solus (III) cum *LAp* aut (IV) cum eisdem et Corbeiensi (*C*) concordant; postremo solius *A* (V) cum *LAC* aut (VI) cum solis *Cp* aut (VII) cum solo *C* consensum exemplis ostendam.

I.

Consentit ergo Augustanus solus cum solis Lugdunensibus aut certe cum altero eorum*) his locis:

24, 23 desint *AA*¹ (*falso*); desunt *rell. ed. princ. Arg. v***).
25, 5 deserit *L*¹*AA* (*falso*); deseruit *rell. ed. princ. Arg. v.*
25, 9 suis *LAA* (*recte*); in suis *rell. ed. princ. Arg. v.*
25, 10 chitaristam *LA*; chytaristam *A*; citharistam *rell. v.*
25, 26 fuisse *LAA* (*falso*); esse *rell. ed. princ. Arg. v.*
28, 23 eis] *om. LAA* (*perperam*?; *antecedit* quisquis).
28, 29 si] *om.* (*L*?)*AA*¹ (*recte*?).
29, 9 nihil mali (*L*?)*AA* (*recte?*); nihil tale ¬; mali nihil *rell. ed. princ. Arg. v.*
30, 24 uitanda *L*¹*A*¹*A*¹ (*falso*); uitianda *rell. v.*
35, 7 de frutectis esse *LAA*; esse de fr. *rell. ed. princ. Arg. v.*
36, 27 theobrutus *LAA*; theobrotus *CKF*¬*bepq ed. princ.*; theobrocus *ed. Arg.*; Cleombrotus *v* (*recte, nisi forte Augustinus ipse errarit*).
37, 18 ammonere *LAA*; adm. *rell. v.*
37, 21 mansiones aeternas *LAA*; se mans. aet. *CKF*¬*a*²*b epq ed. princ. Arg.*; mans. aet. se *v.*
37, 22 esse (se *superscr.*) promisit *L*; esse se prom. *AA*; se *om. C*(?)*KF*¬ *rell. v.*
37, 22 proponant *LAA* (*recte*); opponant *C*(?)*KF*¬ *rell. ed. Arg. v*; ponant *ed. princ.*

---

*) *Interdum velut 39, 2; 46, 24; 47, 22; 85, 13; 17; 29; 89, 32 ex recentioribus quoque mss unus alterve Augustano suffragatur.*

**) *L hic deest.*

39, 2 eorum eundem illum *CKF¬bpq ed. princ.*; eorundem illum *LAAc* *) *ed. Arg.*; eorundem illi *a*; eorum eidem illi *v*.

39, 3 M. catoni regulum *LAA*; m̃ catoni m̃ regulum *C*; catoni m. regulum ¬*p*; marco catoni marcum regulum *abc ed. princ. Arg. v* **).

40, 15 quisque /// (*erasis 2 vel 3 litteris*) *L*; quisquā *A* (*parum recte*); quisque (*A*?) *rell. v.*

46, 24 quoniam omnes (*L*?) *AA*¬ ***) *ed. princ. Arg.* (quia omnes) *sec. Graec. (cf. 360, 31; 398, 22; II 398, 12)*; omnes *om. rell. v.*

47, 11 sunt *LAA ed. princ. Arg. (recte)*; sint *CKF*¬ *rell. v.*

47, 22 diruptaque *LAA*¬ *(cf. 46, 24) ed. princ.*; disrupt. *CKF rell. ed. Arg. v.*

47, 29 liuido *LAA*^{1}; *cf. 54, 6.*

49, 17 constitui *LAA* (*recte*); construi *CKF*¬ *ed. princ. Arg. rell. v*; *cf. 136, 28; 137, 7; 8.*

54, 5 mi] *om. LA*^{1}*A* (*recte; cf. 3, 17*); fili mi *K*^{2}*F*¬*q*; mi fili *rell. ed. princ. Arg. v.*

54, 6 liueraliter *LAA* †).

55, 11 pudore *LAA* (*falso*); pudorem *rell. v.*

55, 27 deos eorum *LAA*; eor. deos *rell. ed. princ. Arg. v.*

60, 16 scola//s *L*; scolas *AA*.

60, 28 superuiae *LA*^{1}; *cf. 54, 6.*

61, 14 malorum (*L*?)*AA* (*falso*); maiorum *rell. v.*

61, 15 liuido *LAA*^{1}; *cf. 54, 6.*

61, 20 d$\overset{i}{a}$nae (*sic!*) *L*; dianae *AA*; danaae *rell. v (recte).*

63, 15 dein *LAA*; denī *q*; deinde *rell. ed. princ. Arg. v.*

---

*) *Cf. p. XIV adnot.*

**) *Cf. Cic. Milon. § 18* cum ornatissimum equitem Romanum P. Clodius M. Papirium occidisset.

***) *Cum* ¬ *partim ex A pendeat (cf. vol. II praefat. pag. V sqq.), assensus eius hic parvi est momenti; cf. 47, 22; 82, 1; 85, 13; 17; 29.*

†) *Litterae* b *et* u *in codd. LA saepissime confunduntur. Eius modi errores identidem ad Augustanum pervenerunt. Cf. 47, 29; 60, 28; 61, 15; 71, 18; 86, 32.*

66, 11 sunt mali *LAA* (*falso*); sint mali *rell. ed. princ. Arg. v.*

67, 6 immo^non^romae. (*sic!*) *L*; immo non romae *A* (*falso*); immo non romae A^1; immo romae *rell. ed. princ. Arg. v* (*recte*).

71, 18 iobi LAA^1; *cf. 54, 6.*

74, 30 tempore breui L^1AA; breui temp. (*C*?) L^2 *rell. ed. princ. Arg. v.*

75, 8 iura sibi *LAAp* (*cf. 121, 27*); sibi iura *CKF*ꓶ *abdeq ed. princ. Arg. v.*

76, 29 etiam ab illo L^1AA *ed. princ. v*; ab illo et. CL^2Kꓶ *abdepq ed. Arg.*

81, 11 a bono rege LAA^1ꓶ (*falso*; *cf. 46, 24*); a rege uno *p*; ab uno rege A^2 *rell. ed. princ. Arg. v.*

82, 1 quodam mihi *LAA*ꓶ (*cf. 46, 24*); mihi quod. *CKF rell. ed. princ. Arg. v.*

82, 17 res L^1A^1Aꓶ (*falso; cf. 46, 24*); reis *rell. v.*

85, 13 frenandis *LAA*ꓶ (*cf. 46, 24*); refren. *C rell. ed. princ. Arg. v.*

85, 17 ne *LAA*ꓶ (*cf. 46, 24*) *ed. princ. Arg.*; nec *C rell. v.*

85, 29 instituerunt *LAA*ꓶ (*cf. 46, 24*); *falso.*

86, 32 liuerand. LAA^1; *cf. 54, 6.*

89, 32 conflictione *LAAq ed. Arg.* (*cf. pag. XIV adnot.*); conflictatione *rell. ed. princ. v.*

92, 24 illic LA^1A^1 (*falso*); illinc *rell. ed. princ. Arg. v.*

95, 17 laudauiliter LA^1; laudabiliter *A* (*falso; sequitur* naturaliter); laudabile *rell. ed. princ. Arg. v.*

[His exemplis addo lectiones quasdam Augustani, quae, etsi non omnino pares sunt Lugdunensibus, manifesto tamen inde originem duxerunt.

34, 27 eorum *A*; lorum L^1; illorum L^2 *rell. v.*

66, 9 permixta *A* (*falso*); permixtae *LA*; permixte *rell. v* (*recte*).

72, 19 *vocabula* populo Romano *omisit cod. A; quod qui potuerit fieri ex lectionibus codicum LA apparet, ubi*

populo Romano *breviata forma sic scriptum est*: PRO. *quod ante* propterea *facillime potuit excidere. Similiter p. 118, 19* ***L A¹ C¹*** *ante* PRO *(= populo Romano) praepositionem* pro *omiserunt.]*

II.

Consentit Augustanus solus cum solo Patavino *(p)*:

37, 19 ille si hoc *Ap* (*recte?*); si hoc ille ***LACKF¬abeq*** *ed. princ. Arg. v.*

43, 11 domino] *XPO Ap* (*perverse*).

47, 31 obtritos] obritos ***LA¹***; obrutos *Ap* (*male*).

63, 6 quem non] quem *om. Ap* (*satis apte*).

88, 6 prius] prior *Ap¹* (*falso*).

III.

Consentit Augustanus cum solis Lugdunensibus et Patavino *(p)*:

33, 20 testem mentis suae ***LAAp***; m. s. t. ***CKF¬*** *rell. ed. princ. Arg. v.*

37, 3 huius ***LAAb¹**)*** *p ed. Arg.*; ad huius ***CKF¬*** *rell. ed. princ. v.*

38, 20 quid ergo ***LAAp***; quid ergo est ***CKF¬abeq*** *ed. Arg. (Horat. epist. II 3, 353)*; quid est ergo *ed. princ. v.*

40, 18 corpori eiusque concupiscentiae ***LAAe**)*** *p* (*optime*); corpori concupiscentiaeque ***KF¬abq*** *ed. Arg.*; corporis concupiscentiae *ed. princ. v*; corpori voluptatique ***C*** (*manifesta interpolatio*).

41, 29 qualibet ***LAAp*** (*recte*); qua (***C****?*) ***KF¬*** *rell. ed. princ. Arg. v.*

45, 3 deum credant ***LAAp***; cr. d. ***CKF¬eq*** *ed. princ. Arg. v.*

49, 14 cogitare ***LAAp*** (*recte*); considerare ***CKF¬abdeq*** *ed. princ. Arg. v.*

---

*) *Cf. adnot. in pag. XIV.*

49, 24 hac] *om.* ***LAAp*** *(recte? cf. Suet. Caes. 60).*

57, 22 adque (atque) ***LAAp***; et ***CKF*¬** *rell. ed. princ. Arg. v.*

61, 20 quondam in gremium ***LAAb**)*p*** *(optime; cf. Ter. Eun. III 5, 37)*; in grem. quond. ***CKF*¬** a^2de *ed. Arg. v (cf. August. Confess. 1, 16 Knoell)*; in gr. quendam *q ed. princ.*

71, 2 cuiusd. mag. L^1AAp *(recte; cf. Kühn. Gramm. § 224, 5, 4)*; mag. cuiusd. CL^2KF¬ *rell. ed. princ. Arg. v.*

71, 23 tribuerant ***LAAp***; tribuerent ***F*¬**; tribuerunt ***CK*** *abeq ed. princ. Arg. v.*

73, 20 M. ***LAAp*** (*recte*); *om.* C^1; Marcus *rell. v.*

74, 24 ante oriri LA^1Ap; antea oriri C^1; antea et oriri C^2A^2KF¬ *abdeq ed. princ. Arg. v; sed. cf. 75, 25.*

75, 8 iura sibi ***LAAp*** *(recte; cf. 121, 27)*; sibi iura ***CKF*¬** *abdeq ed. princ. Arg. v.*

77, 9 increpitant ***CKF*** *abdeq ed. princ. Arg. v (cf. 145, 28)*; increpant ¬; inputant ***LAAp*** *(idem antecedit 77, 7; cf. 76, 7; 91, 1).*

78, 4 aug. semp. L^1A^1Ap; semp. aug. CL^2A^2KF¬ *rell. ed. princ. Arg. v.*

78, 16 nequiter ac (***C***?)***KF*¬** *rell. ed. princ. Arg. v; om.* ***LAAp*** *(recte, utique concinnius).*

80, 17 et CA^2KF¬ *rell. ed. princ. Arg. v; om.* LA^1Ap *(recte?).*

83, 5 fuerit ***LAA*¬** *(cf. p. XV adnot.) p*; fuit ***CKF*** *rell. ed. princ. Arg. v.*

87, 10 iuste nemo reprehendit] *om.* $A^1A^1p^1$ *(parum recte, ut videtur)*; iste n. repr. *ed. Arg.*; n. repr. iuste *ed. princ.*

mei

88, 20 ei signif. uict. CA^2K¬ *adeq ed. Arg. v*; & sign. vict. ***F*** (mei *m. 2*); ei vict. signif. *ed. princ.*; ei *om.* LAA^1p *(recte?).*

90, 28 christi iesu domini nostri ***LAp*** *(recte); itemque A omisso* iesu; domini nostri i. chr. ***C*** *rell. ed. princ. Arg. v.*

---

*) *Cf. pag. XIV adnot.*

[Praeterea lectio codicis A ex lectione Lugdunensium ***LA****, quae in p quoque invenitur, saltem derivata est (cf. p. XVI):*
78, 18 iudicem ***LAp***; iudicium *A*; iudices ***CKF***⌐ *rell. v.]*

IV.

Consentit Augustanus cum Lugdunensibus, Patavino (*p*), Corbeiensi:

33, 8 in hoc ... exemplo ***C***[2]***KF***⌐*abq ed. princ. Arg. v*; in *om.* ***LAC***[1]***Ap*** *falso, ut videtur; antecedit* tamen, *post quod* in *facile omitti potuit.*

40, 11 libidini hostili *A*[2]***KF***⌐*abq ed. princ. Arg. v*; libidini (*om.* hostili) *A*[1] *solus recte*; libidine (*om.* hostili) ***LACp***.*)

41, 3 quibuslibet ***LACAp*** *(recte; cf. progr. p. 15)*; cuiuslibet ***KF***⌐*abeq ed. princ. Arg. v.*

50, 13 securos esse ab host. terrore ***LACAp***; ab host. terr. sec. esse ***KF***⌐*abde ed. princ. Arg. v.*

54, 10 numquam ad veritatis scientiam ***LACAp*** *(sec. Graec. ut Cypr. p. 225, 2 H.)*; ad uer. sci. numq. ***KF***⌐*abdeq ed. princ. Arg. v.*

64, 26 non nullorum ***LACA***[1]***p*** (*falso*); nullorum *A*[2]***KF***⌐ *abde ed. princ. Arg.*; ullorum (*omisso* non) *q*; non ullorum *v (recte).*

68, 24 quia colunt ***LA***[1]***CApv*** *(recte)*; cum colant ***KF*** *beq ed. princ. Arg.*; cum colunt *A*[2] ⌐ *a.*

73, 29 milia ***LACA***[1]***p*** *(falso)*; milibus *A*[2]*abdeq ed. princ. Arg. v (cf. Liv. 5, 32, 9).*

87, 22 adytis adque (atque) aris ***LACAp*** *(recte)*; adytis arisque ***KF***⌐ *rell. ed. princ. Arg. v.*

92, 5 sensum honestatis amiserit ***LACAp*** *(recte)*; amittat s. h. ***KF***⌐*abdeq ed. princ. Arg. v.*

94, 13 deorum vel scelerate turpiterque facta vel sceleratius

---

*) -ne *pro* -ni *Hoffmanni errore typogr.?*

turpiusque conficta (confincta *LA*) *LACA*[1]*d* *)*p* *(optime)*; deorum facta uel *(om. ed. princ.)* sc. t. commissa (conficta *ed. princ.; om.* K^1F) uel scel. turpiusque conficta (commissa *ed. princ.*) A^2K^2⌐a^2beq *ed. Arg. v*; deorum *om.* a^1.

[Addo 84, 12, ubi codicibus LACAp etiam ⌐*q accedunt lectione* deorum suorum; *KF autem cum rell. mss. et edd. princ. Arg.* suorum deorum *habent.]*

V.

Consentit Augustanus solus cum Lugdunensibus et Corbeiensi:

25, 21 M. *LC*; m̄ *A*; Marcus *AKF*⌐ *rell. v.*

30, 24 ad hoc LA^1CA^1; adhuc A^2 *rell. v; cf. 31, 2.*

30, 33 faciat LA^1C^1A *(falso)*; fiat *rell. ed. princ. Arg. v.*

34, 32 huius modi *LACA* *(cf. 227, 30)*; huiusce modi *KF*⌐ *rell. ed. princ. Arg. v; cf. p. XXII (68, 28).*

36, 17 nominabitur *LACA* *(recte)*; nominatur *KF*⌐ *rell. ed. princ. Arg. v.*

44, 19 ammirari *LA*; admirari *AC* *(recte)*; mirari *KF*⌐ *abdepq ed. princ. Arg. v.*

45, 30 inuocantes LAC^1A *(recte)*; ita inuoc. C^2KF⌐ *rell. ed. princ. Arg. v.*

67, 11 GN. *LACA*; Gneo *rell. v.*

86, 19 *sq.* perirent LA^1CA^1 *(bis, falso)*; periret *rell. ed. princ. Arg. v.*

88, 22 luci LAC^2A^1; Lucii *rell. v.*

91, 2 frequenter $LAC^{marg.}A^2$⌐ *ed. Arg.* *(falso)*; frequentet *rell. ed. princ. v.*

94, 30 ecclesiam *LACA* *(recte)*; ecclesias *KF*⌐ *abdepq ed. princ. Arg. v.*

---

*) *Cum d plerumque codicis C vestigia sequatur, ambo unius testis loco sunt; cf. p. 61, 27.*

95, 22 elegeres *L*; legeres *AC*[1]*A*[1]; eligeres *A*[2]*F*⌝ *rell. ed. princ. Arg. v (recte; cf. 19).*

[Eisdem codicibus (*LACA*) solus *b* accedit p. 90, 17, ubi hae notandae lectiones: celebrata et *LAC*[1]*A*[1]*bv*; celebrata est ut *K*[1]*F*; celebr. ut *C*[2]*K*[2]*ae*; celebr. sunt ut *A*[2]⌝*q* *ed. princ. Arg.* (*om.* ut); celebrantur ut *p*]

VI.

Consentit Augustanus solus cum Corbeiensi et **Patavino** (*p*):

89, 22 Illinc] Illic *C*[1]*Ap* *(lectio haud inprobanda).*

VII.

Consentit Augustanus solus cum solo Corbeiensi:

32, 5 qui id] quid *C*[1]*A*[1] (*falso*).
72, 1 mutuarentur] mutarentur *C*[1]*A*[1] (*falso*).

Quae supra proposui exempla, ea omnia societatem quandam Augustani cum optimis antiquissimisque codicibus testantur. Restat, ut a capite XIII primi libri usque ad finem secundi eos quoque tractemus locos, quibus Augustanus cum plerisque recentiorum codicum aut a singulis aut a compluribus meliorum differt.

Diversae igitur ab Augustano et reliquis codicibus lectiones inveniuntur

I. in solis *LA**):

32, 14 inter illos scilicet *LA*; scilicet int. ill. *CAF*⌝ *rell. ed. princ. Arg. v.*

32, 17 proicere *L*[1]*A*[1] (*falso*); proiecere *rell. v.*

---

*) *Omittimus hic eas codicum* ***LA*** *lectiones, quibus illi a legitima scribendi ratione discedunt, velut ubi in eis litterae* **u** *et* **b** *permutantur.*

34, 12 aduersus se ipsum] se *om.* **LA** *(parum recte).*
42, 26 potius] *om.* L^1A^1.
45, 24 esse autem **LA**; autem *om.* p^1; autem esse **CAKF¬** *rell. v.*
54, 9 mulierc. ear. L^1A; ear. mulierc. (*C*?) L^2 *rell. v.*
54, 20 tribuere deb. L^1A; deb. trib. CL^2 *rell. v.*
54, 28 itid. illa L^1A; illa itid. (*C*?) L^2 *rell. v.*
55, 2 male ac bene L^1A; bene vel male *ed. princ.*; bene et male *ed. Arg.*; bene ac male (*C*?) L^2 *rell. v.*
62, 31 hinc autem **LA**; autem hinc **CAKF¬** *rell. ed. princ. Arg. v.*
77, 25 conp. tol. **LA**; tol. conp. **CAKF¬** *rell. ed. princ. Arg. v.*
79, 9 si isti LA^1; isti si (A^2C) **AK¬** *ed. princ. v*; istif^{fi} *(sic!)* **F**; isti se *ed. Arg.*
80, 15 adsensus est esse L^1A; esse ads. est (*C*?) L^2 *rell. v.*
84, 21 coll. sol. **LA**; sol. coll. **CAKF¬** *rell. ed. princ. Arg. v.*
91, 11 vaticiniorum — futurorum] *om.* LA^1 *(error ex homoeoteleuto ortus).*
91, 22 et 94, 14 confincta **LA** (*recte?*); conficta *rell. v.*
95, 21 diu. prou. iud. L^1A; iud. diu. prou. CL^2AKF¬ *rell. ed. princ. Arg. v.*
[75, 6 *Lugdunensibus solus* K^1 *accedit*: plebes LAK^1 *(cf. 121, 24)*; plebe **F**; plebs CAK^2 *rell. v.*]

II. in solis Lugdunensibus (vel certe altero eorum) et Corbeiensi:

34, 18 cum] *om.* L^1C^1 *(falso).*
35, 6 si] *om.* L^1AC^1 *(falso).*
37, 29 satis] *om.* L^1C; *est in* L^2 (*A*?) *rell. v.*
67, 11 Publio et] *om.* **LC**; *sed cf. 63, 14.*
68, 28 huius modi L^1C *(minus apte, ut videtur)*; huiusce modi L^2AAKF¬ *abdepq ed. princ. Arg. v; cf. p. XX (34, 32).*
72, 14 immo — curarunt] *om.* L^1A^1C; *exhibent* L^2A^2 *rell. v; utra lectio melior sit, parum liquet.*

73, 13 L. *L^1AC^1 (recte?)*; Lucium (L^2? C^2) *AKF rell. v.*
81, 2 posse] *om.* L^1C^1; *ex* pone *correxit A*; *exhibent* (L^2C^2)? *rell. v (recte, ut videtur; cf. 80, 8; 14; 20).*

III. in solis Lugdunensibus et Patavino (*p*):

95, 8 ueri dei *L^1Ap ed. princ. Arg. v (recte; cf. 149, 33)*; dei ueri *CL^2AKFˀ rell.*

IV. in solis Lugdunensibus, Corbeiensi, Patavino (*p*):

63, 14 GN. *LACp (recte)*; gneo *AK*ˀ*abdeq ed. princ. Arg.*; igneo *F*; Cneo *v.*

[Accedit codicibus LACp solus e^1 p. 78, 25 in lectione diu, *cum AKFabde^2q et edd. princ. Arg.* die *exhibeant.]*

V. in solo Corbeiensi:

29, 21 faciat *C (falso)*; fiat *rell. ed. princ. Arg. v.*
40, 18 corpori uoluptatique *C (falso; cf. p. XVII : 40, 18).*
49, 12 huius mundi *C (falso)*; huius modi *LAA*ˀ*ab^2p*; eius modi *KFb^1eq ed. princ. Arg. v.*
59, 2 subleuatus *C (falso)*; sublimatus *rell. ed. princ. Arg. v; cf. II 188, 7; 261, 16; 373, 17; 407, 28; 558, 22.*
60, 1 agnoscite *Cv (falso)*; cognoscite *rell. ed. princ. Arg.; cf. Pers. — Verg. Georg. 2, 490.*
61, 12 erudiendum *Cv (falso)*; erudiendam *rell. ed. princ. Arg.*
61, 27 hoc *Cd**) *v*; id *LAAKF*ˀ*apq ed. Arg.; om. Terent.?*
68, 16 repelluntur *Cv (recte, ut videtur; antecedit* honore; *cf. 70, 9; 191, 3)*; pelluntur *LAAKF*ˀ*abdep ed. princ. Arg. (cf. 69, 13).*
71, 8 illis *C^1 ed. princ. (recte, ut videtur:* = Romanis*)*; illic *rell. ed. Arg. v.*
74, 24 antea oriri *C^1* (*cf. 75, 25)*; antea et oriri *A^2C^2KFˀ abdeq ed. princ. Arg. v*; ante oriri *LA^1Ap.*
75, 24 proventum *C*; peruentum *rell. v.*

---

*) *Cf. p. XIX : 94, 13.*

His codicum lectionibus ex primis duobus de civitate Dei libris allatis atque in ordinem quendam digestis tempus est inquirere, quae de codicum singulorum natura, cognatione, auctoritate inde colligi possint. Sunt autem haec:

1. In manuscriptis codicibus iam inde a sexto et septimo saeculo duae comparent stirpes ex eadem aliqua ignota radice provenientes, quarum una codice *L*, altera codice *C* praecipue repraesentatur. (Cf. p. XXXIII.)

2. *L* (= Lugdunensis n. 607), omnium de civitate Dei codicum vetustissimus, a prima manu multis scatet mendis atque erroribus ex scribarum inscitia vel incuria profectis, at interpolatione caret; *C* autem, codice L^1 aetate paulo recentior, ut levioribus mendis antiquitus traditis si non liber, certe minus deformatus, ita interpolatorum audacia non raro fucatus est. (Cf. inprimis p. XXIII: 29, 21; 40, 18; 49, 12; 59, 2; 60, 1; 61, 27; 75, 24.)

3. Apparet ergo codicem *C* non solum vetustate, sed etiam sinceritate codici L^1 cedere; neque tamen ideo parvi momenti est, cum crebrae lectiones cum solo L^1 ei communes sive verae sive falsae propinquam amborum inter se cognationem testentur (velut p. XXII sq.: 34, 18; 35, 6; 37, 29; 67, 11; 73, 13; 81, 2), interdum autem Corbeiensis codici *L* egregiis lectionibus sive solus sive cum recentioribus mss. haud dubie etiam praestet (velut p. XVIII: 77, 9; p. XXII: 91, 11; p. XXIII: 68, 16).

4. Ex ipso codice L^1, priusquam altera manus (= L^2) eum multis locis correxit vel corrupit*), in prioribus quinque libris de civitate Dei maior pars**) codicis Lugdunensis n. 608 insigniti (= *A*) et nono saeculo scripti manavit

*) Manum alteram codicis *L* aetate paulo inferiorem esse codice *A* eis locis ostenditur, quibus L^1A concordant, L^2 autem alias lectiones exhibet, quae in *C* quoque inveniuntur, velut p. XVIII: 71, 2; 78, 4; p. XXII: 54, 9; 20; 28; 55, 2; 80, 15; 95, 21; p. XXIII: 95, 8.

**) De minore eiusdem codicis particula, quae littera *l* notatur, cf. infra p. XXVI.

(cf. p. VI sq.). Etiam in codd. *A* et *p* permultae lectiones sive verae sive falsae originem ex L^1 aperte et perspicue testantur (cf. p. XIV sqq.); aliis locis, quibus *C* easdem lectiones exhibet, propagatio illorum ex *L* minus certa, at satis verisimilis est (cf. p. XIX sq.).

5. Excepto codice *A* in primis saltem duobus libris nullus reliquorum ad codicis L^1 similitudinem propius accedit quam *A* (cf. p. XIV—XVI), etsi ne in hoc quidem depravationis recentioris indicia desunt.

6. Codices *A* et *p* non solum cum L^1, sed etiam inter se praecipua quadam necessitudine cohaerent, ita quidem, ut appareat eos ab eodem aliquo exemplari descendisse, quod, codice L^1 aetate posterius, codice *A* prius, hominum vel doctorum vel sciolorum coniecturis nonnumquam imbutum erat (cf. p. XVII : 43, 11; 47, 31; 88, 6) et alterius quoque stirpis lectionibus patuit, quae inde in *A* et *p* penetraverunt (cf. p. XXI sq.).

7. Codices ***LACAp*** ubicumque vel omnes vel maiore ex parte concordant, ibi lectionum praestantia raro dubia esse solet (cf. p. XVII—XX), unde probatur communem illorum archetypum (quem signo *Ω* notamus), quamquam mendis non carebat (cf. p. XVIII : 77, 9; p. XIX : 64, 26; p. XX : 30, 33; 86, 19), tamen perbonum fuisse.

8. In eis autem locis, quibus Lugdunenses ***LA*** non concinente Augustano aut cum solo Corbeiensi (cf. p. XXII) aut cum solo Patavino aut cum Corbeiensi et Patavino solis (cf. p. XXIII) consentiunt, lectiones manifesto genuinae non ita crebro occurrunt, velut p. XXIII : 73, 13; 95, 8; 63, 14.

9. Recentiorum codicum plerique in duobus primis libris de civitate Dei multis lectionibus, quas inter se communes habent, a codice L^1 eiusque affinitate longius recedunt. Sunt autem hi: ***KF*¬*abdeq*** (cf. p. XIX : 41, 3; 50, 13; 54, 10; 87, 22; 92, 5; p. XX : 30, 33; 34, 32; 36, 17). Horum codicum pars melior est (K^1*de*), pars deterior (K^2*F*¬*abq*), neutra tamen interpolationum inmunis.

Eisdem codicibus **Corbeiensis** vetustissimus, ubi a codice ***L***[1] *) discrepat, multis locis persimilis est (velut p. XIV : 36, 27; 37, 21; 22 sq.; p. XV : 47, 11; 49, 17; p. XVI : 74, 30; 75, 8; 76, 29; 82, 1; 85, 13; 17; p. XVII : 33, 20; 37, 3; 38, 20; 45, 3; 49, 14; p. XVIII: 57, 22; 71, 2; 78, 4; 88, 20; 90, 28; p. XXI: 32, 14; p. XXII: 45, 24; 54, 9; 20; 28; 55, 2; 62, 31; 80, 15; p. XXIII: 95, 8), et quoniam eos aetate superat, opinetur quispiam illum principium atque fundamentum universae recentioris codicum familiae esse. Quae opinio refellitur atque redarguitur eo, quod manifestarum codicis ***C*** interpolationum, quarum supra mentionem fecimus (cf. p. XXIV), in recentioribus illis codicibus nec vola nec vestigium invenitur, unde patet eos ex alio aliquo vetusto libro, qui Corbeiensi admodum similis, sed illarum interpolationum expers fuit, profectos esse.

Hactenus de eis praecipue primorum duorum librorum partibus egimus, quae in codicibus Lugdunensibus ***LA*** leguntur**); nunc ad eas transeamus partes, quas ***l*** codex exhibet. Hic quasi vicarius quidam codicis ***A***, quamquam non solum eadem aetate scriptus est, sed etiam eodem volumine continetur, tamen, ut **Hoffmanno** videtur (cf. vol. I praefat. p. II sq.), non prorsus eadem est condicione. Qualis autem sit codicis ***l*** condicio et quae ratio ei intercedat cum reliquis codicibus, ut nunc diligentius inquiramus, primo eas lectiones ex priore primi libri parte afferam, quae ad demonstrandam codicum inter se aut propinquitatem aut diversitatem plurimum valent.

Et eadem utens ratione, quam supra inde a pag. XIV secutus sum, primo eos colligam locos, quibus **Augustanus** (***A***) noster solus (I) cum solo Lugdunensi ***l*** aut (II) cum solo Patavino (***p***); deinde eos, quibus ***A*** (III) cum codd. ***lp***,

---

*) ***L***[2] saepe discedens a ***L***[1] codicem ***C*** comitatur, quo inferior est aetate; cf. pag. XXIV adnot.

**) Cf. p. XIII.

aut (IV) cum ***lp*** et Corbeiensi (***C***); postremo eos, quibus (V) cum solis codd. ***lC*** aut (VI) cum solis codd. ***Cp*** aut (VII) cum solo ***C*** easdem habet lectiones.

I.

7, 5 horatii] horati *Al*[1].

10, 16 deorum suorum] suorum *om. Al (minus bene).*

10, 19 de quorum] de quibus *Al (haud inepte).*

12, 5 illi *Al*[2] *(falso)*; nulli ¬[2] *a e*[2] *ed. princ.*; ulli *rell. ed. Arg. v (recte).*

13, 30 preli] proeli *Al (falso)*; praeli *Ce.*

[9, 19 miserantibus] miser. hostibus *Alq ed. princ. Arg. Addunt igitur participio* miserantibus *praeter Al etiam q et edd. princ. Arg.* hostibus, *lectionem non ineptam quidem (cf. 12, 4 sq.) sed supervacaneam.*]

II.

18, 10 moriens] mortuus *A*[1]*p*; *parum apte.*

[Codicibus Ap quoque interdum unus alterve ceterorum accedit, velut 8, 20: fuerant *AKp (recte?);* fuerunt *rell. v;* 17, 15 quoniam *A¬pq;* quia *rell. v. — Similem, etsi non eandem lectionem habent Ap pag. 13, 18. Ibi enim cum ceteri codd.* euidentissima *exhibeant, A falso* sapientissima, *p non rectius* scientissima *habent. Utriusque depravationis origo videtur fuisse geminata antecedentis vocabuli* (petentibus) *extrema littera, quo factum est, ut perverse scriberetur* seuidentissima, *unde interpolationes* scientissima *et* sapientissima *natae sunt.]*

III.

5, 1 deberent potius *Alp (satis commode)*; pot. deb. *rell. ed. princ. Arg. v.*

7, 13 prudenter *A*[1]*lp (recte? cf. 25)*; prudentes *rell. ed. princ. Arg. v.*

[Accedunt codicibus Alp singuli alii codices:

6, 1 uel in illo AF^1l^1p; uel illo $CKabl^2q$ *ed. Arg. v*; et illo *ed. princ.; om.* F^2e.

10, 6 compleri *Alpq ed. princ. ut Sallust.*; repleri *CKF⌝ abe ed. Arg. v.]*

IV.

3, 15 mea ad te promissione *CAlp (cf. progr. p. 14; vol. II 198, 15)*; ad te *om. KF⌝beq ed. princ. Arg. v.*

5, 1 recti *CAlpv*; recte *KF⌝aq ed. princ. Arg.*

5, 2 prou. diu. *CAlp*; diu. prou. *KF⌝adeq ed. princ. Arg. v.*

6, 23 commisisse *CAlp*; commendasse *KF⌝abdeq ed. princ. Arg. v.*

8, 12 expediam *CAlp*; expediam explicem *e*; explicem (emplicem *F*) *KF⌝abd*$l^{marg.}$ *q ed. princ. Arg. v.*

13, 16 nunc pecc. CAl^2p; pecc. nunc *rell. ed. princ. Arg. v.*

[Ab his exemplis non multum abhorrent ii loci, quibus praeter quattuor codices *CAlp* ceterorum quoque maior ac melior pars genuinam lectionem exhibent, velut

8, 17 peruersitatis CAK^1bdlpq *ed. princ.*; proteruitatis K^2F*⌝ae ed. Arg. v.*

18, 10 relictus CAK^1Fbde^1lp *ed. Arg. v*; relictis K^2*⌝a*e^2q *ed. princ.*]

V.

3, 15 hoc opere instituto C^1Al *(= suscepto; cf. 4, 6; 511, 15)*; hoc opere ad te instituto F*⌝*ep^1q *ed. princ. Arg. Hoffm.*; a te inst. $Kabdp^2v$; *idem* a te *in C superscriptum erat, quod altera manu mutatum est in* ac.

19, 15 praecabatur *CAl*; prec. *rell. v.*

[Codicibus CAl accedunt alii quidam (non tamen p):

17, 23 sumus $CAlK^1Fb^2$ *ed. Arg. ut fragm. Frising. (ed. Ziegler)*; simus K^2*⌝*ab^1depq *ed. princ. v.]*

VI.

19, 18 monstrauerat *CApv*; monuerat *KF¬abdelq ed. princ. Arg.*

22, 24 id est] *om. CA*^{1}*p.*

VII.

8, 21 hostibus *C*^{1}*A*^{1} *ed. Arg. (falso; idem paulo ante suo loco legitur)*; hostilibus *rell. ed. princ. v.*

patientiā

12, 29 pa/t/i/entiam (t *et* i *prius in ras.*) *C*; penitentiam *A*; penitentiam *ed. princ. Arg.*

14, 1 praecantur *C*; praecantur *A*; *cf. 19, 15.*

14, 10 primum *CA* (*recte*); primo *KF rell. ed. princ. Arg. v.*

16, 25 uoluntatem sint in melius mutari *C*^{1}; uoluntate (-tem *ed. Arg.*) sint in melius mutandi *A¬ ed. Arg.*; uolun-

dĩ *) f

tate posint **) in melius mutari *C*^{2}; uoluntatem sint in melius mutaturi *KFabdelpq ed. princ. v; recte* ***).

17, 25 multa stulta] stulta *om. CA ed. princ. Arg.; cf. August. epist. 130 (ed. Goldb. CSEL p. 53 : codd. H (saec. VII) KP*^{1}*IV); Cypr. ed. Hart. p. 165, 18; 245, 16.*

20, 30 est. Hoc scio] est hoc. Scio *CA*; *falso* †).

21, 27 absumentes] *in CA littera* b *ex* d *correcta.*

[7, 29 nomina *CA*^{1}, *quibus solus K*^{1} *accedit, cum ceteri mss* numina, omina, demonia *exhibeant.*]

---

*) dĩ = dei?

**) po *in rasura litterae* m.

***) *Genuinam lectionem hic recentiores codices servaverunt itemque prima manus in cod. C, nisi quod haec per errorem* mutari *pro* mutaturi *scripsit, quam lectionem altera manus tam inprudenter quam inprospere emendare conata est. Aliud remedium huic loco adhibuit A* mutandi *scribens, quem ut solet* ¬ *sequitur. Eam quoque coniecturam satis apparet substitutam esse in locum falsae lectionis* mutari, *quae in aliquo vetustiore exemplari, unde C et A propagati sunt, videtur fuisse.*

†) *Ex codice l hic et insequenti loco neque assensio neque diversitas notari potest, cum ille pag. 20, 20 desinat, A autem non ante pag. 23, 24 incipiat.*

Addam singulares quasdam lectiones, quibus ***l*** a ceteris mss differt:

4, 4 ciuitate terrena *l*; terr. civ. *rell. v.*
4, 14 manifeste *l*; manifestis *rell. v.*
4, 16 linguas suas l^1; suas *om. rell. v.*
4, 17 superuiunt l^1 *sol.; cf. p. XV : 60, 28.*
8, 19 ei] eius *l*; *falso.*
9, 17 liuertas *l*; *cf. p. XV : 54, 6; p. XVI : 86, 32.*
12, 25 the/saurizent *l (recte); cf. infra 18, 25.*
13, 1 praeparare] properare *l*; *falso.*
14, 25 ac monendis *l Hoffm.* (*recte?*); admon. (ammon.) *rell. v.*
15, 17 aut] et *l*; *minus bene.*
15, 21 infirmiores] infirmiorem *l*; *falso.*
16, 23 nollent] nolint *l*; nolunt A^1.
17, 26 omnium malorum est *l (sec. Graec. ut Vulg.)*; est om. mal. ***CKabdpq*** *ed. princ.*; est enim om. mal. ***AF¬ev***; (Radix) enim omnium est malorum *ed. Arg.*
18, 7 ut] sicut *l*; *falso.*
18, 15 apostulum supra dixisse memoraui *l (minus bene)*; apostolum dixisse supra commemor. *rell. v.*
18, 23 abundanter] afluenter *l*; *cf. 46, 27.*
18, 25 theṇsaurizent *l*; *cf. supra 12, 25.*
20, 9 et hiị enim *l* (*falso*); enim *om. rell. v.*

Hanc exemplorum seriem qui oculis atque ratione lustraverit, inveniet:

1. codices ***CAlp****) in egregiis lectionibus identidem mirum in modum inter se congruere, a ceteris autem (***KF¬ abdeq***) aut omnibus aut pluribus discedere (cf. pag. XXVIII);

2. alias lectiones partim bonas partim dubias ternis saltem eorum (***Alp*** pag. XXVII sq.; ***CAp*** pag. XXIX) aut solis aut paene solis esse communes;

3. ***A*** codicem etiam cum singulis codicibus ***Clp***, discrepantibus ceteris aut omnibus aut pluribus, saepius con-

*) Sicut supra (pag. XXV) de codd. ***LACAp*** monuimus.

sonare, octies cum *C* (pag. XXIX), quater cum *l* (pag. XXVII), ter cum *p* (pag. XXVII);

4. *l* codicem solum uno loco probabilem exhibere lectionem (pag. XXX : 14, 25), bis priscam scripturae formam (*ibid.* : 12, 25; 18, 25); non raro satis bonas vel dubias lectiones (*ibid.* : 4, 4; 14; 16; 17, 26); interdum deteriores vel manifesto falsas, quae partim scribarum neglegentia vel inscitia ortae sunt (*ibid.* : 8, 19; 13, 1; 15, 17; 16, 23; 18, 15; quo pertinet etiam litterarum b et u confusio, velut pag. XXX : 4, 17; 9, 17*)), partim interpolatorum intempestivis et praeproperis conatibus (velut pag. XXX : 15, 21; 18, 7; 23 (?); 20, 9) debentur.

Ex his, quae modo memoravimus, hanc licet summam conficere, ut dicamus codicem *l*, quamquam in eo recentioris depravationis indicia comparent, quibus Lugdunenses veteres et inprimis L^1 carent, tamen non prorsus degenerem eorum progeniem esse et in duodecim primis primi libri capitibus eandem fere cum codicibus *CAp* cognationem ostendere, quae in inferioribus primorum librorum partibus inter eosdem et Lugdunenses vetustiores L^1A^1 conspicua est.

Mire se res habent in capitibus X—XIII libri primi. Nam cum in extrema capitis X parte (pag. 20, 20 Do.[3]) *l* codex desinat et *A* in capite XIII (pag. 23, 24), *L* vero in capite XIV demum (pag. 25, 4) initium capiat, a pag. 20, 20 usque ad pag. 23, 24 Lugdunensium auxilio prorsus destituimur. Subsidio tamen sunt aliqua ex parte ea, quae Augustinus in libello suo, qui inscribitur De cura pro mortuis gerenda, c. 4 sq. (CSEL XXXXI pag. 625, 5—629, 14 Zych.) ipse ex civitate Dei (cap. XII sq. p. 21, 25—24, 30) excerpsit. Hac enim in parte codices quosdam satis bonos saeculi IX, quorum lectiones in Zychae editione notantur, in testimonium vocare licet. Sunt autem hi:

*) Eiusmodi menda, ut supra vidimus, etiam in codd. *LA* crebro occurrunt.

B = Bruxellensis n. 10 798,
N = Bambergensis n. IV. 21 (68),
T = Trevericus n. 160,
I = Laudunensis n. 136,
Z = Laudunensis n. 135.

Qui codices quatenus in lacuna illa Lugdunensium explenda cum reliquis de civitate Dei codicibus consentiant aut ab eis differant, lectionibus quibusdam inde allatis inquiramus.

22, 6 (Do.[3]) Christus *C²A²K²F¬ ed. princ. v; om. C¹A¹K¹ bdepq ed. Arg. et Zychae meliores.*

22, 7 quod *A¹KF (cf. 11; 20, 8; 29, 5; II 585, 27)*; quid *CA²¬ abdepq ed. princ. Arg. v et codd. Zychae (cf. 193, 14).*

22, 16 escam *A¹K a Sangerman. (Sabat.) ed. princ. Arg. et plures codd. Zychae meliorum;* efcaſ *C*; escas *A²K²F¬bpv.*

22, 24 omnia ista *¬q ed. princ. v*; ista omnia *A rell. ed. Arg. (Zychae quoque codd. ?).*

22, 24 id est *A²K¬ ed. princ. Arg. v (Zychae quoque mell. codd. ?)*; idē *F*; *om. CA¹p.*

22, 28 exhibuit (*C?*) *A²K²F¬b² ed. princ.; om. A¹K¹b¹ ed. Arg. et Zychae cod. N (sequitur* praebuit).

23, 19 sancte *CA¹KFb (cf. 30, 8)*; sanctae *codd. Zychae mell. NB¹I*; sanctus *¬adepq ed. princ. Arg. v et codd. Zychae deteriores.*

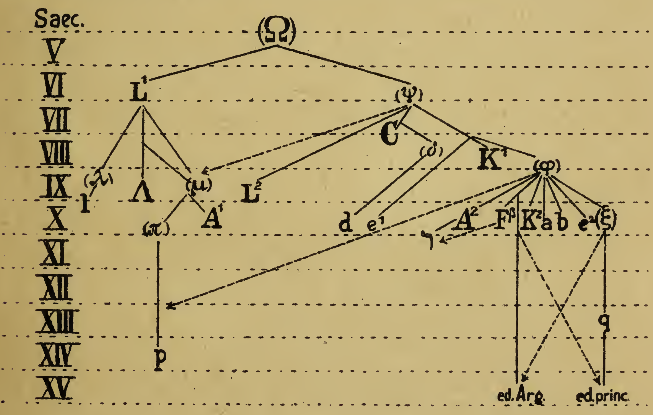
23, 27 cum *ACAFp et codd. Zychae meliores*; dum *K¬aeq ed. princ. Arg. v.*

23, 29 ettobi *A**); ettob^a^is *C*; & tobis (tobîſ *A²*) *A*; et tobis (*super* i *parva lacuna*) *K*; et obis *e*; et tobias *F¬ ed. princ. Arg. v; plures melioris notae codd. Zychae (NBIZ) videntur* tobis *habere.*

*) *Genuina lectio videtur fuisse* et tobi, *forma* Tobis *autem nata esse ex geminatione litterae* s *unde vocabulum* sepeliendo *incipit.*

Ex his quoque locis satis apparet Augustanum nostrum, quamquam interdum ad recentiorem codicum prosapiam declinat, tamen ab initio ex optimo fonte fluxisse, cum non tantum identidem (velut 22, 6; 24; 23, 19; 27; 29) cum optimis reliquorum codicum, inprimis cum Corbeiensi congruat, sed ibi quoque, ubi cum hoc non vel non omnino consentit (velut 22, 7; 16; 28), satis bonas praebeat lectiones. Eis autem locis, quibus primo codicis *A* lectiones notantur (23, 27; 29), denuo confirmatur, quam arte in prima saltem totius operis parte Augustanus cum Lugdunensibus et Corbeiensi cohaereat.

Iam commentatione nostra id adsecuti esse nobis videmur, ut s t e m m a t e monstrare possimus, quae sit fere in primis duobus libris codicum inter se necessitudo.

B. Dombart.

SIGLORUM INDEX.

L = cod. Lugdun. n. 607, saec. VI, lib. I—V.
Λ = cod. Lugdun. n. 608, saec. IX, lib. I—V.
V = cod. Veron. n. 28, saec. VII, lib. XI—XVI. [lib. I—IX.
C = cod. Par. n. 12 214 (Germ. n. 766), olim Corbeiensis, saec. VII,
A = cod. Monac. (August.) lat. n. 3831, saec. X, lib. I—XXII.
K = cod. Colon. n. 75 (Darmstadt. 2077), saec. VIII, lib. I—X.
F = cod. Monac. (Frising.) lat. n. 6267, saec. IX, lib. I—XVIII.
G = cod. Sangall. n. 178, saec. IX, lib. XI—XXII.
¬ = cod. Monac. (Ratisb.) lat. n. 13 024, saec. X, lib. I—XXII.
a = cod. Par. n. 2050, saec. X, lib. I—XXII.
b = cod. Par. n. 2051, saec. X, lib. I—XXII.
d = cod. Par. n. 2053, saec. X, lib. I—VIII.
e = cod. Par. n. 11 638, saec. X, lib. I—XXII.
l = cod. Lugdun. n. 608, saec. IX, lib. I (in.); VI—XIV.
p = cod. Patav. n. 1469, saec. XIV, lib. I—XXII.
q = cod. Patav. n. 1490, saec. XIII, lib. I—XXII.
s = spec. cod. S. Crucis n. 138 (bibl. Vitt. Emm.), saec. X.
t = spec. cod. S. Crucis n. 391 (bibl. Vitt. Emm.), saec. X.

ed. princ. = ed. anno 1467 Sublaquei excusa.
ed. Arg. = ed. Argentoratensis typis Joannis Mentelini anno 1468 (?) expressa.
ed Am. = ed. Amerbachi anno 1489 (1490) Basileae excusa.
ed. Viv. = ed. Ludov. Vivis anno 1522 Basileae excusa.
ed. Lov. = ed. theologorum Lovaniensium Antverpiae anno 1576 impressa.
ed. Ben. = ed. Benedictinorum ex congreg. S. Mauri, excusa Parisiis anno 1685.
v = ed. quae anno 1838 post recensionem Benedictinorum Duebneri inprimis cura Parisiis prodiit.
E = Eugippii Excerpta ed Pius Knoell, Vindob. 1885 (CSEL).
E^d = cod. Desnoyersii n. 1720, saec. VIII.
E^g = cod. Sangall. n. 176, saec. IX.
E^m = cod. Cheltenh. (Mediomont.) n. 12 263, saec. VIII.
E^p = cod. Par. n. 11 642, saec. IX.
E^t = cod. Par. n. 2109, olim Tellerianus, saec. IX.
E^v = cod. Vat. n. 3375, saec. VII.

Hoffm. = ed. Eman. Hoffmanni, Vindob. 1899/1900 (CSEL).
Do.^{1} = ed. Dombarti prima, Lipsiae 1863.
Do.^{2} = ed. Dombarti altera, Lipsiae 1877.
progr. = programma gymnasii Norimbergensis a. 1862.

Uncorum angulatorum duabus usus sum formis, quarum unâ [ ] ea inclusi, quae, quamquam a codicibus exhibentur, tamen rationi repugnant, alterâ ⟨ ⟩ ea, quae, etsi haud inepta videntur, librorum mss. auctoritate parum firmantur.

LIBRI II. RETRACTATIONUM CAP. LXIX.

Interea Roma Gothorum inruptione agentium sub rege Alarico atque impetu magnae cladis eversa est, cuius eversionem deorum falsorum multorumque cultores, quos usitato nomine paganos vocamus, in Christianam religionem referre conantes solito acerbius et amarius Deum verum blasphemare coeperunt. Unde ego exardescens zelo domus Dei adversus eorum blasphemias vel errores libros *de civitate Dei* scribere institui. Quod opus per aliquot annos me tenuit, eo quod alia multa intercurrebant, quae differre non oporteret et me prius ad solvendum occupabant. Hoc autem *de civitate Dei* grande opus tandem viginti duobus libris est terminatum. Quorum quinque primi eos refellunt, qui res humanas ita prosperari volunt, ut ad hoc multorum deorum cultum, quos pagani colere consuerunt, necessarium esse arbitrentur, et quia prohibetur, mala ista exoriri atque abundare contendunt. Sequentes autem quinque adversus eos loquuntur, qui fatentur haec mala nec defuisse umquam nec defutura mortalibus, et ea nunc magna, nunc parva locis temporibus personisque variari, sed deorum multorum cultum, quo eis sacrificatur, propter vitam post mortem futuram esse utilem disputant. His ergo decem libris duae istae vanae opiniones Christianae religioni adversariae refelluntur.

Sed ne quisquam nos aliena tantum redarguisse, non autem nostra asseruisse reprehenderet, id agit pars altera operis huius, quae libris duodecim continetur, quamquam, ubi opus est, et in prioribus decem quae nostra sunt as-

8) Ps. 68, 10; Io. 2, 17.

seramus, et in duodecim posterioribus redarguamus adversa. Duodecim ergo librorum sequentium primi quattuor continent exortum duarum civitatum, quarum est una Dei, altera huius mundi; secundi quattuor excursum earum sive procursum; tertii vero, qui et postremi, debitos fines. Ita omnes viginti et duo libri, cum sint de utraque civitate conscripti, titulum tamen a meliore acceperunt, ut *de civitate Dei* potius vocarentur. In quorum decimo libro non debuit pro miraculo poni in Abrahae sacrificio flammam caelitus factam inter divisas victimas cucurrisse, quoniam hoc illi in visione monstratum est. In septimo decimo libro quod dictum est de Samuele: *Non erat de filiis Aaron*, dicendum potius fuit: Non erat filius sacerdotis. Filios quippe sacerdotum defunctis sacerdotibus succedere magis legitimi moris fuit. Nam in filiis Aaron reperitur pater Samuelis, sed sacerdos non fuit, nec ita in filiis, ut eum ipse genuerit Aaron, sed sicut omnes illius populi dicuntur filii Israel. Hoc opus sic incipit: *Gloriosissimam civitatem Dei* etc.

8) C. 8; p. 413, 12. 13) C. 5; vol. II 213, 12.

S. AURELII AUGUSTINI
EPISCOPI
DE CIVITATE DEI CONTRA PAGANOS
LIBRI XXII.

LIBER I.

PRAEFATIO.

De suscepti operis consilio et argumento.

Gloriosissimam civitatem Dei sive in hoc temporum cursu, cum inter impios peregrinatur ex fide vivens, sive in illa stabilitate sedis aeternae, quam nunc expectat per patientiam, *quoadusque iustitia convertatur in iudicium*, deinceps adeptura per excellentiam victoria ultima et pace perfecta, hoc opere instituto et mea ad te promissione debito defendere adversus eos, qui conditori eius deos suos praeferunt, fili carissime Marcelline, suscepi, magnum opus et arduum, sed Deus adiutor noster est. Nam scio quibus viribus opus sit, ut persuadeatur superbis quanta sit virtus humilitatis, qua fit ut omnia terrena cacumina temporali mobilitate nutantia non humano usurpata fastu, sed divina gratia donata celsitudo transcendat. Rex enim et conditor civitatis huius, de qua loqui instituimus, in scriptura populi sui sententiam divinae legis aperuit, qua dictum est: *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.* Hoc

11) Abac. 2, 4; cf. p. 169, 19. 13) Rom. 8, 25. 13) Ps. 93, 15. 15) Aug. Epist. 138 extr. 18) Ps. 61, 9. 25) Prov. 3, 34; Iac. 4, 6; 1. Petr. 5, 5.

---

14 victoria u. e. p. perfectam *ed. princ.*; uictoriam ultimam et pacem perfectam A^2KF¬*b ed. Arg.* ‖ 15 opere instituto] *cf. praef. p. XXVIII* | mea ad te promissione] *ibid.* ‖ 23 populis suis *b v*

vero, quod Dei est, superbae quoque animae spiritus inflatus adfectat amatque sibi in laudibus dici:

Parcere subiectis et debellare superbos.

Unde etiam de terrena civitate, quae cum dominari adpetit, etsi populi serviant, ipsa ei dominandi libido dominatur, non est praetereundum silentio quidquid dicere suscepti huius operis ratio postulat et facultas datur.

Caput I.

De adversariis nominis Christi, quibus in vastatione Urbis propter Christum barbari pepercerunt.

Ex hac namque existunt inimici, adversus quos defendenda est Dei civitas, quorum tamen multi correcto impietatis errore cives in ea fiunt satis idonei; multi vero in eam tantis exardescunt ignibus odiorum tamque manifestis beneficiis redemptoris eius ingrati sunt, ut hodie contra eam linguas non moverent, nisi ferrum hostile fugientes in sacratis eius locis vitam, de qua superbiunt, invenirent. An non etiam illi Romani Christi nomini infesti sunt, quibus propter Christum barbari pepercerunt? Testantur hoc martyrum loca et basilicae apostolorum, quae in illa vastatione Urbis ad se confugientes suos alienosque receperunt. Hoc usque cruentus saeviebat inimicus, ibi accipiebat limitem trucidatoris furor, illo ducebantur a miserantibus hostibus, quibus etiam extra ipsa loca pepercerant, ne in eos incurrerent, qui similem misericordiam non habebant. Qui tamen etiam ipsi alibi truces atque hostili more saevientes posteaquam ad loca illa veniebant, ubi fuerat interdictum quod alibi belli iure licuisset, tota feriendi refrenabatur inmanitas et captivandi cupiditas frangebatur. Sic evaserunt multi, qui nunc Christianis temporibus detrahunt et mala, quae illa civitas pertulit, Christo inputant; bona vero, quae in eos ut viverent propter Christi honorem facta sunt, non inputant Christo nostro, sed fato

3) Verg. Aen. 6, 853. 22) Oros. 7, 39.

20 hoc *A ed. princ. v*; haec (hec) *CKF¬bld ed. Arg.* ‖ 22 hoc *C*[1] *ed. Arg. (cf. 114, 21; II 95, 23; 161, 10; 12; 223, 2)*; huc *C*[2] *rell. ed. princ. v* ‖ 28 belli *om. A*; iure belli *q ed. princ. v*

suo, cum potius deberent, si quid recti saperent, illa, quae ab hostibus aspera et dura perpessi sunt, illi providentiae divinae tribuere, quae solet corruptos hominum mores bellis emendare atque conterere, itemque vitam mortalium iustam atque laudabilem talibus adflictionibus exercere probatamque vel in meliora transferre vel in his adhuc terris propter usus alios detinere; illud vero, quod eis vel ubicumque propter Christi nomen vel in locis Christi nomini dicatissimis et amplissimis ac pro largiore misericordia ad capacitatem multitudinis electis praeter bellorum morem truculenti barbari pepercerunt, hoc tribuere temporibus Christianis, hinc Deo agere gratias, hinc ad eius nomen veraciter currere, ut effugiant poenas ignis aeterni, quod nomen multi eorum mendaciter usurparunt, ut effugerent poenas praesentis exitii. Nam quos vides petulanter et procaciter insultare servis Christi, sunt in eis plurimi, qui illum interitum cladem que non evasissent, nisi servos Christi se esse finxissent. Et nunc ingrata superbia atque impiissima insania eius nomini resistunt corde perverso, ut sempiternis tenebris puniantur, ad quod nomen ore vel subdolo confugerunt, ut temporali luce fruerentur.

Caput II.

Quod nulla umquam bella ita gesta sint, ut victores propter deos eorum, quos vicerunt, parcerent victis.

Tot bella gesta conscripta sunt vel ante conditam Romam vel ab eius exortu et imperio: legant et proferant sic ab alienigenis aliquam captam esse civitatem, ut hostes, qui ceperant, parcerent eis, quos ad deorum suorum templa confugisse compererant, aut aliquem ducem barbarorum praecepisse, ut inrupto oppido nullus feriretur,

---

1 pot. deb.] *cf. praef. p. XXVII* | recti] *cf. praef. p. XXVIII* 2 prou. diu.] *ibid.* ‖ 9 indicat. *p*[1]; dedicat. *v* ‖ 10 ad] atque *A*; adque *ed. Arg.; cf. Caes. b. c. 3, 84, 3* ‖ 18 esse *om. A*; se seruos chr. esse *KF*¬ ‖ 24 sint *Cq*; sunt *p ed. princ. v* ‖ 25 uicerunt *C*; uicerant *pq ed. princ. v* ‖ 28 alienis *A*; aligenis *e*

qui in illo vel illo templo fuisset inventus. Nonne vidit Aeneas Priamum per aras

Sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignes?

Nonne Diomedes et Ulixes

caesis summae custodibus arcis
Corripuere sacram effigiem manibusque cruentis
Virgineas ausi divae contingere vittas?

Nec tamen quod sequitur verum est:

Ex illo fluere ac retro sublapsa referri
Spes Danaum.

Postea quippe vicerunt, postea Troiam ferro ignibusque delerunt, postea confugientem ad aras Priamum obtruncaverunt. Nec ideo Troia periit, quia Minervam perdidit. Quid enim prius ipsa Minerva perdiderat, ut periret? an forte custodes suos? Hoc sane verum est; illis quippe interemptis potuit auferri. Neque enim homines a simulacro, sed simulacrum ab hominibus servabatur. Quo modo ergo colebatur, ut patriam custodiret et cives, quae suos non valuit custodire custodes?

Caput III.

Quam inprudenter Romani deos penates, qui Troiam custodire non potuerant, sibi crediderint profuturos.

Ecce qualibus diis Urbem Romani servandam se commisisse gaudebant! O nimium miserabilem errorem! Et nobis suscensent, cum de diis eorum talia dicimus; nec suscensent auctoribus suis, quos ut ediscerent mercedem dederunt doctoresque ipsos insuper et salario publico et

3) Verg. Aen. 2, 501 sq. 10) Aen. 2, 166 sqq.

1 vel illo] *cf. praef. p. XXVIII* || 12 delerunt *AKF¬ab¹eq ed. princ. Arg.*; deleuerunt *Cb²pv* | aras *Aabepq ed. princ. v*; aram *CKF¬ld ed. Arg.* || 22 crediderint *C*; crediderunt *pq ed. princ. v* || 23 commisisse] *cf. praef. p. XXVIII* || 25 dicimus cum nec *KF¬c ed. Arg.*

honoribus dignissimos habuerunt. Nempe apud Vergilium, quem propterea parvuli legunt, ut videlicet poeta magnus omniumque praeclarissimus atque optimus teneris ebibitus animis non facile oblivione possit aboleri, secundum illud Horatii:

Quo semel est inbuta recens servabit odorem
Testa diu —

apud hunc ergo Vergilium nempe Iuno inducitur infesta Troianis Aeolo ventorum regi adversus eos inritando dicere:

Gens inimica mihi Tyrrhenum navigat aequor
Ilium in Italiam portans victosque penates.

Itane istis penatibus victis Romam, ne vinceretur, prudentes commendare debuerunt? Sed haec Iuno dicebat velut irata mulier, quid loqueretur ignorans. Quid Aeneas ipse, pius totiens appellatus, nonne ita narrat:

Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
Sacra manu victosque deos parvumque nepotem
Ipse trahit cursuque amens ad limina tendit?

Nonne deos ipsos, quos victos non dubitat dicere, sibi potius quam se illis perhibet commendatos, cum ei dicitur:

Sacra suosque tibi commendat Troia penates?

Si igitur Vergilius tales deos et victos dicit et, ut vel victi quoquo modo evaderent, homini commendatos: quae dementia est existimare his tutoribus Romam sapienter fuisse commissam et nisi eos amisisset non potuisse vastari? Immo vero victos deos tamquam praesides ac defensores colere, quid est aliud quam tenere non numina bona, sed omina mala? Quanto enim sapientius creditur, non Ro-

7) Epp. 1,2,69. 12) Aen. 1,67 sq. 19) 2,319 sqq. 22) 2,293.

13 prudenter *A¹lp* ‖ 29 omina *a²p¹ ed. Arg. v*; omnia *F*; nomina *CA¹K¹ (in ras.) Duebn. (lectt. varr.) Hoffm.*; numina *A²a¹*; demonia *A³K²p²q*; daemon. *ed. princ.* | non *om. KF¬e ed. princ. Arg.*

mam ad istam cladem non fuisse venturam, nisi prius illi perissent, sed illos potius olim fuisse perituros, nisi eos quantum potuisset Roma servasset! Nam quis non, cum adverterit, videat quanta sit vanitate praesumptum non posse vinci sub defensoribus victis et ideo perisse, quia custodes perdidit deos, cum vel sola esse potuerit causa pereundi custodes habere voluisse perituros? Non itaque, cum de diis victis illa conscriberentur atque canerentur, poetas libebat mentiri, sed cordatos homines cogebat veritas confiteri. Verum ista opportunius alio loco diligenter copioseque tractanda sunt: nunc, quod institueram de ingratis hominibus dicere, parumper expediam ut possum, qui ea mala, quae pro suorum morum perversitate merito patiuntur, blasphemantes Christo inputant; quod autem illis etiam talibus propter Christum parcitur, nec dignantur adtendere et eas linguas adversus eius nomen dementia sacrilegae perversitatis exercent, quibus linguis usurpaverunt mendaciter ipsum nomen, ut viverent, vel quas linguas in locis ei sacratis metuendo presserunt, ut illic tuti atque muniti, ubi propter eum inlaesi ab hostibus fuerant, inde in eum maledictis hostilibus prosilirent.

Caput IV.

De asylo Iunonis in Troia, quod neminem liberavit a Graecis, et basilicis apostolorum, quae omnes ad se confugientes a barbaris defenderunt.

Ipsa, ut dixi, Troia, mater populi Romani, sacratis locis deorum suorum munire non potuit cives suos ab ignibus ferroque Graecorum, eosdem ipsos deos colentium: quin etiam

---

1 non *om. A* ‖ 2 periissent *C*; *sed cf. 30, 17* ‖ 5 periisse *C* ‖ 6 pot. esse *A ed. princ. v* ‖ 10 oport. *CAKFael* ‖ 12 exped.] *cf. praef. p. XXVIII* ‖ 17 pervers.] *ibid.* ‖ 20 fuerant *AKp*; fuerunt *CF¬abel ed. princ. Arg. v* ‖ 26 sacris *A* ‖ 27 in locis *aq ed. princ. v*

Iunonis asylo
Custodes lecti, Phoenix et dirus Ulixes,
Praedam adservabant; huc undique Troia gaza
Incensis erepta adytis mensaeque deorum
Crateresque auro solidi captivaque vestis
Congeritur. Pueri et pavidae longo ordine matres
Stant circum.

Electus est videlicet locus tantae deae sacratus, non unde captivos non liceret educere, sed ubi captivos liberet includere. Compara nunc asylum illud non cuiuslibet dei gregalis vel de turba plebis, sed Iovis ipsius sororis et coniugis et reginae omnium deorum cum memoriis nostrorum apostolorum. Illuc incensis templis et diis erepta spolia portabantur, non donanda victis, sed dividenda victoribus; huc autem et quod alibi ad ea loca pertinere compertum est cum honore et obsequio religiosissimo reportatum est. Ibi amissa, hic servata libertas; ibi clausa, hic interdicta captivitas; ibi possidendi a dominantibus hostibus premebantur, huc liberandi a miserantibus ducebantur: postremo illud Iunonis templum sibi elegerat avaritia et superbia levium Graeculorum, istas Christi basilicas misericordia et humilitas etiam inmanium barbarorum. Nisi forte Graeci quidem in illa sua victoria templis deorum communium pepercerunt atque illo confugientes miseros victosque Troianos ferire vel captivare non ausi sunt, sed Vergilius poetarum more illa mentitus est. Immo vero morem hostium civitates evertentium ille descripsit.

Caput V.

De generali consuetudine hostium victas civitates evertentium quid Cato senserit.

Quem morem etiam Cato, sicut scribit Sallustius,

7) Aen. 2, 761 sqq. 31) Cat. 51, 9.

9 educ. *C²pq ed. princ. v*; reduc. *A*; duc *C¹F¬abdl ed. Arg.* || 14 donanda *mss ed. Arg.*; reddenda *ed. princ. v* || 19 miserant.] *cf. praef. p. XXVII* || 21 greculor. [*Cbdlp?*] *A (cf. 375,29)*; grecor. *KF¬ev* || 30 *et* 31 cato *mss (ex Augustini errore?)*; Caesar *v*

nobilitatae veritatis historicus, sententia sua, quam de coniuratis in senatu habuit, commemorare non praetermittit: „Rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati quae victoribus conlibuisset, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri: postremo armis cadaveribus cruore atque luctu omnia compleri“. Hic si fana tacuisset, deorum sedibus solere hostes parcere putaremus. Et haec non ab alienigenis hostibus, sed a Catilina et sociis eius, nobilissimis senatoribus et Romanis civibus, Romana templa metuebant. Sed hi videlicet perditi et patriae parricidae.

Caput VI.

Quod ne Romani quidem ita ullas ceperint civitates, ut in templis earum parcerent victis.

Quid ergo per multas gentes, quae inter se bella gesserunt et nusquam victis in deorum suorum sedibus pepercerunt, noster sermo discurrat? Romanos ipsos videamus, ipsos, inquam, recolamus respiciamusque Romanos, de quorum praecipua laude dictum est:

Parcere subiectis et debellare superbos,

et quod accepta iniuria ignoscere quam persequi malebant: quando tot tantasque urbes, ut late dominarentur, expugnatas captasque everterunt, legatur nobis quae templa excipere solebant, ut ad ea quisquis confugisset liberaretur. An illi faciebant et scriptores earundem rerum gestarum ista reticebant? Ita vero, qui ea quae laudarent maxime requirebant, ista praeclarissima secundum ipsos pietatis indicia praeterirent? Egregius Romani nominis

20) Cf. p. 4, 8. 22) Cat. 9, 5.

4 conlibuisset *mss v*; conlibuissent *Sall.* || 6 compleri] *cf. praef. p. XXVIII* || 16 suorum *om. Al* || 19 de quibus *Al* || 26 ita uero *CAKFabdlpq ed. Arg.*; itane vero *e ed. princ. v*; *cf. II 204, 7*

Marcus Marcellus, qui Syracusas urbem ornatissimam cepit, refertur eam prius flevisse ruituram et ante eius sanguinem suas illi lacrimas effudisse. Gessit et curam pudicitiae etiam in hoste servandae. Nam priusquam oppidum victor iussisset invadi, constituit edicto, ne quis corpus liberum violaret. Eversa est tamen civitas more bellorum, nec uspiam legitur ab imperatore tam casto atque clementi fuisse praeceptum, ut quisquis ad illud vel illud templum fugisset haberetur inlaesus. Quod utique nullo modo praeteriretur, quando nec eius fletus nec quod edixerat pro pudicitia minime violanda potuit taceri. Fabius, Tarentinae urbis eversor, a simulacrorum depraedatione se abstinuisse laudatur. Nam cum ei scriba suggessisset quid de signis deorum, quae multa capta fuerant, fieri iuberet, continentiam suam etiam iocando condivit. Quaesivit enim cuius modi essent, et cum ei non solum multa grandia, verum etiam renuntiarentur armata: „Relinquamus, inquit, Tarentinis deos iratos“. Cum igitur nec illius fletum nec huius risum, nec illius castam misericordiam nec huius facetam continentiam Romanarum rerum gestarum scriptores tacere potuerint: quando praetermitteretur, si aliquibus hominibus in honorem cuiuspiam deorum suorum sic pepercissent, ut in quoquam templo caedem vel captivitatem fieri prohiberent?

Caput VII.

Quod in eversione Urbis, quae aspere gesta sunt, de consuetudine acciderint belli; quae vero clementer, de potentia provenerint nominis Christi.

Quidquid ergo vastationis trucidationis depraedationis concremationis adflictionis in ista recentissima Romana clade commissum est, fecit hoc consuetudo bellorum; quod autem novo more factum est, quod inusitata rerum facie

3) Liv. 25, 24, 11. 8) Liv. 25, 25, 7. 18) Liv. 27, 16, 8.

9 haberetur *mss*; abiret *v* || 28 prouenerunt *p*; peruenerint *q*

inmanitas barbara tam mitis apparuit, ut amplissimae basilicae implendae populo cui parceretur eligerentur et decernerentur, ubi nemo feriretur, unde nemo raperetur, quo liberandi multi a miserantibus hostibus ducerentur, unde captivandi ulli nec a crudelibus hostibus abducerentur: hoc Christi nomini, hoc Christiano tempori tribuendum quisquis non videt, caecus, quisquis videt nec laudat, ingratus, quisquis laudanti reluctatur, insanus est. Absit, ut prudens quisquam hoc feritati inputet barbarorum. Truculentissimas et saevissimas mentes ille terruit, ille frenavit, ille mirabiliter temperavit, qui per prophetam tanto ante dixit: *Visitabo in virga iniquitates eorum et in flagellis peccata eorum; misericordiam autem meam non dispergam ab eis.*

Caput VIII.

De commodis atque incommodis, quae bonis ac malis plerumque communia sunt.

Dicet aliquis: „Cur ergo ista divina misericordia etiam ad impios ingratosque pervenit?" Cur putamus, nisi quia eam ille praebuit, qui cotidie *facit oriri solem suum super bonos et malos et pluit super iustos et iniustos?* Quamvis enim quidam eorum ista cogitantes paenitendo ab impietate se corrigant, quidam vero, sicut apostolus dicit, *divitias bonitatis et longanimitatis Dei* contemnentes *secundum duritiam cordis sui et cor inpaenitens* thesaurizent *sibi iram in die irae et revelationis iusti iudicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera eius:* tamen patientia Dei ad paenitentiam invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam erudit bonos; itemque misericordia Dei fovendos amplectitur bonos, sicut severitas Dei puniendos corri-

14) Ps. 88, 33 sq. 21) Mt. 5, 45. 27) Rom. 2, 4 sqq.

5 nulli ¬^{2}*ae*^{2} *ed. princ.*; illi *Al*^{2} ‖ 12 dixit *CAKF*¬*blp ed. Arg*; praedixit *eq ed. princ. v* ‖ 18 dicet *C*^{1}*Aelpq ed. princ. Arg. v*; dicit *C*^{2}*KF*¬*ad* ‖ 23 corrigunt *A* ‖ 25 the/saurizent *l*; thesaurizant *AFb*^{2} ‖ 29 patientiam] *cf. praef. p. XXIX*

pit malos. Placuit quippe divinae providentiae praeparare in posterum bona iustis, quibus non fruentur iniusti, et mala impiis, quibus non excruciabuntur boni; ista vero temporalia bona et mala utrisque voluit esse communia, ut nec bona cupidius adpetantur, quae mali quoque habere cernuntur; nec mala turpiter evitentur, quibus et boni plerumque adficiuntur.

Interest autem plurimum, qualis sit usus vel earum rerum, quae prosperae, vel earum, quae dicuntur adversae. Nam bonus temporalibus nec bonis extollitur nec malis frangitur; malus autem ideo huiusce modi infelicitate punitur, quia felicitate corrumpitur. Ostendit tamen Deus saepe etiam in his distribuendis evidentius operationem suam. Nam si nunc omne peccatum manifesta plecteret poena, nihil ultimo iudicio servari putaretur; rursus si nullum nunc peccatum puniret aperte divinitas, nulla esse divina providentia crederetur. Similiter in rebus secundis, si non eas Deus quibusdam petentibus evidentissima largitate concederet, non ad eum ista pertinere diceremus; itemque si omnibus eas petentibus daret, non nisi propter talia praemia serviendum illi esse arbitraremur, nec pios nos faceret talis servitus, sed potius cupidos et avaros. Haec cum ita sint, quicumque boni et mali pariter adflicti sunt, non ideo ipsi distincti non sunt, quia distinctum non est quod utrique perpessi sunt. Manet enim dissimilitudo passorum etiam in similitudine passionum, et licet sub eodem tormento non est idem virtus et vitium. Nam sicut sub uno igne aurum rutilat palea fumat, et sub eadem tribula stipulae comminuuntur frumenta purgantur, nec ideo cum oleo amurca confunditur, quia eodem preli pondere exprimitur: ita una eademque vis inruens bonos probat purificat eliquat, malos damnat vastat exterminat. Unde in eadem adflictione mali Deum detestantur atque blasphe-

10 bonus his *A*[2]ⁿ; his bonus *F* ‖ 14 manifeste *A* ‖ 16 nunc pecc.] *cf. praef. p. XXVIII* | aperte ⁊*abv*; aperta *CAKFelp ed. princ. Arg.* ‖ 18 evident.] *cf. praef. p. XXVII* ‖ 19 pert. ista *C*

mant, boni autem precantur et laudant. Tantum interest, non qualia, sed qualis quisque patiatur. Nam pari motu exagitatum et exhalat horribiliter caenum et suaviter fragrat unguentum.

Caput IX.

De causis correptionum, propter quas et boni et mali pariter flagellantur.

Quid igitur in illa rerum vastitate Christiani passi sunt, quod non eis magis fideliter ista considerantibus ad provectum valeret? Primum quod ipsa peccata, quibus Deus indignatus implevit tantis calamitatibus mundum, humiliter cogitantes, quamvis longe absint a facinerosis flagitiosis atque impiis, tamen non usque adeo se a delictis deputant alienos, ut nec temporalia pro eis mala perpeti se iudicent dignos. Excepto enim quod unusquisque quamlibet laudabiliter vivens cedit in quibusdam carnali concupiscentiae, etsi non ad facinorum inmanitatem et gurgitem flagitiorum atque impietatis abominationem, ad aliqua tamen peccata vel rara vel tanto crebriora, quanto minora — hoc ergo excepto quis tandem facile reperitur, qui eosdem ipsos, propter quorum horrendam superbiam luxuriamque et avaritiam atque execrabiles iniquitates et impietates Deus, sicut minando praedixit, conterit terras, sic habeat, ut habendi sunt? sic cum eis vivat, ut cum talibus est vivendum? Plerumque enim ab eis docendis admonendis, aliquando etiam obiurgandis et corripiendis male dissimulatur, vel cum laboris piget, vel cum os eorum verecundamur offendere, vel cum inimicitias devitamus, ne impediant et noceant in istis temporalibus rebus, sive quas adipisci adhuc adpetit nostra cupiditas, sive quas amittere formidat infirmitas, ita ut, quamvis bonis malorum vita

2 quisque *om.* A^1 ‖ 3 flagrat ***CAKabdel***^{1}***p***; fraglat ***F***¬***l***^{2}; *cf. II 122,2* ‖ 10 profectum ***F***¬***al*** *ed. Arg.* ***v***; *cf. 479,10* | ualet ***A*** | primum] *cf. praef. p. XXIX* ‖ 12 faciner. ***K***^{1} *(cf. 369, 4)*; facinor. ***AK***^{2}***F*** ‖ 13 nunc usque ***C*** ‖ 21 et lux. ***q***; que *om. ed. princ.* ***v*** ‖ 25 ac mon. *l Hoffm. (cf. 15, 24)* ‖ 27 os eorum] hos quorum ***F***; os eorum coram *ed. princ.*; eor. os coram ***v***; *cf. Terent. Ad. 269.*

displiceat et ideo cum eis non incidant in illam damnationem, quae post hanc vitam talibus praeparatur, tamen, quia propterea peccatis eorum damnabilibus parcunt, dum eos in suis licet levibus et venialibus metuunt, iure cum eis temporaliter flagellantur, quamvis in aeternum minime puniantur, iure istam vitam, quando divinitus adfliguntur cum eis, amaram sentiunt, cuius amando dulcedinem peccantibus eis amari esse noluerunt.

Nam si propterea quisque obiurgandis et corripiendis male agentibus parcit, quia opportunius tempus inquirit vel eisdem ipsis metuit, ne deteriores ex hoc efficiantur, vel ad bonam vitam et piam erudiendos impediant alios infirmos et premant atque avertant a fide: non videtur esse cupiditatis occasio, sed consilium caritatis. Illud est culpabile, quod hi, qui dissimiliter vivunt et a malorum factis abhorrent, parcunt tamen peccatis alienis, quae dedocere aut obiurgare deberent, dum eorum offensiones cavent, ne sibi noceant in his rebus, quibus licite boni atque innocenter utuntur, sed cupidius, quam oportebat eos, qui in hoc mundo peregrinantur et spem supernae patriae prae se gerunt. Non solum quippe infirmiores, vitam ducentes coniugalem, filios habentes vel habere quaerentes, domos ac familias possidentes, (quos apostolus in ecclesiis adloquitur docens et monens quem ad modum vivere debeant et uxores cum maritis et mariti cum uxòribus, et filii cum parentibus et parentes cum filiis, et servi cum dominis et domini cum servis) multa temporalia, multa terrena libenter adipiscuntur et moleste amittunt, propter quae non audent offendere homines, quorum sibi vita contaminatissima et consceleratissima displicet; verum etiam hi, qui superiorem vitae gradum tenent nec coniu-

23) Coloss. 3, 18 sqq.

---

4 ueniabilibus *C* ‖ 5 temporabiliter *C* | flagellantur *mss* (*cf. 198,9 sqq* ita .. dispares, ut .. virgo sacra est); flagellentur *v* ‖ 16 docere A^2F¬; edocere A^1; cedere *ed. Arg.* ‖ 19 innocenter C^1AK^1*aepq ed. princ.*; innocentes C^2K^2F¬*bdl ed. Arg. v*

galibus vinculis inretiti sunt et victu parvo ac tegumento utuntur, plerumque, suae famae ac saluti dum insidias atque impetus malorum timent, ab eorum reprehensione sese abstinent, et quamvis non in tantum eos metuant, ut ad similia perpetranda quibuslibet eorum terroribus atque inprobitatibus cedant, ea ipsa tamen, quae cum eis non perpetrant, nolunt plerumque corripere, cum fortasse possint aliquos corripiendo corrigere, ne, si non potuerint, sua salus ac fama in periculum exitiumque perveniat, nec ea consideratione, qua suam famam ac salutem vident esse necessariam utilitati erudiendorum hominum, sed ea potius infirmitate, qua delectat lingua blandiens et humanus dies et reformidatur vulgi iudicium et carnis excruciatio vel peremptio, hoc est propter quaedam cupiditatis vincula, non propter officia caritatis.

Non mihi itaque videtur haec parva esse causa, quare cum malis flagellentur et boni, quando Deo placet perditos mores etiam temporalium poenarum adflictione punire. Flagellantur enim simul, non quia simul agunt malam vitam, sed quia simul amant temporalem vitam, non quidem aequaliter, sed tamen simul, quam boni contemnere deberent, ut illi correpti atque correcti consequerentur aeternam, ad quam consequendam si nollent esse socii, ferrentur et diligerentur inimici, quia donec vivunt semper incertum est utrum voluntatem sint in melius mutaturi. Qua in re non utique parem, sed longe graviorem habent causam, quibus per prophetam dicitur: *Ille quidem in suo peccato morietur, sanguinem autem eius de manu speculatoris requiram.* Ad hoc enim speculatores, hoc est populorum praepositi, constituti sunt in ecclesiis, ut non parcant obiurgando peccata. Nec ideo tamen ab huius modi culpa penitus alienus est, qui, licet praepositus non

12) 1. Cor. 4, 3. 29) Ezech. 33, 6.

---

1 tegimento *C*K^{2}¬[1]*elpq*; *cf. 17, 23* ‖ 2 saluti consulentes dum $b^{2}v$ ‖ 9 neque A^{1} ‖ 13 formid. *A* ‖ 23 nolunt A^{1}; nolint *l* ‖ 25 voluntatem *sqq.*] *cf. praef. p. XXIX* ‖ 31 huiuscemodi *v*

sit, in eis tamen, quibus vitae huius necessitate coniungitur, multa monenda vel arguenda novit et neglegit, devitans eorum offensiones propter illa quibus in hac vita non indebitis utitur, sed plus quam debuit delectatur. Deinde habent aliam causam boni, quare temporalibus affligantur malis, qualem habuit Iob: ut sibi ipse humanus animus sit probatus et cognitus, quanta virtute pietatis gratis Deum diligat.

Caput X.

Quod sanctis in amissione rerum temporalium nihil pereat.

Quibus recte consideratis atque perspectis adtende utrum aliquid mali acciderit fidelibus et piis, quod eis non in bonum verteretur, nisi forte putandum est apostolicam illam vacare sententiam, ubi ait: *Scimus quia diligentibus Deum omnia cooperatur in bonum.* Amiserunt omnia quae habebant. Numquid fidem? numquid pietatem? numquid interioris hominis bona, qui est ante Deum dives? Hae sunt opes Christianorum, quibus opulentus dicebat apostolus: *Est autem quaestus magnus pietas cum sufficientia. Nihil enim intulimus in hunc mundum, sed nec auferre aliquid possumus. Habentes autem victum et tegumentum his contenti sumus. Nam qui volunt divites fieri, incidunt in temptationem et laqueum et desideria multa* ⟨*stulta*⟩ *et noxia, quae mergunt homines in interitum et perditionem. Radix enim est omnium malorum avaritia, quam quidam adpetentes a fide pererraverunt et inseruerunt se doloribus multis.*

Quibus ergo terrenae divitiae in illa vastatione perie-

16) Rom. 8, 28. 19) 1. Petr. 3, 4. 28) 1. Tim. 6, 6 sqq.

5 affliguntur *AF* ‖ 15 quoniam *A*¬*pq ed. princ. Clarom. (Sabat.)* ‖ 16 cooperatur *CK*[1]*F* *(cf. II 336, 2; Sabat. III p. 624 not.; cod. B novi test.)*; cooperantur *AK*[2]¬*ab*[2]*delpqv* ‖ 23 sumus] *cf. praef. p. XXVIII* ‖ 25 stulta] *cf. praef. p. XXIX* ‖ 26 enim est *CKabdpq ed. princ.*; est enim *AF*¬*ev*; enim omn. est *ed. Arg.* ‖ 27 errauerunt *A* ‖ 29 in *om. KF*¬*bel ed. princ. Arg.*

runt, si eas sic habebant, quem ad modum ab isto foris paupere, intus divite audierant, id est, si mundo utebantur tamquam non utentes, potuerunt dicere, quod ille graviter temptatus et minime superatus: *Nudus exivi de utero matris meae, nudus revertar in terram. Dominus dedit, Dominus abstulit, sicut Domino placuit, ita factum est; sit nomen Domini benedictum;* ut bonus servus magnas facultates haberet ipsam sui Domini voluntatem, cui pedisequus mente ditesceret, nec contristaretur eis rebus vivens relictus, quas cito fuerat moriens relicturus. Illi autem infirmiores, qui terrenis his bonis, quamvis ea non praeponerent Christo, aliquantula tamen cupiditate cohaerebant, quantum haec amando peccaverint, perdendo senserunt. Tantum quippe doluerunt, quantum se doloribus inseruerant, sicut apostolum dixisse supra commemoravi. Oportebat enim ut eis adderetur etiam experimentorum disciplina, a quibus tam diu fuerat neglecta verborum. Nam cum dixit apostolus: *Qui volunt divites fieri, incidunt in temptationem* et cetera, profecto in divitiis cupiditatem reprehendit, non facultatem, quoniam praecepit alibi dicens: *Praecipe divitibus huius mundi non superbe sapere neque sperare in incerto divitiarum, sed in Deo vivo, qui praestat nobis omnia abundanter ad fruendum; bene faciant, divites sint in operibus bonis, facile tribuant, communicent, thesaurizent sibi fundamentum bonum in futurum, ut adprehendant veram vitam.* Haec qui de suis divitiis faciebant, magnis sunt lucris levia damna solati plusque laetati ex his, quae facile tribuendo tutius servaverunt, quam contristati ex his, quae timide retinendo facilius amiserunt. Hoc enim potuit in terra perire, quod piguit inde transferre. Nam qui receperunt consilium Domini sui dicentis: *Nolite vobis condere thesauros in*

3) 1. Cor. 7,31. 7) Iob. 1,21. 14) Cf. p. 17,28. 26) 1. Tim. 6,17 sqq.

---

3 tamquam] quasi *A* ‖ 4 exiui *Cv*; exii *rell.* ‖ 10 relictus] *cf. praef. p. XXVIII* | mortuus $A^{1}p$ ‖ 15 inseruerunt $AK^{2}F$¬*e* | 18 dixisset *blp* ‖ 20 quoniam *Halm*; quam *CAKFbdlpq ed. princ.*; de qua *a*; qui *v* ‖ 23 abund.] afluenter *l*

terra, ubi tinea et rubigo exterminant et ubi fures effodiunt et furantur; sed thesaurizate vobis thesaurum in caelo, quo fur non accedit neque tinea corrumpit; ubi enim est thesaurus tuus, illic erit et cor tuum, tribulationis tempore probaverunt quam recte sapuerint non contemnendo veracissimum praeceptorem et thesauri sui fidelissimum invictissimumque custodem. Nam si multi gavisi sunt ibi se habuisse divitias suas, quo contigit ut hostis non accederet: quanto certius et securius gaudere potuerunt, qui monitu Dei sui illuc migraverunt, quo accedere omnino non posset! Unde Paulinus noster, Nolensis episcopus, ex opulentissimo divite voluntate pauperrimus et copiosissime sanctus, quando et ipsam Nolam barbari vastaverunt, cum ab eis teneretur, sic in corde suo, ut ab eo postea cognovimus, precabatur: „Domine, non excrucier propter aurum et argentum; ubi enim sint omnia mea, tu scis.“ Ibi enim habebat omnia sua, ubi eum condere et thesaurizare ille monstraverat, qui haec mala mundo ventura praedixerat. Ac per hoc qui Domino suo monenti oboedierant, ubi et quo modo thesaurizare deberent, nec ipsas terrenas divitias barbaris incursantibus amiserunt. Quos autem non oboedisse paenituit, quid de talibus rebus faciendum esset, si non praecedente sapientia, certe consequente experientia didicerunt.

At enim quidam boni etiam Christiani tormentis excruciati sunt, ut bona sua hostibus proderent. Illi vero nec prodere nec perdere potuerunt bonum, quo ipsi boni erant. Si autem torqueri quam mammona iniquitatis prodere maluerunt, boni non erant. Admonendi autem fuerant, qui tanta patiebantur pro auro, quanta essent sustinenda pro Christo, ut eum potius diligere discerent, qui pro se passos aeterna felicitate ditaret, non aurum et

4) Mt. 6, 19 sqq.

1 rōbigo *C*; erugo *el* ‖ 2 thesaurum *CAFabd*; -ros *K*¬*elpqv* ‖ 4 illic *CAKF*¬*bdel ed. Arg.*; ibi *rell. ed. princ. v* ‖ 10 migrauerunt *CA*¬*aelp*; -uerant *KFbdqv* ‖ 18 monstrav.] *cf. praef. p. XXIX* | qui et haec *bv* ‖ 27 quo et ipsi *a*[1]*v*

argentum, pro quo pati miserrimum fuit, seu mentiendo occultaretur, seu verum dicendo proderetur. Namque inter tormenta nemo Christum confitendo amisit, nemo aurum nisi negando servavit. Quocirca utiliora erant fortasse tormenta, quae bonum incorruptibile amandum docebant, quam illa bona, quae sine ullo utili fructu dominos sui amore torquebant.

Sed quidam etiam non habentes quod proderent, dum non creduntur, torti sunt. Et hi forte habere cupiebant nec sancta voluntate pauperes erant; quibus demonstrandum fuit non facultates, sed ipsas cupiditates talibus dignas esse cruciatibus. Si vero vitae melioris proposito reconditum aurum argentumque non habebant, nescio quidem utrum cuiquam talium acciderit, ut dum habere creditur torqueretur: verum tamen etiamsi accidit, profecto, qui inter illa tormenta paupertatem sanctam confitebatur, Christum confitebatur. Quapropter etsi non meruit ab hostibus credi, non potuit tamen sanctae paupertatis confessor sine caelesti mercede torqueri.

Multos, inquiunt, etiam Christianos fames diuturna vastavit. Hoc quoque in usus suos boni fideles pie tolerando verterunt. Quos enim fames necavit, malis vitae huius, sicut corporis morbus, eripuit: quos autem non necavit, docuit parcius vivere, docuit productius ieiunare.

Caput XI.

De fine temporalis vitae sive longioris sive brevioris.

Sed enim multi etiam Christiani interfecti sunt, multi multarum mortium foeda varietate consumpti. Hoc si aegre ferendum est, omnibus, qui in hanc vitam procreati sunt, utique commune est. Hoc scio, neminem fuisse mortuum, qui non fuerat aliquando moriturus. Finis autem vitae tam longam quam brevem vitam hoc idem

15 acciderit A^1 ‖ 20 *post* multos inqui | *desinit l* ‖ 30 est hoc. scio *CA*

facit. Neque enim aliud melius et aliud deterius, aut aliud maius et aliud brevius est, quod iam pariter non est. Quid autem interest, quo mortis genere vita ista finiatur, quando ille, cui finitur, iterum mori non cogitur? Cum autem unicuique mortalium sub cotidianis vitae huius casibus innumerabiles mortes quodam modo comminentur, quamdiu incertum est quaenam earum ventura sit: quaero utrum satius sit unam perpeti moriendo an omnes timere vivendo. Nec ignoro quam citius eligatur diu vivere sub timore tot mortium quam semel moriendo nullam deinceps formidare. Sed aliud est quod carnis sensus infirmiter pavidus refugit, aliud quod mentis ratio diligenter enucleata convincit. Mala mors putanda non est, quam bona vita praecesserit. Neque enim facit malam mortem, nisi quod sequitur mortem. Non itaque multum curandum est eis, qui necessario morituri sunt, quid accidat ut moriantur, sed moriendo quo ire cogantur. Cum igitur Christiani noverint longe meliorem fuisse religiosi pauperis mortem inter lingentium canum linguas quam impii divitis in purpura et bysso, horrenda illa genera mortium quid mortuis obfuerunt, qui bene vixerunt?

Caput XII.

De sepultura humanorum corporum, quae Christianis etiamsi fuerit negata nil adimit.

At enim in tanta strage cadaverum nec sepeliri potuerunt. Neque istuc pia fides nimium reformidat, tenens praedictum nec absumentes bestias resurrecturis corporibus obfuturas, quorum capillus capitis non peribit. Nullo modo diceret veritas: *Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere*, si quicquam

20) Lc. 16, 19 sqq. 25) Aug. cur. pro mort. ed Zycha c. 4 sq. 28) Lc. 21, 18. 30) Mt. 10, 28.

9 citius *mss ed. Arg. (cf. 356, 27)*; inertius *ed. princ. v* || 26 istuc $CA^1F^1\neg d^2$ *(cf. II 82, 18)*; istic F^2; istud *rell. v*

obesset futurae vitae, quidquid inimici de corporibus occisorum facere voluissent. Nisi forte quispiam sic absurdus est, ut contendat eos, qui corpus occidunt, non debere timeri ante mortem, ne corpus occidant, et timeri debere post mortem, ne corpus occisum sepeliri non sinant. Falsum est ergo quod ait ⟨Christus⟩: *Qui corpus occidunt, et postea non habent quod faciant,* si habent tanta, quae de cadaveribus faciant. Absit, ut falsum sit quod veritas dixit. Dictum est enim aliquid eos facere cum occidunt, quia in corpore sensus est occidendo; postea vero nihil habere quod faciant, quia nullus sensus est in corpore occiso. Multa itaque corpora Christianorum terra non texit, sed nullum eorum quisquam a caelo et terra separavit, quam totam implet praesentia sui, qui novit unde resuscitet quod creavit. Dicitur quidem in psalmo: *Posuerunt mortalia servorum tuorum escam volatilibus caeli, carnes sanctorum tuorum bestiis terrae; effuderunt sanguinem eorum sicut aquam in circuitu Hierusalem, et non erat qui sepeliret,* sed magis ad exaggerandam crudelitatem eorum, qui ista fecerunt, non ad eorum infelicitatem, qui ista perpessi sunt. Quamvis enim haec in conspectu hominum dura et dira videantur, sed *pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius.* Proinde ista omnia, ⟨id est⟩ curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exequiarum, magis sunt vivorum solacia quam subsidia mortuorum. Si aliquid prodest impio sepultura pretiosa, oberit pio vilis aut nulla. Praeclaras exequias in conspectu hominum exhibuit purpurato illi diviti turba famulorum, sed multo clariores in conspectu Domini ulceroso illi pauperi ministerium praebuit angelorum, qui eum non extulerunt in marmoreum tumulum, sed in Abrahae gremium sustulerunt.

8) Lc. 12, 4. 19) Ps. 78, 2 sq. 23) Ps. 115, 15. 32) Lc. 16, 22.

6 christus] *cf. praef. p. XXXII* ‖ 7 quod] *ibid.* ‖ 16 escam] *ibid.* ‖ 24 ista omnia, id est] *ibid.* ‖ 28 exhibuit] *ibid.*

Rident haec illi, contra quos defendendam suscepimus civitatem Dei. Verum tamen sepulturae curam etiam eorum philosophi contempserunt. Et saepe universi exercitus, dum pro terrena patria morerentur, ubi postea iacerent vel quibus bestiis esca fierent, non curarunt, licuitque de hac re poetis plausibiliter dicere:

Caelo tegitur, qui non habet urnam.

Quanto minus debent de corporibus insepultis insultare Christianis, quibus et ipsius carnis membrorumque omnium reformatio non solum ex terra, verum etiam ex aliorum elementorum secretissimo sinu, quo dilapsa cadavera recesserunt, in temporis puncto reddenda et redintegranda promittitur.

Caput XIII.

Quae sit ratio sanctorum corpora sepeliendi.

Nec ideo tamen contemnenda et abicienda sunt corpora defunctorum maximeque iustorum atque fidelium, quibus tamquam organis et vasis ad omnia bona opera sancte usus est Spiritus. Si enim paterna vestis et anulus, ac si quid huius modi, tanto carius est posteris, quanto erga parentes maior adfectus: nullo modo ipsa spernenda sunt corpora, quae utique multo familiarius atque coniunctius quam quaelibet indumenta gestamus. Haec enim non ad ornamentum vel adiutorium, quod adhibetur extrinsecus, sed ad ipsam naturam hominis pertinent. Unde et antiquorum iustorum funera officiosa pietate curata sunt et exequiae celebratae et sepultura provisa, ipsique cum viverent de sepeliendis vel etiam transferendis suis corporibus filiis mandaverunt, et Tobias sepeliendo mortuos Deum promeruisse teste angelo commendatur. Ipse quo-

7) Lucan. Phars. 7, 819. 13) 1. Cor. 15, 52. 30) Tob. 2, 9; 12, 12.

9 et membrorum *v* ‖ 12 recesserant *C* ‖ 19 sancte] *cf. praef. p. XXXII* ‖ 24 (extrin)secus] *hinc incipit A* ‖ 27 cum] *cf. praef. p. XXXII* ‖ 29 et Tobias] *ibid.*

que Dominus die tertio resurrecturus religiosae mulieris bonum opus praedicat praedicandumque commendat, quod unguentum pretiosum super membra eius effuderit atque hoc ad eum sepeliendum fecerit. Et laudabiliter commemorantur in evangelio qui corpus eius de cruce acceptum diligenter atque honorifice tegendum sepeliendumque curarunt. Verum istae auctoritates non hoc admonent, quod insit ullus cadaveribus sensus, sed ad Dei providentiam, cui placent etiam talia pietatis officia, corpora quoque mortuorum pertinere significant propter fidem resurrectionis astruendam. Ubi et illud salubriter discitur, quanta possit esse remuneratio pro elemosynis, quas viventibus et sentientibus exhibemus, si neque hoc apud Deum perit, quod exanimis hominum membris officii diligentiaeque persolvitur. Sunt quidem et alia, quae sancti patriarchae de corporibus suis vel condendis vel transferendis prophetico spiritu dicta intellegi voluerunt; non autem hic locus est, ut ea pertractemus, cum sufficiant ista, quae diximus. Sed si ea, quae sustentandis viventibus sunt necessaria, sicut victus et amictus, quamvis cum gravi adflictione desint, non frangunt in bonis perferendi tolerandique virtutem nec eradicant ex animo pietatem, sed exercitatam faciunt fecundiorem: quanto magis, cum desunt ea, quae curandis funeribus condendisque corporibus defunctorum adhiberi solent, non efficiunt miseros in occultis piorum sedibus iam quietos! Ac per hoc quando ista cadaveribus Christianorum in illa magnae urbis vel etiam aliorum oppidorum vastatione defuerunt, nec vivorum culpa est, qui non potuerunt ista praebere, nec poena mortuorum, qui non possunt ista sentire.

Caput XIV.

De captivitate sanctorum, quibus numquam divina solacia defuerunt.

Sed multi, inquiunt, Christiani etiam captivi ducti

4) Mt. 26, 10 sqq. 7) Io. 19, 38 sqq. 16) Gen. 49, 29; 50, 25.

14 officio diligentiaque *e* ‖ 23 desint *A A*[1]

sunt. Hoc sane miserrimum est, si aliquo duci potuerunt, ubi Deum suum non invenerunt. Sunt in scripturis sanctis huius etiam cladis magna solacia. Fuerunt in captivitate tres pueri, fuit Daniel, fuerunt alii prophetae; nec Deus defuit consolator. Sic ergo non deseruit fideles suos sub dominatione gentis, licet barbarae, tamen humanae, qui prophetam non deseruit nec in visceribus beluae. Haec quoque illi, cum quibus agimus, malunt inridere quam credere, qui tamen suis litteris credunt Arionem Methymnaeum, nobilissimum citharistam, cum esset deiectus e navi, exceptum delphini dorso et ad terras esse pervectum. Verum illud nostrum de Iona propheta incredibilius est. Plane incredibilius quia mirabilius, et mirabilius quia potentius.

Caput XV.

De Regulo, in quo captivitatis ob religionem etiam sponte tolerandae extat exemplum, quod tamen illi deos colenti prodesse non potuit.

Habent tamen isti de captivitate religionis causa etiam sponte toleranda et in suis praeclaris viris nobilissimum exemplum. Marcus Regulus, imperator populi Romani, captivus apud Carthaginienses fuit. Qui cum sibi mallent a Romanis suos reddi quam eorum tenere captivos, ad hoc impetrandum etiam istum praecipue Regulum cum legatis suis Romam miserunt, prius iuratione constrictum, si quod volebant minime peregisset, rediturum esse Carthaginem. Perrexit ille atque in senatu contraria persuasit, quoniam non arbitrabatur utile esse Romanae rei publicae mutare captivos. Nec post hanc persuasionem a suis ad hostes redire compulsus est, sed quia iuraverat, id sponte complevit. At illi eum excogitatis atque horrendis crucia-

4) Dan. 1, 6. 7) Ion. 2, 1. 9) Ovid. Fast. 2, 113; Gell. 16, 19.

4 fuit] hinc *incipit* *L* ‖ 8 maluerunt *A* ‖ 9 suis *LAA*; in suis *rell.* *v* ‖ 21 M. *LC*; m̄ *A*; Marcus *A* *rell.* *v* | regulus *mss*; Attilius Reg. *v* ‖ 22 carthaginenses *AAK*²*Fa* ‖ 26 esse] fuisse *LAA*

tibus necaverunt. Inclusum quippe angusto ligno, ubi stare cogeretur, clavisque acutissimis undique confixo, ut se in nullam eius partem sine poenis atrocissimis inclinaret, etiam vigilando peremerunt. Merito certe laudant virtutem tam magna infelicitate maiorem. Et per deos ille iuraverat, quorum cultu prohibito has generi humano clades isti opinantur infligi. Qui ergo propterea colebantur, ut istam vitam prosperam redderent, si verum iuranti has inrogari poenas seu voluerunt seu permiserunt, quid periuro gravius irati facere potuerunt? Sed cur non ratiocinationem meam potius ad utrumque concludam? Deos certe ille sic coluit, ut propter iuris iurandi fidem nec maneret in patria, nec inde quolibet ire, sed ad suos acerrimos inimicos redire minime dubitaret. Hoc si huic vitae utile existimabat, cuius tam horrendum exitum meruit, procul dubio fallebatur. Suo quippe docuit exemplo nihil deos ad istam temporalem felicitatem suis prodesse cultoribus, quando quidem ille eorum deditus cultui et victus et captivus abductus et, quia noluit aliter quam per eos iuraverat facere, novo ac prius inaudito nimiumque horribili supplicii genere cruciatus extinctus est. Si autem deorum cultus post hanc vitam velut mercedem reddit felicitatem, cur calumniantur temporibus Christianis, ideo dicentes Urbi accidisse illam calamitatem, quia deos suos colere destitit, cum potuerit etiam illos diligentissime colens tam infelix fieri, quam ille Regulus fuit? Nisi forte contra clarissimam veritatem tanta quisquam dementia mirae caecitatis obnititur, ut contendere audeat universam civitatem deos colentem infelicem esse non posse, unum vero hominem posse, quod videlicet potentia deorum suorum multos potius sit idonea conservare quam singulos, cum multitudo constet ex singulis.

Si autem dicunt M. Regulum etiam in illa captivitate illisque cruciatibus corporis animi virtute beatum esse po-

9 sed quid *C* ‖ 10 sed *om.* *C* ‖ 13 remaneret *v* ‖ 22 reddit $L^2 \Lambda C$¬ *abdepqv*; reddidit $L^1 F$; reddet *AK* ‖ 27 quisque $L^2 \Lambda A$ ‖ 33 M. *LΛApqv*; *om.* *C*; Marcum *Fade*

tuisse, virtus potius vera quaeratur, qua beata esse possit et civitas. Neque enim aliunde beata civitas, aliunde homo, cum aliud civitas non sit quam concors hominum multitudo. Quam ob rem nondum interim disputo, qualis in Regulo virtus fuerit; sufficit nunc, quod isto nobilissimo exemplo coguntur fateri non propter corporis bona vel earum rerum, quae extrinsecus homini accidunt, colendos deos, quando quidem ille carere his omnibus maluit quam deos per quos iuravit offendere. Sed quid faciamus hominibus, qui gloriantur se talem habuisse civem, qualem timent habere civitatem? Quod si non timent, tale ergo aliquid, quale accidit Regulo, etiam civitati tam diligenter quam ille deos colenti accidere potuisse fateantur et Christianis temporibus non calumnientur. Verum quia de illis Christianis orta quaestio est, qui etiam captivati sunt, hoc intueantur et taceant, qui saluberrimae religioni hinc inpudenter atque inprudenter inludunt, quia, si diis eorum probro non fuit, quod adtentissimus cultor illorum, dum eis iuris iurandi fidem servaret, patria caruit, cum aliam non haberet, captivusque apud hostes per longam mortem supplicio novae crudelitatis occisus est, multo minus nomen criminandum est Christianum in captivitate sacratorum suorum, qui supernam patriam veraci fide expectantes etiam in suis sedibus peregrinos se esse noverunt.

Caput XVI.

An stupris, quae etiam sacrarum forte virginum est passa captivitas, contaminari potuerit virtus animi sine voluntatis assensu.

Magnum sane crimen se putant obicere Christianis, cum eorum exaggerantes captivitatem addunt etiam stupra commissa, non solum in aliena matrimonia virginesque

24) 1. Petr. 2, 11.

15 captiuati *LA^2CAK^2F¬ abdep ed. Arg.*; captiuitati *A^1K^1*; captiui ducti *q ed. princ. v* ‖ 17 atque inprud. *om. Ae* ‖ 26 sacrarum *Cpq ed. princ. (Oros. ed. Zangem. p. 316, 18)*; sanctarum *v*

nupturas, sed etiam in quasdam sanctimoniales. Hic vero non fides, non pietas, non ipsa virtus, quae castitas dicitur, sed nostra potius disputatio inter pudorem atque rationem quibusdam coartatur angustiis. Nec tantum hic curamus alienis responsionem reddere, quantum ipsis nostris consolationem. Sit igitur in primis positum atque firmatum virtutem, qua recte vivitur, ab animi sede membris corporis imperare sanctumque corpus usu fieri sanctae voluntatis, qua inconcussa ac stabili permanente, quidquid alius de corpore vel in corpore fecerit, quod sine peccato proprio non valeat evitari, praeter culpam esse patientis. Sed quia non solum quod ad dolorem, verum etiam quod ad libidinem pertinet, in corpore alieno perpetrari potest: quidquid tale factum fuerit, etsi retentam constantissimo animo pudicitiam non excutit, tamen pudorem incutit, ne credatur factum cum mentis etiam voluntate, quod fieri fortasse sine carnis aliqua voluptate non potuit.

Caput XVII.

De morte voluntaria ob metum poenae sive dedecoris.

Ac per hoc et quae se occiderunt, ne quicquam huius modi paterentur, quis humanus affectus eis nolit ignosci? et quae se occidere noluerunt, ne suo facinore alienum flagitium devitarent, quisquis ⟨eis⟩ hoc crimini dederit, ipse crimen insipientiae non cavebit. Nam utique si non licet privata potestate hominem occidere vel nocentem, cuius occidendi licentiam lex nulla concedit, profecto etiam qui se ipsum occidit homicida est, et tanto fit nocentior, cum se occiderit, quanto innocentior in ea causa fuit, qua se occidendum putavit. Nam si Iudae factum merito detestamur eumque veritas iudicat, cum se laqueo suspendit,

30) Mt. 27, 5.

13 *a vocabulo* corpore *in codice d lacuna est usque ad pag. 42, 10 pertinens* ‖ 23 eis *om.* ***LAA*** ‖ 24 crimen . . cauebit ***LACAb***[1]***p***; crimen .. carebit ***K***[1]***Fb***[2]; crimine .. carebit ***K***[2]*aeq ed. princ. Arg. v* ‖ 29 si] *om.* (***L***?) ***AA***[1] *(recte?)*

sceleratae illius traditionis auxisse potius quam expiasse commissum, quoniam Dei misericordiam desperando exitiabiliter paenitens nullum sibi salubris paenitentiae locum reliquit: quanto magis a sua nece se abstinere debet, qui tali supplicio quod in se puniat non habet! Iudas enim cum se occidit, sceleratum hominem occidit, et tamen non solum Christi, verum etiam suae mortis reus finivit hanc vitam, quia licet propter suum scelus alio suo scelere occisus est. Cur autem homo, qui mali nihil fecit, sibi malefaciat et se ipsum interficiendo hominem interficiat innocentem, ne alium patiatur nocentem, atque in se perpetret peccatum proprium, ne in eo perpetretur alienum?

Caput XVIII.

De alienae violentia libidinis, quam in oppresso corpore mens invita perpetitur.

At enim, ne vel aliena polluat libido, metuitur. Non polluet, si aliena erit; si autem polluet, aliena non erit. Sed cum pudicitia virtus sit animi comitemque habeat fortitudinem, qua potius quaelibet mala tolerare quam malo consentire decernit, nullus autem magnanimus et pudicus in potestate habeat, quid de sua carne fiat, sed tantum quid adnuat mente vel renuat: quis eadem sana mente putaverit perdere se pudicitiam, si forte in adprehensa et oppressa carne sua exerceatur et expleatur libido non sua? Si enim hoc modo pudicitia perit, profecto pudicitia virtus animi non erit, nec pertinebit ad ea bona, quibus bene vivitur, sed in bonis corporis numerabitur, qualia sunt vires pulchritudo sana valetudo, ac si quid huius modi est; quae bona, etiamsi minuantur, bonam iustamque

4 se *om. A* ‖ 9 mali nihil] *cf. praef. p. XIV* ‖ 14 de alienae violentia libidinis *Heerwagen (cf. 30,21)*; de aliena uiolentiarum (uiolentiaque *C*) libidine *Cpq ed. princ. v*; de aliena violentaque libidine *Duebn. Hoffm.* ‖ 21 fiat] faciat *C* ‖ 28 sana ualetudo *LAAKF¬ ed. Arg.*; ſane^{itas}uale^{i}tudo *C*; sane uale^{i}tudo *e*; saneualetudo *Hoffm. (cf. Woelfflini Arch. I p. 203)*; sanaq· ualitudo *b*; sana integraque ualetudo *aq ed. princ. v*

vitam omnino non minuunt. Quod si tale aliquid est pudicitia, ut quid pro illa, ne amittatur, etiam ⟨cum⟩ periculo corporis laboratur? Si autem animi bonum est, etiam oppresso corpore non amittitur. Quin etiam sanctae continentiae bonum cum inmunditiae carnalium concupiscentiarum non cedit, et ipsum corpus sanctificatur, et ideo, cum eis non cedere inconcussa intentione persistit, nec de ipso corpore perit sanctitas, quia eo sancte utendi perseverat voluntas et, quantum est in ipso, etiam facultas.

Neque enim eo corpus sanctum est, quod eius membra sunt integra, aut eo, quod nullo contrectantur adtactu, cum possint diversis casibus etiam vulnerata vim perpeti, et medici aliquando saluti opitulantes haec ibi faciant, quae horret aspectus. Obstetrix virginis cuiusdam integritatem manu velut explorans sive malevolentia sive inscitia sive casu, dum inspicit, perdidit. Non opinor quemquam tam stulte sapere, ut huic perisse aliquid existimet etiam de ipsius corporis sanctitate, quamvis membri illius integritate iam perdita. Quocirca proposito animi permanente, per quod etiam corpus sanctificari meruit, nec ipsi corpori aufert sanctitatem violentia libidinis alienae, quam servat perseverantia continentiae suae. An vero si aliqua femina mente corrupta violatoque proposito, quod Deo voverat, pergat vitianda ad deceptorem suum, adhuc eam pergentem sanctam vel corpore dicimus, ea sanctitate animi, per quam corpus sanctificabatur, amissa atque destructa? Absit hic error et hinc potius admoneamur ita non amitti corporis sanctitatem manente animi sanctitate etiam corpore oppresso, sicut amittitur et corporis sanctitas violata animi sanctitate etiam corpore intacto. Quam ob rem non habet quod in se morte spontanea puniat femina sine ulla sua consensione violenter oppressa et alieno conpressa peccato; quanto minus antequam hoc fiat! ne admittatur

2 cum *om.* $L^1 C^1$¬ ‖ 9 est in ipso *LA*; in ipso etiam est *A*; i. i. est *rell.* *v* ‖ 15 maleuol. *om.* *A* | inscitia $LACK^1aepq^2$; inscia $b^1 q^1$ *ed. princ.*; inscientia AK^2F¬b^2 *ed. Arg.; cf. II 80,32* ‖ 24 adhuc] *cf. praef. p. XX* ‖ 29 et *mss*; etiam *ed. Arg.*; *om.* *ed. princ.* *v* ‖ 32 uiolenterque *A* ‖ 33 faciat LA^1C^1A

homicidium certum, cum ipsum flagitium, quamvis alienum, adhuc pendet incertum.

Caput XIX.

De Lucretia, quae se ob inlatum sibi stuprum peremit.

An forte huic perspicuae rationi, qua dicimus corpore oppresso nequaquam proposito castitatis ulla in malum consensione mutato illius tantum esse flagitium, qui opprimens concubuerit, non illius, quae oppressa concumbenti nulla voluntate consenserit, contradicere audebunt hi, contra quos feminarum Christianarum in captivitate oppressarum non tantum mentes, verum etiam corpora sancta defendimus? Lucretiam certe, matronam nobilem veteremque Romanam, pudicitiae magnis efferunt laudibus. Huius corpore cum violenter oppresso Tarquinii regis filius libidinose potitus esset, illa scelus improbissimi iuvenis marito Collatino et propinquo Bruto, viris clarissimis et fortissimis, indicavit eosque ad vindictam constrinxit. Deinde foedi in se commissi aegra atque inpatiens se peremit. Quid dicemus? Adultera haec an casta iudicanda est? Quis in hac controversia laborandum putaverit? Egregie quidam ex hoc veraciterque declamans ait: „Mirabile dictu, duo fuerunt et adulterium unus admisit.“ Splendide atque verissime. Intuens enim in duorum corporum commixtione unius inquinatissimam cupiditatem, alterius castissimam voluntatem, et non quid coniunctione membrorum, sed quid animorum diversitate ageretur adtendens: „Duo, inquit, fuerunt, et adulterium unus admisit.“

Sed quid est hoc, quod in eam gravius vindicatur, quae adulterium non admisit? Nam ille patria cum patre pulsus est, haec summo est mactata supplicio. Si non est illa inpudicitia qua invita opprimitur, non est haec iustitia qua casta punitur. Vos appello, leges iudicesque

16 et fort. *LAAep ed. princ. v*; ac fort. *CKFab ed. Arg.*; atque fort. ¬ ‖ 19 dicimus *CA* | iudic.] dicenda *L*[1] ‖ 29 nam *om.* *K*[1]*e* ‖ 31 conprimitur *KF*¬*bq ed. princ. Arg.*

Romani. Nempe post perpetrata facinora nec quemquam scelestum indemnatum inpune voluistis occidi. Si ergo ad vestrum iudicium quisquam deferret hoc crimen vobisque probaretur non solum indemnatam, verum etiam castam et innocentem interfectam esse mulierem, nonne eum, qui id fecisset, severitate congrua plecteretis? Hoc fecit illa Lucretia; illa, illa sic praedicata Lucretia innocentem, castam, vim perpessam Lucretiam insuper interemit. Proferte sententiam. Quod si propterea non potestis, quia non adstat quam punire possitis, cur interfectricem innocentis et castae tanta praedicatione laudatis? Quam certe apud infernos iudices etiam tales, quales poetarum vestrorum carminibus cantitantur, nulla ratione defenditis, constitutam scilicet inter illos,

qui sibi letum
Insontes peperere manu lucemque perosi
Proiecere animas;

cui ad superna redire cupienti

Fas obstat, tristisque palus inamabilis undae
Adligat.

An forte ideo ibi non est, quia non insontem, sed male sibi consciam se peremit? Quid si enim (quod ipsa tantummodo nosse poterat) quamvis iuveni violenter inruenti etiam sua libidine inlecta consensit idque in se puniens ita doluit, ut morte putaret expiandum? Quamquam ne sic quidem se occidere debuit, si fructuosam posset apud deos falsos agere paenitentiam. Verum tamen si forte ita est falsumque est illud, quod duo fuerunt et adulterium unus admisit, sed potius ambo adulterium commiserunt, unus manifesta invasione, altera latente consensione: non

20) Aen. 6, 434 sqq.

7 illa illa *LAC¹Kapv*; illa *C²AF¬beq* ‖ 10 adstat *LAC A¹K²F¬ep ed. Arg.;* asstat *K¹*; astat *A²aq ed. princ. v* ‖ 14 int. ill. scil. *LA* ‖ 19 tristique *bq²* | innabilis *aq ed. princ.* | undae *LACA¹K¹¬epv*; unda *A²K² Fab* ‖ 25 ne *LAC¹AK¹abpq ed. Arg.*; nec *C²K²F¬e ed. princ. v* ‖ 30 non] nec *A*; et non *q*

se occidit insontem, et ideo potest a litteratis eius defensoribus dici non esse apud inferos inter illos, „qui sibi letum insontes peperere manu.“ Sed ita haec causa ex utroque latere coartatur, ut, si extenuatur homicidium, adulterium confirmetur; si purgatur adulterium, homicidium cumuletur; nec omnino invenitur exitus, ubi dicitur: „Si adulterata, cur laudata; si pudica, cur occisa?“

Nobis tamen in hoc tam nobili feminae huius exemplo ad istos refutandos, qui Christianis feminis in captivitate compressis alieni ab omni cogitatione sanctitatis insultant, sufficit quod in praeclaris eius laudibus dictum est: „Duo fuerunt et adulterium unus admisit.“ Talis enim ab eis Lucretia magis credita est, quae se nullo adulterino potuerit maculare consensu. Quod ergo se ipsam, quoniam adulterum pertulit, etiam non adultera occidit, non est pudicitiae caritas, sed pudoris infirmitas. Puduit enim eam turpitudinis alienae in se commissae, etiamsi non secum, et Romana mulier, laudis avida nimium, verita est ne putaretur, quod violenter est passa cum viveret, libenter passa si viveret. Unde ad oculos hominum testem mentis suae illam poenam adhibendam putavit, quibus conscientiam demonstrare non potuit. Sociam quippe facti se credi erubuit, si, quod alius in ea fecerat turpiter, ferret ipsa patienter. Non hoc fecerunt feminae Christianae, quae passae similia vivunt tamen nec in se ultae sunt crimen alienum, ne aliorum sceleribus adderent sua, si, quoniam hostes in eis concupiscendo stupra commiserant, illae in se ipsis homicidia erubescendo committerent. Habent quippe intus gloriam castitatis, testimonium conscientiae; habent autem coram oculis Dei sui nec requirunt amplius, ubi quid recte faciant non habent amplius, ne devient ab auctoritate legis divinae, cum male devitant offensionem suspicionis humanae.

---

2 inter illos *m. 1 sup. lin. L* (*cf. 32, 14*); inter eos *C* ‖ 8 in] *cf. praef. p. XIX* ‖ 15 adulterata C^1v ‖ 20 test. m. s.] *cf. praef. p. XVII* ‖ 25 vivunt tamen *scripsi*; vivunt. Tamen *mss v*

Caput XX.

Nullam esse auctoritatem, quae Christianis in qualibet causa ius voluntariae necis tribuat.

Neque enim frustra in sanctis canonicis libris nusquam nobis divinitus praeceptum permissumve reperiri potest, ut vel ipsius adipiscendae inmortalitatis vel ullius cavendi carendive mali causa nobismet ipsis necem inferamus. Nam et prohibitos nos esse intellegendum est, ubi lex ait: *Non occides*, praesertim quia non addidit: „proximum tuum“, sicut falsum testimonium cum vetaret: *Falsum*, inquit, *testimonium non dices adversus proximum tuum.* Nec ideo tamen si adversus se ipsum quisquam falsum testimonium dixerit, ab hoc crimine se putaverit alienum, quoniam regulam diligendi proximum a semet ipso dilector accepit, quando quidem scriptum est: *Diliges proximum tuum tamquam te ipsum.* Porro si falsi testimonii non minus reus est qui de se ipso falsum fatetur, quam si adversus proximum hoc faceret, cum in eo praecepto, quo falsum testimonium prohibetur, adversus proximum prohibeatur possitque non recte intellegentibus videri non esse prohibitum, ut adversus se ipsum quisque falsus testis adsistat: quanto magis intellegendum est non licere homini se ipsum occidere, cum in eo, quod scriptum est: *Non occides*, nihilo deinde addito nullus, nec ipse utique, cui praecipitur, intellegatur exceptus! Unde quidam hoc praeceptum etiam in bestias ac pecora conantur extendere, ut ex hoc nullum etiam illorum liceat occidere. Cur non ergo et herbas et quidquid humo radicitus alitur ac figitur? Nam et hoc genus rerum, quamvis non sentiat, dicitur vivere ac per hoc potest et mori, proinde etiam, cum vis adhibetur, occidi. Unde et apostolus, cum de huius⟨ce⟩ modi seminibus loqueretur: *Tu,* in-

12) Exod. 20, 13; 16. 16) Mt. 22, 39.

---

10 sicuti *L* ‖ 12 se *om. LA* ‖ 18 cum *om.* $L^1 C^1$ ‖ 27 illorum] *cf. praef. p. XVI* ‖ 28 $\overset{non}{\text{ergo}}$ *L*; non ergo *rell. ed. princ Arg. v (cf. p. 67, 23)*; ergo non *C Hoffm.* ‖ 32 huius⟨ce⟩ modi] *cf praef. p. XX*

quit, *quod seminas non vivificatur, nisi moriatur;* et in psalmo scriptum est: *Occidit vites eorum in grandine.* Num igitur ob hoc, cum audimus: *Non occides,* virgultum vellere nefas ducimus et Manichaeorum errori insanissime adquiescimus? His igitur deliramentis remotis cum legimus: *Non occides,* si propterea non accipimus hoc dictum de frutectis esse, quia nullus eis sensus est, nec de inrationalibus animantibus, volatilibus natatilibus, ambulatilibus reptilibus, quia nulla nobis ratione sociantur, quam non eis datum est nobiscum habere communem (unde iustissima ordinatione creatoris et vita et mors eorum nostris usibus subditur): restat ut de homine intellegamus, quod dictum est: *Non occides,* nec alterum ergo nec te. Neque enim qui se occidit aliud quam hominem occidit.

Caput XXI.

De interfectionibus hominum, quae ab homicidii crimine excipiuntur.

Quasdam vero exceptiones eadem ipsa divina fecit auctoritas, ut non liceat hominem occidi. Sed his exceptis, quos Deus occidi iubet sive data lege sive ad personam pro tempore expressa iussione, (non autem ipse occidit, qui ministerium debet iubenti, sicut adminiculum gladius utenti; et ideo nequaquam contra hoc praeceptum fecerunt, quo dictum est: *Non occides,* qui Deo auctore bella gesserunt aut personam gerentes publicae potestatis secundum eius leges, hoc est iustissimae rationis imperium, sceleratos morte punierunt; et Abraham non solum non est culpatus crudelitatis crimine, verum etiam laudatus est nomine pietatis, quod voluit filium nequaquam scelerate, sed oboedienter occidere; et merito quaeritur utrum pro

1) 1. Cor. 15, 36. 2) Ps. 78, 47. 30) Gen. 22.

4 erroribus *A* ‖ 6 si *om.* L^1AC^1 ‖ 7 de frut. esse] *cf. praef. p. XIV* | inrationalibus L^2AAK^1aepv; inrationabilibus L^1C K^2F¬b *ed. princ. Arg.* ‖ 8 ambulantibus AAF^1pq *ed. princ.* ‖ 24 quod *AC*

iussu Dei sit habendum, quod Iephte filiam, quae patri occurrit, occidit, cum id se vovisset immolaturum Deo, quod ei redeunti de proelio victori primitus occurrisset; nec Samson aliter excusatur, quod se ipsum cum hostibus ruina domus oppressit, nisi quia Spiritus latenter hoc iusserat, qui per illum miracula faciebat) — his igitur exceptis, quos vel lex iusta generaliter vel ipse fons iustitiae Deus specialiter occidi iubet, quisquis hominem vel se ipsum vel quemlibet occiderit, homicidii crimine innectitur.

Caput XXII.

An umquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere.

Et quicumque hoc in se ipsis perpetraverunt, animi magnitudine fortasse mirandi, non sapientiae sanitate laudandi sunt. Quamquam si rationem diligentius consulas, ne ipsa quidem animi magnitudo recte nominabitur, ubi quisque non valendo tolerare vel quaeque aspera vel aliena peccata se ipse interemerit. Magis enim mens infirma deprehenditur, quae ferre non potest vel duram sui corporis servitutem vel stultam vulgi opinionem, maiorque animus merito dicendus est, qui vitam aerumnosam magis potest ferre quam fugere et humanum iudicium maximeque vulgare, quod plerumque caligine erroris involvitur, prae conscientiae luce ac puritate contemnere. Quam ob rem si magno animo fieri putandum est, cum sibi homo ingerit mortem, ille potius Cleombrotus in hac animi magnitudine reperitur, quem ferunt lecto Platonis libro, ubi de inmortalitate animae disputavit, se praecipitem dedisse de muro atque ita ex hac vita emigrasse ad eam, quam credidit esse meliorem. Nihil enim urguebat aut

1) Quaest. in Hept. l. VII p. 491, 13 ed. Zych. 3) Iudic. 11. 6) Iudic. 16, 30. 27) Cic. Tusc. 1 § 84.

12 anumquam *C*; Quod numq. *pq ed. princ. v* ‖ 17 nominabitur] *cf. praef. p. XX* ‖ 27 Cleombrotus] *cf. praef. p. XIV* ‖ 30 uitae migr. *A*[1]; uita migr. *AA*[2]*bv*; uita demigr. *ed. Arg.* ‖ 31 urguebat ***LA*[1]*CAF***; urgebat *K*¬ *rell. v*

calamitatis aut criminis seu verum seu falsum, quod non valendo ferre se auferret; sed ad capessendam mortem atque ⟨ad⟩ huius vitae suavia vincla rumpenda sola adfuit animi magnitudo. Quod tamen magne potius factum esse quam bene testis ei esse potuit Plato ipse, quem legerat, qui profecto id praecipue potissimumque fecisset vel etiam praecepisset, nisi ea mente, qua inmortalitatem animae vidit, nequaquam faciendum, quin etiam prohibendum esse iudicasset.

At enim multi se interemerunt, ne in manus hostium pervenirent. Non modo quaerimus utrum sit factum, sed utrum fuerit faciendum. Sana quippe ratio etiam exemplis anteponenda est, cui quidem et exempla concordant, sed illa, quae tanto digniora sunt imitatione, quanto excellentiora pietate. Non fecerunt patriarchae, non prophetae, non apostoli, quia et ipse Dominus Christus, quando eos, si persecutionem paterentur, fugere admonuit de civitate in civitatem, potuit admonere ut sibi manus inferrent, ne in manus persequentium pervenirent. Porro si hoc ille non iussit aut monuit, ut eo modo sui ex hac vita emigrarent, quibus migrantibus mansiones aeternas praeparaturum esse se promisit, quaelibet exempla proponant gentes, quae ignorant Deum, manifestum est hoc non licere colentibus unum verum Deum.

Caput XXIII.

Quale exemplum sit Catonis, qui se victoriam Caesaris non ferens interemit.

Sed tamen etiam illi praeter Lucretiam, de qua supra satis quod videbatur diximus, non facile reperiunt de cuius

18) Mt. 10, 23. 22) Io. 14, 2.

---

3 ad] *cf. praef. p. XVII* | vincula *v* ‖ 19 si hoc ille] *cf. praef. p. XVII* ‖ 21 migrarent $K^{1}F^{2}bv$; *sed cf. 36,30; 564,13* | mans. . . se prom.] *cf. praef. p. XIV* ‖ 22 propon.] *ibid.* ‖ 29 satis *om.* $L^{1}C$

auctoritate praescribant, nisi illum Catonem, qui se Uticae occidit; non quia solus id fecit, sed quia vir doctus et probus habebatur, ut merito putetur etiam recte fieri potuisse vel posse quod fecit. De cuius facto quid potissimum dicam, nisi quod amici eius etiam docti quidam viri, qui hoc fieri prudentius dissuadebant, inbecillioris quam fortioris animi facinus esse censuerunt, quo demonstraretur non honestas turpia praecavens, sed infirmitas adversa non sustinens? Hoc et ipse Cato in suo carissimo filio iudicavit. Nam si turpe erat sub victoria Caesaris vivere, cur auctor huius turpitudinis filio fuit, quem de Caesaris benignitate omnia sperare praecepit? Cur non et illum secum coegit ad mortem? Nam si eum filium, qui contra imperium in hostem pugnaverat, etiam victorem laudabiliter Torquatus occidit, cur victus victo filio pepercit Cato, qui non pepercit sibi? An turpius erat contra imperium esse victorem, quam contra decus ferre victorem? Nullo modo igitur Cato turpe esse iudicavit sub victore Caesare vivere; alioquin ab hac turpitudine paterno ferro filium liberaret. Quid ergo, nisi quod filium quantum amavit, cui parci a Caesare et speravit et voluit, tantum gloriae ipsius Caesaris, ne ab illo etiam sibi parceretur, ut ipse Caesar dixisse fertur, invidit, vel, ut aliquid nos mitius dicamus, erubuit?

Caput XXIV.

Quod in ea virtute, qua Regulus Catone praestantior fuit, multo magis emineant Christiani.

Nolunt autem isti, contra quos agimus, ut sanctum virum Iob, qui tam horrenda mala in sua carne perpeti maluit quam inlata sibi morte omnibus carere cruciatibus, vel alios sanctos ex litteris nostris summa auctoritate celsissimis fideque dignissimis, qui captivitatem dominatio-

10 iudicauit *mss ed. princ. (18; 39,20)*; indic. *ed. Arg. v* ‖ 11 filio *mss ed. Arg.*; peior filio *ed. princ.*; pater filio *v* ‖ 20 quid ergo] *cf. praef. p. XVII* ‖ 21 et *ante* sper. *om.* Lb^2 ‖ 23 ł (= *vel*) ut F^{2}; vel *om.* $LACAKF^1bp$; et ut *a ed. Arg.*; aut ut *ed. princ. v*

nemque hostium ferre quam sibi necem inferre maluerunt, Catoni praeferamus; sed ex litteris eorum eundem illum Marco Catoni Marcum Regulum praeferam. Cato enim numquam Caesarem vicerat, cui victus dedignatus est subici et, ne subiceretur, a se ipso elegit occidi: Regulus autem Poenos iam vicerat imperioque Romano Romanus imperator non ex civibus dolendam, sed ex hostibus laudandam victoriam reportaverat; ab eis tamen postea victus maluit eos ferre serviendo quam eis se auferre moriendo. Proinde servavit et sub Carthaginiensium dominatione patientiam et in Romanorum dilectione constantiam, nec victum auferens corpus ab hostibus nec invictum animum a civibus. Nec quod se occidere noluit, vitae huius amore fecit. Hoc probavit, cum causa promissi iurisque iurandi ad eosdem hostes, quos gravius in senatu verbis quam ⟨in⟩ bello armis offenderat, sine ulla dubitatione remeavit. Tantus itaque vitae huius contemptor, cum saevientibus hostibus per quaslibet poenas eam finire quam se ipse perimere maluit, magnum scelus esse, si se homo interimat, procul dubio iudicavit. Inter omnes suos laudabiles et virtutis insignibus inlustres viros non proferunt Romani meliorem, quem neque felicitas corruperit, nam in tanta victoria mansit pauperrimus; nec infelicitas fregerit, nam ad tanta exitia revertit intrepidus. Porro si fortissimi et praeclarissimi viri terrenae patriae defensores deorumque licet falsorum, non tamen fallaces cultores, sed veracissimi etiam iuratores, qui hostes victos more ac iure belli ferire potuerunt, hi ab hostibus victi se ipsos ferire noluerunt et, cum mortem minime formidarent, victores tamen dominos ferre quam eam sibi inferre maluerunt: quanto magis Christiani, verum Deum colentes et supernae patriae suspirantes, ab hoc facinore temperabunt, si eos divina

2 eorum .. Regul.] *cf. praef. p. XV* ‖ 3 praeferam' (= *us*) L^2; praeferamus *abev* ‖ 5 eligit C^1; delegit *A A* ‖ 10 carthagenens. *C*; carthaginens. $A^1 A^2$ ‖ 16 in bello ¬ *aeq ed. princ. v*; in *om.* *LACA KFbp ed. Arg.* ‖ 20 indicauit *F* ‖ 21 uirtutis *LA* C^2 *K* $¬^2$ *abep*; -tes C^1 *A* F^1; -tibus F^2 *q*; -tum *v* ‖ 24 reuertitur *AF*¬ e^2 *p ed. Arg.*

dispositio vel probandos vel emendandos ad tempus hostibus subiugaverit, quos in illa humilitate non deserit, qui propter eos tam humiliter altissimus venit, praesertim quos nullius militaris potestatis vel talis militiae iura constringunt ipsum hostem ferire superatum. Quis ergo tam malus error obrepit, ut homo se occidat, vel quia in eum peccavit, vel ne in eum peccet inimicus, cum vel peccatorem vel peccaturum ipsum occidere non audeat inimicum?

Caput XXV.

Quod peccatum non per peccatum debeat declinari.

At enim timendum est et cavendum, ne libidini ⟨hostili⟩ subditum corpus inlecebrosissima voluptate animum adliciat consentire peccato. Proinde, inquiunt, non iam propter alienum, sed propter suum peccatum, antequam hoc quisque committat, se debet occidere. Nullo modo quidem hoc faciet animus, ut consentiat libidini carnis suae aliena libidine concitatae, qui Deo potius eiusque sapientiae quam corpori eiusque concupiscentiae subiectus est. Verum tamen si detestabile facinus et damnabile scelus est etiam se ipsum hominem occidere, sicut veritas manifesta proclamat, quis ita desipiat, ut dicat: „Iam nunc peccemus, ne postea forte peccemus; iam nunc perpetremus homicidium, ne postea forte incidamus in adulterium"? Nonne si tantum dominatur iniquitas, ut non innocentia, sed peccata potius eligantur, satius est incertum de futuro adulterium quam certum de praesenti homicidium? Nonne satius est flagitium committere, quod paenitendo sanetur, quam tale facinus, ubi locus salubris paenitentiae non relinquitur? Haec dixi propter eos vel eas, quae non alieni, sed proprii peccati devitandi causa, ne sub alterius libidine etiam excitatae suae forte consentiant, vim sibi,

11 libidini] *cf. praef. p. XIX* ‖ 15 quisque] *cf. praef. p. XV* ‖ 17 concitante *C²AK²F¬bep* ‖ 18 eiusque conc.] *cf. praef. p. XVII* ‖ 21 peccemus — iam nunc *(alterum) om. Hoffm.* ‖ 25 est *om. A*

qua moriantur, inferendam putant. Ceterum absit a mente Christiana, quae Deo suo fidit in eoque spe posita eius adiutorio nititur, absit, inquam, ut mens talis quibuslibet carnis voluptatibus ad consensum turpitudinis cedat. Quod si illa concupiscentialis inoboedientia, quae adhuc in membris moribundis habitat, praeter nostrae voluntatis legem quasi lege sua movetur, quanto magis absque culpa est in corpore non consentientis, si absque culpa est in corpore dormientis!

Caput XXVI.

De his, quae fieri non licent, cum a sanctis facta noscuntur, qua ratione facta credenda sint.

Sed quaedam, inquiunt, sanctae feminae tempore persecutionis, ut insectatores suae pudicitiae devitarent, in rapturum atque necaturum se fluvium proiecerunt eoque modo defunctae sunt earumque martyria in catholica ecclesia veneratione celeberrima frequentantur. De his nihil temere audeo iudicare. Utrum enim ecclesiae aliquibus fide dignis testificationibus, ut earum memoriam sic honoret, divina persuaserit auctoritas, nescio; et fieri potest ut ita sit. Quid si enim hoc fecerunt, non humanitus deceptae, sed divinitus iussae, nec errantes, sed oboedientes? sicut de Samsone aliud nobis fas non est credere. Cum autem Deus iubet seque iubere sine ullis ambagibus intimat, quis oboedientiam in crimen vocet? quis obsequium pietatis accuset? Sed non ideo sine scelere facit, quisquis Deo filium immolare decreverit, quia hoc Abraham etiam laudabiliter fecit. Nam et miles cum oboediens potestati, sub qualibet legitime constitutus est, hominem occidit, nulla civitatis suae lege reus est homicidii, immo, nisi fecerit, reus est imperii deserti atque contempti; quod si sua sponte atque auctoritate fecisset, crimen effusi humani san-

3 quibuslibet] *cf. praef. p. XIX* ‖ 23 samson *L A C*[2] *A*; samso *C*[1]; sanson *a* ‖ 29 qualibet] *cf. praef. p. XVII* ‖ 32 crimen *mss*; in crimen *v*

guinis incidisset. Itaque unde punitur si fecit iniussus, inde punietur nisi fecerit iussus. Quod si ita est iubente imperatore, quanto magis iubente creatore! Qui ergo audit non licere se occidere, faciat, si iussit cuius non licet iussa contemnere; tantummodo videat utrum divina iussio nullo nutet incerto. Nos per aurem conscientiam convenimus, occultorum nobis iudicium non usurpamus. *Nemo scit quid agatur in homine nisi spiritus hominis, qui in ipso est.* Hoc dicimus, hoc asserimus, hoc modis omnibus adprobamus, neminem spontaneam mortem sibi inferre debere velut fugiendo molestias temporales, ne incidat in perpetuas; neminem propter aliena peccata, ne hoc ipso incipiat habere gravissimum proprium, quem non polluebat alienum; neminem propter sua peccata praeterita, propter quae magis hac vita opus est, ut possint paenitendo sanari; neminem velut desiderio vitae melioris, quae post mortem speratur, quia reos suae mortis melior post mortem vita non suscipit.

Caput XXVII.

An propter declinationem peccati mors spontanea adpetenda sit.

Restat una causa, de qua dicere coeperam, qua utile putatur, ut se quisque interficiat, scilicet ne in peccatum inruat vel blandiente voluptate vel dolore saeviente. Quam causam si voluerimus admittere, eo usque progressa perveniet, ut hortandi sint homines tunc se potius interimere, cum lavacro sanctae regenerationis abluti universorum remissionem acceperint peccatorum. Tunc enim tempus est cavendi omnia futura peccata, cum sunt omnia deleta praeterita. Quod si morte spontanea recte fit, cur non tunc potissimum fit? Cur baptizatus sibi quisque parcit? Cur

9) 1. Cor. 2, 11.

1 fecit *mss ed. princ. Arg.*; fecerit *v* ‖ 10 *a verbo* [ad]probamus *redit cod. d* ‖ 12 ipso *LAC¹AK²abdepq ed. princ. Arg.*; ipse *C²K¹Fv Do.² Hoffm.* ‖ 15 haec *A²C²AK¹* | possit *A* ‖ 17 reus *C¹*; reum *A* ‖ 26 potius *om. L¹A¹*

liberatum caput tot rursus vitae huius periculis inserit, cum sit facillimae potestatis inlata sibi nece omnia devitare scriptumque sit: *Qui amat periculum, incidet in illud?* Cur ergo amantur tot et tanta pericula vel certe, etiamsi non amantur, suscipiuntur, cum manet in hac vita, cui abscedere licitum est? An vero tam insulsa perversitas cor evertit et a consideratione veritatis avertit, ut, si se quisque interimere debet, ne unius captivantis dominatu conruat in peccatum, vivendum sibi existimet, ut ipsum perferat mundum per omnes horas temptationibus plenum, et talibus, qualis sub uno domino formidatur, et innumerabilibus ceteris, sine quibus haec vita non ducitur? Quid igitur causae est, cur in eis exhortationibus tempora consumamus, quibus baptizatos adloquendo studemus accendere sive ad virginalem integritatem sive ad continentiam vidualem sive ad ipsam tori coniugalis fidem, cum habeamus meliora et ab omnibus peccandi periculis remota compendia, ut, quibuscumque post remissionem recentissimam peccatorum adripiendam mortem sibique ingerendam persuadere potuerimus, eos ad Dominum saniores purioresque mittamus? Porro si, quisquis hoc adgrediendum et suadendum putat, non dico desipit, sed insanit: qua tandem fronte homini dicit: „Interfice te, ne parvis tuis peccatis adicias gravius, dum vivis sub domino barbaris moribus inpudico", qui non potest nisi sceleratissime dicere: „Interfice te peccatis tuis omnibus absolutis, ne rursus talia vel etiam peiora committas, dum vivis in mundo tot inpuris voluptatibus inlecebroso, tot nefandis crudelitatibus furioso, tot erroribus et terroribus inimico"? Hoc quia nefas est dicere, nefas est profecto se occidere. Nam si hoc sponte faciendi ulla causa iusta esse posset, procul

3) Eccli. 3, 27.

1 infert A^1 ‖ 3 incidet *L A A K*^{2}*abp* (ἐμπεσεῖται); incidit *CK*^{1}*F*¬*q ed. princ. Arg.v* ‖ 8 debet (a über e) *L* (^{a} *m. 1*); debeat *A A e* ‖ 10 oras *L A* ‖ 11 quales .. formidantur *ev* | domino] $\widetilde{XPO}$ *Ap* ‖ 20 dm̄ *A*

dubio iustior quam ista non esset. Quia vero nec ista est, ergo nulla est.

Caput XXVIII.

Quo iudicio Dei in corpora continentium libido hostilis peccare permissa sit.

Non itaque vobis, o fideles Christi, sit taedio vita vestra, si ludibrio fuit hostibus castitas vestra. Habetis magnam veramque consolationem, si fidam conscientiam retinetis non vos consensisse peccatis eorum, qui in vos peccare permissi sunt. Quod si forte, cur permissi sint, quaeritis, alta quidem est providentia creatoris mundi atque rectoris, *et inscrutabilia sunt iudicia eius et investigabiles viae eius*; verum tamen interrogate fideliter animas vestras, ne forte de isto integritatis et continentiae vel pudicitiae bono vos inflatius extulistis et humanis laudibus delectatae in hoc etiam aliquibus invidistis. Non accuso quod nescio, nec audio quod vobis interrogata vestra corda respondent. Tamen si ita esse responderint, nolite admirari hoc vos amisisse, unde hominibus placere gestistis, illud vobis remansisse, quod ostendi hominibus non potest. Si peccantibus non consensistis, divinae gratiae, ne amitteretur, divinum accessit auxilium; humanae gloriae, ne amaretur, humanum successit opprobrium. In utroque consolamini, pusillanimes, illinc probatae hinc castigatae, illinc iustificatae hinc emendatae. Quarum vero corda interrogata respondent numquam se de bono virginitatis vel viduitatis vel coniugalis pudicitiae superbisse, sed humilibus consentiendo de dono Dei cum tremore exultasse, nec invidisse cuiquam paris excellentiam sanctitatis et castitatis, sed humana laude postposita, quae tanto maior deferri solet, quanto est bonum rarius, quod exigit laudem, optasse potius ut amplior earum numerus esset, quam ut ipsae

13) Rom. 11, 33. 28) Rom. 12, 16.

19 admir.] *cf. praef. p. XX* ‖ 20 gestiistis *v* ‖ 27 superbiisse *v*

in paucitate amplius eminerent: nec istae, quae tales sunt, si earum quoque aliquas barbarica libido compressit, permissum hoc esse causentur, nec ideo Deum credant ista neglegere, quia permittit quod nemo inpune committit. Quaedam enim veluti pondera malarum cupiditatum et per occultum praesens divinum iudicium relaxantur et manifesto ultimo reservantur. Fortassis autem istae, quae bene sibi sunt consciae non se ex isto castitatis bono cor inflatum extulisse, et tamen vim hostilem in carne perpessae sunt, habebant aliquid latentis infirmitatis, quae posset in superbiae fastum, si hanc humilitatem in vastatione illa evasissent, extolli. Sicut ergo quidam morte rapti sunt, ne malitia mutaret intellectum eorum, ita quiddam ab istis vi raptum est, ne prosperitas mutaret modestiam earum. Utrisque igitur, quae de carne sua, quod turpem nullius esset perpessa contactum, vel iam superbiebant vel superbire, si nec hostium violentia contrectata esset, forsitan poterant, non ablata est castitas, sed humilitas persuasa; illarum tumori succursum est inmanenti, istarum occursum est inminenti.

Quamquam et illud non sit tacendum, quod quibusdam, quae ista perpessae sunt, potuit videri continentiae bonum in bonis corporalibus deputandum et tunc manere, si nullius libidine corpus adtrectaretur; non autem esse positum in solo adiuto divinitus robore voluntatis, ut sit sanctum et corpus et spiritus; nec tale bonum esse, quod invito animo non possit auferri; qui error eis fortasse sublatus est. Cum enim cogitant, qua conscientia Deo servierint, et fide inconcussa non de illo sentiunt, quod ita sibi servientes eumque invocantes deserere ullo modo potuerit, quantumque illi castitas placeat dubitare non possunt, vident esse consequens nequaquam illum fuisse

13) Sap. 4, 11.

3 deum cred.] *cf. praef. p. XVII* ‖ 16 essent perpessae (perpessa ⌐) $A^2 K^2 F$⌐ *aeq* ‖ 17 contrectatae essent $C^2 K^2$ ‖ 24 esse autem *LA*; autem *om.* p^1 ‖ 30 invoc.] *cf. praef. p. XX* | nullo *C*

permissurum, ut haec acciderent sanctis suis, si eo modo perire posset sanctitas, quam contulit eis et diligit in eis.

Caput XXIX.

Quid familia Christi respondere debeat infidelibus, cum exprobrant, quod eam a furore hostium non liberaverit Christus.

Habet itaque omnis familia summi et veri Dei consolationem suam, non fallacem nec in spe rerum nutantium vel labentium constitutam, vitamque etiam ipsam temporalem minime paenitendam, in qua eruditur ad aeternam, bonisque terrenis tamquam peregrina utitur nec capitur, malis autem aut probatur aut emendatur. Illi vero, qui probitati eius insultant eique dicunt, cum forte in aliqua temporalia mala devenerit: *Ubi est Deus tuus?* ipsi dicant, ubi sint dii eorum, cum talia patiuntur, pro quibus evitandis eos vel colunt vel colendos esse contendunt. Nam ista respondet: Deus meus ubique praesens ⟨est⟩, ubique totus, nusquam inclusus, qui possit adesse secretus, abesse non motus; ille cum me adversis rebus exagitat, aut merita examinat aut peccata castigat mercedemque mihi aeternam pro toleratis pie malis temporalibus servat; vos autem qui estis, cum quibus loqui dignum sit saltem de diis vestris, quanto minus de Deo meo, qui *terribilis est super omnes deos, quoniam ⟨omnes⟩ dii gentium daemonia, Dominus autem caelos fecit.*

Caput XXX.

Quam pudendis prosperitatibus afluere velint, qui de Christianis temporibus conqueruntur.

Si Nasica ille Scipio vester quondam pontifex viveret, quem sub terrore belli Punici in suscipiendis Phrygiis sa-

14) Ps. 41, 4. 25) Ps. 95, 4 sq

13 probationi *v* ‖ 18 est C^2KF¬*eqv*; *om.* *LAC*^{1}*Aab*^{2}*p* ‖ 24 quon. omnes *AA*¬ *ed. princ. (cf. 360,31; 398,22; II 398,12 sec. Septuag.)*; quia omnes *ed. Arg*; omnes *om. F rell. v (cf. Aug. c. Faust. ed. Zych. p. 579,29)* ‖ 27 afl. *C Hoffm.*; affl. *p(q?) ed. princ. v*

cris, cum vir optimus quaereretur, universus senatus elegit, cuius os fortasse non auderetis aspicere, ipse vos ab hac inpudentia cohiberet. Cur enim adflicti rebus adversis de temporibus querimini Christianis, nisi quia vestram luxuriam cupitis habere securam et perditissimis moribus remota omni molestiarum asperitate diffluere? Neque enim propterea cupitis habere pacem et omni genere copiarum abundare, ut his bonis honeste utamini, hoc est modeste sobrie, temperanter pie, sed ut infinita varietas voluptatum insanis effusionibus exquiratur, secundisque rebus ea mala oriantur in moribus, quae saevientibus peiora sunt hostibus. At ille Scipio pontifex maximus vester, ille iudicio totius senatus vir optimus, istam vobis metuens calamitatem nolebat aemulam tunc imperii Romani Carthaginem dirui et decernenti ut dirueretur contradicebat Catoni, timens infirmis animis hostem securitatem et tamquam pupillis civibus idoneum tutorem necessarium videns esse terrorem. Nec eum sententia fefellit: re ipsa probatum est quam verum diceret. Deleta quippe Carthagine magno scilicet terrore Romanae rei publicae depulso et extincto tanta de rebus prosperis orta mala continuo subsecuta sunt, ut corrupta diruptaque concordia prius saevis cruentisque seditionibus, deinde mox malarum conexione causarum bellis etiam civilibus tantae strages ederentur, tantus sanguis effunderetur, tanta cupiditate proscriptionum ac rapinarum ferveret inmanitas, ut Romani illi, qui vita integriore mala metuebant ab hostibus, perdita integritate vitae crudeliora paterentur a civibus; eaque ipsa libido dominandi, quae inter alia vitia generis humani meracior inerat universo populo Romano, postea quam in paucis potentioribus vicit, obtritos fatigatosque ceteros etiam iugo servitutis oppressit.

---

11 sunt] *cf. praef. p. XV* ‖ 22 diruptaque] *ibid.* ‖ 29 libido] *ibid.* ‖ 31 obtritos] *cf. praef. p. XVII*

Caput XXXI.

Quibus vitiorum gradibus aucta sit in Romanis cupido regnandi.

Nam quando illa quiesceret in superbissimis mentibus, donec continuatis honoribus ad potestatem regiam perveniret? Honorum porro continuandorum facultas non esset, nisi ambitio praevaleret. Minime autem praevaleret ambitio, nisi in populo avaritia luxuriaque corrupto. Avarus vero luxuriosusque populus secundis rebus effectus est, quas Nasica ille providentissime cavendas esse censebat, quando civitatem hostium maximam fortissimam opulentissimam nolebat auferri, ut timore libido premeretur, libidine pressa non luxuriaretur luxuriaque cohibita nec avaritia grassaretur; quibus vitiis obseratis civitati utilis virtus floreret et cresceret eique virtuti libertas congrua permaneret. Hinc etiam erat et ex hac providentissima patriae caritate veniebat, quod idem ipse vester pontifex maximus, a senatu illius temporis (quod saepe dicendum est) electus sine ulla sententiarum discrepantia vir optimus, caveam theatri senatum construere molientem ab hac dispositione et cupiditate compescuit persuasitque oratione gravissima, ne Graecam luxuriam virilibus patriae moribus paterentur obrepere et ad virtutem labefactandam enervandamque Romanam peregrinae consentire nequitiae, tantumque auctoritate valuit, ut verbis eius commota senatoria providentia etiam subsellia, quibus ad horam congestis in ludorum spectaculo iam uti civitas coeperat, deinceps prohiberet adponi. Quanto studio iste ab urbe Roma ludos ipsos scaenicos abstulisset, si auctoritati eorum, quos deos putabat, resistere auderet, quos esse noxios daemones non intellegebat aut, si intellegebat, placandos etiam ipse potius quam contemnendos existimabat! Nondum enim fuerat declarata gentibus superna doctrina, quae

---

13 libidine *CAp*; libido (liuido) ***LAKF***¬ *abdeqv* | luxuriaretur = *diffflueretur*; *cf.* 78,26 ‖ 24 consentirent *e*; *malim* consentiri

fide cor mundans ad caelestia vel supercaelestia capessenda humili pietate humanum mutaret affectum et a dominatu superborum daemonum liberaret.

Caput XXXII.

De scaenicorum institutione ludorum.

Verum tamen scitote, qui ista nescitis et qui vos scire dissimulatis, advertite, qui adversus liberatorem a talibus dominis murmuratis: ludi scaenici, spectacula turpitudinum et licentia vanitatum, non hominum vitiis, sed deorum vestrorum iussis Romae instituti sunt. Tolerabilius divinos honores deferretis illi Scipioni quam deos huius modi coleretis. Neque enim erant illi dii suo pontifice meliores. Ecce adtendite, si mens tam diu potatis erroribus ebria vos aliquid sanum cogitare permittit! Dii propter sedandam corporum pestilentiam ludos sibi scaenicos exhiberi iubebant; pontifex autem propter animorum cavendam pestilentiam ipsam scaenam constitui prohibebat. Si aliqua luce mentis animum corpori praeponitis, eligite quem colatis! Neque enim et illa corporum pestilentia ideo conquievit, quia populo bellicoso et solis antea ludis circensibus adsueto ludorum scaenicorum delicata subintravit insania; sed astutia spirituum nefandorum praevidens illam pestilentiam iam fine debito cessaturam aliam longe graviorem, qua plurimum gaudet, ex ⟨hac⟩ occasione non corporibus, sed moribus curavit inmittere, quae animos miserorum tantis obcaecavit tenebris, tanta deformitate foedavit, ut etiam modo (quod incredibile forsitan erit, si a nostris posteris audietur) Romana urbe vastata, quos pestilentia ista possedit atque inde fugientes Carthaginem pervenire potuerunt, in theatris cotidie certatim pro histrionibus insanirent.

---

12 huius modi *LAA*¬*ab*^{2}*p*; huius mundi *C*; eius modi *KFb*^{1}*eq ed. princ. Arg. v* || 14 cogitare] *cf. praef. p. XVII* || 16 propter labem animorum pestil. *A*^{1}; *cf. 50,9* || 17 constitui] *cf. praef. p. XV* || 24 hac] *cf. praef. p. XVIII* || 27 fedav. deform. *L*^{1}*A*

Caput XXXIII.

De vitiis Romanorum, quos patriae non correxit eversio.

O mentes amentes! quis est hic tantus non error, sed furor, ut exitium vestrum, sicut audivimus, plangentibus orientalibus populis et maximis civitatibus in remotissimis terris publicum luctum maeroremque ducentibus vos theatra quaereretis intraretis impleretis et multo insaniora quam fuerant antea faceretis? Hanc animorum labem ac pestem, hanc probitatis et honestatis eversionem vobis Scipio ille metuebat, quando construi theatra prohibebat, quando rebus prosperis vos facile corrumpi atque everti posse cernebat, quando vos securos esse ab hostili terrore nolebat. Neque enim censebat ille felicem esse rem publicam stantibus moenibus, ruentibus moribus. Sed in vobis plus valuit quod daemones impii seduxerunt, quam quod homines providi praecaverunt. Hinc est quod mala, quae facitis, vobis inputari non vultis, mala vero, quae patimini, Christianis temporibus inputatis. Neque enim in vestra securitate pacatam rem publicam, sed luxuriam quaeritis inpunitam, qui depravati rebus prosperis nec corrigi potuistis adversis. Volebat vos ille Scipio terreri ab hoste, ne in luxuriam flueretis: ⟨vos⟩ nec contriti ab hoste luxuriam repressistis, perdidistis utilitatem calamitatis, et miserrimi facti estis et pessimi permansistis.

Caput XXXIV.

De clementia Dei, quae Urbis excidium temperavit.

Et tamen quod vivitis Dei est, qui vobis parcendo admonet, ut corrigamini paenitendo; qui vobis etiam ingratis praestitit, ut vel sub nomine servorum eius vel in locis martyrum eius hostiles manus evaderetis. Romulus et Remus asylum constituisse perhibentur, quo quisquis

5 sicuti *A* ‖ 13 securos *etc.*] *cf. praef. p. XIX* ‖ 23 uos nec *q ed. princ. v*; uos *om. L A C A a b d p ed. Arg.*; *in F parva lacuna*

confugeret ab omni noxa liber esset, augere quaerentes creandae multitudinem civitatis. Mirandum in honorem Christi processit exemplum. Hoc constituerunt eversores Urbis, quod constituerant antea conditores. Quid autem magnum, si hoc fecerunt illi, ut civium suorum numerus suppleretur, quod fecerunt isti, ut suorum hostium numerositas servaretur?

Caput XXXV.

De latentibus inter impios ecclesiae filiis et de falsis intra ecclesiam Christianis.

Haec et alia, si qua uberius et commodius potuerit, respondeat inimicis suis redempta familia domini Christi et peregrina civitas regis Christi. Meminerit sane in ipsis inimicis latere cives futuros, ne infructuosum vel apud ipsos putet, quod, donec perveniat ad confessos, portat infensos; sicut ex illorum numero etiam Dei civitas habet secum, quamdiu peregrinatur in mundo, conexos communione sacramentorum, nec secum futuros in aeterna sorte sanctorum, qui partim in occulto, partim in aperto sunt, qui etiam cum ipsis inimicis adversus Deum, cuius sacramentum gerunt, murmurare non dubitant, modo cum illis theatra, modo ecclesias nobiscum replentes. De correctione autem quorundam etiam talium multo minus est desperandum, si apud apertissimos adversarios praedestinati amici latitant, adhuc ignoti etiam sibi. Perplexae quippe sunt istae duae civitates in hoc saeculo invicemque permixtae, donec ultimo iudicio dirimantur; de quarum exortu et procursu et debitis finibus quod dicendum arbitror, quantum divinitus adiuvabor, expediam propter gloriam civitatis Dei, quae alienis a contrario comparatis clarius eminebit.

---

3 processit ***LACAKF***¬*abdpq ed. princ.*; praecessit *e ed. Arg. v (cf. II 582, 13)* ‖ 11 et *om.* ***C***[1] | et alia ***AA***¬*ap (227, 30; 236, 31; 298, 15)*; etaliqua *q*; et talia (***L***?)***CF*** *rell. r*

Caput XXXVI.

De quibus causis sequenti disputatione sit disserendum.

Sed adhuc mihi quaedam dicenda sunt adversus eos, qui Romanae rei publicae clades in religionem nostram referunt, qua diis suis sacrificare prohibentur. Commemoranda sunt enim quae et quanta occurrere poterunt vel satis esse videbuntur mala, quae illa civitas pertulit vel ad eius imperium provinciae pertinentes, antequam eorum sacrificia prohibita fuissent; quae omnia procul dubio nobis tribuerent, si iam vel illis clareret nostra religio, vel ita eos a sacris sacrilegis prohiberet. Deinde monstrandum est, quos eorum mores et quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adiuvare dignatus est, in cuius potestate sunt regna omnia, quamque nihil eos adiuverint hi, quos deos putant, et potius quantum decipiendo et fallendo nocuerint. Postremo adversus eos dicetur, qui manifestissimis documentis confutati atque convicti conantur asserere non propter vitae praesentis utilitatem, sed propter eam, quae post mortem futura est, colendos deos. Quae, nisi fallor, quaestio multo erit operosior et subtiliore disputatione dignior, ut et contra philosophos in ea disseratur, non quoslibet, sed qui apud illos excellentissima gloria clari sunt et nobiscum multa sentiunt, et de animae inmortalitate et quod Deus verus mundum condiderit et de providentia eius, qua universum quod condidit regit. Sed quoniam et ipsi in illis, quae contra nos sentiunt, refellendi sunt, deesse huic officio non debemus, ut refutatis impiis contradictionibus pro viribus, quas Deus inpertiet, asseramus civitatem Dei veramque pietatem et Dei cultum, in quo uno veraciter sempiterna beatitudo promittitur. Hic itaque modus sit huius voluminis, ut deinceps disposita ab alio sumamus exordio.

---

6 poterunt *scripsi* (occurrere = *in mentem venire*); potuerunt *A^1 A q ed. princ.*; potuerint (*L*?) *F*⁻ *ed. Arg. v* || 15 sed pot *ed. Arg.*; quin pot. *ed. princ. v* || 18 deuicti *q ed. princ.* || 21 subtiliori *K^2 F⁻ p q ed. Arg*; subtilior *ed. princ.*; sublimiore *v* || 24 scilicet de *ed. princ. v*

LIBER II.

CAPUT I.

De modo, qui necessitati disputationis adhibendus est.

Si rationi perspicuae veritatis infirmus humanae consuetudinis sensus non auderet obsistere, sed doctrinae salubri languorem suum tamquam medicinae subderet, donec divino adiutorio fide pietatis inpetrante sanaretur, non multo sermone opus esset ad convincendum quemlibet vanae opinationis errorem his, qui recte sentiunt et sensa verbis sufficientibus explicant. Nunc vero quoniam ille est maior et taetrior insipientium morbus animorum, quo inrationabiles motus suos, etiam post rationem plene redditam, quanta homini ab homine debetur, sive nimia caecitate, qua nec aperta cernuntur, sive obstinatissima pervicacia, qua et ea quae cernuntur non feruntur, tamquam ipsam rationem veritatemque defendunt, fit necessitas copiosius dicendi plerumque res claras, velut eas non spectantibus intuendas, sed quodam modo tangendas palpantibus et coniventibus offeramus. Et tamen quis disceptandi finis erit et loquendi modus, si respondendum esse respondentibus semper existimemus? Nam qui vel non possunt intellegere quod dicitur, vel tam duri sunt adversitate mentis, ut, etiamsi intellexerint, non oboediant, respondent, ut scriptum est, et loquuntur iniquitatem atque infatigabiliter vani sunt. Quorum dicta contraria si totiens veli-

26) Ps. 93, 4.

---

11 opinationis $L^2AKbepq$ *ed. princ. Arg. v (cf. 170, 22; II 524, 14);* opinionis L^1ACF^-ad || 14 plane C^1K^1e || 21 cobibentibus *C (in marg. m. rec.) Ke*

mus refellere, quotiens obnixa fronte statuerint non cogitare quid dicant, dum quocumque modo nostris disputationibus contradicant, quam sit infinitum et aerumnosum et infructuosum vides. Quam ob rem nec te ipsum, ⟨mi⟩ fili Marcelline, nec alios, quibus hic labor noster in Christi caritate utiliter ac liberaliter servit, tales meorum scriptorum velim iudices, qui responsionem semper desiderent, cum his quae leguntur audierint aliquid contradici, ne fiant similes earum mulierculorum, quas commemorat apostolus *semper discentes et numquam ad veritatis scientiam pervenientes.*

Caput II.

De his, quae primo volumine expedita sunt.

Superiore itaque libro, cum de civitate Dei dicere instituissem, unde hoc universum opus illo adiuvante in manus sumptum est, occurrit mihi resistendum esse primitus eis, qui haec bella, quibus mundus iste conteritur, maximeque Romanae urbis recentem a barbaris vastationem Christianae religioni tribuunt, qua prohibentur nefandis sacrificiis servire daemonibus, cum potius hoc deberent tribuere Christo, quod propter eius nomen contra institutum moremque bellorum eis, quo confugerent, religiosa et amplissima loca barbari libera praebuerunt, atque in multis famulatum deditum Christo non solum verum, sed etiam timore conficturn sic honoraverunt, ut, quod in eos belli iure fieri licuisset, inlicitum sibi esse iudicarent. Inde incidit quaestio, cur haec divina beneficia etiam ad impios ingratosque pervenerint, et cur illa itidem dura, quae hostiliter facta sunt, pios cum impiis pariter adflixerint? Quam quaestionem per multa diffusam

11) 2. Tim. 3, 7.

2 cogitare *mss*; curare *v* ‖ 5 mi] *cf. praef. p. XV* ‖ 9 mulierc. ear. L^1A ‖ 10 numquam *etc.*] *cf. praef. p. XIX* ‖ 14 superiori $K^2F\neg q$ ‖ 16 resistendum *mss (exc. q) ed. Arg*; respond. *q ed. princ. v* ‖ 20 trib. deb. L^1A ‖ 28 itid. illa L^1A

(in omnibus enim cotidianis vel Dei muneribus vel hominum cladibus, quorum utraque bene ac male viventibus permixte atque indiscrete saepe accidunt, solet multos movere) ut pro suscepti operis necessitate dissolverem, aliquantum inmoratus sum maxime ad consolandas sanctas feminas et pie castas, in quibus ab hoste aliquid perpetratum est, quod intulit verecundiae dolorem, etsi non abstulit pudicitiae firmitatem, ne paeniteat eas vitae, quas non est unde possit paenitere nequitiae. Deinde pauca dixi in eos, qui Christianos adversis illis rebus adfectos et praecipue pudorem humiliatarum feminarum quamvis castarum atque sanctarum protervitate inpudentissima exagitant, cum sint nequissimi et inreverentissimi, longe ab eis ipsis Romanis degeneres, quorum praeclara multa laudantur et litterarum memoria celebrantur, immo illorum gloriae vehementer adversi. Romam quippe partam veterum auctamque laboribus foediorem stantem fecerant quam ruentem, quando quidem in ruina eius lapides et ligna, in istorum autem vita omnia non murorum, sed morum munimenta atque ornamenta ceciderunt, cum funestioribus eorum corda cupiditatibus quam ignibus tecta illius urbis arderent. Quibus dictis primum terminavi librum. Deinceps itaque dicere institui, quae mala civitas illa perpessa sit ab origine sua sive apud se ipsam sive in provinciis sibi iam subditis, quae omnia Christianae religioni tribuerent, si iam tunc evangelica doctrina adversus falsos et fallaces deos eorum testificatione liberrima personaret.

Caput III.

De assumenda historia, qua ostendatur, quae mala acciderint Romanis, cum deos colerent, antequam religio Christiana obcresceret.

Memento autem me ista commemorantem adhuc contra inperitos agere, ex quorum inperitia illud quoque ortum

2 male ac bene *L*¹*A* ‖ 3 solet *a*²*eq ed. princ. v*; solent *LAC rell. ed. Arg.* ‖ 11 pudore *LAA* ‖ 14 multa praecl. *L*¹*A* ‖ 22 primum *om. A* ‖ 27 deos eorum] *cf. praef. p. XV* ‖ 30 acciderunt *p*

est vulgare proverbium: Pluvia defit, causa Christiani sunt. Nam qui eorum studiis liberalibus instituti amant historiam, facillime ista noverunt; sed ut nobis ineruditorum turbas infestissimas reddant, se nosse dissimulant atque hoc apud vulgus confirmare nituntur, clades, quibus per certa intervalla locorum et temporum genus humanum oportet adfligi, causa accidere nominis Christiani, quod contra deos suos ingenti fama et praeclarissima celebritate per cuncta diffunditur. Recolant ergo nobiscum, antequam Christus venisset in carne, antequam eius nomen ea, cui frustra invident, gloria populis innotesceret, quibus calamitatibus res Romanae multipliciter varieque contritae sint, et in his defendant, si possunt, deos suos, si propterea coluntur, ne ista mala patiantur cultores eorum; quorum si quid nunc passi fuerint, nobis inputanda esse contendunt. Cur enim ea, quae dicturus sum, permiserunt accidere cultoribus suis, antequam eos declaratum Christi nomen offenderet eorumque sacrificia prohiberet?

Caput IV.

Quod cultores deorum nulla umquam a diis suis praecepta probitatis acceperint et in sacris eorum turpia quaeque celebraverint.

Primo ipsos mores ne pessimos haberent, quare dii eorum curare noluerunt? Deus enim verus eos, a quibus non colebatur, merito neglexit; dii autem illi, a quorum cultu se prohiberi homines ingratissimi conqueruntur, cultores suos ad bene vivendum quare nullis legibus adiuverunt? Utique dignum erat, ut, quo modo isti illorum sacra, ita illi istorum facta curarent. Sed respondetur, quod voluntate propria quisque malus est. Quis hoc ne-

1 christianitatis $A^2\neg e$ | sunt. Nam qui *LΛCFa (om.* sunt*)* b^1de^1p; (. Sunt) iam qui *A*; (. Sunt) namque qui $K\neg b^2e^2qv$ ‖ 3 facillime $L\Lambda CAK^1ab^1dp$; qui fac. K^2Fb^2eq; qua fac. *v* | nouerint Λ^1 ‖ 5 uulgum $CFda^1$ ‖ 11 ea *om. A* ‖ 15 inputandum $C\neg v$ ‖ 15 contend/// *L (marg. mutil.)*; contendunt $\Lambda AK^1bdepqv$; contendant $CK^2F\neg$ ‖ 20 deorum *om. Do.*[1, 2] ‖ 24 enim *om.* C^1

gaverit? Verum tamen pertinebat ad consultores deos vitae bonae praecepta non occultare populis cultoribus suis, sed clara praedicatione praebere, per vates etiam convenire atque arguere peccantes, palam minari poenas male agentibus, praemia recte viventibus polliceri. Quid umquam tale in deorum illorum templis prompta et eminenti voce concrepuit? Veniebamus etiam nos aliquando adulescentes ad spectacula ludibriaque sacrilegiorum, spectabamus arrepticios, audiebamus symphoniacos, ludis turpissimis, qui diis deabusque exhibebantur, oblectabamur, Caelesti virgini et Berecynthiae matri omnium, ante cuius lecticam die sollemni lavationis eius talia per publicum cantitabantur a nequissimis scaenicis, qualia, non dico matrem deorum, sed matrem qualiumcumque senatorum vel quorumlibet honestorum virorum, immo vero qualia nec matrem ipsorum scaenicorum deceret audire. Habet enim quiddam erga parentes humana verecundia, quod nec ipsa nequitia possit auferre. Illam proinde turpitudinem obscenorum dictorum atque factorum scaenicos ipsos domi suae proludendi causa coram matribus suis agere puderet, quam per publicum agebant coram deum matre spectante atque audiente utriusque sexus frequentissima multitudine. Quae si inlecta curiositate adesse potuit circumfusa, saltem offensa castitate debuit abire confusa. Quae sunt sacrilegia, si illa sunt sacra? aut quae inquinatio, si illa lavatio? Et haec fercula appellabantur, quasi celebraretur convivium, quo velut suis epulis inmunda daemonia pascerentur. Quis enim non sentiat cuius modi spiritus talibus obscenitatibus delectentur, nisi vel nesciens, utrum omnino sint ulli inmundi spiritus deorum nomine decipientes, vel talem agens vitam, in qua istos potius quam Deum verum et optet propitios et formidet iratos?

---

19 obscenicorum *A* K^2 *F*¬ ‖ 21 deum *L A* C^2 *ep*; deûm *v*; dum C^1; deorum *A F a b q ed. princ. Arg.*; *cf. 14* ‖ 22 atque] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 25 sunt sacra] erant s. *K F* b^1 *q ed. princ. Arg.*; erunt s. b^2

Caput V.

De obscenitatibus, quibus mater deum a cultoribus suis honorabatur.

Nequaquam istos, qui flagitiosissimae consuetudinis vitiis oblectari magis quam obluctari student, sed illum ipsum Nasicam Scipionem, qui vir optimus a senatu electus est, cuius manibus eiusdem daemonis simulacrum susceptum est in Urbemque pervectum, habere de hac re iudicem vellem. Diceret nobis, utrum matrem suam tam optime de re publica vellet mereri, ut ei divini honores decernerentur; sicut et Graecos et Romanos aliasque gentes constat quibusdam decrevisse mortalibus, quorum erga se beneficia magnipenderant, eosque inmortales factos atque in deorum numerum receptos esse crediderant. Profecto ille tantam felicitatem suae matri, si fieri posset, optaret. Porro si ab illo deinde quaereremus, utrum inter eius divinos honores vellet illa turpia celebrari: nonne se malle clamaret, ut sua mater sine ullo sensu mortua iaceret, quam ad hoc dea viveret, ut illa libenter audiret? Absit, ut senator populi Romani ea mente praeditus, qua theatrum aedificari in urbe fortium virorum prohibuit, sic vellet coli matrem suam, ut talibus dea sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Nec ullo modo crederet verecundiam laudabilis feminae ita in contrarium divinitate mutari, ut honoribus eam talibus advocarent cultores sui, qualibus conviciis in quempiam iaculatis, cum inter homines viveret, nisi aures clauderet seseque subtraheret, erubescerent pro illa et propinqui et maritus et liberi. Proinde talis mater deum, qualem habere matrem puderet quemlibet etiam pessimum virum, Romanas occupatura mentes quaesivit optimum virum, non quem monendo et adiuvando faceret, sed quem fallendo deciperet, ei similis de qua scriptum est: *Mulier autem viro-*

14 numero *A* ‖ 29 deum *LACA*^{1}*pqv ed. Arg.*; deorum *A*^{2}*KF*¬*abe ed. princ. (cf. 57, 21; praef. p. XX: 84, 12)*

rum pretiosas animas captat, ut ille magnae indolis animus hoc velut divino testimonio sublimatus et vere se optimum existimans veram pietatem religionemque non quaereret, sine qua omne quamvis laudabile ingenium superbia vanescit et decidit. Quo modo igitur nisi insidiose quaereret dea illa optimum virum, cum talia quaerat in suis sacris, qualia viri optimi abhorrent suis adhibere conviviis?

Caput VI.

Deos paganorum numquam bene vivendi sanxisse doctrinam.

Hinc est quod de vita et moribus civitatum atque populorum a quibus colebantur illa numina non curarunt, ut tam horrendis eos et detestabilibus malis non in agro et vitibus, non in domo atque pecunia, non denique in ipso corpore, quod menti subditur, sed in ipsa mente, in ipso rectore carnis animo, eos impleri ac pessimos fieri sine ulla sua terribili prohibitione permitterent. Aut si prohibebant, hoc ostendatur potius, hoc probetur. Nec nobis nescio quos susurros paucissimorum auribus anhelatos et arcana velut religione traditos iactent, quibus vitae probitas castitasque discatur; sed demonstrentur vel commemorentur loca talibus aliquando conventiculis consecrata, non ubi ludi agerentur obscenis vocibus et motibus histrionum, nec ubi Fugalia celebrarentur effusa omni licentia turpitudinum (et vere Fugalia, sed pudoris et honestatis); sed ubi populi audirent quid dii praeciperent de cohibenda avaritia, ambitione frangenda, luxuria refrenanda, ubi discerent miseri, quod discendum Persius increpat dicens:

1) Prov. 6, 26.

2 sublimatus *LAAKF¬abdepq ed. princ. Arg. v*; subleuatus *C* ‖ 7 adhiberi *F¬v* ‖ 14 eos *om. v* ‖ 27 praeciperent *LAA* K^2*F¬depv*; praeceperint *C*K^1*abq ed. princ. Arg.* ‖ 29 increpat *LAAKF¬abdep ed. Arg.*; increpuit *ed. princ.*; increpauit *Cv*

Discite, o miseri, et causas cognoscite rerum,
Quid sumus et quidnam victuri gignimur, ordo
Quis datus aut metae qua mollis flexus et unde,
Quis modus argenti, quid fas optare, quid asper
Utile nummus habet, patriae carisque propinquis
Quantum largiri deceat, quem te Deus esse
Iussit et humana qua parte locatus es in re.

Dicatur in quibus locis haec docentium deorum solebant praecepta recitari et a cultoribus eorum populis frequenter audiri, sicut nos ostendimus ad hoc ecclesias institutas, quaqua versum religio Christiana diffunditur.

Caput VII.

Inutilia esse inventa philosophica sine auctoritate divina, ubi quemque ad vitia pronum magis movet quid dii fecerint, quam quid homines disputarint.

An forte nobis philosophorum scholas disputationesque memorabunt? Primo haec non Romana, sed Graeca sunt; aut si propterea iam Romana, quia et Graecia facta est Romana provincia, non deorum praecepta sunt, sed hominum inventa, qui utcumque conati sunt ingeniis acutissimis praediti ratiocinando vestigare, quid in rerum natura latitaret, quid in moribus adpetendum esset atque fugiendum, quid in ipsis ratiocinandi regulis certa conexione traheretur, aut quid non esset consequens vel etiam repugnaret. Et quidam eorum quaedam magna, quantum divinitus adiuti sunt, invenerunt; quantum autem humanitus impediti sunt, erraverunt, maxime cum eorum superbiae iuste providentia divina resisteret, ut viam pietatis

7) Sat. 3, 66 sqq.

1 agnoscite *Cv* ‖ 2 et *mss*; aut *v* | uicturi ***C***[2] ***A***¬*aqv*; uenturi ***LACKF****dep* ‖ 3 qua mollis ***LACK****d ed. princ. v*; quā ollis ***F****e*[1]; quam moll. ***A****ae*[2]*pq*; qua flex. mollis *ed. Arg.* ‖ 4 argento *Pers.* ‖ 6 largiri ***LACAK***¬*a*[1]*bdepq*; largire ***F***; elargiri *a*[2]*v Pers. mss p err.* ‖ 14 quemque ***C****pq ed. princ. (ut prius conieceram)*; quemquam *v* ‖ 14 *sq.* quid ***C*** *(cf. 61, 16)*; quod *pq ed. princ. v* ‖ 16 scholas] *cf. praef. p. XV*

ab humilitate in superna surgentem etiam istorum comparatione monstraret; unde postea nobis erit in Dei veri Domini voluntate disquirendi ac disserendi locus. Verum tamen si philosophi aliquid invenerunt, quod agendae bonae vitae beataeque adipiscendae satis esse possit: quanto iustius talibus divini honores decernerentur! Quanto melius et honestius in Platonis templo libri eius legerentur, quam in templis daemonum Galli absciderentur, molles consecrarentur, insani secarentur, et quidquid aliud vel crudele vel turpe, vel turpiter crudele vel crudeliter turpe in sacris talium deorum celebrari solet! Quanto satius erat ad erudiendam iustitia iuventutem publice recitari leges deorum quam laudari inaniter leges atque instituta maiorum! Omnes enim cultores talium deorum, mox ut eos libido perpulerit ferventi, ut ait Persius, tincta veneno, magis intuentur quid Iuppiter fecerit, quam quid docuerit Plato vel censuerit Cato. Hinc apud Terentium flagitiosus adulescens spectat tabulam quandam pictam in pariete,

ubi inerat pictura haec, Iovem
Quo pacto Danaae misisse aiunt quondam in gremium
imbrem aureum,

atque ab hac tanta auctoritate adhibet patrocinium turpitudini suae, cum in ea se iactat imitari deum.

At quem deum!

inquit;

qui templa caeli summo sonitu concutit.
Ego homuncio id non facerem? Ego vero illud feci
ac libens.

15) Sat. 3, 37. 28) Eun. III, 5, 36 sq.; 42 sq.

---

12 erudiendum *Cv* | iustitia L^1AK^1ep; iustitiam L^2CAa^1bd *ed. Arg. v*; iustitiae A^2K^2F¬; in iustitia *q*; ad iustitiam a^2 *ed. princ.* ‖ 20 danaae] *cf. praef. p. XV* | quond. in grem.] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 27 id] hoc *Cdv; om. Ter.?*; ego homuncio non facerem id *ed. princ.* ‖ 28 ac] iam *F*; $\overset{\text{iam}}{\text{ac}}$ *CK*; etiam ¬

Caput VIII.

De ludis scaenicis, in quibus dii non offenduntur editione suarum turpitudinum, sed placantur.

At enim non traduntur ista sacris deorum, sed fabulis poetarum. Nolo dicere illa mystica quam ista theatrica esse turpiora; hoc dico, quod negantes convincit historia, eosdem illos ludos, in quibus regnant figmenta poetarum, non per inperitum obsequium sacris deorum suorum intulisse Romanos, sed ipsos deos, ut sibi sollemniter ederentur et honori suo consecrarentur, acerbe imperando et quodam modo extorquendo fecisse; quod in primo libro brevi commemoratione perstrinxi. Nam ingravescente pestilentia ludi scaenici auctoritate pontificum Romae primitus instituti sunt. Quis igitur in agenda vita non ea sibi potius sectanda arbitretur, quae actitantur ludis auctoritate divina institutis, quam ea, quae scriptitantur legibus humano consilio promulgatis? Adulterum Iovem si poetae fallaciter prodiderunt, dii utique casti, quia tantum nefas per humanos ludos confictum est, non quia neglectum, irasci ac vindicare debuerunt. Et haec sunt scaenicorum tolerabiliora ludorum, comoediae scilicet et tragoediae, hoc est fabulae poetarum agendae in spectaculis multa rerum turpitudine, sed nulla saltem, sicut alia multa, verborum obscenitate compositae; quas etiam inter studia, quae honesta ac liberalia vocantur, pueri legere et discere coguntur a senibus.

Caput IX.

Quid Romani veteres de cohibenda poetica licentia senserint, quam Graeci deorum secuti iudicium liberam esse voluerunt.

Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait: „Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae

31 autem hinc] *cf. praef. p. XXII*

pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent.“ Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quandam convenientiam servarunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus, „quem illa non adtigit, vel potius quem non vexavit, cui pepercit? Esto, populares homines inprobos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum laesit. Patiamur, inquit, etsi eius modi cives a censore melius est quam a poeta notari. Sed Periclen, cum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus et eos agi in scaena non plus decuit, quam si Plautus, inquit, noster voluisset aut Naevius Publio et Gn. Scipioni aut Caecilius Marco Catoni maledicere.“ Dein paulo post: „Nostrae, inquit, contra duodecim tabulae cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare. Iudiciis enim magistratuum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniis habere debemus, nec probrum audire nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere.“ Haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, nonnullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paululum commutatis. Multum enim ad rem pertinet, quam molior explicare, si potero. Dicit deinde alia et sic concludit hunc locum, ut ostendat veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scaena vivum hominem vel vituperari. Sed, ut dixi, hoc Graeci quamquam inverecundius, tamen convenientius licere voluerunt, cum viderent diis suis accepta

23) C. 10.

4 nom. de quo uellet *KF¬beq ed. Arg.*; nom. uel de quo *ed. princ.* ‖ 6 quem non] quem *om. Ap* ‖ 10 periclem *Fv* ‖ 14 aut] ut *Fr. Schoell (Ann. philol. 119 p. 40); sed cf. 67, 11* | Gn.] *cf. praef. p. XXIII* ‖ 15 dein] *cf. praef. p. XV* ‖ 26 pertinet *mss (Roensch It. p. 435)*; pertinent *v*

et grata esse opprobria non tantum hominum, verum et ipsorum deorum in scaenicis fabulis, sive a poetis essent illa conficta, sive flagitia eorum vera commemorarentur et agerentur in theatris atque ab eorum cultoribus utinam solo risu, ac non etiam imitatione digna viderentur. Nimis enim superbum fuit famae parcere principum civitatis et civium, ubi suae famae parci numina noluerunt.

Caput X.

Qua nocendi arte daemones velint vel falsa de se crimina vel vera narrari.

Nam quod adfertur pro defensione, non illa vera in deos dici, sed falsa atque conficta, id ipsum est scelestius, si pietatem consulas religionis; si autem malitiam daemonum cogites, quid astutius ad decipiendum atque callidius? Cum enim probrum iacitur in principem patriae bonum atque utilem, nonne tanto est indignius, quanto a veritate remotius et a vita illius alienius? Quae igitur supplicia sufficiunt, cum deo fit ista tam nefaria, tam insignis iniuria? Sed maligni spiritus, quos isti deos putant, etiam flagitia, quae non admiserunt, de se dici volunt, dum tamen humanas mentes his opinionibus velut retibus induant et ad praedestinatum supplicium secum trahant, sive homines ista commiserint, quos deos haberi gaudent, qui humanis erroribus gaudent, pro quibus se etiam colendos mille nocendi fallendique artibus interponunt; sive etiam non ullorum hominum illa crimina vera sint, quae tamen de numinibus fingi libenter accipiunt fallacissimi spiritus, ut ad scelesta ac turpia perpetranda velut ab ipso caelo traduci in terras satis idonea videatur auctoritas. Cum igitur Graeci talium numinum servos se esse sentirent, inter tot et tanta eorum theatrica opprobria parcendum sibi a poetis nullo modo putaverunt, vel diis

25) Verg. Aen. 7, 338.

26 non ullorum] *cf. praef. p. XIX*

suis etiam sic consimilari adpetentes, vel metuentes, ne honestiorem famam ipsi requirendo et eis se hoc modo praeferendo illos ad iracundiam provocarent.

Caput XI.

De scaenicis apud Graecos in rei publicae administrationem receptis, eo quod placatores deorum iniuste ab hominibus spernerentur.

Ad hanc convenientiam pertinet, quod etiam scaenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt, si quidem, quod in eo quoque de re publica libro commemoratur, et Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adulescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. Non enim consentaneum putabatur, cum easdem artes eosdemque scaenicos ludos etiam diis suis acceptos viderent, illos, per quos agerentur, infamium loco ac numero deputare. Haec Graeci turpiter quidem, sed sane diis suis omnino congruenter, qui nec vitam civium lacerandam linguis poetarum et histrionum subtrahere ausi sunt, a quibus cernebant deorum vitam eisdem ipsis diis volentibus et libentibus carpi, et ipsos homines, per quos ista in theatris agebantur, quae numinibus quibus subditi erant grata esse cognoverant, non solum minime spernendos in civitate, verum etiam maxime honorandos putarunt. Quid enim causae reperire possent, cur sacerdotes honorarent, quia per eos victimas diis acceptabiles offerebant, et scaenicos probrosos haberent, per quos illam voluptatem diis sibi honorem exhiberi petentibus et, nisi fieret, irascentibus

11) Cic. de rep. l. 4 c. 11.

11 et *om. Do.*[1, 2] *et Hoffm. ut ed. princ.* ‖ 29 diis sibi hon. *A*[1] *(cf. 62, 9; 67, 22 sq.; 68, 20; 69, 21 etc.)*; diis sibi ut *(= vel)* hon. *A*[2]; siue honorem dis *LAC rell. v*

eorum admonitione didicerant? cum praesertim Labeo, quem huiusce modi rerum peritissimum praedicant, numina bona a numinibus malis ista etiam cultus diversitate distinguat, ut malos deos propitiari caedibus et tristibus supplicationibus asserat, bonos autem obsequiis laetis atque iucundis, qualia sunt, ut ipse ait, ludi convivia lectisternia. Quod totum quale sit, postea, si Deus iuverit, diligentius disseremus. Nunc ad rem praesentem quod adtinet, sive omnibus omnia tamquam bonis permixte tribuantur (neque enim esse decet deos malos, cum potius isti, quia inmundi sunt spiritus, omnes sint mali), sive certa discretione, sicut Labeoni visum est, illis illa, istis ista distribuantur obsequia, competentissime Graeci utrosque honori ducunt, et sacerdotes, per quos victimae ministrantur, et scaenicos, per quos ludi exhibentur, ne vel omnibus diis suis, si et ludi omnibus grati sunt, vel, quod est indignius, his, quos bonos putant, si ludi ab eis solis amantur, facere convincantur iniuriam.

Caput XII.

Quod Romani auferendo libertatem poetis in homines, quam dederunt in deos, melius de se quam de diis suis senserint.

At Romani, sicut in illa de re publica disputatione Scipio gloriatur, probris et iniuriis poetarum subiectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam sancientes, tale carmen condere si quis auderet. Quod erga se quidem satis honeste constituerunt, sed erga deos suos superbe et inreligiose; quos cum scirent non solum patienter, verum etiam libenter poetarum probris maledictisque lacerari, se potius quam illos huiusce modi iniuriis indignos esse duxerunt seque ab eis etiam lege munierunt,

10 qui ***Cad*** ‖ 11 sunt mali ***LAA*** ‖ 13 honori duc. ***L̇ACKF*** ***a¹bdep***; honori dic. *A*; honore duc. *q ed. princ. Arg.*; honore dignos (d. h. ⁻) duc. ¬ *a²v* ‖ 20 in hominibus *p* ‖ 25 etiam sanc. ***LAC¹AK F¬abdepq*** *ed. princ. Arg. (cf. 63, 16)*; etiam plectendum sanc. ***C²v***

illorum autem ista etiam sacris sollemnitatibus miscuerunt. Itane tandem, Scipio, laudas hanc poetis Romanis negatam esse licentiam, ut cuiquam opprobrium infligerent Romanorum, cum videas eos nulli deorum pepercisse vestrorum? Itane pluris tibi habenda visa est existimatio curiae vestrae quam Capitolii, immo Romae unius quam caeli totius, ut linguam maledicam in cives tuos exercere poetae etiam lege prohiberentur, et in deos tuos securi tanta convicia nullo senatore nullo censore, nullo principe nullo pontifice prohibente iacularentur? Indignum videlicet fuit, ut Plautus aut Naevius Publio et Gn. Scipioni aut Caecilius M. Catoni malediceret, et dignum fuit, ut Terentius vester flagitio Iovis optimi maximi adulescentium nequitiam concitaret?

Caput XIII.

Debuisse intellegere Romanos, quod dii eorum, qui se turpibus ludis coli expetebant, indigni essent honore divino.

Sed responderet mihi fortasse, si viveret: Quo modo nos ista inpunita esse nollemus, quae ipsi dii sacra esse voluerunt, cum ludos scaenicos, ubi talia celebrantur dictitantur actitantur, et Romanis moribus invexerunt et suis honoribus dicari exhiberique iusserunt? Cur non ergo hinc magis ipsi intellecti sunt non esse dii veri nec omnino digni, quibus divinos honores deferret illa res publica? Quos enim coli minime deceret minimeque oporteret, si ludos expeterent agendos conviciis Romanorum, quo modo quaeso colendi putati sunt, quo modo non detestandi spiritus intellecti, qui cupiditate fallendi inter suos honores sua celebrari crimina poposcerunt? Itemque Romani, quamvis iam superstitione noxia premerentur, ut illos

5 visa *om. Do.*^{1,2} *et Hoffm.* ‖ 6 immo] *cf. praef. p. XVI* ‖ 7 exercere *L A C*^{1} *a*^{2} *p q ed. princ.*; exerere *C*^{2} *A F* ¬ *a*^{1} *b ed. Arg.*; exserere *Ke; sed cf. 8, 17* ‖ 11 Publio et *om. L C; sed cf. 63, 14* | Gn.] *cf. praef. p. XX* ‖ 23 non *om.* ¬^{1}; ergo non *A ed. princ. v*

deos colerent, quos videbant sibi voluisse scaenicas turpitudines consecrari, suae tamen dignitatis memores ac pudoris actores talium fabularum nequaquam honoraverunt more Graecorum, sed, sicut apud Ciceronem idem Scipio loquitur, „cum artem ludicram scaenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt.“ Praeclara sane et Romanis laudibus adnumeranda prudentia; sed vellem se ipsa sequeretur, se imitaretur. Ecce enim recte, quisquis civium Romanorum esse scaenicus elegisset, non solum ei nullus ad honorem dabatur locus, verum etiam censoris nota tribum tenere propriam minime sinebatur. O animum civitatis laudis avidum germaneque Romanum! Sed respondeatur mihi: qua consentanea ratione homines scaenici ab omni honore repelluntur, et ludi scaenici deorum honoribus admiscentur? Illas theatricas artes diu virtus Romana non noverat, quae si ad oblectamentum voluptatis humanae quaererentur, vitio morum inreperent humanorum. Dii eas sibi exhiberi petierunt: quo modo ergo abicitur scaenicus, per quem colitur Deus? et theatricae illius turpitudinis qua fronte notatur actor, si adoratur exactor? In hac controversia Graeci Romanique concertent. Graeci putant recte se honorare homines scaenicos, quia colunt ludorum scaenicorum flagitatores deos; Romani vero hominibus scaenicis nec plebeiam tribum, quanto minus senatoriam curiam dehonestari sinunt. In hac disceptatione huiusce modi ratiocinatio summam quaestionis absolvit. Proponunt Graeci: Si dii tales colendi sunt, profecto etiam tales homines honorandi. Adsumunt Romani: Sed nullo modo tales homines honorandi sunt. Concludunt Christiani: Nullo modo igitur dii tales colendi sunt.

4) De rep. 4, 10.

7 tribu moueri natione A^1; tribū//n̄ tenere ratione A^2 *(cf. 12)*; tri/bu///e////////// moueri notatione *L*; tribuẹ moueri notatione *A* ‖ 16 repell.] *cf. praef. p. XXIII* ‖ 23 concertant *apq ed. princ. Arg. v* ‖ 24 quia colunt] *cf. praef. p. XIX* ‖ 28 huiusce modi] *cf. praef. p. XXII*

Caput XIV.

Meliorem fuisse Platonem, qui poetis locum in bene morata urbe non dederit, quam hos deos, qui se ludis scaenicis voluerint honorari.

Deinde quaerimus, ipsi poetae talium fabularum compositores, qui duodecim tabularum lege prohibentur famam laedere civium, tam probrosa in deos convicia iaculantes cur non ut scaenici habeantur inhonesti. Qua ratione rectum est, ut poeticorum figmentorum et ignominiosorum deorum infamentur actores, honorentur auctores? An forte Graeco Platoni potius palma danda est, qui cum ratione formaret, qualis esse civitas debeat, tamquam adversarios veritatis poetas censuit urbe pellendos? Iste vero et deorum iniurias indigne tulit et fucari corrumpique figmentis animos civium noluit. Confer nunc Platonis humanitatem a civibus decipiendis poetas urbe pellentem cum deorum divinitate honori suo ludos scaenicos expetente. Ille, ne talia vel scriberentur, etsi non persuasit disputando, tamen suasit levitati lasciviaeque Graecorum; isti, ut talia etiam agerentur, iubendo extorserunt gravitati et modestiae Romanorum. Nec tantum haec agi voluerunt, sed sibi dicari, sibi sacrari, sibi sollemniter exhiberi. Cui tandem honestius divinos honores decerneret civitas? utrum Platoni haec turpia et nefanda prohibenti, an daemonibus hac hominum deceptione gaudentibus, quibus ille vera persuadere non potuit?

Hunc Platonem Labeo inter semideos commemorandum putavit, sicut Herculem, sicut Romulum. Semideos autem heroibus anteponit; sed utrosque inter numina conlocat. Verum tamen istum, quem appellat semideum, non heroibus tantum, sed etiam diis ipsis praeferendum esse non dubito. Propinquant autem Romanorum leges disputationibus Platonis, quando ille cuncta poetica figmenta condemnat, isti autem poetis adimunt saltem in homines

13) Cf. Plat. de rep. l. 3; 398 A; 607 B. Cic. de rep. l. 4; Tusc. 2 § 27.

13 ciuitatis $A^2 K^1 e$

maledicendi licentiam; ille poetas ab urbis ipsius habitatione, isti saltem actores poeticarum fabularum removent a societate civitatis; et si contra deos ludorum scaenicorum expetitores aliquid auderent, forte undique removerent. Nequaquam igitur leges ad instituendos bonos aut corrigendos malos mores a diis suis possent accipere seu sperare Romani, quos legibus suis vincunt atque convincunt. Illi enim honori suo deposcunt ludos scaenicos, isti ab honoribus omnibus repellunt homines scaenicos; illi celebrari sibi iubent figmentis poeticis opprobria deorum, isti ab opprobriis hominum deterrent inpudentiam poetarum. Semideus autem ille Plato et talium deorum libidini restitit, et ab indole Romanorum quid perficiendum esset ostendit, qui poetas ipsos vel pro arbitrio mentientes vel hominibus miseris quasi deorum facta pessima imitanda proponentes omnino in civitate bene instituta vivere noluit. Nos quidem Platonem nec deum nec semideum perhibemus, nec ulli sancto angelo summi Dei nec veridico prophetae nec apostolo alicui nec cuilibet Christi martyri nec cuiquam Christiano homini comparamus; cuius nostrae sententiae ratio Deo prosperante suo loco explicabitur. Sed eum tamen, quando quidem ipsi volunt fuisse semideum, praeferendum esse censemus, si non Romulo et Herculi (quamvis istum nec fratrem occidisse, nec aliquod perpetrasse flagitium quisquam historicorum vel poetarum dixit aut finxit), certe vel Priapo vel alicui Cynocephalo, postremo vel Febri, quae Romani numina partim peregrina receperunt, partim sua propria sacraverunt. Quo modo igitur tanta animi et morum mala bonis praeceptis et legibus vel imminentia prohiberent, vel insita extirpanda curarent dii tales, qui etiam seminanda et augenda flagitia curaverunt, talia vel sua vel quasi sua facta per theatricas celebritates populis innotescere cupientes, ut tamquam auctoritate divina sua sponte nequissima libido accenderetur humana, frustra hoc exclamante Cicerone, qui cum de

35) De rep. 4, 9.

4 expeditores *Do.*[2] *errore typogr.*

poetis ageret: „Ad quos cum accessit, inquit, clamor et adprobatio populi quasi cuiusdam magni et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras, quos invehunt metus, quas inflammant cupiditates!“

Caput XV.

Quod Romani quosdam sibi deos non ratione, sed adulatione instituerint.

Quae autem illis eligendorum deorum etiam ipsorum falsorum ratio ac non potius adulatio est? quando istum Platonem, quem semideum volunt, tantis disputationibus laborantem, ne animi malis, quae praecipue cavenda sunt, mores corrumperentur humani, nulla sacra aedicula dignum putarunt, et Romulum suum diis multis praetulerunt, quamvis et ipsum semideum potius quam deum velut secretior eorum doctrina commendet. Nam etiam flaminem illi instituerunt, quod sacerdotii genus adeo in Romanis sacris testante apice excelluit, ut tres solos flamines haberent tribus numinibus institutos, Dialem Iovi, Martialem Marti, Quirinalem Romulo. Nam benevolentia civium velut receptus in caelum Quirinus est postea nominatus. Ac per hoc et Neptuno et Plutoni, fratribus Iovis, et ipsi Saturno, patri eorum, isto Romulus honore praelatus est, ut pro magno sacerdotium, quod Iovi tribuerant, hoc etiam huic tribuerent, et Marti tamquam patri eius forsitan propter ipsum.

Caput XVI.

Quod, si diis ulla esset cura iustitiae, ab eis Romani accipere debuerint praecepta vivendi potius quam leges ab aliis hominibus mutuari.

Si autem a diis suis Romani vivendi leges accipere potuissent, non aliquot annos post Romam conditam ab

2 cuiusd. mag.] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 8 illis] *cf. praef. p. XXIII* ‖ 19 beniuol. ***LACAde ed. princ. Arg.*** ‖ 23 tribuerant] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 28 debuerunt *p* ‖ 29 mutari ***C***

Atheniensibus mutuarentur leges Solonis, quas tamen non ut acceperunt ⟨tenuerunt⟩, sed meliores et emendatiores facere conati sunt, quamvis Lycurgus Lacedaemoniis leges ex Apollinis auctoritate se instituisse confinxerit, quod prudenter Romani credere noluerunt, propterea non inde acceperunt. Numa Pompilius, qui Romulo successit in regnum, quasdam leges, quae quidem regendae civitati nequaquam sufficerent, condidisse fertur, qui eis multa etiam sacra constituit; non tamen perhibetur easdem leges a numinibus accepisse. Mala igitur animi, mala vitae, mala morum, quae ita magna sunt, ut his doctissimi eorum viri etiam stantibus urbibus res publicas perire confirment, dii eorum, ne suis cultoribus acciderent, minime curarunt; immo vero ut augerentur, sicut supra disputatum est, omni modo curarunt.

Caput XVII.

De raptu Sabinarum aliisque iniquitatibus, quae in civitate Romana etiam laudatis viguere temporibus.

An forte populo Romano propterea leges non sunt a numinibus constitutae, quia, sicut Sallustius ait, „ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat“? Ex hoc iure ac bono credo raptas Sabinas. Quid enim iustius et melius quam filias alienas fraude spectaculi inductas non a parentibus accipi, sed vi, ut quisque poterat, auferri? Nam si inique facerent Sabini negare postulatas, quanto fuit iniquius rapere non datas! Iustius autem bellum cum ea gente geri potuit, quae filias suas ad matrimonium conregionalibus et confinalibus suis negasset petitas, quam cum ea, quae repetebat ablatas. Illud ergo potius fieret; ibi Mars filium suum pugnantem iuvaret, ut coniugiorum negatorum armis ulcisceretur iniuriam, et

1) Cf. Liv. 3, 31, 8. 20) Cat. 9, 1.

1 mutarentur $C^1 A^1$ (*in A eadem m.* u *superscripsit*) ‖ 2 tenuerunt *om. mss praeter* a^2 ‖ 14 immo .. curarunt] *cf. praef. p. XXII* ‖ 19 populo Romano] *cf. praef. p. XVI sq.* ‖ 22 raptas *mss*; rapt. esse *v*

eo modo ad feminas, quas voluerat, perveniret. Aliquo enim fortasse iure belli iniuste negatas iuste victor auferret; nullo autem iure pacis non datas rapuit et iniustum bellum cum earum parentibus iuste suscensentibus gessit. Hoc sane utilius feliciusque successit, quod, etsi ad memoriam fraudis illius circensium spectaculum mansit, facinoris tamen in illa civitate et imperio non placuit exemplum, faciliusque Romani in hoc erraverunt, ut post illam iniquitatem deum sibi Romulum consecrarent, quam ut in feminis rapiendis factum eius imitandum lege ulla vel more permitterent. Ex hoc iure ac bono post expulsum cum liberis suis regem Tarquinium, cuius filius Lucretiam stupro violenter oppresserat, Iunius Brutus consul Lucium Tarquinium Collatinum, maritum eiusdem Lucretiae, collegam suum, bonum atque innocentem virum, propter nomen et propinquitatem Tarquiniorum coegit magistratu se abdicare nec vivere in civitate permisit. Quod scelus favente vel patiente populo fecit, a quo populo consulatum idem Collatinus sicut etiam ipse Brutus acceperat. Ex hoc iure ac bono Marcus Camillus, illius temporis vir egregius, qui Veientes, gravissimos hostes populi Romani, post decennale bellum, quo Romanus exercitus totiens male pugnando graviter adflictus est, iam ipsa Roma de salute dubitante atque trepidante facillime superavit eorumque urbem opulentissimam cepit, invidia obtrectatorum virtutis suae et insolentia tribunorum plebis reus factus est tamque ingratam sensit quam liberaverat civitatem, ut de sua damnatione certissimus in exilium sponte discederet et decem milibus aeris absens etiam damnaretur, mox iterum a Gallis vindex patriae futurus ingratae. Multa commemorare iam piget foeda et iniusta, quibus agitabatur illa civitas, cum potentes plebem sibi subdere conarentur plebsque illis subdi recusaret, et utriusque partis defensores magis studiis agerent amore vincendi, quam aequum et bonum quicquam cogitarent.

13 Luc.] *cf. praef. p. XXIII* ‖ 20 Marc.] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 25 obtr. inu. uirt. *LA*; inu. uirt. obtr. *A* ‖ 29 milib.] *cf. praef. p. XIX*

Caput XVIII.

Quae de moribus Romanorum aut metu compressis aut securitate resolutis Sallustii prodat historia.

Itaque habebo modum et ipsum Sallustium testem potius adhibebo, qui cum in laude Romanorum dixisset, unde nobis iste sermo ortus est: „Ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat,“ praedicans illud tempus, quo expulsis regibus incredibiliter civitas brevi aetatis spatio plurimum crevit, idem tamen in primo historiae suae libro atque ipso eius exordio fatetur etiam tunc, cum ad consules a regibus esset translata res publica, post parvum intervallum iniurias validiorum et ob eas discessionem plebis a patribus aliasque in Urbe dissensiones fuisse. Nam cum optimis moribus et maxima concordia populum Romanum inter secundum et postremum bellum Carthaginiense commemorasset egisse causamque huius boni non amorem iustitiae, sed stante Carthagine metum pacis infidae fuisse dixisset (unde et Nasica ille ad reprimendam nequitiam servandosque istos mores optimos, ut metu vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti): continuo subiecit idem Sallustius et ait: „At discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis excidium maxime aucta sunt,“ ut intellegeremus etiam ante⟨a et⟩ oriri solere et augeri. Unde subnectens cur hoc dixerit: „Nam iniuriae, inquit, validiorum et ob eas discessio plebis a patribus aliaeque dissensiones domi fuere iam inde a principio, neque amplius quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto iure agitatum.“ Vides quem ad modum etiam illo tempore brevi, ut regibus exactis, id est eiectis, aliquantum aequo et modesto iure ageretur, metum dixit fuisse causam, quoniam metuebatur bellum, quod rex Tarquinius regno

16 carthaginiense *LACKFep*; carthaginense *A*¬*abdqv* || 24 ante oriri] *cf. praef. p. XXIII* || 30 temp. brevi] *cf. praef. p. XVI*

atque Urbe pulsus Etruscis sociatus contra Romanos gerebat. Adtende itaque quid deinde contexat: „Dein, inquit, servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pellere et ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus saevitiis et maxime faenore oppressa plebes cum assiduis bellis tributum et militiam simul toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit, tumque tribunos plebis et alia iura sibi paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum.“ Cernis ex quo tempore, id est parvo intervallo post reges exactos, quales Romani fuerint, de quibus ait: „Ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat.“

Porro si illa tempora talia reperiuntur, quibus pulcherrima atque optima fuisse praedicatur Romana res publica, quid iam de consequenti aetate dicendum aut cogitandum arbitramur, cum „paulatim mutata, ut eiusdem historici verbis utar, ex pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosissima facta est,“ post Carthaginis videlicet, ut commemoravit, excidium? Quae tempora ipse Sallustius quem ad modum breviter recolat et describat, in eius historia legi potest; quantis malis morum, quae secundis rebus exorta sunt, usque ad bella civilia demonstret esse perventum. „Ex quo tempore, ut ait, maiorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati, adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta, ut merito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares neque alios pati.“ Dicit deinde plura Sallustius de Sullae vitiis ceteraque foeditate rei publicae, et alii scriptores in haec consentiunt, quamvis eloquio multum impari.

Cernis tamen, ut opinor, et quisquis adverterit, fa-

19) Cat. 5, 9. 28) Hist. I fr. 11; 16; cf. 121, 21.

2 dein *LACKa²bdv*; deinde *AF¬pq ed.princ. Arg.*; dehinc *a¹e* ‖ 6 plebes] *cf. praef. p. XXII* ‖ 8 iura sibi] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 10 pun. bell. *L¹A¹*; *sed cf. 121, 28* ‖ 24 prouentum *C*

cillime perspicit, conluvie morum pessimorum quo illa civitas prolapsa fuerit ante nostri superni regis adventum. Haec enim gesta sunt non solum antequam Christus in carne praesens docere coepisset, verum etiam antequam de virgine natus esset. Cum igitur tot et tanta mala temporum illorum vel tolerabiliora superius, vel post eversam Carthaginem intoleranda et horrenda diis suis inputare non audeant, opiniones humanis mentibus, unde talia vitia silvescerent, astutia maligna inserentibus: cur mala praesentia Christo inputant, qui doctrina saluberrima et falsos ac fallaces deos coli vetat et istas hominum noxias flagitiosasque cupiditates divina auctoritate detestans atque condemnans his malis tabescenti ac labenti mundo ubique familiam suam sensim subtrahit, qua condat aeternam et non plausu vanitatis, sed iudicio veritatis gloriosissimam civitatem?

Caput XIX.

De corruptione Romanae rei publicae, priusquam cultum deorum Christus auferret.

Ecce Romana res publica (quod non ego primus dico, sed auctores eorum, unde haec mercede didicimus, tanto ante dixerunt ante Christi adventum) „paulatim mutata ex pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosissima facta est.“ Ecce ante Christi adventum, post deletam Carthaginem „maiorum mores non paulatim, ut antea, sed torrentis modo praecipitati, adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta est.“ Legant nobis contra luxum et avaritiam praecepta deorum suorum populo Romano data; cui utinam tantum casta et modesta reticerent, ac non etiam ab illo probrosa et ignominiosa deposcerent, quibus per falsam divinitatem perniciosam conciliarent auctoritatem. Legant nostra et per prophetas et per sanctum evangelium, et per apostolicos actus et per epistulas tam

20 primus *Cev*; prius (*LA*?)*AKF*¬ *rell.* ‖ 29 etiam ab illo] *cf. praef. p. XVI* ‖ 33 per *ante* epist. *om. KFq ed. princ. Arg.*

multa contra avaritiam atque luxuriam ubique populis ad hoc congregatis quam excellenter, quam divine non tamquam ex philosophorum concertationibus strepere, sed tamquam ex oraculis et Dei nubibus intonare. Et tamen luxu atque avaritia saevisque ac turpibus moribus ante adventum Christi rem publicam pessimam ac flagitiosissimam factam non inputant diis suis; adflictionem vero eius, quamcumque isto tempore superbia deliciaeque eorum perpessae fuerint, religioni increpitant Christianae. Cuius praecepta de iustis probisque moribus si simul audirent atque curarent reges terrae et omnes populi, principes et omnes iudices terrae, iuvenes et virgines, seniores cum iunioribus, aetas omnis capax et uterque sexus, et quos baptista Iohannes adloquitur, exactores ipsi atque milites: et terras vitae praesentis ornaret sua felicitate res publica, et vitae aeternae culmen beatissime regnatura conscenderet. Sed quia iste audit, ille contemnit, pluresque vitiis male blandientibus quam utili virtutum asperitati sunt amiciores: tolerare Christi famuli iubentur, sive sint reges sive principes sive iudices, sive milites sive provinciales, sive divites sive pauperes, sive liberi sive servi, utriuslibet sexus, etiam pessimam, si ita necesse est, flagitiosissimamque rem publicam et in illa angelorum quadam sanctissima atque augustissima curia caelestique re publica, ubi Dei voluntas lex est, clarissimum sibi locum etiam ista tolerantia comparare.

Caput XX.

Quali velint felicitate gaudere et quibus moribus vivere, qui tempora Christianae religionis incusant.

Verum tales cultores et dilectores deorum istorum, quorum etiam imitatores in sceleribus et flagitiis se esse laetantur, nullo modo curant pessimam ac flagitiosissimam

13) Ps. 148, 11 sq. 14) Lc. 3, 12 sqq.

9 increp.] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 25 conpar. toler. *LA*

[non] esse rem publicam. „Tantum stet, inquiunt, tantum floreat copiis referta, victoriis gloriosa, vel, quod est felicius, pace secura sit. Et quid ad nos? Immo id ad nos magis pertinet, si divitias quisque augeat semper, quae cotidianis effusionibus suppetant, per quas sibi etiam infirmiores subdat quisque potentior. Obsequantur divitibus pauperes causa saturitatis atque ut eorum patrociniis quieta inertia perfruantur, divites pauperibus ad clientelas et ad ministerium sui fastus abutantur. Populi plaudant non consultoribus utilitatum suarum, sed largitoribus voluptatum. Non dura iubeantur, non prohibeantur inpura. Reges non curent quam bonis, sed quam subditis regnent. Provinciae regibus non tamquam rectoribus morum, sed tamquam rerum dominatoribus et deliciarum suarum provisoribus serviant, eosque non sinceriter honorent, sed [nequiter ac] serviliter timeant. Quid alienae vineae potius quam quid suae vitae quisque noceat, legibus advertatur. Nullus ducatur ad iudicem, nisi qui alienae rei domui saluti vel cuiquam invito fuerit inportunus aut noxius; ceterum de suis vel cum suis vel cum quibusque volentibus faciat quisque quod libet. Abundent publica scorta vel propter omnes, quibus frui placuerit, vel propter eos maxime, qui habere privata non possunt. Exstruantur amplissimae atque ornatissimae domus, opipara convivia frequententur, ubi cuique libuerit et potuerit, diu noctuque ludatur bibatur, vomatur diffluatur. Saltationes undique concrepent, theatra inhonestae laetitiae vocibus atque omni genere sive crudelissimae sive turpissimae voluptatis exaestuent. Ille sit publicus inimicus, cui haec felicitas displicet; quisquis eam mutare vel auferre temptaverit, eum libera multitudo avertat ab auribus, evertat a sedibus, auferat a viventibus. Illi habeantur dii veri, qui hanc adipiscendam populis procuraverint adeptamque servaverint.

1 non (*'suspectum' Do.*[1]) *om.* $K^1 e^2$; non esse *in litura F* ‖ 4 aug. semp.] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 16 nequ. ac] *ibid.* | uinae C^1; uitae C^2; viti *v* ‖ 17 uiti F^2¬ ‖ 18 iudicem] *cf. praef. p. XIX* ‖ 20 quibuscumque *Ce* ‖ 25 potuerit *mss plerr.*; placuerit *A*; *malim* licuerit | diu] *cf. praef. p. XXIII* ‖ 31 a sed.] e sed. *Do.*[1, 2] *falso, g*

Colantur ut voluerint, ludos exposcant quales voluerint, quos cum suis vel de suis possint habere cultoribus: tantum efficiant, ut tali felicitati nihil ab hoste, nihil a peste, nihil ab ulla clade timeatur.“ Quis hanc rem publicam sanus, non dicam Romano imperio, sed domui Sardanapali comparaverit? qui quondam rex ita fuit voluptatibus deditus, ut in sepulcro suo scribi fecerit ea sola se habere mortuum, quae libido eius, etiam cum viveret, hauriendo consumpserat. Quem regem si isti haberent sibi in talibus indulgentem nec in eis cuiquam ulla severitate adversantem, huic libentius quam Romani veteres Romulo templum et flaminem consecrarent.

Caput XXI.

Quae sententia fuerit Ciceronis de Romana re publica.

Sed si contemnitur qui Romanam rem publicam pessimam ac flagitiosissimam dixit, nec curant isti quanta morum pessimorum ac flagitiosissimorum labe ac dedecore impleatur, sed tantummodo ut consistat et maneat: audiant eam non, ut Sallustius narrat, pessimam ac flagitiosissimam factam, sed, sicut Cicero disputat, iam tunc prorsus perisse et nullam omnino remansisse rem publicam. Inducit enim Scipionem, eum ipsum qui Carthaginem extinxerat, de re publica disputantem, quando praesentiebatur ea corruptione, quam describit Sallustius, iam iamque peritura. Eo quippe tempore disputatur, quo iam unus Gracchorum occisus fuit, a quo scribit seditiones graves coepisse Sallustius. Nam mortis eius fit in eisdem libris commemoratio. Cum autem Scipio in secundi libri fine dixisset, „ut in fidibus aut tibiis atque cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem inmutatum aut discrepantem aures eruditae

9) Cf. Cic. Fin. 2 § 106; Tusc. 5 § 101. 27) Hist. I fr. 17.

9 si isti] *cf. praef. p. XXII* ‖ 17 flagitiosissimorum *Halm*; flagitiosorum *mss v*

ferre non possunt, isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens: sic ex summis et infimis et mediis interiectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitatem consensu dissimillimorum concinere, et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, eam esse in civitate concordiam, artissimum atque optimum omni in re publica vinculum incolumitatis, eamque sine iustitia nullo pacto esse posse," ac deinde cum aliquanto latius et uberius disseruisset, quantum prodesset iustitia civitati quantumque obesset, si afuisset, suscepit deinde Philus, unus eorum qui disputationi aderant, et poposcit, ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur ac de iustitia plura dicerentur, propter illud, quod iam vulgo ferebatur rem publicam regi sine iniuria non posse. Hanc proinde quaestionem discutiendam et enodandam esse adsensus est Scipio responditque nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putarent et quo possent longius progredi, nisi esset confirmatum non modo falsum esse illud, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam regi non posse. Cuius quaestionis explicatio cum in diem consequentem dilata esset, in tertio libro magna conflictione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniustitia geri non posse rem publicam, purgans praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur, egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem, veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Laelius rogantibus omnibus iustitiam defendere adgressus est adseruitque, quantum potuit,

8) De rep. 2, 42 sq. 20) ibid. 2, 44 (?).

1 isteque C^1(?) ‖ 10 abfu. $A^2K^2Fab^2q$ *ed. princ. v* ‖ 11 *et* 22 pilus *mss ed. princ. Arg.* ‖ 14 *et* 20 regi] geri? *cf. 23; 81, 2* ‖ 15 ads. est esse L^1A ‖ 17 putarent *scripsi*; (quod . . dictum putemus *Palimps. Vat.*); putaret *mss v* | et] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 20 regi $LACAb^2depq$ *ed. princ. v*; geri *KF¬ab*[1] *Vat. ed. Arg.* ‖ 22 conflictatione aep^2qv ‖ 23 geri $LACAKFab^1p$ *ed. Arg. (cf. 81, 2)*; regi b^2deq *ed. princ. v*

nihil tam inimicum quam iniustitiam civitati nec omnino nisi magna iustitia geri aut stare posse rem publicam.

Qua quaestione, quantum satis visum est, pertractata Scipio ad intermissa revertitur recolitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi. Populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde quanta sit in disputando definitionis utilitas, atque ex illis suis definitionibus colligit tunc esse rem publicam, id est rem populi, cum bene ac iuste geritur sive ab uno rege sive a paucis optimatibus sive ab universo populo. Cum vero iniustus est rex, quem tyrannum more Graeco appellavit, aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem, aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret: non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus conexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam, quoniam non esset res populi, cum tyrannus eam factiove capesseret, nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

Quando ergo res publica Romana talis erat, qualem illam describit Sallustius, non iam pessima ac flagitiosissima, sicut ipse ait, sed omnino nulla erat secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habita patefecit. Sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo sermone loquens in principio quinti libri commemorato prius Enni poetae versu, quo dixerat:

Moribus antiquis res stat Romana virisque,

„quem quidem ille versum, inquit, vel brevitate vel veritate

8) De rep. 1, 25. 30) ibid. 5, 1.

2 posse] *cf. praef. p. XXIII* || 11 ab uno] *cf. praef. p. XVI* || 17 pridem *C* || 20 factiove *dpv (Morel)*; factione *mss rell.*

tamquam ex oraculo quodam mihi esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tam diu tenere potuissent tantam et tam fuse lateque imperantem rem publicam. Itaque ante nostram memoriam et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes viri. Nostra vero aetas cum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed evanescentem vetustate, non modo eam coloribus isdem quibus fuerat renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et extrema tamquam liniamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam, quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed iam ignorentur? Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus."

Haec Cicero fatebatur, longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de re publica disputare, adhuc tamen ante adventum Christi; quae si diffamata et praevalescente religione Christiana sentirentur atque dicerentur, quis non istorum ea Christianis inputanda esse censeret? Quam ob rem cur non curarunt dii eorum, ne tunc periret atque amitteretur illa res publica, quam Cicero longe, antequam Christus in carne venisset, tam lugubriter deplorat amissam? Viderint laudatores eius etiam illis antiquis viris et moribus qualis fuerit, utrum in ea viguerit vera iustitia an forte nec tunc fuerit viva moribus, sed picta coloribus; quod et ipse Cicero nesciens, cum eam praeferret, expressit. Sed alias, si Deus voluerit, hoc videbimus. Enitar enim suo loco, ut ostendam secundum

34) L. 19 c. 21.

1 quod. mihi] *cf. praef. p. XVI* | esse *om.* *L*[1] || 4 fuse *Halm (ed. Cic. Turic.)*; iuste *mss plerr.*; uaste *I. Nep. Ott (optime)*; iniuste *F*; iuste longe lateque *p* *Hoffm.* || 10 iisdem *v*

definitiones ipsius Ciceronis, quibus quid sit res publica et quid sit populus loquente Scipione breviter posuit (adtestantibus etiam multis sive ipsius sive eorum quos loqui fecit in eadem disputatione sententiis), numquam illam fuisse rem publicam, quia numquam in ea fuerit vera iustitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo modo quodam res publica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est; vera autem iustitia non est nisi in ea re publica, cuius conditor rectorque Christus est, si et ipsam rem publicam placet dicere, quoniam eam rem populi esse negare non possumus. Si autem hoc nomen, quod alibi aliterque vulgatum est, ab usu nostrae locutionis est forte remotius, in ea certe civitate est vera iustitia, de qua scriptura sancta dicit: *Gloriosa dicta sunt de te, civitas Dei.*

Caput XXII.

Quod diis Romanorum nulla umquam cura fuerit, ne malis moribus res publica deperiret.

Sed quod pertinet ad praesentem quaestionem, quamlibet laudabilem dicant istam fuisse vel esse rem publicam, secundum eorum auctores doctissimos iam longe ante Christi adventum pessima ac flagitiosissima facta erat; immo vero nulla erat atque omnino perierat perditissimis moribus. Ut ergo non periret, dii custodes eius populo cultori suo dare praecipue vitae ac morum praecepta debuerunt, a quo tot templis, tot sacerdotibus et sacrificiorum generibus, tam multiplicibus variisque sacris, tot festis sollemnitatibus, tot tantorumque ludorum celebritatibus colebantur; ubi nihil daemones nisi negotium suum egerunt, non curantes quem ad modum illi viverent, immo

15) Ps. 86, 3.

5 fuerit] *cf. praef. p. XVIII* ‖ 7 quondam $\Lambda^2 A K^2 \neg b^2 e$ ‖ 15 gloriosa ***LΛCAKF****pq ed. princ. v (cf. 461, 12)*; gloriosissima *abde ed. Arg. (cf. 412, 16)*

curantes ut etiam perdite viverent, dum tamen honori suo illa omnia metu subditi ministrarent. Aut si dederunt, proferatur ostendatur legatur, quas deorum leges illi civitati datas contempserint Gracchi, ut seditionibus cuncta turbarent, quas Marius et Cinna et Carbo, ut in bella etiam progrederentur civilia causis iniquissimis suscepta et crudeliter gesta crudeliusque finita, quas denique Sulla ipse, cuius vitam mores facta describente Sallustio aliisque scriptoribus historiae quis non exhorreat? quis illam rem publicam non tunc perisse fateatur?

An forte propter huiusce modi civium mores Vergilianam illam sententiam, sicut solent, pro defensione deorum suorum opponere audebunt:

Discessere omnes adytis arisque relictis
Di, quibus imperium hoc steterat?

Primum si ita est, non habent cur querantur de religione Christiana, quod hac offensi eos dii sui deseruerint, quoniam quidem maiores eorum iam pridem moribus suis ab Urbis altaribus tam multos ac minutos deos tamquam muscas abegerunt. Sed tamen haec numinum turba ubi erat, cum longe antequam mores corrumperentur antiqui a Gallis Roma capta et incensa est? An praesentes forte dormiebant? Tunc enim tota Urbe in hostium potestatem redacta solus collis Capitolinus remanserat, qui etiam ipse caperetur, nisi saltem anseres diis dormientibus vigilarent. Unde paene in superstitionem Aegyptiorum bestias avesque colentium Roma deciderat, cum anseri sollemnia celebrabant. Verum de his adventiciis et corporis potius quam animi malis, quae vel ab hostibus vel alia clade accidunt, nondum interim disputo: nunc ago de labe morum, quibus primum paulatim decoloratis, deinde torrentis modo

15) Aen. 2, 351 sq.

12 deor. suor.] *cf. praef. p. XX* || 17 deseruerunt A^1 || 24 coll. sol. *LA* || 27 romani deciderant *Ka*; romani didicerant A^2F^2

praecipitatis tanta quamvis integris tectis moenibusque facta est ruina rei publicae, ut magni auctores eorum eam tunc amissam non dubitent dicere. Recte autem abscesserant, ut amitteretur, omnes adytis arisque relictis di, si eorum de bona vita atque iustitia civitas praecepta contempserat. Nunc vero quales, quaeso, dii fuerunt, si noluerunt cum populo cultore suo vivere, quem male viventem non docuerant bene vivere?

Caput XXIII.

Varietates rerum temporalium non ex favore aut impugnatione daemonum, sed ex veri Dei pendere iudicio.

Quid quod etiam videntur eorum adfuisse cupiditatibus implendis, et ostenduntur non praefuisse ⟨re⟩frenandis, qui enim Marium novum hominem et ignobilem, cruentissimum auctorem bellorum civilium atque gestorem, ut septiens consul fieret adiuverunt atque ut in septimo suo consulatu moreretur, senex ne in manus Sullae futuri mox victoris inrueret. Si enim ad haec eum dii eorum non iuverunt, non parum est quod fatentur etiam non propitiis diis suis posse accidere homini istam temporalem, quam nimis diligunt, tantam felicitatem et posse homines, sicut fuit Marius, salute viribus, opibus honoribus, dignitate longaevitate cumulari et perfrui diis iratis; posse etiam homines, sicut fuit Regulus, captivitate servitute inopia, vigiliis doloribus excruciari et emori diis amicis. Quod si ita esse concedunt, compendio nihil eos prodesse et coli superfluo confitentur. Nam si virtutibus animi et probitati vitae, cuius praemia post mortem speranda sunt, magis contraria ut populus disceret institerunt; si nihil etiam in his transeuntibus et temporalibus bonis vel eis quos oderunt nocent, vel eis quos diligunt prosunt, ut quid coluntur, ut quid tanto studio colendi requiruntur?

22) Marius Priscus? Cf. Iuven. Sat. 1, 49.

---

13 profuisse $A^{\neg}b^{1}$ | frenand.] *cf. praef. p. XVI* || 15 gestorom C^{1}; -rum $A^{\neg}$ || 17 ne] *cf. praef. p. XVI* || 29 institerunt] *ibid.*

Cur laboriosis tristibusque temporibus, tamquam offensi abscesserint, murmuratur et propter eos Christiana religio conviciis indignissimis laeditur? Si autem habent in his rebus vel beneficii vel maleficii potestatem, cur in eis adfuerunt pessimo viro Mario, et optimo Regulo defuerunt? An ex hoc ipsi intelleguntur iniustissimi et pessimi? Quod si propterea magis timendi et colendi putantur: neque hoc putentur; neque enim minus eos invenitur Regulus coluisse quam Marius. Nec ideo vita pessima eligenda videatur, quia magis Mario quam Regulo dii favisse existimantur. Metellus enim Romanorum laudatissimus, qui habuit quinque filios consulares, etiam rerum temporalium felix fuit, et Catilina pessimus oppressus inopia et in bello sui sceleris prostratus infelix, et verissima atque certissima felicitate praepollent boni Deum colentes, a quo solo conferri potest.

Illa igitur res publica malis moribus cum periret, nihil dii eorum pro dirigendis vel pro corrigendis egerunt moribus, ne periret; immo depravandis et corrumpendis addiderunt moribus, ut periret. Nec se bonos fingant, quod velut offensi civium iniquitate discesserint. Prorsus ibi erant; produntur, convincuntur; nec subvenire praecipiendo nec latere tacendo potuerunt. Omitto quod Marius a miserantibus Minturnensibus Maricae deae in luco eius commendatus est, ut ei omnia prosperaret, et ex summa desperatione reversus incolumis in Urbem duxit crudelem crudelis exercitum; ubi quam cruenta, quam incivilis hostilique inmanior eius victoria fuerit, eos qui scripserunt legant qui volunt. Sed hoc, ut dixi, omitto, nec Maricae nescio cui tribuo Marii sanguineam felicitatem, sed occultae potius providentiae Dei ad istorum ora claudenda eosque ab errore liberandos, qui non studiis agunt, sed haec prudenter advertunt, quia, etsi aliquid in his rebus daemones possunt, tantum possunt, quantum secreto omni-

18 dir. atque colend. A^1; d. a. pro corrig. A^2; d. a. corr. *p* || 19 periret] *cf. praef. p. XX* || 21 discesserunt *Ae* || 33 prudentes *C*

potentis arbitrio permittuntur, ne magnipendamus terrenam felicitatem, quae sicut Mario malis etiam plerumque conceditur, nec eam rursus quasi malam arbitremur, cum ea multos etiam pios ac bonos unius veri Dei cultores invitis daemonibus praepolluisse videamus, nec eosdem inmundissimos spiritus vel propter haec ipsa bona malave terrena propitiandos aut timendos existimemus, quia, sicut ipsi mali homines in terra, sic etiam illi non omnia quae volunt facere possunt, nisi quantum illius ordinatione sinitur, cuius plene iudicia nemo conprehendit, iuste nemo reprehendit.

Caput XXIV.

De Sullanis actibus, quorum se daemones ostentaverint adiutores.

Sulla certe ipse, cuius tempora talia fuerunt, ut superiora, quorum vindex esse videbatur, illorum comparatione quaererentur, cum primum ad Urbem contra Marium castra movisset, adeo laeta exta immolanti fuisse scribit Livius, ut custodiri se Postumius haruspex voluerit capitis supplicium subiturus, nisi ea, quae in animo Sulla haberet, diis iuvantibus implevisset. Ecce non discesserant adytis atque aris relictis di, quando de rerum eventu praedicebant nihilque de ipsius Sullae correctione curabant. Promittebant praesagando felicitatem magnam nec malam cupiditatem minando frangebant. Deinde cum esset in Asia bellum Mithridaticum gerens, per Lucium Titium ei mandatum est a Iove, quod esset Mithridatem superaturus, et factum est. Ac postea molienti redire in Urbem et suas amicorumque iniurias civili sanguine ulcisci, iterum

19) L. 77.

9 sinitur *mss plerr. ed. Arg.*; sinuntur *q ed. princ. v* || 10 iuste . . reprehendit] *cf. praef. p. XVIII* || 13 ostentauerint *C*; -uerunt *pq ed. princ. v* || 22 adytis atque aris] *cf. praef. p. XIX* || 24 praesagiendo a^2v || 29 iniurias] sibi ortasinas K^1; sibi ortas iniurias K^2¬; sibi ortas *m. 2 in marg. C*

mandatum est ab eodem Iove per militem quendam legionis sextae, prius se de Mithridate praenuntiasse victoriam, et tunc promittere daturum se potestatem, qua recuperaret ab inimicis rem publicam non sine multo sanguine. Tum percontatus Sulla, quae forma militi visa fuerit, cum ille indicasset, eam recordatus est, quam prius ab illo audierat, qui de Mithridatica victoria ab eodem mandata pertulerat. Quid hic responderi potest, quare dii curaverint velut felicia ista nuntiare, et nullus eorum curaverit Sullam monendo corrigere mala tanta facturum scelestis armis civilibus, qualia non foedarent, sed auferrent omnino rem publicam? Nempe intelleguntur daemones, sicut saepe dixi notumque nobis est in litteris sacris resque ipsae satis indicant, negotium suum agere, ut pro diis habeantur et colantur, ut ea illis exhibeantur, quibus hi qui exhibent sociati unam pessimam causam cum eis habeant in iudicio Dei.

Deinde cum venisset Tarentum Sulla atque ibi sacrificasset, vidit in capite vitulini iecoris similitudinem coronae aureae. Tunc Postumius haruspex ille respondit praeclaram ⟨ei⟩ significari victoriam iussitque ut extis illis solus vesceretur. Postea parvo intervallo servus cuiusdam Luci Pontii vaticinando clamavit: „A Bellona nuntius venio, victoria tua est, Sulla“. Deinde adiecit arsurum esse Capitolium. Hoc cum dixisset, continuo egressus e castris postero die concitatior reversus est et Capitolium arsisse clamavit. Arserat autem re vera Capitolium. Quod quidem daemoni et praevidere facile fuit et celerrime nuntiare. Illud sane intende, quod ad causam maxime pertinet, sub qualibus diis esse cupiant, qui blasphemant Salvatorem voluntates fidelium a dominatu daemonum liberantem. Clamavit homo vaticinando: „Victoria tua est, Sulla“, atque ut id divino spiritu clamare crederetur, nuntiavit etiam aliquid et prope futurum et mox factum, unde

4 (*et* 11) rem populi *A* | tunc *Cadev* ‖ 14 et] ut *KF¬be* | 15 et ea *Cadev* | hii K^{1}*pq ed. Arg.*; ii *v* ‖ 20 ei] *cf. praef. p. XVIII* | significari *q ed. princ. Arg. (ut prius conieci)*; significare *mss rell. v* ‖ 22 Lucii *v* ‖ 25 postera *q ed. princ. Arg. v*

longe aberat per quem ille spiritus loquebatur; non tamen clamavit: „Ab sceleribus parce, Sulla“, quae illic victor tam horrenda commisit, cui corona aurea ipsius victoriae inlustrissimum signum in vitulino iecore apparuit, qualia signa si dii iusti dare solerent ac non daemones impii, profecto illis extis nefaria potius atque ipsi Sullae graviter noxia mala futura monstrarent. Neque enim eius dignitati tantum profuit illa victoria, quantum nocuit cupiditati; qua factum est, ut inmoderatis inhians et secundis rebus elatus ac praecipitatus magis ipse periret in moribus, quam inimicos in corporibus perderet. Haec illi dii vere tristia vereque lugenda non extis, non auguriis, non cuiusquam somnio vel vaticinio praenuntiabant. Magis enim timebant ne corrigeretur quam ne vinceretur. Immo satis agebant, ut victor civium gloriosus victus atque captivus nefandis vitiis et per haec ipsis etiam daemonibus multo obstrictius subderetur.

Caput XXV.

Quantum maligni spiritus ad flagitia incitent homines, cum in committendis sceleribus quasi divinam exempli sui interponunt auctoritatem.

Illinc vero quis non intellegat, quis non videat, nisi qui tales deos imitari magis elegit quam divina gratia ab eorum societate separari, quantum moliantur maligni isti spiritus exemplo suo velut divinam auctoritatem praebere sceleribus? quod etiam in quadam Campaniae lata planitie, ubi non multo post civiles acies nefario proelio conflixerunt, ipsi inter se prius pugnare visi sunt. Namque ibi auditi sunt primum ingentes fragores, moxque multi se vidisse nuntiarunt per aliquot dies duas acies proeliari. Quae pugna ubi destitit, vestigia quoque velut hominum et equorum, quanta de illa conflictatione exprimi poterant, invenerunt. Si ergo veraciter inter se numina pugnaverunt, iam bella civilia excusantur humana; consideretur tamen quae sit talium deorum vel malitia vel miseria: si autem

22 Illinc] *cf. praef. p. XXI* || 32 conflict.] *cf. praef. p. XVI*

se pugnasse finxerunt, quid aliud egerunt, nisi ut sibi Romani bellando civiliter tamquam deorum exemplo nullum nefas admittere viderentur? Iam enim coeperant bella civilia, et aliquot nefandorum proeliorum strages execranda praecesserat. Iam multos moverat, quod miles quidam, dum occiso spolia detraheret, fratrem nudato cadavere agnovit ac detestatus bella civilia se ipsum ibi perimens fraterno corpori adiunxit. Ut ergo huius tanti mali minime taederet, sed armorum scelestorum magis magisque ardor increresceret, noxii daemones, quos illi deos putantes colendos et venerandos arbitrabantur, inter se pugnantes hominibus apparere voluerunt, ne imitari tales pugnas civica trepidaret affectio, sed potius humanum scelus divino excusaretur exemplo. Hac astutia maligni spiritus etiam ludos, unde multa iam dixi, scaenicos sibi dicari sacrarique iusserunt, ut tanta deorum flagitia theatricis canticis atque fabularum actionibus celebrata et quisquis eos fecisse crederet et quisquis non crederet, sed tamen illos libentissime sibi [talia] exhiberi cerneret, securus imitaretur. Ne quis itaque existimaret in deos convicia potius quam eis dignum aliquid scriptitasse, ubicumque illos inter se pugnasse poetae commemorarunt, ipsi ad decipiendos homines poetarum carmina firmaverunt, pugnas videlicet suas non solum per scaenicos in theatro, verum etiam per se ipsos in campo humanis oculis exhibentes

Haec dicere compulsi sumus, quoniam pessimis moribus civium Romanam rem publicam iam antea perditam fuisse nullamque remansisse ante adventum Christi Jesu domini nostri auctores eorum dicere et scribere minime dubitarunt. Quam perditionem diis suis non inputant, qui mala transitoria, quibus boni, seu vivant seu morian-

8) Cf. Liv. Perioch. 79. Gran. Lic. ed. Flem. p. 20, 2 sqq.

16 ut *scripsi*; ubi/// (bi *m. 2 in ras.*) *L*; ubi *mss rell. v* ‖ 17 celebrata] *cf. praef. p. XXI* ‖ 18 eos talia fec. $C^2 A^2 K^{-} a b^2 e q v$ ‖ 19 illos libentissime sibi talia exh. *mss ed. Arg. Hoffm.*; *ego* talia *seclusi*; illos lib. s. t. uelle exh. *ed. princ. v*; illis libentissimis ibi t. exh. *prius conieceram (cf. 65, 22)* ‖ 28 Christi] *cf. praef. p. XVIII*

tur, perire non possunt, Christo nostro inputant: cum Christus noster tanta frequentet pro moribus optimis praecepta contra perditos mores; dii vero ipsorum nullis talibus praeceptis egerint aliquid cum suo cultore populo pro illa re publica, ne periret; immo eosdem mores velut suis exemplis auctoritate noxia corrumpendo egerunt potius, ut periret. Quam non ideo tunc perisse quisquam, ut arbitror, iam dicere audebit, quia „discessere omnes adytis arisque relictis di", velut amici virtutibus, cum vitiis hominum offenderentur; quia tot signis extorum auguriorum vaticiniorum, quibus se tamquam praescios futurorum adiutoresque proeliorum iactare et commendare gestiebant, convincuntur fuisse praesentes; qui si vere abscessissent, mitius Romani in bella civilia suis cupiditatibus quam illorum instigationibus exarsissent.

Caput XXVI.

De secretis daemonum monitis, quae pertinebant ad bonos mores, cum palam in sacris eorum omnis nequitia disceretur.

Quae cum ita sint, cum palam aperteque turpitudines crudelitatibus mixtae, opprobria numinum et crimina, sive prodita sive conficta, ipsis exposcentibus et nisi fieret irascentibus etiam certis et statutis sollemnitatibus consecrata illis et dicata claruerint atque ad omnium oculos, ut imitanda proponerentur, spectanda processerint: quid est, quod idem ipsi daemones, qui se huiusce modi voluptatibus inmundos esse spiritus confitentur, qui suis flagitiis et facinoribus, sive indicatis sive simulatis, eorumque sibi celebratione petita ab inpudentibus, extorta a pudentibus auctores se vitae scelestae inmundaeque testantur, perhibentur tamen in adytis suis secretisque penetralibus dare quaedam bona praecepta de moribus quibusdam velut

---

2 frequentet] *cf. praef. p. XX* ‖ 11 vatic. — fut.] *cf. praef. p. XXII* ‖ 21 mixtae *ed. princ. v*; mixta $L^1 \neg^2$; mixtas $L^2 A C A F$ $\neg^1$ *de ed. Arg.*; mixtae sunt *a* ‖ 23 statis *v* ‖ 24 dedic. *bv (cf. 5,9)*

electis sacratis suis? Quod si ita est, hoc ipso callidior advertenda est et convincenda malitia spirituum noxiorum. Tanta enim vis est probitatis et castitatis, ut omnis vel paene omnis eius laude moveatur humana natura, nec usque adeo sit turpitudine vitiosa, ut totum sensum honestatis amiserit. Proinde malignitas daemonum, nisi alicubi *se*, quem ad modum scriptum in nostris litteris novimus, *transfiguret in angelos lucis,* non implet negotium deceptionis. Foris itaque populis celeberrimo strepitu impietas impura circumsonat, et intus paucis castitas simulata vix sonat; praebentur propatula pudendis et secreta laudandis; decus latet et dedecus patet; quod malum geritur omnes convocat spectatores, quod bonum dicitur vix aliquos invenit auditores, tamquam honesta erubescenda sint et inhonesta glorianda. Sed ubi hoc nisi in daemonum templis? ubi nisi in fallaciae diversoriis? Illud enim fit, ut honestiores, qui pauci sunt, capiantur; hoc autem, ne plures, qui sunt turpissimi, corrigantur.

Ubi et quando sacrati Caelestis audiebant castitatis praecepta, nescimus; ante ipsum tamen delubrum, ubi simulacrum illud locatum conspiciebamus, universi undique confluentes et ubi quisque poterat stantes ludos qui agebantur intentissime spectabamus, intuentes alternante conspectu hinc meretriciam pompam, illinc virginem deam; illam suppliciter adorari, ante illam turpia celebrari; non ibi pudibundos mimos, nullam verecundiorem scaenicam vidimus; cuncta obscenitatis implebantur officia. Sciebatur virginali numini quid placeret, et exhibebatur quod de templo domum matrona doctior reportaret. Nonnullae pudentiores avertebant faciem ab impuris motibus scaenicorum et artem flagitii furtiva intentione discebant. Hominibus namque verecundabantur, ne auderent impudicos

8) 2. Cor. 11, 14. 21) Cf. p. 57, 11.

5 sens. hon. amiserit] *cf. praef. p. XIX* || 16 diuers. ***LAA****F^{2}*- *ed. princ. Arg. v*; diuors. *K*; deuers. ***C****F^{1}****d*** || 23 intentissime ***LAAe***; intentissimi *rell. ed. princ. Arg.* ***v***! || 24 illic ***L****$A^{1}A^{1}$*

gestus ore libero cernere; sed multo minus audebant sacra eius, quam venerabantur, casto corde damnare. Hoc tamen palam discendum praebebatur in templo, ad quod perpetrandum saltem secretum quaerebatur in domo, mirante nimium, si ullus ibi erat, pudore mortalium, quod humana flagitia non libere homines committerent, quae apud deos etiam religiose discerent iratos habituri, nisi etiam exhibere curarent. Quis enim alius spiritus occulto instinctu nequissimas agitans mentes et instat faciendis adulteriis et pascitur factis, nisi qui etiam sacris talibus oblectatur, constituens in templis simulacra daemonum, amans in ludis simulacra vitiorum, susurrans in occulto verba iustitiae ad decipiendos etiam paucos bonos, frequentans in aperto invitamenta nequitiae ad possidendos innumerabiles malos?

Caput XXVII.

Quanta eversione publicae disciplinae Romani diis suis placandis sacraverint obscena ludorum.

Vir gravis et philosophaster Tullius aedilis futurus clamat in auribus civitatis, inter cetera sui magistratus officia sibi Floram matrem ludorum celebritate placandam; qui ludi tanto devotius, quanto turpius celebrari solent. Dicit alio loco iam consul in extremis periculis civitatis, et ludos per decem dies factos, neque rem ullam quae ad placandos deos pertineret praetermissam; quasi non satius erat tales deos irritare temperantia quam placare luxuria, et eos honestate etiam ad inimicitias provocare quam tanta deformitate lenire. Neque enim gravius fuerant quamlibet crudelissima inmanitate nocituri homines, propter

19) Verr. 5, 14.   23) Cat. 3, 8.

---

19 philosophaster tullius *LAC^1Kp^1v*; philosophus tertullius *$C^2AF\neg p^2$ rell. ed. princ. Arg.* ‖ 20 clamat *$LACA^1K^1$ ab^1dep*; clamabat *$A^2K^2F\neg b^2q$ ed. princ. Arg. v*

quos placabantur, quam nocebant ipsi, cum vitiositate foedissima placarentur. Quando quidem ut averteretur quod metuebatur ab hoste in corporibus, eo modo dii conciliabantur, quo virtus debellaretur in mentibus, qui non opponerentur defensores oppugnatoribus moenium, nisi prius fierent expugnatores morum bonorum. Hanc talium numinum placationem petulantissimam inpurissimam inpudentissimam nequissimam inmundissimam, cuius actores laudanda Romanae virtutis indoles honore privavit tribu movit, agnovit turpes fecit infames, hanc, inquam, pudendam veraeque religioni aversandam et detestandam talium numinum placationem, ⟨has⟩ fabulas in deos inlecebrosas atque criminosas, haec ignominiosa deorum vel scelerate turpiterque facta vel sceleratius turpiusque conficta oculis et auribus publicis civitas tota discebat, haec commissa numinibus placere cernebat, et ideo non solum illis exhibenda, sed sibi quoque imitanda credebat, non illud nescio quid velut bonum et honestum, quod tam paucis et tam occulte dicebatur (si tamen dicebatur), ut magis ne innotesceret, quam ne non fieret, timeretur.

Caput XXVIII.

De Christianae religionis salubritate.

Ab istarum inmundissimarum potestatum tartareo iugo et societate poenali erui per Christi nomen homines et in lucem saluberrimae pietatis ab illa perniciosissimae impietatis nocte transferri queruntur et murmurant iniqui et ingrati et illo nefario spiritu altius obstrictiusque possessi, quia populi confluunt ad ecclesiam casta celebritate, honesta utriusque sexus discretione, ubi audiant quam bene hic ad tempus vivere debeant, ut post hanc vitam

---

9 amouit ***$C^2 A^2$¬e** ed. princ.*; (tributa) amouit *ed. Arg.* || 12 has ***C*** (?) *ed. princ. v; om.* ***L A A K F*¬*bep** ed. Arg.* || 13 deorum .. conficta] *cf. praef. p. XIX sq.* || 30 ecclesiam] *cf. praef. p. XX*

beate semperque vivere mereantur, ubi sancta scriptura iustitiaeque doctrina de superiore loco in conspectu omnium personante et qui faciunt audiant ad praemium, et qui non faciunt audiant ad iudicium. Quo etsi veniunt quidam talium praeceptorum inrisores, omnis eorum petulantia aut repentina mutatione deponitur, aut timore vel pudore comprimitur. Nihil enim eis turpe ac flagitiosum spectandum imitandumque proponitur, ubi veri Dei aut praecepta insinuantur aut miracula narrantur, aut dona laudantur aut beneficia postulantur.

Caput XXIX.

De abiciendo cultu deorum cohortatio ad Romanos.

Haec potius concupisce, o indoles Romana laudabilis, o progenies Regulorum Scaevolarum, Scipionum Fabriciorum; haec potius concupisce, haec ab illa turpissima vanitate et fallacissima daemonum malignitate discerne. Si quid in te laudabile naturaliter eminet, non nisi vera pietate purgatur atque perficitur, impietate autem disperditur et punitur. Nunc iam elige quid sequaris, ut non in te, sed in Deo vero sine ullo errore lauderis. Tunc enim tibi gloria popularis adfuit, sed occulto iudicio divinae providentiae vera religio quam eligeres defuit. Expergiscere, dies est, sicut experrecta es in quibusdam, de quorum virtute perfecta et pro fide vera etiam passionibus gloriamur, qui usquequaque adversus potestates inimicissimas confligentes easque fortiter moriendo vincentes 'sanguine nobis hanc patriam peperere suo'. Ad quam patriam te invitamus et exhortamur, ut eius adiciaris numero civium, cuius quodam modo asylum est vera remissio peccatorum. Non audias degeneres tuos Christo Christianisve detrahentes et accusantes velut tempora mala, cum

27) Verg. Aen. 11, 25 sq.

---

4 quod A^2, *Do.*^{1,2} *falso* ‖ 6 immutat. *v* ‖ 8 ueri dei] *cf. praef. p. XXIII* ‖ 19 ponitur *Petschenig, Stud. Vindob. III p. 305* ‖ 21 diu. prou. iud. L^1A ‖ 22 eligeres] *cf. praef. p. XXI*

quaerant tempora, quibus non sit quieta vita, sed potius secura nequitia. Haec tibi numquam nec pro terrena patria placuerunt. Nunc iam caelestem arripe, pro qua minimum laborabis, et in ea veraciter semperque regnabis. Illic enim tibi non Vestalis focus, non lapis Capitolinus, sed Deus unus et verus

nec metas rerum nec tempora ponit,
Imperium sine fine dabit.

Noli deos falsos fallacesque requirere; abice potius atque contemne in veram emicans libertatem. Non sunt dii, maligni sunt spiritus, quibus aeterna tua felicitas poena est. Non tam Iuno Troianis, a quibus carnalem originem ducis, arces videtur invidisse Romanas, quam isti daemones, quos adhuc deos putas, omni generi hominum sedes invident sempiternas. Et tu ipsa non parva ex parte de talibus spiritibus iudicasti, quando ludis eos placasti, et per quos homines eosdem ludos fecisti, infames esse voluisti. Patere asseri libertatem tuam adversus inmundos spiritus, qui tuis cervicibus inposuerant sacrandam sibi et celebrandam ignominiam suam. Actores criminum divinorum removisti ab honoribus tuis: supplica Deo vero, ut a te removeat illos deos, qui delectantur criminibus suis, seu veris, quod ignominiosissimum est, seu falsis, quod malitiosissimum ⟨est⟩. Bene, quod tua sponte histrionibus et scaenicis societatem civitatis patere noluisti; evigila plenius! Nullo modo his artibus placatur divina maiestas, quibus humana dignitas inquinatur. Quo igitur pacto deos, qui talibus delectantur obsequiis, haberi putas in numero sanctarum caelestium potestatum, cum homines, per quos eadem aguntur obsequia, non putasti habendos in numero qualiumcumque civium Romanorum? Incomparabiliter su-

5) = Iuppiter Lapis? Cf. Gell. 1, 21; Apul. de deo Socr. ed. Goldb. p. 10. 8) Verg. Aen. 1, 278 sq.

7 ponit *mss plerr. ed. Arg.*; ponet *q ed. princ. v* ‖ 18 aduersus $L^1abepqv$; -sum L^2ACA ‖ 19 inposuerant *ACKeqv*; -runt *AF¬abp*; inposuer///*(marg corros.)* *L* ‖ 24 est *om.* LA^1Cep

perna est civitas clarior, ubi victoria veritas, ubi dignitas sanctitas, ubi pax felicitas, ubi vita aeternitas. Multo minus habet in sua societate tales deos, si tu in tua tales homines habere erubuisti. Proinde si ad beatam pervenire desideras civitatem, devita daemonum societatem. Indigne ab honestis coluntur, qui per turpes placantur. Sic isti a tua pietate removeantur purgatione Christiana, quo modo illi a tua dignitate remoti sunt notatione censoria. De bonis autem carnalibus, quibus solis mali perfrui volunt, et de malis carnalibus, quae sola perpeti nolunt, quod neque in his habeant quam putantur habere isti daemones potestatem (quamquam si haberent, deberemus potius etiam ista contemnere, quam propter ista illos colere et eos colendo ad illa, quae nobis invident, pervenire non posse), — tamen nec in istis eos hoc valere, quod hi putant, qui propter haec eos coli oportere contendunt, deinceps videbimus, ut hic sit huius voluminis modus.

LIBER III.

Caput I.

De adversitatibus, quas solas mali metuunt et quas semper passus est mundus, cum deos coleret.

Iam satis dictum arbitror de morum malis et animorum, quae praecipue cavenda sunt, nihil deos falsos populo cultori suo, quo minus eorum malorum aggere premeretur, subvenire curasse, sed potius, ut maxime premeretur, egisse. Nunc de illis malis video dicendum, quae sola isti perpeti nolunt, qualia sunt fames morbus, bellum exspoliatio, captivitas trucidatio, et si qua similia iam in primo libro commemoravimus. Haec enim sola mali deputant mala, quae non faciunt malos; nec erubescunt inter bona, quae laudant, ipsi mali esse qui laudant, magisque

22 solas *C (cf. 29; 31; 98, 3)*; soli *pqv*

stomachantur, si villam malam habeant, quam si vitam, quasi hoc sit hominis maximum bonum, habere bona omnia praeter se ipsum. Sed neque talia mala, quae isti sola formidant, dii eorum, quando ab eis libere colebantur, ne illis acciderent obstiterunt. Cum enim variis per diversa temporibus ante adventum Redemptoris nostri innumerabilibus nonnullisque etiam incredibilibus cladibus genus contereretur humanum, quos alios quam istos deos mundus colebat, excepto uno populo Hebraeo et quibusdam extra ipsum populum, ubicumque gratia divina digni occultissimo atque iustissimo Dei iudicio fuerunt? Verum ne nimis longum faciam, tacebo aliarum usquequaque gentium mala gravissima: quod ad Romam pertinet Romanumque imperium tantum loquar, id est ad ipsam proprie civitatem et quaecumque illi terrarum vel societate coniunctae vel condicione subiectae sunt, quae sint perpessae ante adventum Christi, cum iam ad eius quasi corpus rei publicae pertinerent.

Caput II.

An dii, qui et a Romanis et a Graecis similiter colebantur, causas habuerint, quibus Ilium paterentur exscindi.

Primum ipsa Troia vel Ilium, unde origo est populi Romani, (neque enim praetereundum aut dissimulandum est, quod et in primo libro adtigi) eosdem habens deos et colens cur a Graecis victum, captum atque deletum est? „Priamo, inquiunt, sunt reddita Laomedontea paterna periuria.“ Ergo verum est, quod Apollo atque Neptunus eidem Laomedonti mercennariis operibus servierunt? Illis quippe promisisse mercedem falsumque iurasse perhibetur.

28) Verg. Aen. 4, 542. Georg. 1, 502.

1 ^{hi}stomach. (hi *m.2*) *CA*; hi stom.¬; istom. *F* ‖ 5 per diuersa *mss (cf. 140, 13)*; per diu. loca *v* ‖ 12 nimis *LACA*¬^{1}*p*; nimium *KF*¬^{2} *abdev; cf. 101, 24* ‖ 15 illi *om.* A^1 ‖ 16 quae sunt A^1

Miror Apollinem nominatum divinatorem in tanto opificio laborasse nescientem quod Laomedon fuerat promissa negaturus. Quamquam nec ipsum Neptunum, patruum eius, fratrem Iovis, regem maris, decuit ignarum esse futurorum. Nam hunc Homerus de stirpe Aeneae, a cuius posteris ⟨condita⟩ Roma est, cum ante illam urbem conditam idem poeta fuisse dicatur, inducit magnum aliquid divinantem, quem etiam nube rapuit, ut dicit, ne ab Achille occideretur,

cuperet cum vertere ab imo,

quod apud Vergilium confitetur,

Structa suis manibus periurae moenia Troiae.

Nescientes igitur tanti dii, Neptunus et Apollo, Laomedontem sibi negaturum esse mercedem structores moenium Troianorum gratis et ingratis fuerunt. Videant ne gravius sit tales deos credere quam diis talibus peierare. Hoc enim nec ipse Homerus facile credidit, qui Neptunum quidem contra Troianos, Apollinem autem pro Troianis pugnantem facit, cum illo periurio ambos fabula narret offensos. Si igitur fabulis credunt, erubescant talia colere numina; si fabulis non credunt, non obtendant Troiana periuria, aut mirentur deos periuria punisse Troiana, amasse Romana. Unde enim coniuratio Catilinae in tanta tamque corrupta civitate habuit etiam eorum grandem copiam, quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat? Quid enim aliud totiens senatores corrupti in iudiciis, totiens populus in suffragiis vel in quibusque causis, quae apud eum contionibus agebantur, nisi etiam peierando peccabant? Namque corruptissimis moribus ad hoc mos iurandi servabatur antiquus, non ut ab sceleribus metu religionis prohiberentur, sed ut periuria quoque sceleribus ceteris adderentur.

8) Il. 20, 302 sqq. 12) Aen. 5, 810 sq. 26) Sall. Cat. 14.

6 condita R. est *v*; roma cond. est ⌐*d (cf II 98, 26)*; cond. *om. LACA rell.* ‖ 22 peiuria *LAA (bis)* ‖ 26 aliud *om. A*[1]*F*[1]

Caput III.

Non potuisse offendi deos Paridis adulterio, quod inter ipsos traditur frequentatum.

Nulla itaque causa est, quare dii, quibus, ut dicunt, steterat illud imperium, cum a Graecis praevalentibus probentur victi, Troianis peierantibus fingantur irati. Nec adulterio Paridis, ut rursus a quibusdam defenduntur, ut Troiam desererent, suscensuerunt. Auctores enim doctoresque peccatorum esse adsolent, non ultores. „Urbem Romam, inquit Sallustius, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur.“ Si ergo adulterium Paridis vindicandum numina censuerunt, aut magis in Romanis aut certe etiam in Romanis puniendum fuit, quia Aeneae mater hoc fecit. Sed quo modo in illo illud flagitium oderant qui in sua socia Venere non oderant (ut alia omittam) quod cum Anchise commiserat, ex quo Aenean pepererat? An quia illud factum est indignante Menelao, illud ⟨autem⟩ concedente Vulcano? Dii enim, credo, non zelant coniuges suas, usque adeo ut eas etiam cum hominibus dignentur habere communes. Inridere fabulas fortassis existimor nec graviter agere tanti ponderis causam. Non ergo credamus, si placet, Aenean esse Veneris filium: ecce concedo, si nec Romulum Martis. Si autem illud, cur non et illud? An deos ⟨fas est⟩ hominibus feminis, mares autem homines deabus misceri nefas? Dura vel potius non credenda condicio, quod ex iure Veneris in concubitu Marti licuit, hoc in iure suo ipsi Veneri non licere. At utrumque firmatum est auctoritate Romana. Neque enim minus credidit recentior Caesar aviam Venerem quam patrem antiquior Romulus Martem.

5) Aen. 2, 352. 12) Cat. 6, 1.

---

13 magis in troianis $A^2e^2p^2$ || 15 ullo L^1e; ǐllo *Λ* || 17 ex qua *Λ A* || 19 illud autem *L Λ* K^1¬ *abdepqv*; autem *om. (C?) A* K^2 *F* || 25 fas est *Caq ed. princ. v*; *om.* *L Λ A K F* ¬ *dep*

Caput IV.

De sententia Varronis, qua utile esse dixit, ut se homines diis genitos mentiantur.

Dixerit aliquis: Itane tu ista credis? Ego vero ista non credo. Nam et vir doctissimus eorum Varro falsa haec esse, quamvis non audacter neque fidenter, paene tamen fatetur. Sed utile esse civitatibus dicit, ut se viri fortes, etiamsi falsum sit, diis genitos esse credant, ut eo modo animus humanus velut divinae stirpis fiduciam gerens res magnas adgrediendas praesumat audacius, agat vehementius et ob hoc impleat ipsa securitate felicius. Quae Varronis sententia expressa, ut potui, meis verbis cernis quam latum locum aperiat falsitati, ut ibi intellegamus plura iam sacra et quasi religiosa potuisse confingi, ubi putata sunt civibus etiam de ipsis diis prodesse mendacia.

Caput V.

Non probari quod dii adulterium Paridis punierint, quod in Romuli matre non ulti sunt.

Sed utrum potuerit Venus ex concubitu Anchisae Aenean parere vel Mars ex concubitu filiae Numitoris Romulum gignere, in medio relinquamus. Nam paene talis quaestio etiam de scripturis nostris oboritur, qua quaeritur, utrum praevaricatores angeli cum filiabus hominum concubuerint, unde natis gigantibus, hoc est nimium grandibus ac fortibus viris, tunc terra completa est. Proinde ad utrumque interim ⟨modo⟩ nostra disputatio referatur. Si enim vera sunt, quae apud illos de matre Aeneae et de patre Romuli lectitantur, quo modo possunt

25) Gen. 6, 4.

---

7 ciu. esse *L*¹*A* ‖ 13 ut ibi *Cv*; ubi *LAAKF*¬ *rell.* ‖ 14 quasi *om.* *A*¹ ‖ 24 hoc est *LAA*; hoc idem *F*; id est *CK* ¬ *rell.* *v* ‖ 26 modo *om.* *LA*¹*A* *recte, ut videtur*

diis adulteria displicere hominum, quae in se ipsis concorditer ferunt? Si autem falsa sunt, ne sic quidem possunt irasci veris adulteriis humanis, qui etiam falsis delectantur suis. Huc accedit, quoniam, si illud de Marte non creditur, ut hoc quoque de Venere non credatur, nullo divini concubitus obtentu matris Romuli causa defenditur. Fuit autem sacerdos illa Vestalis, et ideo dii magis in Romanos sacrilegum illud flagitium quam in Troianos Paridis adulterium vindicare debuerunt. Nam et ipsi Romani antiqui in stupro detectas Vestae sacerdotes vivas etiam defodiebant, adulteras autem feminas, quamvis aliqua damnatione, nulla tamen morte plectebant: usque adeo gravius quae putabant adyta divina quam humana cubilia vindicabant.

Caput VI.

De parricidio Romuli, quod dii non vindicarunt.

Aliud adicio, quia, si peccata hominum illis numinibus displicerent, ut offensi Paridis facto desertam Troiam ferro ignibusque donarent, magis eos contra Romanos moveret Romuli frater occisus quam contra Troianos Graecus maritus inlusus; magis inritaret parricidium nascentis quam regnantis adulterium civitatis. Nec ad causam, quam nunc agimus, interest, utrum hoc fieri Romulus iusserit aut Romulus fecerit, quod multi inpudentia negant, multi pudore dubitant, multi dolore dissimulant. Nec nos itaque in ea re diligentius requirenda per multorum scriptorum perpensa testimonia demoremur: Romuli fratrem palam constat occisum, non ab hostibus, non ab alienis. Si aut perpetravit aut imperavit hoc Romulus, magis ipse fuit Romanorum quam Paris Troianorum caput; cur igitur Troianis iram deorum provocavit ille alienae coniugis raptor, et eorundem deorum tutelam Romanis invitavit

2 ne *LACAK*¬*abdp*; nec *Feq ed. princ. v* ‖ 6 obtentuma^tris *C*; (concubitu) subtentu ¦ matris *F* ‖ 7 illa *mss* (ille *F*); Sylvia *v*; Ilia? ‖ 16 si *mss*; si eo usque *v*

iste sui fratris extinctor? Si autem illud scelus a facto imperioque Romuli alienum est: quoniam debuit utique vindicari, tota hoc illa civitas fecit, quod tota contempsit, et non iam fratrem, sed patrem, quod est peius, occidit. Uterque enim fuit conditor, ubi alter scelere ablatus non permissus est esse regnator. Non est, ut arbitror, quod dicatur quid mali Troia meruerit, ut eam dii desererent, quo posset extingui, et quid boni Roma, ut eam dii inhabitarent, quo posset augeri; nisi quod victi inde fugerunt et se ad istos, quos pariter deciperent, contulerunt; immo vero et illic manserunt ad eos more suo decipiendos, qui rursus easdem terras habitarent, et hic easdem artes fallaciae suae magis etiam exercendo maioribus honoribus gloriati sunt.

Caput VII.

De eversione Ilii, quod dux Marii Fimbria excidit.

Certe enim civilibus iam bellis scatentibus quid miserum commiserat Ilium, ut a Fimbria, Marianarum partium homine pessimo, everteretur, multo ferocius atque crudelius quam olim a Graecis? Nam tunc et multi inde fugerunt et multi captivati saltem in servitute vixerunt; porro autem Fimbria prius edictum proposuit, ne cui parceretur, atque urbem totam cunctosque in ea homines incendio concremavit. Hoc meruit Ilium non a Graecis quos sua inritaverat iniquitate, sed a Romanis quos sua calamitate propagaverat, diis illis communibus ad haec repellenda nihil iuvantibus seu, quod verum est, nihil valentibus. Numquid et tunc

Abscessere omnes adytis arisque relictis
Di,

quibus illud oppidum steterat post antiquos Graecorum ignes ruinasque reparatum? Si autem abscesserant, cau-

---

7 meruit *Aq* ‖ 21 saltim *CAd*

sam requiro, et oppidanorum quidem quanto invenio meliorem, tanto deteriorem deorum. Illi enim contra Fimbriam portas clauserant, ut Sullae servarent integram civitatem; hinc eos iratus incendit vel potius penitus extinxit. Adhuc autem meliorum partium civilium Sulla dux fuit, adhuc armis rem publicam recuperare moliebatur; horum bonorum initiorum nondum malos eventus habuit. Quid ergo melius cives urbis illius facere potuerunt, quid honestius, quid fidelius, quid Romana parentela dignius quam meliori causae Romanorum civitatem servare et contra parricidam Romanae rei publicae portas claudere? At hoc eis in quantum exitium verterit, adtendant defensores deorum. Deseruerint dii adulteros Iliumque flammis Graecorum reliquerint, ut ex eius cineribus Roma castior nasceretur: cur et postea deseruerunt eandem civitatem Romanis cognatam, non rebellantem adversus Romam nobilem filiam, sed iustioribus eius partibus fidem constantissimam piissimamque servantem, eamque delendam reliquerunt non Graecorum viris fortibus, sed viro spurcissimo Romanorum? Aut si displicebat diis causa partium Sullanarum, cui servantes urbem miseri portas clauserant: cur eidem Sullae tanta bona promittebant et praenuntiabant? An et hic agnoscuntur adulatores felicium potius quam infelicium defensores? Non ergo Ilium etiam tunc, ab eis cum desereretur, eversum est. Nam daemones ad decipiendum semper vigilantissimi, quod potuerunt, fecerunt. Eversis quippe et incensis omnibus cum oppido simulacris solum Minervae sub tanta ruina templi illius, ut scribit Livius, integrum stetisse perhibetur, non ut ⟨diceretur⟩:

Di patrii, quorum semper sub numine Troia est,

ad eorum laudem, sed ne diceretur:

Excessere omnes adytis arisque relictis
Di,

29) L. 83. 30) Aen. 9, 247.

---

5 meliorum tunc *d* ‖ 8 urb. ill. *LAAp*; ill. urb. *CKF rell. v* ‖ 13 *sq.* deseruerunt . . . reliquerunt *A* ‖ 23 hinc ¬ *qed. princ v* ‖ 29 diceretur *om.* *L*[1]*C*[1]; disceretur *A*; dicerentur *p*

ad eorum defensionem. Illud enim posse permissi sunt, non unde probarentur potentes, sed unde praesentes convincerentur.

Caput VIII.

An debuerit diis Iliacis Roma committi.

Diis itaque Iliacis post Troiae ipsius documentum qua tandem prudentia Roma custodienda commissa est? Dixerit quispiam iam eos Romae habitare solitos, quando expugnante Fimbria cecidit Ilium. Unde ergo stetit Minervae simulacrum? Deinde, si apud Romam erant, quando Fimbria delevit Ilium, fortasse apud Ilium erant, quando a Gallis ipsa Roma capta et incensa est; sed ut sunt auditu acutissimi motuque celerrimi, ad vocem anseris cito redierunt, ut saltem Capitolinum collem, qui remanserat, tuerentur; ceterum ad alia defendenda serius sunt redire commoniti.

Caput IX.

An illam pacem, quae sub Numae regno fuit, deos praestitisse credendum sit.

Hi etiam Numam Pompilium successorem Romuli adiuvisse creduntur, ut toto regni sui tempore pacem haberet et Iani portas, quae bellis patere adsolent, clauderet, eo merito scilicet, quia Romanis multa sacra constituit. Illi vero homini pro tanto otio gratulandum fuit, si modo id rebus salubribus scisset impendere et perniciosissima curiositate neglecta Deum verum vera pietate perquirere. Nunc autem non ei dii contulerunt illud otium, sed eum minus fortasse decepissent, si otiosum minime repperissent. Quanto enim minus eum occupatum invenerunt, tanto magis ipsi occupaverunt. Nam quid ille molitus sit et quibus artibus deos tales sibi vel illi civitati consociare potuerit, Varro prodit, quod, si Domino placuerit, suo dili-

22 et Iani] & iam *A*; etiã *e* || 32 suo diss. dil. *L*¹*A*

gentius disseretur loco. Modo autem quia de beneficiis eorum quaestio est: magnum beneficium est pax, sed Dei veri beneficium est, plerumque etiam sicut sol, sicut pluvia vitaeque alia subsidia super ingratos et nequam. Sed si hoc tam magnum bonum dii illi Romae vel Pompilio contulerunt, cur imperio Romano per ipsa tempora laudabilia id numquam postea praestiterunt? An utiliora erant sacra, cum instituerentur, quam cum instituta celebrarentur? Atqui tunc nondum erant, sed ut essent addebantur; postea vero iam erant, quae ut prodessent custodiebantur. Quid ergo est, quod illi quadraginta tres vel, ut alii volunt, triginta et novem anni in tam longa pace transacti sunt regnante Numa, et postea sacris institutis diisque ipsis, qui eisdem sacris fuerant invitati, iam praesidibus atque tutoribus vix post tam multos annos ab Urbe condita usque ad Augustum pro magno miraculo unus commemoratur annus post primum bellum Punicum, quo belli portas Romani claudere potuerunt?

Caput X.

An optandum fuerit, ut tanta bellorum rabie Romanum augeretur imperium, cum eo studio, quo sub Numa actum est, et quietum esse potuisset et tutum.

An respondent, quod nisi assiduis sibique continuo succedentibus bellis Romanum imperium tam longe lateque non posset augeri et tam grandi gloria diffamari? Idonea vero causa! Ut magnum esset imperium, cur esse deberet inquietum? Nonne in corporibus hominum satius est modicam staturam cum sanitate habere quam ad molem aliquam giganteam perpetuis adflictionibus pervenire, nec cum perveneris requiescere, sed quanto grandioribus membris, tanto maioribus agitari malis? Quid autem mali esset,

1) L. 7 c. 34.

12 et *om.* AK^1q ‖ 20 ut *Cpq*; quod *v* | romanum *Cpq*; Romanorum *v* ‖ 22 actum *C (cf. 107, 29; 31)*; auctum *pqv*

ac non potius plurimum boni, si ea tempora perdurarent, quae perstrinxit Sallustius, ubi ait: „Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi pars ingenium, alii corpus exercebant; etiamtum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant.“ An ut tam multum augeretur imperium, debuit fieri quod Vergilius detestatur, dicens:

Deterior donec paulatim ac decolor aetas
Et belli rabies et amor successit habendi?

Sed plane pro tantis bellis susceptis et gestis iusta defensio Romanorum est, quod inruentibus sibi inportune inimicis resistere cogebat non aviditas adipiscendae laudis humanae, sed necessitas tuendae salutis et libertatis. Ita sit plane. Nam „postquam res eorum, sicut scribit ipse Sallustius, legibus moribus agris aucta satis prospera satisque pollens videbatur, sicut pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello temptare; pauci ex amicis auxilio esse, nam ceteri metu perculsi a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festinare parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem patriam parentesque armis tegere. Post ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant.“ Decenter his artibus Roma crevit. Sed regnante Numa, ut tam longa pax esset, utrum inruebant inprobi belloque temptabant, an nihil eorum fiebat, ut posset pax illa persistere? Si enim bellis etiam tum Roma lacessebatur nec armis arma obvia ferebantur: quibus modis agebatur, ut nulla pugna superati, nullo Martio impetu territi sedarentur inimici, his modis semper ageretur et semper Roma clausis Iani portis pacata regnaret. Quod si in potestate non fuit, non ergo Roma

6) Cat. 2, 1. 9) Aen. 8, 326 sq. 24) Cat. 6, 3.

8 ac *CA²AKF¬v ut codd. Verg.*; et *LA¹p* ‖ 15 legibus] civibus *Sall.* ‖ 16 sicut *LACbdp*; sicuti *AKF¬eqv*

pacem habuit, quamdiu dii eorum, sed quamdiu homines finitimi circumquaque voluerunt, qui eam nullo bello provocaverunt; nisi forte dii tales etiam id homini vendere audebunt, quod alius homo voluit sive noluit. Interest quidem, iam vitio proprio malas mentes quatenus sinantur isti daemones vel terrere vel excitare; sed si semper hoc possent nec aliud secretiore ac superiore potestate contra eorum conatum saepe aliter ageretur, semper in potestate haberent paces bellicasque victorias, quae semper fere per humanorum animorum motus accidunt; quas tamen plerumque contra eorum fieri voluntatem non solae fabulae multa mentientes et vix veri aliquid vel indicantes vel significantes, sed etiam ipsa Romana confitetur historia.

Caput XI.

De simulacro Cumani Apollinis, cuius fletus creditus est cladem Graecorum, quibus opitulari non poterat, indicasse.

Neque enim aliunde Apollo ille Cumanus, cum adversus Achivos regemque Aristonicum bellaretur, quadriduo flevisse nuntiatus est; quo prodigio haruspices territi cum id simulacrum in mare putavissent esse proiciendum, Cumani senes intercesserunt atque rettulerunt tale prodigium et Antiochi et Persis bello in eodem apparuisse figmento, et quia Romanis feliciter provenisset, ex senatus consulto eidem Apollini suo dona missa esse testati sunt. Tunc velut peritiores acciti haruspices responderunt simulacri Apollinis fletum ideo prosperum esse Romanis, quoniam Cumana colonia Graeca esset, suisque terris, unde accitus esset, id est ipsi Graeciae, luctum et cladem Apollinem significasse plorantem. Deinde mox regem Aristonicum victum et captum esse nuntiatum est, quem vinci utique

5 proprio, malas *v Hoffm.; interpunctionem mutavi coll. II 278, 21* || 11 solum *pqv* || 13 rom. ipsa *L¹A* || 17 indicasse *Cq*; indicare *pv* || 19 achiuos *L A Cp*; achaeos (-eos) *A K a b d e q v* || 19 stratonicum *CA K¬ a¹b d e*; istr. *F* || 25 missa esse *L A Cp*; e. m. *A K F¬ d e v*

Apollo nolebat et dolebat et hoc sui lapidis etiam lacrimis indicabat. Unde non usquequaque incongrue quamvis fabulosis, tamen veritati similibus mores daemonum describuntur carminibus poetarum. Nam Camillam Diana doluit apud Vergilium et Pallantem moriturum Hercules flevit. Hinc fortassis et Numa Pompilius pace abundans, sed quo donante nesciens nec requirens, cum cogitaret otiosus, quibusnam diis tuendam Romanam salutem regnumque committeret, nec verum illum atque omnipotentem summum Deum curare opinaretur ista terrena, atque recoleret Troianos deos, quos Aeneas advexerat, neque Troianum neque Laviniense ab ipso Aenea conditum regnum diu conservare potuisse; alios providendos existimavit, quos illis prioribus, qui sive cum Romulo iam Romam transierant, sive quandoque Alba eversa fuerant transituri, vel tamquam fugitivis custodes adhiberet vel tamquam invalidis adiutores.

Caput XII.

Quantos sibi deos Romani praeter constitutionem Numae adiecerint, quorum eos numerositas nihil iuverit.

Nec his sacris tamen Roma dignata est esse contenta, quae tam multa illic Pompilius constituerat. Nam ipsius summum templum nondum habebat Iovis; rex quippe Tarquinius ibi Capitolium fabricavit; Aesculapius autem ab Epidauro ambivit ad Romam, ut peritissimus medicus in urbe nobilissima artem gloriosius exerceret; mater etiam deum nescio unde a Pessinunte; indignum enim erat, ut, cum eius filius iam colli Capitolino praesideret, adhuc ipsa in loco ignobili latitaret. Quae tamen si omnium deorum mater est, non solum secuta est Romam quosdam filios suos, verum et alios praecessit etiam secuturos. Miror

6) Aen. 11, 836 sqq.; 10, 464 sq.

14 qui siue *LAp*; siue (*om.* qui) $C^1 A^1 K^1$ *be ed. Arg.*; siue qui $C^2 A^2 K^2 F$ ¬ *a q ed. princ. v* ‖ 21 illic *om. A* ‖ 23 escol. *LACAK*; aescol. *d*; scol. *F* ‖ 24 abiuit *a ed. princ.* | ad *om. q ed. princ. v*; *cf. 362, 26; 380, 14* ‖ 26 erat enim *A* ‖ 30 sequuturos *LA*

sane, si ipsa peperit Cynocephalum, qui longe postea venit ex Aegypto. Utrum etiam dea Febris ex illa nata sit, viderit Aesculapius pronepos eius; sed undecumque nata sit, non, opinor, audebunt eam dicere ignobilem dii peregrini deam civem Romanam. Sub hoc tot deorum praesidio (quos numerare quis potest, indigenas et alienigenas, caelites terrestres, infernos marinos, fontanos fluviales, et, ut Varro dicit, certos atque incertos, in omnibusque generibus deorum, sicut in animalibus, mares et feminas?) — sub hoc ergo tot deorum praesidio constituta Roma non tam magnis et horrendis cladibus, quales ex multis paucas commemorabo, agitari adfligique debuit. Nimis enim multos deos grandi fumo suo tamquam signo dato ad tuitionem congregaverat, quibus templa altaria, sacrificia sacerdotes instituendo atque praebendo summum verum Deum, cui uni haec rite gesta debentur, offenderet. Et felicior quidem cum paucioribus vixit, sed quanto maior facta est, sicut navis nautas, tanto plures adhibendos putavit; credo, desperans pauciores illos, sub quibus in comparatione peioris vitae melius vixerat, non sufficere ad opitulandum granditati suae.

Primo enim sub ipsis regibus, excepto Numa Pompilio, de quo iam supra locutus sum, quantum malum discordiosi certaminis fuit, quod fratrem Romuli coegit occidi!

Caput XIII.

Quo iure, quo foedere Romani obtinuerint prima coniugia.

Quo modo nec Iuno, quae cum Iove suo iam
fovebat
Romanos rerum dominos gentemque togatam,

31) Aen. 1, 281 sq.

4 ignob. dicere *v* ‖ 7 terrenos A^1 | pluuiales *CF* ‖ 20 conparatione *AKF*¬*abdeq ed. princ. v (cf. 258, 17; II 158, 1; 294, 12)*; conparationem *L*A^1*Cp* ‖ 29 quae *om.* *L*A^1*p*

nec Venus ipsa Aeneidas suos potuit adiuvare, ut bono et aequo more coniugia mererentur, cladesque tanta inruit huius inopiae, ut ea dolo raperent moxque compellerentur pugnare cum soceris, ut miserae feminae nondum ex iniuria maritis conciliatae iam parentum sanguine dotarentur? At enim vicerunt in hac conflictione Romani vicinos suos. Quantis et quam multis utrimque vulneribus et funeribus tam propinquorum et confinium istae victoriae constiterunt! Propter unum Caesarem socerum et unum generum eius Pompeium iam mortua Caesaris filia, uxore Pompei, quanto et quam iusto doloris instinctu Lucanus exclamat:

Bella per Emathios plus quam civilia campos
Iusque datum sceleri canimus.

Vicerunt ergo Romani, ut strage socerorum manibus cruentis ab eorum filiabus amplexus miserabiles extorquerent, nec illae auderent flere patres occisos, ne offenderent victores maritos, quae adhuc illis pugnantibus pro quibus facerent vota nesciebant. Talibus nuptiis populum Romanum non Venus, sed Bellona donavit; aut fortassis Allecto illa inferna furia iam eis favente Iunone plus in illos habuit licentiae, quam cum eius precibus contra Aenean fuerat excitata. Andromacha felicius captivata est, quam illa coniugia Romana nupserunt. Licet serviles, tamen post eius amplexus nullum Troianorum Pyrrhus occidit; Romani autem soceros interficiebant in proeliis, quorum iam filias amplexabantur in thalamis. Illa victori subdita dolere tantum suorum mortem potuit, non timere; illae sociatae bellantibus parentum suorum mortes procedentibus viris timebant, redeuntibus dolebant, nec timorem habentes liberum nec dolorem. Nam propter interitum civium propinquorum, fratrum parentum aut pie cruciabantur, aut

5) Aen. 7, 318. 14) Phars. 1, 1 sq.

7 et fun. *LACv*; ac f. *AK*¬*e*; hac f. *F* || 20 Alecto *v* || 21 infernalis e^2*qv* || 24 coniugia] conubia *LAp Hoffm.* (*sed cf. 2; 72,31*)

crudeliter laetabantur victoriis maritorum. Huc accedebat, quod, ut sunt alterna bellorum, aliquae parentum ferro amiserunt viros, aliquae utrorumque ferro et parentes et viros. Neque enim et apud Romanos parva fuerunt illa discrimina, si quidem ad obsidionem quoque perventum est civitatis clausisque portis se tuebantur; quibus dolo apertis admissisque hostibus intra moenia in ipso foro scelerata et nimis atrox inter generos socerosque pugna commissa est, et raptores illi etiam superabantur et crebro fugientes intra domos suas gravius foedabant pristinas, quamvis et ipsas pudendas lugendasque victorias. Hic tamen Romulus de suorum iam virtute desperans Iovem oravit ut starent, atque ille hac occasione nomen Statoris invenit; nec finis esset tanti mali, nisi raptae illae laceratis crinibus emicarent et provolutae parentibus iram eorum iustissimam non armis victricibus, sed supplici pietate sedarent. Deinde Titum Tatium regem Sabinorum socium regni Romulus ferre compulsus est, germani consortis inpatiens: sed quando et istum diu toleraret, qui fratrem geminumque non pertulit? Unde et ipso interfecto, ut maior deus esset, regnum solus obtinuit. Quae sunt ista iura nuptiarum, quae inritamenta bellorum, quae foedera germanitatis adfinitatis, societatis divinitatis? quae postremo sub tot diis tutoribus vita civitatis? Vides quanta hinc dici et quam multa possent, nisi quae supersunt nostra curaret intentio et sermo in alia festinaret.

Caput XIV.

De impietate belli, quod Albanis Romani intulerunt, et de victoria dominandi libidine adepta.

Quid deinde post Numam sub aliis regibus? Quanto malo non solum suo, sed etiam Romanorum in bellum Albani provocati sunt, quia videlicet pax Numae tam longa

10 intra *q ed. princ. v*; inter *mss* || 11 hic] id *AK*[1]*b* || 17 Titum *om. LA*[1]

viluerat! Quam crebrae strages Romani Albanique exercitus fuerunt et utriusque comminutio civitatis! Alba namque illa, quam filius Aeneae creavit Ascanius, Romae mater propior ipsa quam Troia, a Tullo Hostilio rege provocata conflixit, confligens autem et adflicta est et adflixit, donec multorum taederet pari defectione certaminum. Tunc eventum belli de tergeminis hinc atque inde fratribus placuit experiri: a Romanis tres Horatii, ab Albanis autem tres Curiatii processerunt; a Curiatiis tribus Horatii duo, ab uno autem Horatio tres Curiatii superati et extincti sunt. Ita Roma extitit victrix ea clade etiam in certamine extremo, ut de sex ⟨vivis⟩ unus rediret domum. Cui damnum in utrisque, cui luctus, nisi Aeneae stirpi nisi Ascanii posteris, nisi proli Veneris nisi nepotibus Iovis? Nam et hoc plus quam civile bellum fuit, quando filia civitas cum civitate matre pugnavit. Accessit aliud huic tergeminorum pugnae ultimae atrox atque horrendum malum. Nam ut erant ambo populi prius amici (vicini quippe atque cognati), uni Curiatiorum desponsata fuerat Horatiorum soror; haec postea quam sponsi spolia in victore fratre conspexit, ab eodem fratre, quoniam flevit, occisa est. Humanior huius unius feminae quam universi populi Romani mihi fuisse videtur affectus. Illa quem virum iam fide media retinebat, aut forte etiam ipsum fratrem dolens, qui eum occiderat cui sororem promiserat, puto quod non culpabiliter fleverit. Unde enim apud Vergilium pius Aeneas laudabiliter dolet hostem etiam sua peremptum manu? Unde Marcellus Syracusanam civitatem recolens eius paulo ante culmen et gloriam sub manus suas subito concidisse communem cogitans condicionem flendo miseratus est? Quaeso ab humano impetremus affectu, ut femina sponsum suum a fratre suo peremptum sine crimine fleverit, si viri hostes a se victos etiam cum laude fleverunt. Ergo

26) Aen. 10, 821 sqq.

12 uiuis a^2q *ed. princ. v; om.* ***LACAKF***⌐ *rell.* ‖ 27 sua etiam ***LA*** ‖ 29 manu sua *Petschenig, Stud. Vindob. III, 305.*

sponso a fratre inlatam mortem quando femina illa flebat, tunc se contra matrem civitatem tanta strage bellasse et tanta hinc et inde cognati cruoris effusione vicisse Roma gaudebat.

Quid mihi obtenditur nomen laudis nomenque victoriae? Remotis obstaculis insanae opinionis facinora nuda cernantur, nuda pensentur, nuda iudicentur. Causa dicatur Albae, sicut Troiae adulterium dicebatur. Nulla talis, nulla similis invenitur; tantum ut resides moveret

Tullus in arma viros et iam desueta triumphis
Agmina.

Illo itaque vitio tantum scelus perpetratum est socialis belli atque cognati, quod vitium Sallustius magnum transeunter adtingit. Cum enim laudans breviter antiquiora commemorasset tempora, quando vita hominum sine cupiditate agitabatur et sua cuique satis placebant: „Postea vero, inquit, quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbes atque nationes subigere, libidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare“, et cetera quae ipse instituerat dicere. Mihi hoc usque satis sit eius verba posuisse. Libido ista dominandi magnis malis agitat et conterit humanum genus. Hac libidine Roma tunc victa Albam se vicisse triumphabat et sui sceleris laudem gloriam nominabat, *quoniam laudatur*, inquit scriptura nostra, *peccator in desideriis animae suae et qui iniqua gerit benedicitur.* Fallacia igitur tegmina et deceptoriae dealbationes auferantur a rebus, ut sincero inspiciantur examine. Nemo mihi dicat: Magnus ille atque ille, quia cum illo et illo pugnavit et vicit. Pugnant etiam gladiatores,

11) Verg. Aen. 6, 814 sq. 20) Cat. 2, 2. 27) Ps. 10, 3.

14 antiquorum *C*; antiquiorum K^2 ‖ 18 et] atque *v* ‖ 21 hoc $A^1 F^1 \neg^1$; *cf. 4, 22; II 95, 23; 161, 10; 12; 223, 2*; huc *rell. v* ‖ 27 benedicetur $C^1 A K^1 F^1 \neg$ *Sangerm. (Sabat. II p. 22)* ‖ 29 qui/ *L*; qui^a *A*; qui *A* ‖ 30 et illo *om.* $L^1 C^1$; *incl. Hoffm.*

vincunt et ipsi, habet praemia laudis et illa crudelitas; sed puto esse satius cuiuslibet inertiae poenas luere quam illorum armorum quaerere gloriam. Et tamen si in harenam procederent pugnaturi inter se gladiatores, quorum alter filius, alter esset pater, tale spectaculum quis ferret? quis non auferret? Quo modo ergo gloriosum alterius matris, alterius filiae civitatis inter se armorum potuit esse certamen? An ideo diversum fuit, quod harena illa non fuit, et latiores campi non duorum gladiatorum, sed in duobus populis multorum funeribus implebantur, nec amphitheatro cingebantur illa certamina, sed universo orbi, et tunc vivis et posteris, quo usque ista fama porrigitur, impium spectaculum praebebatur?

Vim tamen patiebantur studii sui dii illi praesides imperii Romani et talium certaminum tamquam theatrici spectatores, donec Horatiorum soror propter Curiatios tres peremptos etiam ipsa tertia ex altera parte fraterno ferro duobus fratribus adderetur, ne minus haberet mortium etiam Roma quae vicerat. Deinde ad fructum victoriae Alba subversa est, ubi post Ilium, quod Graeci everterunt, et post Lavinium, ubi Aeneas regnum peregrinum atque fugitivum constituerat, tertio loco habitaverant numina illa Troiana. Sed more suo etiam inde iam fortasse migraverant, ideo deleta est. Discesserant videlicet omnes adytis arisque relictis di, quibus imperium illud steterat. Discesserant sane ecce iam tertio, ut eis quarta Roma providentissime crederetur. Displicuerat enim et Alba, ubi Amulius expulso fratre, et Roma placuerat, ubi Romulus occiso fratre regnaverat. Sed antequam Alba dirueretur, transfusus est, inquiunt, populus eius in Romam, ut ex utraque una civitas fieret. Esto, ita factum sit; urbs tamen illa, Ascanii regnum et tertium domicilium Troianorum deorum, ab urbe filia mater eversa est; ut autem belli reliquiae ex duobus populis unum facerent,

---

1 etiam ipsi *LAp* ‖ 11 orbi *LAC*^{1}*Fpq*; orbe *A¬v* ‖ 26 discesserint *CA*^{1}*Fde (cf. 31; 104, 13 sq.)*; -erunt *A*^{2} ‖ 34 ex] e *v*

miserabile coagulum multus ante fusus utriusque sanguis fuit. Quid iam singillatim dicam sub ceteris regibus totiens eadem bella renovata, quae victoriis finita videbantur, et tantis stragibus iterum iterumque confecta, iterum iterumque post foedus et pacem inter soceros et generos et eorum stirpem posterosque repetita? Non parvum indicium calamitatis huius fuit, quod portas belli nullus clausit illorum. Nullus ergo illorum sub tot diis praesidibus in pace regnavit.

Caput XV.

Qualis Romanorum regum vita atque exitus fuerit.

Ipsorum autem regum qui exitus fuerunt? De Romulo viderit adulatio fabulosa, qua perhibetur receptus in caelum; viderint quidam scriptores eorum, qui eum propter ferocitatem a senatu discerptum esse dixerunt subornatumque nescio quem Iulium Proculum, qui eum sibi apparuisse diceret eumque per se populo mandasse Romano, ut inter numina coleretur, eoque modo populum, qui contra senatum intumescere coeperat, repressum atque sedatum. Acciderat enim et solis defectio, quam certa ratione sui cursus effectam imperita nesciens multitudo meritis Romuli tribuebat. Quasi vero si luctus ille solis fuisset, non magis ideo credi deberet occisus ipsumque scelus aversione etiam diurni luminis indicatum; sicut re vera factum est, cum Dominus crucifixus est crudelitate atque impietate Iudaeorum. Quam solis obscurationem non ex canonico siderum cursu accidisse satis ostendit, quod tunc erat pascha Iudaeorum; nam plena luna sollemniter agitur, regularis autem solis defectio non nisi lunae fine contingit. Satis et Cicero illam inter deos Romuli receptionem putatam magis significat esse quam factam,

14) Cf. Liv. 1, 16. 18) Cf. Cic. de rep. 2, 10, 20. De legg. 1, 1, 3.

5 soc. et gen. *LACp*; gen. et soc. *A rell. v* ‖ 27 euenisse *C*

quando et laudans eum in libris de re publica Scipionisque sermone: „Tantum est, inquit, consecutus, ut, cum subito sole obscurato non comparuisset, deorum in numero conlocatus putaretur, quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria.“ (Quod autem dicit eum subito non comparuisse, profecto ibi intellegitur aut violentia tempestatis aut caedis facinorisque secretum; nam et alii scriptores eorum defectioni solis addunt etiam subitam tempestatem, quae profecto aut occasionem sceleri praebuit aut Romulum ipsa consumpsit.) De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem libris idem Cicero, propterea et istum non creditum in deos receptum tali morte, quia fortasse quod erat in Romulo probatum, id est persuasum, Romani vulgare noluerunt, id est vile facere, si hoc et alteri facile tribueretur. Dicit etiam aperte in invectivis: „Illum, qui hanc urbem condidit, Romulum ad deos immortales benivolentia famaque sustulimus“, ut non vere factum, sed propter merita virtutis eius benivole iactatum diffamatumque monstraret. In Hortensio vero dialogo cum de solis canonicis defectionibus loqueretur: „Ut easdem, inquit, tenebras efficiat, quas effecit <in> interitu Romuli, qui obscuratione solis est factus.“ Certe hic minime timuit hominis interitum dicere, quia disputator magis quam laudator fuit.

Ceteri autem reges populi Romani, excepto Numa Pompilio et Anco Marcio, qui morbo interierunt, quam horrendos exitus habuerunt! Tullus, ut dixi, Hostilius, victor et eversor Albae, cum tota domo sua fulmine concrematus est. Priscus Tarquinius per sui decessoris filios interemptus est. Servius Tullius generi sui Tarquinii Superbi, qui ei successit in regnum, nefario scelere occisus

1) L. 2 c. 10. 13) L. 2 c. 17. 17) Cat. 3, 1. 31) Eutrop. 1, 7.

---

12 qui *A²K²F¬adq ed. princ. v*; quia *ACA¹K¹bep*; *in L corros. membr. excidit* ‖ 18 benev. *v* ‖ 20 beniuole *LACKabde pq*; boniuole *A¹*; beneuolentia *A²F¬v* ‖ 23 in *om.* *LACA¹Fp*

est. Nec „discessere adytis arisque relictis di“ tanto in optimum illius populi regem parricidio perpetrato, quos dicunt, ut hoc miserae Troiae facerent eamque Graecis diruendam exurendamque relinquerent, adulterio Paridis fuisse commotos; sed insuper interfecto a se socero Tarquinius ipse successit. Hunc illi dii nefarium parricidam soceri interfectione regnantem, insuper multis bellis victoriisque gloriantem et de manubiis Capitolium fabricantem non abscedentes, sed praesentes manentesque viderunt et regem suum Iovem in illo altissimo templo, hoc est in opere parricidae, sibi praesidere atque regnare perpessi sunt. Neque enim adhuc innocens Capitolium struxit et postea malis meritis Urbe pulsus est, sed ad ipsum regnum, in quo Capitolium fabricaret, inmanissimi sceleris perpetratione pervenit. Quod vero eum regno Romani postea depulerunt ac secluserunt moenibus civitatis, non ipsius de Lucretiae stupro, sed filii peccatum fuit illo non solum nesciente, sed etiam absente commissum. Ardeam civitatem tunc oppugnabat, pro populo Romano bellum gerebat; nescimus quid faceret, si ad eius notitiam flagitium filii deferretur; et tamen inexplorato iudicio eius et inexperto ei populus ademit imperium et recepto exercitu, a quo deseri iussus est, clausis deinde portis non sivit intrare redeuntem. At ille post bella gravissima, quibus eosdem Romanos concitatis finitimis adtrivit, postea quam desertus ab eis quorum fidebat auxilio regnum recipere non evaluit, in oppido Tusculo Romae vicino quattuordecim, ut fertur, annos privatam vitam quietus habuit et cum uxore consenuit, optabiliore fortassis exitu quam socer eius, generi sui facinore nec ignorante filia, sicut perhibetur, extinctus. Nec tamen istum Tarquinium Romani crudelem aut sceleratum, sed superbum appellaverunt, fortasse regios eius fastus alia superbia non ferentes. Nam scelus occisi ab eo soceri optimi regis sui usque adeo contempserunt, ut eum regem suum facerent; ubi miror, si non scelere graviore mercedem tantam tanto

12 instrux. *CAKF*¬*de* ‖ 19 opp. et pro *v* ‖ 33 fortassis *v*

sceleri reddiderunt. Nec „discessere adytis arisque relictis di.“ Nisi forte quispiam sic defendat istos deos, ut dicat eos ideo mansisse Romae, quo possent magis Romanos punire suppliciis quam beneficiis adiuvare, seducentes eos vanis victoriis et bellis gravissimis conterentes.

Haec fuit Romanorum vita sub regibus laudabili tempore illius rei publicae usque ad expulsionem Tarquinii Superbi per ducentos ferme et quadraginta et tres annos, cum illae omnes victoriae tam multo sanguine et tantis emptae calamitatibus vix illud imperium intra viginti ab Urbe milia dilataverint; quantum spatium absit ut saltem alicuius Getulae civitatis nunc territorio comparetur.

Caput XVI.

De primis apud Romanos consulibus, quorum alter alterum patria pepulit moxque ipse post atrocissima parricidia a vulnerato hoste vulneratus interiit.

Huic tempori adiciamus etiam tempus illud, quo usque dicit Sallustius aequo et modesto iure agitatum, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est. Quamdiu enim Etrusci Tarquinio in regnum redire conanti opitulati sunt, gravi bello Roma concussa est. Ideo dicit aequo et modesto iure gestam rem publicam metu premente, non persuadente iustitia. In quo brevissimo tempore quam funestus ille annus fuit, quo primi consules creati sunt expulsa regia potestate! Annum quippe suum non compleverunt. Nam Iunius Brutus exhonoratum eiecit Urbe collegam Lucium Tarquinium Collatinum; deinde mox ipse in bello cecidit mutuis cum hoste vulneribus, occisis a se ipso primitus filiis suis et uxoris suae fratribus, quod eos pro restituendo Tarquinio con-

18) Hist. I fr. 11.

3 possent ¬*abeqv*; possint ***LACAFp*** *Hoffm.* | mag. rom. ***LACp***; rom. mag. *A rell. v* ‖ 8 et *ante* tres *om.* A^1q ‖ 11 miliaria K^2 ‖ 15 ipse *Cq (cf. 28)*; Romae *pv* ‖ 19 gr. bell. *v* ‖ 20 in r. red. ***LACp***; red in r. *A rell. v* ‖ 29 ipso *om.* ***LAp***; *incl. Hoffm.*

iurasse cognoverat. Quod factum Vergilius postea quam laudabiliter commemoravit, continuo clementer exhorruit. Cum enim dixisset:

> Natosque pater nova bella moventes
> Ad poenam pulchra pro libertate vocabit,

mox deinde exclamavit et ait:

> Infelix, utcumque ferent ea facta minores.

Quomodolibet, inquit, ea facta posteri ferant, id est praeferant et extollant, qui filios occidit, infelix est. Et tamquam ad consolandum infelicem subiunxit:

> Vincit amor patriae laudumque inmensa cupido.

Nonne in hoc Bruto, qui et filios occidit et a se percusso hosti filio Tarquinii mutuo percussus supervivere non potuit eique potius ipse Tarquinius supervixit, Collatini collegae videtur innocentia vindicata, qui bonus civis hoc Tarquinio pulso passus est, quod tyrannus ipse Tarquinius? Nam et idem Brutus consanguineus Tarquinii fuisse perhibetur; sed Collatinum videlicet similitudo nominis pressit, quia etiam Tarquinius vocabatur. Mutare ergo nomen, non patriam cogeretur; postremo in eius nomine hoc vocabulum minus esset, L. Collatinus tantummodo vocaretur. Sed ideo non amisit quod sine ullo detrimento posset amittere, ut et honore primus consul et civitate bonus civis carere iuberetur. Etiamne ista est gloria, Iunii Bruti detestanda iniquitas et nihilo utilis rei publicae? Etiamne ad hanc perpetrandam „vicit amor patriae laudumque inmensa cupido“? Iam expulso utique Tarquinio tyranno consul cum Bruto creatus est maritus Lucretiae L. Tarquinius Collatinus. Quam iuste populus mores in cive, non nomen adtendit! Quam impie Brutus

11) Aen. 6, 820 sqq.

10 subiungit *LAp Hoffm.* ‖ 11 vicit A^1 ¬ *a*; uincet *Verg.* ‖ 17 Tarquinii] bruti *C* ‖ 21 L. *om.* LA^1 ‖ 28 tyranno *om.* *C* ‖ 30 impie] iniuste *v*

collegam primae ac novae illius potestatis, quem posset, si hoc offendebatur, nomine tantum privare, et patria privavit et honore! Haec mala facta sunt, haec adversa acciderunt, quando in illa re publica „aequo et modesto iure agitatum est.“ Lucretius quoque, qui in locum Bruti fuerat subrogatus, morbo, antequam idem annus terminaretur, absumptus est. Ita P. Valerius, qui successerat Collatino, et M. Horatius, qui pro defuncto Lucretio suffectus fuerat, annum illum funereum atque tartareum, qui consules quinque habuit, compleverunt, quo anno consulatus ipsius novum honorem ac potestatem auspicata est Romana res publica.

Caput XVII.

Post initia consularis imperii quibus malis vexata fuerit Romana res publica, diis non opitulantibus, quos colebat.

Tunc iam deminuto paululum metu, non quia bella conquieverant, sed quia non tam gravi pondere urgebant, finito scilicet tempore, quo aequo iure ac modesto agitatum est, secuta sunt quae idem Sallustius breviter explicat: „Dein servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pellere et ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus saevitiis et maxime faenore oppressa plebes, cum assiduis bellis tributum et militiam simul toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit, tumque tribunos plebis et alia iura sibi paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum.“ Quid itaque ego tantas moras vel scribens patiar, vel lecturis

20) Hist. I fr. 11; cf. 75, 2 sqq.

17 diminuto *$A^2b^2e^2qv$; cf. 139, 4; II 598, 21* || 19 aequo iure ac mod. ***LACp***; aequo ac m. i. ***F⁻abde***; aequo et m. i. ***Aqv***; *cf. 4; 74, 29* || 24 plebes ***L^1CKFv***; plebs ***L^2AA*** *rell.* || 27 iura sibi *mss (cf. 75, 8)*; sibi iura *v*

adferam? Quam misera fuerit illa res publica, tam longa aetate per tot annos usque ad secundum bellum Punicum bellis forinsecus inquietare non desistentibus et intus discordiis seditionibusque civilibus, a Sallustio breviter intimatum est. Proinde victoriae illae non solida beatorum gaudia fuerunt, sed inania solacia miserorum et ad alia atque alia sterilia mala subeunda inlecebrosa incitamenta minime quietorum. Nec nobis, quia hoc dicimus, boni Romani prudentesque suscenseant: quamquam de hac re nec petendi sint nec monendi, quando eos minime suscensuros esse certissimum est. Neque enim gravius vel graviora dicimus auctoribus eorum et stilo et otio multum impares; quibus tamen ediscendis et ipsi elaboraverunt et filios suos elaborare compellunt. Qui autem suscensent, quando me ferrent, si ego dicerem, quod Sallustius ait? „Plurimae turbae, seditiones et ad postremum bella civilia orta sunt, dum pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes adfectabant; bonique et mali cives appellati, non ob merita in rem publicam, omnibus pariter corruptis, sed uti quisque locupletissimus et iniuria validior, quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur.“ Porro si illi scriptores historiae ad honestam libertatem pertinere arbitrati sunt mala civitatis propriae non tacere, quam multis locis magno praeconio laudare compulsi sunt, cum aliam veriorem, quo cives aeterni legendi sunt, non haberent: quid nos facere convenit, quorum spes quanto in Deo melior et certior, tanto maior debet esse libertas, cum mala praesentia Christo nostro inputant, ut infirmiores imperitioresque mentes alienentur ab ea civitate, in qua sola iugiter feliciterque vivendum est? Nec in deos eorum horribiliora nos dicimus, quam eorum identidem auctores, quos legunt et praedicant, quando quidem et ex ipsis

15) Hist. I fr. 12.

3 inquieta non A^1 ‖ 7 sterelia A^1; steribilia K^2; terribilia A^2F¬*e* ‖ 8 haec *ev*

quae diceremus accepimus, et nullo modo dicere vel talia vel cuncta sufficimus.

Ubi ergo erant illi dii, qui propter exiguam fallacemque mundi huius felicitatem colendi existimantur, cum Romani, quibus se colendos mendacissima astutia venditabant, tantis calamitatibus vexarentur? Ubi erant, quando Valerius consul ab exulibus et servis incensum Capitolium cum defensaret occisus est faciliusque ipse prodesse potuit aedi Iovis, quam illi turba tot numinum cum suo maximo atque optimo rege, cuius templum liberaverat, subvenire? Ubi erant, quando densissimis fatigata civitas seditionum malis, cum legatos Athenas missos ad leges mutuandas paululum quieta opperiretur, gravi fame pestilentiaque vastata est? Ubi erant, quando rursus populus, cum fame laboraret, praefectum annonae primum creavit, atque illa fame invalescente Spurius Maelius, quia esurienti multitudini frumenta largitus est, regni adfectati crimen incurrit et eiusdem praefecti instantia per dictatorem L. Quintium aetate decrepitum a Quinto Servilio magistro equitum cum maximo et periculosissimo tumultu civitatis occisus est? Ubi erant, quando pestilentia maxima exorta diis inutilibus populus diu multumque fatigatus nova lectisternia, quod numquam antea fecerat, exhibenda arbitratus est? Lecti autem sternebantur in honorem deorum, unde hoc sacrum vel potius sacrilegium nomen accepit. Ubi erant, quando per decem continuos annos male pugnando crebras et magnas clades apud Veios exercitus Romanus acceperat, nisi per Furium Camillum tandem subveniretur, quem postea civitas ingrata damnavit? Ubi erant, quando Galli Romam ceperunt spoliaverunt, incenderunt caedibus impleverunt? Ubi erant, cum illa insignis pestilentia tam ingentem stragem dedit, qua et ille Furius Camillus extinctus est, qui rem publicam ingratam et a

3 erant ergo *AFaeqv* ‖ 7 incensum *mss v (cf. Zangem. Oros. p. 111,8)*; inscens. *Lud. Vives; cf. Liv. 3,15,5; 18,1* ‖ 16 qui A^2K^2F¬*abpqv* ‖ 22 inut. pop. *LACdpv*; inut. inane remedium pop. A^1K^2Fae; inut. sine remedio pop. $C^{marg.}$ A^2K^1¬*bq*

Veientibus ante defendit et de Gallis postea vindicavit? In hac pestilentia scaenicos ludos aliam novam pestem non corporibus Romanorum, sed, quod est multo perniciosius, moribus intulerunt. Ubi erant, quando alia pestilentia gravis de venenis matronarum exorta credita est, quarum supra fidem multarum atque nobilium mores deprehensi sunt omni pestilentia graviores? vel quando in Caudinas furculas a Samnitibus obsessi ambo cum exercitu consules foedus cum eis foedum facere coacti sunt, ita ut equitibus Romanis sescentis obsidibus datis ceteri amissis armis aliisque spoliati privatique tegminibus sub iugum hostium cum vestimentis singulis mitterentur? vel quando gravi pestilentia ceteris laborantibus multi etiam in exercitu icti fulmine perierunt? vel quando item alia intolerabili pestilentia Aesculapium ab Epidauro quasi medicum deum Roma advocare atque adhibere compulsa est, quoniam regem omnium Iovem, qui iam diu in Capitolio sedebat, multa stupra, quibus adulescens vacuerat, non permiserant fortasse discere medicinam? vel cum conspirantibus uno tempore hostibus Lucanis, Bruttiis, Samnitibus, Etruscis et Senonibus Gallis primo ab eis legati perempti sunt, deinde cum praetore oppressus exercitus septem tribunis cum illo pereuntibus et militum tredecim milibus? vel quando post longas et graves Romae seditiones, quibus ad ultimum plebs in Ianiculum hostili diremptione secesserat, huius mali tam dira calamitas erat, ut eius rei causa, quod in extremis periculis fieri solebat, dictator crearetur Hortensius, qui plebe revocata in eodem magistratu exspiravit, quod nulli dictatori ante contigerat et quod illis diis iam praesente Aesculapio gravius crimen fuit?

Tum vero tam multa bella ubique crebruerunt, ut inopia militum proletarii illi, qui eo, quod proli gignendae vacabant, ob egestatem militare non valentes hoc nomen acceperant, militiae conscriberentur. Accitus etiam a Ta-

12 cum] in *LACadp (cf. Liv. 9, 5, 12)* ‖ 18 uacuerat $A^1 K^1 b^1$ *(cf. 247, 30; II 88, 9)*; uacauerat $L A C A^2 K^2 \neg a b^2 depqv$; uacuauerat *F* ‖ 25 *in L post* in (Ianic.) *folium excidit, cuius supplem. in cod. l* | dirempt. *A d e l ed. Lov. (cf. 557, 28)*; dirept. *rell.* (derept. *b*) *v*

rentinis Pyrrhus, rex Graeciae, tunc ingenti gloria celebratus, Romanorum hostis effectus est. Cui sane de rerum futuro eventu consulenti satis urbane Apollo sic ambiguum oraculum edidit, ut, e duobus quidquid accidisset, ipse divinus haberetur (ait enim: „Dico te, Pyrrhe, vincere posse Romanos") atque ita, sive Pyrrhus a Romanis sive Romani a Pyrrho vincerentur, securus fatidicus utrumlibet expectaret eventum. Quae tunc et quam horrenda utriusque exercitus clades! In qua tamen superior Pyrrhus extitit, ut iam posset Apollinem pro suo intellectu praedicare divinum, nisi proxime alio proelio Romani abscederent superiores. Atque in tanta strage bellorum etiam pestilentia gravis exorta est mulierum. Nam priusquam maturos partus ederent, gravidae moriebantur. Ubi se, credo, Aesculapius excusabat, quod archiatrum, non obstetricem profitebatur. Pecudes quoque similiter interibant, ita ut etiam defecturum genus animalium crederetur. Quid? hiems illa memorabilis tam incredibili inmanitate saeviens, ut nivibus horrenda altitudine etiam in foro per dies quadraginta manentibus Tiberis quoque glacie duraretur, si nostris temporibus accidisset, quae isti et quanta dixissent! Quid? illa itidem ingens pestilentia, quamdiu saeviit, quam multos peremit! Quae cum in annum alium multo gravius tenderetur frustra praesente Aesculapio, aditum est ad libros Sibyllinos. In quo genere oraculorum, sicut Cicero in libris de divinatione commemorat, magis interpretibus ut possunt seu volunt dubia coniectantibus credi solet. Tunc ergo dictum est eam esse causam pestilentiae, quod plurimas aedes sacras multi occupatas privatim tenerent: sic interim a magno imperitiae vel desidiae crimine Aesculapius liberatus est. Unde autem a multis aedes illae fuerant occupatae nemine prohibente, nisi quia tantae numinum turbae diu frustra fuerat supplicatum, atque ita paulatim loca deserebantur a cultoribus, ut tamquam vacua sine ullius offensione possent

26) L. 2 c. 54.

17 etiam *Clp*; iam *AKF*¬ *rell. v* || 28 Tunc] *hinc redit L*

humanis saltem usibus vindicari? Namque tunc velut ad sedandam pestilentiam diligenter repetita atque reparata nisi postea eodem modo neglecta atque usurpata latitarent, non utique magnae peritiae Varronis tribueretur, quod scribens de aedibus sacris tam multa ignorata commemorat. Sed tunc interim elegans non pestilentiae depulsio, sed deorum excusatio procurata est.

Caput XVIII.

Quantae clades Romanos sub bellis Punicis triverint frustra deorum praesidiis expetitis.

Iam vero Punicis bellis, cum inter utrumque imperium victoria diu anceps atque incerta penderet populique duo praevalidi impetus in alterutrum fortissimos et opulentissimos agerent, quot minutiora regna contrita sunt! quae urbes amplae nobilesque deletae, quot adflictae, quot perditae civitates! Quam longe lateque tot regiones terraeque vastatae sunt! Quotiens victi hinc atque inde victores! Quid hominum consumptum est vel pugnantium militum vel ab armis vacantium populorum! Quanta vis navium marinis etiam proeliis oppressa et diversarum tempestatum varietate submersa est! Si enarrare vel commemorare conemur, nihil aliud quam scriptores etiam nos erimus historiae. Tunc magno metu perturbata Romana civitas ad remedia vana et ridenda currebat. Instaurati sunt ex auctoritate librorum Sibyllinorum ludi saeculares, quorum celebritas inter centum annos fuerat instituta felicioribusque temporibus memoria neglegente perierat. Renovarunt etiam pontifices ludos sacros inferis et ipsos abolitos annis retrorsum melioribus. Nimirum enim, quando renovati sunt, tanta copia morientium ditatos inferos etiam ludere delectabat, cum profecto miseri homines ipsa rabida bella et cruentas animositates funereasque hinc atque inde vi-

1 namque *LAC¬epq ed. princ. Hoffm.*; nam quae *AKFv* || 5 commemoraret *A* || 29 enim] ergo *LAp Hoffm.*; *om. q*

ctorias magnos agerent ludos daemonum et opimas epulas inferorum. Nihil sane miserabilius primo Punico bello accidit, quam quod ita Romani victi sunt, ut etiam Regulus ille caperetur, cuius in primo et in altero libro mentionem fecimus, vir plane magnus et victor antea domitorque Poenorum, qui etiam ipsum primum bellum Punicum confecisset, nisi aviditate nimia laudis et gloriae duriores condiciones, quam ferre possent, fessis Carthaginiensibus imperasset. Illius viri et captivitas inopinatissima et servitus indignissima, et iuratio fidelissima et mors crudelissima si deos illos non cogit erubescere, verum est quod aerii sunt et non habent sanguinem.

Nec mala illo tempore gravissima intra moenia defuerunt. Nam exundante nimis ultra morem fluvio Tiberino paene omnia urbis plana subversa sunt, aliis impetu quasi torrentis inpulsis, aliis velut stagno diuturno madefactis atque sublapsis. Istam deinde pestem ignis perniciosior subsecutus est, qui correptis circa forum quibusque celsioribus etiam templo Vestae suo familiarissimo non pepercit, ubi ei veluti vitam perpetuam diligentissima substitutione lignorum non tam honoratae quam damnatae virgines donare consuerant. Tunc vero illic ignis non tantum vivebat, sed etiam saeviebat. Cuius impetu exterritae virgines sacra illa fatalia, quae iam tres, in quibus fuerant, presserant civitates, cum ab illo incendio liberare non possent, Metellus pontifex suae quodam modo salutis oblitus inruens ea semiustus abripuit. Neque enim vel ipsum ignis agnovit, aut vero erat ibi numen, quod non etiam, si fuisset, fugisset. Homo igitur potius sacris Vestae quam illa homini prodesse potuerunt. Si autem a se ipsis ignem non repellebant, civitatem, cuius salutem tueri putabantur, quid contra illas aquas flammasque poterant adiuvare? sicut etiam res ipsa nihil ea prorsus potuisse

2 bell. Pun. *v* ‖ 4 fec. ment. ***LΛp*** ‖ 12 aerii *A*K^1e^1 *(cf. 282, 15; 351, 17; 393, 26)*; aerei ***LΛCFK***^{2}*b*e^2*pqv* ‖ 22 consuerant ***LΛ***^{1}*A*; consueuerant ***CKF***¬ *rell. v* | tum *AKabdeq* ‖ 27 semiustus ***LΛCdpq***; -ustilatus K^1*e Oros. ed. Zangem. p. 237, 23; Cypr. ed. Hart. p. 247, 2*; -ustulatus *A*K^2*F*¬*abv*

patefecit. Haec istis nequaquam obicerentur a nobis, si illa sacra dicerent non tuendis his bonis temporalibus instituta, sed significandis aeternis, et ideo, cum ea, quod corporalia visibiliaque essent, perire contingeret, nihil his rebus minui, propter quas fuerant instituta, et posse ad eosdem usus denuo reparari. Nunc vero caecitate mirabili eis sacris, quae perire possint, fieri potuisse existimant, ut salus terrena et temporalis felicitas civitatis perire non posset. Proinde cum illis etiam manentibus sacris vel salutis contritio vel infelicitas inruisse monstratur, mutare sententiam, quam defendere nequeunt, erubescunt.

Caput XIX.

De afflictione belli Punici secundi, qua vires utriusque partis consumptae sunt.

Secundo autem Punico bello nimis longum est commemorare clades duorum populorum tam longe secum lateque pugnantium, ita ut his quoque fatentibus, qui non tam narrare bella Romana quam Romanum imperium laudare instituerunt, similior victo fuerit ille qui vicit. Hannibale quippe ab Hispania surgente et Pyrenaeis montibus superatis, Gallia transcursa Alpibusque disruptis, tam longo circuitu auctis viribus cuncta vastando aut subigendo torrentis modo Italiae faucibus inruente quam cruenta proelia gesta sunt, quotiens Romani superati! quam multa ad hostem oppida defecerunt, quam multa capta et oppressa! quam dirae pugnae et totiens Hannibali Romana clade gloriosae! De Cannensi autem mirabiliter horrendo malo quid dicam, ubi Hannibal, cum esset crudelissimus, tamen tanta inimicorum atrocissimorum caede satiatus

19) Flor. 1, 22, 1.

7 possint *CAv*; possent *LAK¬dep*; potuissent *F* || 18 romanum *AKF¬v*; romanorum *ACp*; *in L margine mutilato* um *modo restitit* || 23 *ut editur mss*; quam cruenta bella gesta sunt, quam multa proelia! Quoties *v* || 29 caede *AKF¬abdeqv (cf. Flor. 1, 22, 17; Sil. Ital. 10, 329)*; clade *LACp*

parci iussisse perhibetur? Unde tres modios anulorum aureorum Carthaginem misit, quo intellegerent tantam in illo proelio dignitatem cecidisse Romanam, ut facilius eam caperet mensura quam numerus, atque hinc strages turbae ceterae tanto utique numerosioris, quanto infimioris, quae sine anulis iacebat, conicienda potius quam nuntianda putaretur. Denique tanta militum inopia secuta est, ut Romani reos facinorum proposita inpunitate colligerent, servitia libertate donarent atque illis pudendus non tam suppleretur quam institueretur exercitus. Servis itaque, immo, ne faciamus iniuriam, iam libertis, pro Romana re publica pugnaturis arma defuerunt. Detracta sunt templis, tamquam Romani diis suis dicerent: Ponite quae tam diu inaniter habuistis, ne forte aliquid utile inde facere possint nostra mancipia, unde ⟨vos⟩, nostra numina, facere non potuistis. Tunc etiam stipendiis sufficiendis cum defecisset aerarium, in usus publicos opes venere privatae, adeo unoquoque id quod habuit conferente, ut praeter singulos anulos ⟨aureos⟩ singulasque bullas, miserabilia dignitatis insignia, nihil sibi auri senatus ipse, quanto magis ceteri ordines tribusque relinquerent. Quis ferret istos, si nostris temporibus ad hanc inopiam cogerentur, cum eos modo vix feramus, quando pro superflua voluptate plura donantur histrionibus, quam tunc legionibus pro extrema salute conlata sunt?

Caput XX.

De exitio Saguntinorum, quibus propter Romanorum amicitiam pereuntibus dii Romani auxilium non tulerunt.

Sed in his omnibus belli Punici secundi malis nihil miserabilius ac miserabili querella dignius quam exitium Saguntinorum fuit. Haec quippe Hispaniae civitas ami-

12) Flor. 1, 22, 23 sq.

---

5 infimioris *LAC^2K^1abdev (Neue-Wag.^{3} II p. 244)*; infirmiores *C^1*; infirmioris *AK^2F¬pq* ‖ 15 vos *ed. princ. v; om. mss ed. Arg.* ‖ 16 facere non *Ap Hoffm. (cf. 151, 2)*; nihil facere^{non}pot. *L (m. 1 corr.)*; nihil f. pot. *CAF rell. v* ‖ 19 aureos *om. $LAC^1A^1Fb^1p$ Flor.* ‖ 27 exitio *ed. princ. v (cf. 30)*; exitu *Cpq*

cissima populi Romani, dum eidem populo fidem servat, eversa est. Hinc enim Hannibal fracto foedere Romanorum causas quaesivit, quibus eos inritaret ad bellum. Saguntum ergo ferociter obsidebat; quod ubi Romae auditum est, missi legati ad Hannibalem, ut ab eius obsidione discederet. Contempti Carthaginem pergunt querimoniamque deponunt foederis rupti infectoque negotio Romam redeunt. Dum hae morae aguntur, misera illa civitas opulentissima, suae rei publicae Romanaeque carissima, octavo vel nono a Poenis mense deleta est. Cuius interitum legere, quanto magis scribere, horroris est. Breviter tamen eum commemorabo; ad rem quippe quae agitur multum pertinet. Primo fame contabuit; nam etiam suorum cadaveribus a nonnullis pasta perhibetur. Deinde omnium fessa rerum, ne saltem captiva in manus Hannibalis perveniret, ingentem rogum publice struxit, in quem ardentem ferro etiam trucidatos omnes se suosque miserunt. Hic aliquid agerent dii helluones atque nebulones, sacrificiorum adipibus inhiantes et fallacium divinationum caligine decipientes; hic aliquid agerent, civitati populi Romani amicissimae subvenirent, fidei conservatione pereuntem perire non sinerent. Ipsi utique medii praefuerunt, cum Romanae rei publicae interiecto foedere copulata est. Custodiens itaque ⟨fideliter⟩, quod ipsis praesidibus placito iunxerat, fide vinxerat, iuratione constrinxerat, a perfido obsessa oppressa consumpta est. Si ipsi dii tempestate atque fulminibus Hannibalem postea Romanis proximum moenibus terruerunt longeque miserunt: tunc primum tale aliquid facerent. Audeo quippe dicere honestius illos pro amicis Romanorum ideo periclitantibus, ne Romanis frangerent fidem, et nullam opem tunc habentibus quam pro ipsis Romanis, qui pro se pugnabant atque adversus Hannibalem opulenti erant, potuisse tempestate saevire. Si ergo tutores essent Romanae felicitatis et gloriae, tam

4 feroc. ergo $L^1 A$ ‖ 16 instruxit $A^2 A$ ‖ 24 fideliter $A^2 C^2 A$ KF¬; *om.* $L A^1 C^1 p$

grave ab ea crimen Saguntinae calamitatis averterent; nunc vero quam stulte creditur, diis illis defensoribus Romam victore Hannibale non perisse, qui Saguntinae urbi non potuerunt, ne pro eius periret amicitia, subvenire! Si Saguntinorum Christianus populus esset et huius modi aliquid pro fide evangelica pateretur, quamquam se ipse nec ferro nec ignibus corrupisset, sed tamen si pro fide evangelica excidium pateretur: ea spe pateretur, qua in Christum crediderat, non mercede brevissimi temporis, sed aeternitatis interminae. Pro istis autem diis, qui propterea coli perhibentur, propterea colendi requiruntur, ut harum labentium atque transeuntium rerum felicitas tuta sit, quid nobis defensores et excusatores eorum de Saguntinis pereuntibus respondebunt, nisi quod de illo Regulo extincto? Hoc quippe interest, quod ille unus homo, haec tota civitas; utriusque tamen interitus causa conservatio fidei fuit. Propter hanc enim ad hostes et redire ille voluit, et noluit ista transire. Conservata ergo provocat deorum iram fides? an possunt et diis propitiis perire non solum quique homines, verum etiam integrae civitates? Utrum volunt, eligant. Si enim fidei servatae irascuntur illi dii, quaerant perfidos, a quibus colantur; si autem etiam illis propitiis multis gravibusque cruciatibus adflicti interire homines civitatesque possunt, nullo fructu felicitatis huius coluntur. Desinant igitur suscensere, qui sacris deorum suorum perditis se infelices esse factos putant. Possent enim illis non solum manentibus, verum etiam faventibus non sicut modo de miseria murmurare, sed sicut tunc Regulus et Saguntini excruciati horribiliter etiam penitus interire.

---

4 potuerint *A*[1] ‖ 10 qui — perhibentur *om. Ae*[1] ‖ 11 qui propterea *bv* ‖ 27 possint *A* | *post* uerum *lacuna in L usque ad p. 144, 7 pertinens*

Caput XXI.

Quam ingrata fuerit Romana civitas Scipioni liberatori suo et in quibus moribus egerit, quando eam Sallustius optimam fuisse describit.

Porro inter secundum et postremum bellum Carthaginiense, quando Sallustius optimis moribus et maxima concordia dixit egisse Romanos (multa enim praetereo suscepti operis modum cogitans), eodem ipso ergo tempore morum optimorum maximaeque concordiae Scipio ille Romae Italiaeque liberator eiusdemque belli Punici secundi tam horrendi, tam exitiosi, tam periculosi praeclarus mirabilisque confector, victor Hannibalis domitorque Carthaginis, cuius ab adulescentia vita describitur diis dedita templisque nutrita, inimicorum accusationibus cessit carensque patria, quam sua virtute salvam et liberam reddidit, in oppido Linternensi egit reliquam complevitque vitam, post insignem suum triumphum nullo illius urbis captus desiderio, ita ut iussisse perhibeatur, ne saltem mortuo in ingrata patria funus fieret. Deinde tunc primum per Gneum Manlium proconsulem de Gallograecis triumphantem Asiatica luxuria Romam omni hoste peior inrepsit. Tunc enim primum lecti aerati et pretiosa stragula visa perhibentur; tunc inductae in convivia psaltriae et alia licentiosa nequitia. Sed nunc de his malis, quae intolerabiliter homines patiuntur, non de his, quae libenter faciunt, dicere institui. Unde illud magis, quod de Scipione commemoravi, quod cedens inimicis extra patriam, quam liberavit, mortuus est, ad praesentem pertinet disputationem, quod ei Romana numina, a quorum templis avertit Hannibalem, non reddiderunt vicem, quae propter

6) Hist. I fr. 11. 19) Liv. 38, 53, 8. 23) Liv. 39, 6, 7.

---

8 ipso ergo *AAepq*; e. i. *CKF*¬ *rell.* *v* || 20 Gñ. *ACp*; ceum *F*; gneum *AK rell.*; Cneum *v* | mallium *mss* || 22 strati *F*

istam tantummodo coluntur felicitatem. Sed quia Sallustius eo tempore ibi dixit mores optimos fuisse, propterea hoc de Asiana luxuria commemorandum putavi, ut intellegatur etiam illud a Sallustio in comparatiònem aliorum temporum dictum, quibus temporibus peiores utique in gravissimis discordiis mores fuerunt. Nam tunc, id est inter secundum et postremum bellum Carthaginiense, lata est etiam lex illa Voconia, ne quis heredem feminam faceret, nec unicam filiam. Qua lege quid iniquius dici aut cogitari possit, ignoro. Verum tamen toto illo intervallo duorum bellorum Punicorum tolerabilior infelicitas fuit. Bellis tantummodo foris conterebatur exercitus, sed victoriis consolabatur; domi autem nullae, sicut alias, discordiae saeviebant. Sed ultimo bello Punico uno impetu alterius Scipionis, qui ob hoc etiam ipse Africani cognomen invenit, aemula imperii Romani ab stirpe deleta est, ac deinde tantis malorum aggeribus oppressa Romana res publica, ut prosperitate ac securitate rerum, unde nimium corruptis moribus mala illa congesta sunt, plus nocuisse monstraretur tam cito eversa, quam prius nocuerat tam diu adversa Carthago. Hoc toto tempore usque ad Caesarem Augustum, qui videtur non adhuc vel ipsorum opinione gloriosam, sed contentiosam et exitiosam et plane iam enervem ac languidam libertatem omni modo extorsisse Romanis et ad regale arbitrium cuncta revocasse et quasi morbida vetustate conlapsam veluti instaurasse ac renovasse rem publicam; toto ergo isto tempore omitto ex aliis atque aliis causis etiam atque etiam bellicas clades et Numantinum foedus horrenda ignominia maculosum; volaverant enim pulli de cavea et Mancino consuli, ut aiunt, augurium malum fecerant; quasi per tot annos, quibus illa exigua civitas Romanum circumsessa exercitum

4 conparationem A^1C; conparatione $A^2\mathcal{A}KF$ ⁊ *rell.* *v* ‖ 8 lex illa *ACAFbdep*; illa lex ⁊ *v* ‖ 9 uel nec *A* ‖ 13 domui A^1 ‖ 14 pun. bello *A* ‖ 15 ob *om.* *A* ‖ 20 monstraretur C^1; monstretur $AC^2\mathcal{A}KF$ *rell.* *v* ‖ 24 eneruam *A*

adflixerat ipsique Romanae rei publicae terrori esse iam coeperat, alii contra eam alio augurio processerunt.

Caput XXII.

De Mithridatis edicto, quo omnes cives Romanos, qui intra Asiam invenirentur, iussit occidi.

Sed haec, inquam, omitto, quamvis illud nequaquam tacuerim, quod Mithridates rex Asiae ubique in Asia peregrinantes cives Romanos atque innumerabili copia suis negotiis intentos uno die occidi iussit; et factum est. Quam illa miserabilis rerum facies erat, subito quemque, ubicumque fuisset inventus, in agro in via in oppido, in domo in vico in foro, in templo in lecto in convivio inopinate atque impie fuisse trucidatum! Quis gemitus morientium, quae lacrimae spectantium, fortasse etiam ferientium fuerunt! Quam dura necessitas hospitum non solum videndi nefarias illas caedes domi suae, verum etiam perpetrandi, ab illa blanda comitate humanitatis repente mutatis vultibus ad hostile negotium in pace peragendum, mutuis dicam omnino vulneribus, cum percussus in corpore et percussor in animo feriretur! Num et isti omnes auguria contempserant? Num deos et domesticos et publicos, cum de sedibus suis ad illam inremeabilem peregrinationem profecti sunt, quos consulerent, non habebant? Hoc si ita est, non habent cur isti in hac causa de nostris temporibus conquerantur; olim Romani haec vana contemnunt. Si autem consuluerunt, respondeatur, quid ista profuerunt, quando per humanas dumtaxat leges nemine prohibente licuerunt.

2 alio *A*, *ut ipse conieceram (cf. 153, 25 sq.; progr. p. 19)*; malo *C rell. v* | processerunt *mss*; processerint *v* ‖ 8 innumerabiles copias *ACp* ‖ 19 mutuis repente dicam $K^2F\neg b^2q$; *cf. 17*: repente mutatis uultibus ‖ 21 contempserunt *A*

Caput XXIII.

De interioribus malis, quibus Romana res publica exagitata est, praecedente prodigio, quod in rabie omnium animalium, quae hominibus serviunt, fuit.

Sed iam illa mala breviter, quantum possumus, commemoremus, quae quanto interiora, tanto miseriora exstiterunt: discordiae civiles vel potius inciviles, nec iam seditiones, sed etiam ipsa bella urbana, ubi tantus sanguis effusus est, ubi partium studia non contionum dissensionibus variisque vocibus in alterutrum, sed plane iam ferro armisque saeviebant; bella socialia, bella servilia, bella civilia quantum Romanum cruorem fuderunt, quantam Italiae vastationem desertionemque fecerunt! Namque antequam se adversus Romam sociale Latium commoveret, cuncta animalia humanis usibus subdita, canes equi, asini boves, et quaeque alia pecora sub hominum dominio fuerunt, subito efferata et domesticae lenitatis oblita relictis tectis libera vagabantur et omnem non solum aliorum, verum etiam dominorum aversabantur accessum, non sine exitio vel periculo audentis, si quis de proximo urgeret. Quanti mali signum fuit, si hoc signum fuit, quod tantum malum fuit, si etiam signum non fuit! Hoc si nostris temporibus accidisset, rabidiores istos quam sua illi animalia pateremur.

Caput XXIV.

De discordia civili, quam Gracchiae seditiones excitaverunt.

Initium autem civilium malorum fuit seditiones Gracchorum agrariis legibus excitatae. Volebant enim agros

14 aduersus A^{2}¬*v et Hoffmanni codd. praeter be*; aduersum *A*[1]*KFbe* ‖ 26 Gracchiae *v*; graeciṇae *C*; Gracchinae *Hoffm.*; gracchanae ? ‖ 28 malorum *mss*; bellorum *v*

populo dividere, quos nobilitas perperam possidebat. Sed iam vetustam iniquitatem audere convellere periculosissimum, immo vero, ut res ipsa docuit, perniciosissimum fuit. Quae funera facta sunt, cum prior Gracchus occisus est! quae etiam, cum alius frater eius non longo interposito tempore! Neque enim legibus et ordine potestatum, sed turbis armorumque conflictibus nobiles ignobilesque necabantur. Post Gracchi alterius interfectionem Lucius Opimius consul, qui adversus eum intra Urbem arma commoverat eoque cum sociis oppresso et extincto ingentem civium stragem fecerat, cum quaestionem haberet iam iudiciaria inquisitione ceteros persequens, tria milia hominum occidisse perhibetur. Ex quo intellegi potest, quantam multitudinem mortium habere potuerit turbidus conflictus armorum, quando tantam habuit iudiciorum velut examinata cognitio. Percussor Gracchi ipsius caput, quantum grave erat, tanto auri pondere consuli vendidit; haec enim pactio caedem praecesserat. In qua etiam occisus est cum liberis Marcus Fulvius consularis.

Caput XXV.

De aede Concordiae ex senatus consulto in loco seditionum et caedium condita.

Eleganti sane senatus consulto eo ipso loco, ubi funereus tumultus ille commissus est, ubi tot cives ordinis cuiusque ceciderunt, aedes Concordiae facta est, ut Gracchorum poenae testis contionantum oculos feriret memoriamque compungeret. Sed hoc quid aliud fuit quam inrisio deorum, illi deae templum construere, quae si esset in civitate, non tantis dissensionibus dilacerata conrueret? Nisi forte sceleris huius rea Concordia, quia deseruerat animos civium, meruit in illa aede tamquam in

2 tam *v* ‖ 8 L. *ACp*; lucius *rell. v* ‖ 19 M. *ACp*; *om. d*; marcus *rell. v* ‖ 26 contionantum *AC (cf. 147, 22)*; -nantium *rell. v* ‖ 27 *in cod. A, cum hic folium exciderit, verba* Sed hoc quid *excipiuntur verbis* de crudelitate certavit *(141, 13)*

carcere includi. Cur enim, si rebus gestis congruere voluerunt, non ibi potius aedem Discordiae fabricarunt? An ulla ratio redditur, cur Concordia dea sit, et Discordia dea non sit, ut secundum Labeonis distinctionem bona sit ista, illa vero mala? Nec ipse aliud secutus videtur quam quod advertit Romae etiam Febri, sicut Saluti, templum constitutum. Eo modo igitur non solum Concordiae, verum etiam Discordiae constitui debuit. Periculose itaque Romani tam mala dea irata vivere voluerunt nec Troianum excidium recoluerunt originem ab eius offensione sumpsisse. Ipsa quippe quia inter deos non fuerat invitata, trium dearum litem aurei mali suppositione commenta est; unde rixa numinum et Venus victrix, et rapta Helena et Troia deleta. Quapropter, si forte indignata, quod inter deos in Urbe nullum templum habere meruit, ideo iam turbabat tantis tumultibus civitatem, quanto atrocius potuit inritari, cum in loco illius caedis, hoc est in loco sui operis, adversariae suae constitutam aedem videret! Haec vana ridentibus nobis illi docti sapientesque stomachantur, et tamen numinum bonorum malorumque cultores de hac quaestione Concordiae Discordiaeque non exeunt, sive praetermiserint harum dearum cultum eisque Febrem Bellonamque praetulerint, quibus antiqua fana fecerunt, sive et istas coluerint, cum sic eos discedente Concordia Discordia saeviens usque ad civilia bella perduxerit.

Caput XXVI.

De diversis generibus belli, quae post conditam aedem Concordiae sunt secuta.

Praeclarum vero seditionis obstaculum aedem Concordiae, testem caedis suppliciique Gracchorum, contio-

5) Cf. p. 66, 1 sqq. (l. 2 c. 11).

2 fabricarunt *A K*(?)*F d e p*; -cauerunt *C a b q v* || 7 solum *A C p*; tantum *K F¬ a b d e q v* || 30 seditionis *A C K¬ a b d p*; seditionibus *F e q v*

nantibus opponendam putarunt. Quantum ex hoc profecerint, indicant secuta peiora. Laborarunt enim deinceps contionatores non exemplum devitare Gracchorum, sed superare propositum, Lucius Saturninus tribunus plebis et Gaius Servilius praetor et multo post Marcus Drusus, quorum omnium seditionibus caedes primo iam tunc gravissimae, deinde socialia bella exarserunt, quibus Italia vehementer adflicta et ad vastitatem mirabilem desertionemque perducta est. Bellum deinde servile successit et bella civilia. Quae proelia commissa sunt, quid sanguinis fusum, ut omnes fere Italae gentes, quibus Romanum maxime praepollebat imperium, tamquam saeva barbaries domarentur! Iam ex paucissimis, hoc est minus quam septuaginta, gladiatoribus quem ad modum bellum servile contractum sit, ad quantum numerum et quam acrem ferocemque pervenerit, quos ille numerus imperatores populi Romani superaverit, quas et quo modo civitates regionesque vastaverit, vix qui historiam conscripserunt satis explicare potuerunt. Neque id solum fuit servile bellum, sed et Macedoniam provinciam prius servitia depopulata sunt et deinde Siciliam oramque maritimam. Quanta etiam et quam horrenda commiserint primo latrocinia, deinde valida bella piratarum, quis pro magnitudine rerum valeat eloqui?

Caput XXVII.

De bello civili Mariano atque Sullano.

Cum vero Marius civili sanguine iam cruentus multis adversarum sibi partium peremptis victus Urbe profugisset, vix paululum respirante civitate, ut verbis Tullianis

29) Cat. 3, 10

---

4 L. *ACdp*; lucius *F¬ev* ‖ 5 G. *AC*; gaius *KF¬abeq*; Caius *v* | M. *ACd*; marcus *F¬ev* ‖ 10 civilia: in quibus quae *v*

utar, „superavit postea Cinna cum Mario. Tum vero clarissimis viris interfectis lumina civitatis extincta sunt. Ultus est huius victoriae crudelitatem postea Sulla, ne dici quidem opus est quanta deminutione civium et quanta calamitate rei publicae.“ De hac enim vindicta, quae perniciosior fuit, quam si scelera quae puniebantur inpunita relinquerentur, ait et Lucanus:

Excessit medicina modum nimiumque secuta est,
Qua morbi duxere manum. Periere nocentes;
Sed cum iam soli possent superesse nocentes.

Illo bello Mariano atque Sullano exceptis his, qui foris in acie ceciderunt, in ipsa quoque Urbe cadaveribus vici plateae fora, theatra templa completa sunt, ut difficile iudicaretur, quando victores plus funerum ediderint, utrum prius ut vincerent, an postea quia vicissent; cum primum victoria Mariana, quando de exilio se ipse restituit, exceptis passim quaqua versum caedibus factis caput Octavii consulis poneretur in rostris, Caesares a Fimbria domibus trucidarentur suis, duo Crassi pater et filius in conspectu mutuo mactarentur, Baebius et Numitorius unco tracti sparsis visceribus interirent, Catulus hausto veneno se manibus inimicorum subtraheret, Merula flamen Dialis praecisis venis Iovi etiam suo sanguine litaret. In ipsius autem Marii oculis continuo feriebantur, quibus salutantibus dexteram porrigere noluisset.

10) Phars. 2, 142 sqq.

3 sylla *mss constanter* ‖ 4 deminutione CK^1b^1p *(cf. 121, 17)*; dim. $K^2F\neg ab^2ev$ ‖ 10 *post* nocentes *vulgo haec legebantur:* Tunc data libertas odiis resolutaque legum Frenis ira ruit, *quae om. codd.* ‖ 18 Caesares a Fimbria *Graevius (Flor. ed. O. Rossbach p. 131, 15; Liv. Perioch. 80)*; caesar et fimbria *mss v* | domibus $AKF\neg bpq$; in dom. *Cdev (cf. 227, 17)*

Caput XXVIII.

Qualis fuerit Sullana victoria, vindex Marianae crudelitatis.

Sullana vero victoria secuta, huius videlicet vindex crudelitatis, post tantum sanguinem civium, quo fuso fuerat comparata, finito iam bello inimicitiis viventibus crudelius in pace grassata est. Iam etiam post Marii maioris pristinas ac recentissimas caedes additae fuerant aliae graviores a Mario iuvene atque Carbone earundem partium Marianarum, qui Sulla imminente non solum victoriam, verum etiam ipsam desperantes salutem cuncta suis aliis caedibus impleverunt. Nam praeter stragem late per diversa diffusam obsesso etiam senatu de ipsa curia, tamquam de carcere, producebantur ad gladium. Mucius Scaevola pontifex, quoniam nihil apud Romanos templo Vestae sanctius habebatur, aram ipsam amplexus occisus est, ignemque illum, qui perpetua virginum cura semper ardebat, suo paene sanguine extinxit. Urbem deinde Sulla victor intravit, qui in villa publica non iam bello, sed ipsa pace saeviente septem milia deditorum (unde utique inermia) non pugnando, sed iubendo prostraverat. In Urbe autem tota quem vellet Sullanus quisque feriebat, unde tot funera numerari omnino non poterant, donec Sullae suggereretur sinendos esse aliquos vivere, ut essent quibus possent imperare qui vicerant. Tunc iam cohibita quae hac atque illac passim furibunda ferebatur licentia iugulandi, tabula illa cum magna gratulatione proposita est, quae hominum ex utroque ordine splendido, equestri scilicet atque senatorio, occidendorum ac proscribendorum duo milia continebat. Contristabat numerus, sed consolabatur modus; nec quia tot cadebant tantum erat maeroris, quantum laetitiae quia ceteri non

---

6 comp. fu. *v* || 12 suis alienisque *v*; *cf. 118, 33* || 17 uirg. cur. ***A C***; c. u. ***K F*** ⁻ ***a d e v*** || 26 atque illac ***A***; atque ac ***C***; atque hac ***K F v***

timebant. Sed in quibusdam eorum, qui mori iussi erant, etiam ipsa licet crudelis ceterorum securitas genera mortium exquisita congemuit. Quendam enim sine ferro laniantium manus diripuerunt, inmanius homines hominem vivum, quam bestiae solent discerpere cadaver abiectum. Alius oculis effossis et particulatim membris amputatis in tantis cruciatibus diu vivere vel potius diu mori coactus est. Subhastatae sunt etiam, tamquam villae, quaedam nobiles civitates; una vero, velut unus reus duci iuberetur, sic tota iussa est trucidari. Haec facta sunt in pace post bellum, non ut acceleraretur obtinenda victoria, sed ne contemneretur obtenta. Pax cum bello de crudelitate certavit et vicit. Illud enim prostravit armatos, ista nudatos. Bellum erat, ut qui feriebatur, si posset, feriret; pax autem, non ut qui evaserat viveret, sed ut moriens non repugnaret.

Caput XXIX.

De comparatione Gothicae inruptionis cum eis cladibus, quas Romani vel a Gallis vel a bellorum civilium auctoribus acceperunt.

Quae rabies exterarum gentium, quae saevitia barbarorum huic de civibus victoriae civium comparari potest? Quid Roma funestius taetrius amariusque vidit, utrum olim Gallorum et paulo ante Gothorum inruptionem an Marii et Sullae aliorumque in eorum partibus virorum clarissimorum tamquam suorum luminum in sua membra ferocitatem? Galli quidem trucidaverunt senatum, quidquid eius in Urbe tota praeter arcem Capitolinam, quae sola utcumque defensa est, reperire potuerunt; sed in illo colle constitutis auro vitam saltem vendiderunt, quam etsi ferro rapere non possent, possent tamen obsidione consumere: Gothi vero tam multis senatoribus pepercerunt, ut magis mirum sit quod aliquos peremerunt. At vero Sulla vivo adhuc Mario ipsum Capitolium, quod a Gallis

tutum fuit, ad decernendas caedes victor insedit, et cum fuga Marius lapsus esset ferocior cruentiorque rediturus, iste in Capitolio per senatus etiam consultum multos vita rebusque privavit: Marianis autem partibus Sulla absente quid sanctum cui parcerent fuit, quando Mucio civi senatori pontifici aram ipsam, ubi erant ut aiunt fata Romana, miseris ambienti amplexibus non pepercerunt? Sullana porro tabula illa postrema, ut omittamus alias innumerabiles mortes, plures iugulavit senatores, quam Gothi vel spoliare potuerunt.

Caput XXX.

De conexione bellorum, quae adventum Christi plurima et gravissima praecesserunt.

Qua igitur fronte quo corde, qua inpudentia qua insipientia vel potius amentia illa diis suis non inputant, et haec nostro inputant Christo? Crudelia bella civilia, omnibus bellis hostilibus, auctoribus etiam eorum fatentibus, amariora, quibus illa res publica nec adflicta, sed omnino perdita iudicata est, longe ante adventum Christi exorta sunt, et sceleratarum concatenatione causarum a bello Mariano atque Sullano ad bella Sertorii et Catilinae (quorum a Sulla fuerat ille proscriptus, ille nutritus), inde ad Lepidi et Catuli bellum (quorum alter gesta Sullana rescindere, alter defendere cupiebat), inde ad Pompei et Caesaris (quorum Pompeius sectator Sullae fuerat eiusque potentiam vel aequaverat vel iam etiam superaverat; Caesar autem Pompei potentiam non ferebat, sed quia non habebat, quam tamen illo victo interfectoque transcendit), hinc ad alium Caesarem, qui post Augustus appellatus est, pervenerunt, quo imperante natus est Christus. Nam et ipse Augustus cum multis gessit bella civilia, et in eis etiam multi clarissimi viri perierunt, inter quos et Cicero,

2 lapsus *CAKF¬ade*; labsus *A* *(cf. Tac. Ann. 5, 10; Curt. 3, 13, 4)*; elapsus *v* ‖ 3 multos *ACAK¹a¹b¹dep*; tam mult. *K²F¬a²b²qv* ‖ 10 expoliare (exsp.) *AK²F¬eq* ‖ 26 iam *om. Ab*

disertus ille artifex regendae rei publicae. Pompei quippe victorem Gaium Caesarem, qui victoriam civilem clementer exercuit suisque adversariis vitam dignitatemque donavit, tamquam regni adpetitorem quorundam nobilium coniuratio senatorum velut pro rei publicae libertate in ipsa curia trucidavit. Huius deinde potentiam multum moribus dispar vitiisque omnibus inquinatus atque corruptus adfectare videbatur Antonius, cui vehementer pro eadem illa velut patriae libertate Cicero resistebat. Tunc emerserat mirabilis indolis adulescens ille alius Caesar, illius Gai Caesaris filius adoptivus, qui, ut dixi, postea est appellatus Augustus. Huic adulescenti Caesari, ut eius potentia contra Antonium nutriretur, Cicero favebat, sperans eum depulsa et oppressa Antonii dominatione instauraturum rei publicae libertatem, usque adeo caecus atque inprovidus futurorum, ut ille ipse iuvenis, cuius dignitatem ac potestatem fovebat, et eundem Ciceronem occidendum Antonio quadam quasi concordiae pactione permitteret et ipsam libertatem rei publicae, pro qua multum ille clamaverat, dicioni propriae subiugaret.

Caput XXXI.

Quam inpudenter praesentia incommoda Christo inputent, qui deos colere non sinuntur, cum tantae clades eo tempore quo colebantur extiterint.

Deos suos accusent de tantis malis, qui Christo nostro ingrati sunt de tantis bonis. Certe quando illa mala fiebant, calebant arae numinum Sabaeo thure sertisque recentibus halabant, clarebant sacerdotia, fana renidebant, sacrificabatur ludebatur furebatur in templis, quando passim tantus civium sanguis a civibus non modo in ceteris locis, verum etiam inter ipsa deorum altaria fundebatur. Non elegit templum, quo confugeret Tullius, quia frustra

28) Verg. Aen. 1, 416.

1 ille dis. art. reip. reg. *Ap* ‖ 22 quam *Cpq*; quod *v* ‖ 31 *ut edit.* ***A**Cp*; uer. et. int. ipsa quoque *A*; u. i. i. qu. *rell. v*

elegerat Mucius. Hi vero qui multo indignius insultant temporibus Christianis, aut ad loca Christo dicatissima confugerunt, aut illuc eos ut viverent etiam ipsi barbari deduxerunt. Illud scio et hoc mecum, quisquis sine studio partium iudicat, facillime agnoscit (ut omittam cetera quae multa commemoravi et alia multo plura quae commemorare longum putavi): si humanum genus ante bella Punica Christianam reciperet disciplinam et consequeretur rerum tanta vastatio, quanta illis bellis Europam Africamque contrivit, nullus talium, quales nunc patimur, nisi Christianae religioni mala illa tribuisset. Multo autem minus eorum voces tolerarentur, quantum adtinet ad Romanos, si Christianae religionis receptionem et diffamationem vel inruptio ⟨illa⟩ Gallorum vel Tiberini fluminis igniumque illa depopulatio vel, quod cuncta mala praecedit, bella illa civilia sequerentur. Mala etiam alia, quae usque adeo incredibiliter acciderunt, ut inter prodigia numerarentur, si Christianis temporibus accidissent, quibus ea nisi Christianis hominibus tamquam crimina obicerent? Omitto quippe illa, quae magis fuerunt mira quam noxia, boves locutos, infantes nondum natos de uteris matrum quaedam verba clamasse, volasse serpentes, feminas et gallinas et homines in masculinum sexum fuisse conversas et cetera huius modi, quae in eorum libris non fabulosis, sed historicis, seu vera seu falsa sint, non inferunt hominibus perniciem, sed stuporem. Sed cum pluit terra, cum pluit creta, cum pluit lapidibus (non ut grando appellari solet hoc nomine, sed omnino lapidibus), haec profecto etiam graviter laedere potuerunt. Legimus apud eos Aetnaeis ignibus ab ipso montis vertice usque ad litus proximum decurrentibus ita mare ferbuisse, ut rupes urerentur, ut pices navium solverentur. Hoc utique non leviter noxium fuit, quamvis incredibiliter mirum. Eodem rursus aestu ignium tanta vi favillae scripserunt

7 genus ante] *hinc redit* *L* ‖ 14 illa *om.* *LACp* ‖ 17 incredibilia *v* ‖ 22 uerba quaed. *LAp* ‖ 23 et homines] *ut glossema seclus. Hoffm.* ‖ 32 exur. *K²F¬aqv* | ut] et *C²K²Faeqv*

oppletam esse Siciliam, ut Catinensis urbis tecta obruta et pressa dirueret; qua calamitate permoti misericorditer eiusdem anni tributum ei relaxavere Romani. Lucustarum etiam in Africa multitudinem prodigii similem fuisse, cum iam esset populi Romani provincia, litteris mandaverunt; consumptis enim fructibus foliisque lignorum ingenti atque inaestimabili nube in mare dicunt esse deiectam; qua mortua redditaque litoribus atque hinc aere corrupto tantam ortam pestilentiam, ut in solo regno Masinissae octingenta hominum milia perisse referantur et multo amplius in terris litoribus proximis. Tunc Uticae ex triginta milibus iuniorum, quae ibi erant, decem milia remansisse confirmant. Talis itaque vanitas, qualem ferimus eique respondere compellimur, quid horum non Christianae religioni tribueret, si temporibus Christianis videret? Et tamen diis suis ista non tribuunt, quorum cultum ideo requirunt, ne ista vel minora patiantur, cum ea maiora pertulerint a quibus antea colebantur.

LIBER IV.

Caput I.

De his, quae primo volumine disputata sunt.

De civitate Dei dicere exorsus prius respondendum putavi eius inimicis, qui terrena gaudia consectantes rebusque fugacibus inhiantes, quidquid in eis triste misericordia potius admonentis Dei quam punientis severitate patiuntur, religioni increpitant Christianae, quae una est salubris et vera religio. Et quoniam, cum sit in eis etiam vulgus indoctum, velut doctorum auctoritate in odium nostrum gravius inritantur, existimantibus inperitis ea,

---

2 oppressa *aqv* || 3 luc. LA^1CAKFd; loc. $A^2abepqv$ || 12 milia *LACA*; *om.* *KF*¬*abdepqv* || 15 uiderent *AKF*¬ || 28 inputant *A*

quae suis temporibus insolite acciderint, per alia retro tempora accidere non solere, eorumque opinionem etiam his, qui eam falsam esse noverunt, ut adversus nos iusta murmura habere videantur, suae scientiae dissimulatione firmantibus: de libris, quos auctores eorum ad cognoscendam praeteritorum temporum historiam memoriae mandaverunt, longe aliter esse quam putant demonstrandum fuit et simul docendum deos falsos, quos vel palam colebant vel occulte adhuc colunt, eos esse inmundissimos spiritus et malignissimos ac fallacissimos daemones, usque adeo, ut aut veris aut fictis etiam, suis tamen criminibus delectentur, quae sibi celebrari per sua festa voluerunt, ut a perpetrandis damnabilibus factis humana revocari non possit infirmitas, dum ad haec imitanda velut divina praebetur auctoritas. Haec non ex nostra coniectura probavimus, sed partim ex recenti memoria, quia et ipsi vidimus talia ac talibus numinibus exhiberi, partim ex litteris eorum, qui non tamquam in contumeliam, sed tamquam in honorem deorum suorum ista conscripta posteris reliquerunt, ita ut vir doctissimus apud eos Varro et gravissimae auctoritatis, cum rerum humanarum atque divinarum dispertitos faceret libros, alios humanis, alios divinis pro sua cuiusque rei dignitate distribuens non saltem in rebus humanis, sed in rebus divinis ludos scaenicos poneret, cum utique, si tantummodo boni et honesti homines in civitate essent, nec in rebus humanis ludi scaenici esse debuissent. Quod profecto non auctoritate sua fecit, sed quoniam eos Romae natus et educatus in divinis rebus invenit. Et quoniam in fine primi libri, quae deinceps dicenda essent, breviter posuimus et ex his quaedam in duobus consequentibus diximus, expectationi legentium quae restant reddenda cognoscimus.

---

1 acciderint *LACKFabdep*; acciderent *A*; acciderunt *qv* ‖ 3 iis *v* | aduersum *bqv* | iustum murmur *A*

Caput II.

De his, quae libro secundo et tertio continentur.

Promiseramus ergo quaedam nos esse dicturos adversus eos, qui Romanae rei publicae clades in religionem nostram referunt, et commemoraturos quaecumque et quantacumque occurrere potuissent vel satis esse viderentur mala, quae illa civitas pertulit vel ad eius imperium provinciae pertinentes, antequam eorum sacrificia prohibita fuissent; quae omnia procul dubio nobis tribuerent, si iam vel illis clareret nostra religio vel ita eos a sacris sacrilegis prohiberet. Haec in secundo et tertio libro satis, quantum existimo, absolvimus, in secundo agentes de malis morum, quae mala vel sola vel maxima deputanda sunt, in tertio autem de his malis, quae stulti sola perpeti exhorrent, corporis videlicet externarumque rerum, quae plerumque patiuntur et boni; illa vero mala non dico patienter, sed libenter habent, quibus ipsi fiunt mali. Et quam pauca dixi de sola ipsa civitate atque eius imperio! nec inde omnia usque ad Caesarem Augustum. Quod si commemorare voluissem et exaggerare illa mala, quae non sibi invicem homines faciunt, sicut sunt vastationes eversionesque bellantum, sed ex ipsius mundi elementis terrenis accidunt rebus (quae uno loco Apuleius breviter stringit in eo libello quem de mundo scripsit, terrena omnia dicens mutationes, conversiones et interitus habere; 'namque inmodicis tremoribus terrarum', ut verbis eius utar, 'dissiluisse humum et interceptas urbes cum populis' dicit; 'abruptis etiam imbribus prolutas totas esse regiones; illas etiam, quae prius fuerant continentes, hospitibus atque

24) C. 34; ed. Goldb. p. 131.

14 malis *mss*; *om.* *v* || 19 quod $A^1F^1a^2$ *(cf. 291, 32 sqq.; 341, 30 sqq.)*; quid *LACK* A^2F^2 ¬ *rell. v (insequentium verborum distinctionem mutavimus)* || 22 bellantium *Cbepqv* || 23 instringit *A*; perstr. b^2; astr. *q* || 24 libro *qv* || 29 fuerint *Apul.*

advenis fluctibus insulatas aliasque desidia maris pedestri accessu pervias factas; ventis ac procellis eversas esse civitates; incendia de nubibus emicasse, quibus Orientis regiones conflagratae perierunt, et in Occidentis plagis scaturrigines quasdam ac proluviones easdem strages dedisse; sic ex Aetnae verticibus quondam effusis crateribus divino incendio per declivia torrentis vice flammarum flumina cucurrisse), — si haec atque huius modi, quae habet historia, unde possem, colligere voluissem, quando finissem? quae illis temporibus evenerunt, antequam Christi nomen ulla istorum vana et verae saluti perniciosa conprimeret. Promiseram etiam me demonstraturum, quos eorum mores et quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adiuvare dignatus est, in cuius potestate sunt regna omnia, quamque nihil eos adiuverint hi, quos deos putant, et potius quantum decipiendo et fallendo nocuerint: unde nunc mihi video esse dicendum, et magis de incrementis imperii Romani. Nam de noxia fallacia daemonum, quos velut deos colebant, quantum malorum invexerit moribus eorum, in secundo maxime libro non pauca iam dicta sunt. Per omnes autem absolutos tres libros, ubi opportunum visum est, commendavimus, etiam in ipsis bellicis malis quantum solaciorum Deus per Christi nomen, cui tantum honoris barbari detulerunt praeter bellorum morem, bonis malisque contulerit, quo modo *qui facit solem suum oriri super bonos et malos et pluit super iustos et iniustos.*

Caput III.

An latitudo imperii, quae non nisi bellis adquiritur, in bonis sive sapientium habenda sit sive felicium.

Iam itaque videamus, quale sit quod tantam latitudinem ac diuturnitatem imperii Romani illis diis audent

12) Cf. p. 52, 11. 27) Mt. 5, 45.

5 scaturig. ¬a^2deqv ‖ 11 ulla LAC^1KF¬ab^2epq; nulla C^2Ab^1d; illa *v* ‖ 17 uid. mihi L^1A ‖ 22 oport. $CAKF$¬*de*

tribuere, quos etiam per turpium ludorum obsequia et per turpium hominum ministeria se honeste coluisse contendunt. Quamquam vellem prius paululum inquirere, quae sit ratio, quae prudentia, cum hominum felicitatem non possis ostendere, semper in bellicis cladibus et in sanguine civili vel hostili, tamen humano cum tenebroso timore et cruenta cupiditate versantium, ut vitrea laetitia comparetur fragiliter splendida, cui timeatur horribilius ne repente frangatur, de imperii latitudine ac magnitudine velle gloriari. Hoc ut facilius diiudicetur, non vanescamus inani ventositate iactati atque obtundamus intentionis aciem altisonis vocabulis rerum, cum audimus populos regna provincias; sed duos constituamus homines (nam singulus quisque homo, ut in sermone una littera, ita quasi elementum est civitatis et regni, quantalibet terrarum occupatione latissimi), quorum duorum hominum unum pauperem vel potius mediocrem, alium praedivitem cogitemus; sed divitem timoribus anxium, maeroribus tabescentem, cupiditate flagrantem, numquam securum, semper inquietum, perpetuis inimicitiarum contentionibus anhelantem, augentem sane his miseriis patrimonium suum in inmensum modum atque illis augmentis curas quoque amarissimas aggerantem; mediocrem vero illum re familiari parva atque succincta sibi sufficientem, carissimum suis, cum cognatis vicinis amicis dulcissima pace gaudentem, pietate religiosum, benignum mente, sanum corpore, vita parcum, moribus castum, conscientia securum. Nescio utrum quisquam ita desipiat, ut audeat dubitare quem praeferat. Ut ergo in his duobus hominibus, ita in duabus familiis, ita in duobus populis, ita in duobus regnis regula sequitur aequitatis, qua vigilanter adhibita si nostra intentio corrigatur, facillime videbimus ubi habitet vanitas et ubi felicitas. Quapropter si verus Deus colatur eique sacris veracibus et bonis moribus serviatur, utile est ut boni

---

3 uellem prius *L A*; pr. u. *C A rell.v* ‖ 6 tremore *A* ‖ 33 uerus deus *L A v* (*cf. 95, 8*); d. u. *C A rell.*

longe lateque diu regnent; neque hoc tam ipsis quam illis utile est, quibus regnant. Nam quantum ad ipsos pertinet, pietas et probitas eorum, quae magna Dei dona sunt, sufficit eis ad veram felicitatem, qua et ista vita bene agatur et postea percipiatur aeterna. In hac ergo terra regnum bonorum non tam illis praestatur quam rebus humanis; malorum vero regnum magis regnantibus nocet, qui suos animos vastant scelerum maiore licentia; his autem, qui eis serviendo subduntur, non nocet nisi propria iniquitas. Nam iustis quidquid malorum ab iniquis dominis inrogatur, non est poena criminis, sed virtutis examen. Proinde bonus etiamsi serviat, liber est; malus autem etiamsi regnet, servus est, nec unius hominis, sed, quod est gravius, tot dominorum, quot vitiorum. De quibus vitiis cum ageret scriptura divina: *A quo enim quis,* inquit, *devictus est, huic et servus addictus est.*

Caput IV.

Quam similia sint latrociniis regna absque iustitia.

Remota itaque iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia? quia et latrocinia quid sunt nisi parva regna? Manus et ipsa hominum est, imperio principis regitur, pacto societatis astringitur, placiti lege praeda dividitur. Hoc malum si in tantum perditorum hominum accessibus crescit, ut et loca teneat sedes constituat, civitates occupet populos subiuget, evidentius regni nomen adsumit, quod ei iam in manifesto confert non dempta cupiditas, sed addita inpunitas. Eleganter enim et veraciter Alexandro illi Magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam cum idem rex hominem interrogaret, quid ei videretur,

16) 2. Petr. 2, 19.

3 dona dei *Av* ‖ 10 propr. in. *LA*; in. pr. *CA rell.v* ‖ 13 nec un. hom. (*LA*?) *A*$^{\neg 2}$*v*; nec un. nec hom. *CKF*$^{-1}$*de* ‖ 20 et latr. *mss*; et ipsa latr. *v* ‖ 26 demta (dempta) *mss (cf. 157, 12; 186, 27)*; adempta *v* ‖ 29 interrogaret *LAp*; interrogasset *CA rell.v*

ut mare haberet infestum, ille libera contumacia: Quod tibi, inquit, ut orbem terrarum; sed quia ⟨id⟩ ego exiguo navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, imperator.

Caput V.

De fugitivis gladiatoribus, quorum potentia similis fuerit regiae dignitati.

Proinde omitto quaerere quales Romulus congregaverit, quoniam multum eis consultum est, ut ex illa vita dato sibi consortio civitatis poenas debitas cogitare desisterent, quarum metus eos in maiora facinora propellebat, ut deinceps pacatiores essent rebus humanis. Hoc dico, quod ipsum Romanum imperium iam magnum multis gentibus subiugatis ceterisque terribile acerbe sensit, graviter timuit, non parvo negotio devitandae ingentis cladis oppressit, quando paucissimi gladiatores in Campania de ludo fugientes magnum exercitum compararunt, tres duces habuerunt, Italiam latissime et crudelissime vastaverunt. Dicant, quis istos deus adiuverit, ut ex parvo et contemptibili latrocinio pervenirent ad regnum tantis iam Romanis viribus arcibusque metuendum. An quia non diu fuerunt, ideo divinitus negabuntur adiuti? Quasi vero ipsa cuiuslibet hominis vita diuturna est. Isto ergo pacto neminem dii adiuvant ad regnandum, quoniam singuli quique cito moriuntur, nec beneficium deputandum est, quod exiguo tempore in unoquoque homine ac per hoc singillatim utique in omnibus vice vaporis evanescit. Quid enim interest eorum, qui sub Romulo deos coluerunt et olim sunt mortui, quod post eorum mortem Romanum tantum crevit imperium, cum illi apud inferos causas suas agant? utrum bonas an malas, ad rem praesentem non pertinet. Hoc autem de omnibus intellegendum est, qui

2) Cic. de rep. 3, 14.

1 hab. inf.] infestare (t supra) C^1; infestare (v supra) haberet C^2 ‖ 2 ego (id supra) *L*; ego id A^1p; ego// (id supra) A^2; id ego *CA rell. v*; id *suspectum, cf. 61,27; 90, 18; 95,3; 129, 16* ‖ 6 dignitati *Cpq*; dignitatis *v*

per ipsum imperium (quamvis decedentibus succedentibusque mortalibus in longa spatia protendatur) paucis diebus vitae suae cursim raptimque transierunt, actuum suorum sarcinas baiulantes. Sin vero etiam ipsa brevissimi temporis beneficia deorum adiutorio tribuenda sunt, non parum adiuti sunt illi gladiatores: servilis condicionis vincla ruperunt, fugerunt, evaserunt, exercitum magnum et fortissimum collegerunt, oboedientes regum suorum consiliis et iussis multum Romanae celsitudini metuendi et aliquot Romanis imperatoribus insuperabiles multa ceperunt, potiti sunt victoriis plurimis, usi voluptatibus quibus voluerunt, quod suggessit libido fecerunt, postremo donec vincerentur, quod difficillime factum est, sublimes regnantesque vixerunt. Sed ad maiora veniamus.

Caput VI.

De cupiditate Nini regis, qui ut latius dominaretur primus intulit bella finitimis.

Iustinus, qui Graecam vel potius peregrinam Trogum Pompeium secutus non Latine tantum, sicut ille, verum etiam breviter scripsit historiam, opus librorum suorum sic incipit: „Principio rerum gentium nationumque imperium penes reges erat, quos ad fastigium huius maiestatis non ambitio popularis, sed spectata inter bonos moderatio provehebat. Populi nullis legibus tenebantur <arbitria principum pro legibus erant>. Fines imperii tueri magis quam proferre mos erat, intra suam cuique patriam regna finiebantur. Primus omnium Ninus rex Assyriorum veterem et quasi avitum gentibus morem nova imperii cupiditate mutavit. Hic primus intulit bella finitimis et rudes adhuc ad resistendum populos ad terminos usque Libyae perdomuit.“ Et paulo post: „Ninus, inquit, magnitudinem quaesitae dominationis continua possessione

6 gladiatores: seruilis *Hoffm. sec. codd. L A C*[1] *F b*[1] *p*; glad. qui seru. *C*[2] (qui *in marg.*) *A rell.*; gladiatores, qui serv. *v* ‖ 25 arbitria — erant *q*[1] *ed. princ. v*; *om. mss rell. et ed. Arg.*

firmavit. Domitis igitur proximis cum accessione virium fortior ad alios transiret et proxima quaeque victoria instrumentum sequentis esset, totius Orientis populos subegit.“ Qualibet autem fide rerum vel iste vel Trogus scripserit (nam quaedam illos fuisse mentitos aliae fideliores litterae ostendunt), constat tamen et inter alios scriptores regnum Assyriorum a Nino rege fuisse longe lateque porrectum. Tam diu autem perseveravit, ut Romanum nondum sit eius aetatis. Nam sicut scribunt, qui chronicam historiam persecuti sunt, mille ducentos et quadraginta annos ab anno primo, quo Ninus regnare coepit, permansit hoc regnum, donec transferretur ad Medos. Inferre autem bella finitimis et in cetera inde procedere ac populos sibi non molestos sola regni cupiditate conterere et subdere, quid aliud quam grande latrocinium nominandum est?

Caput VII.

An regna terrena inter profectus suos atque defectus deorum ⟨vel⟩ iuventur vel deserantur auxilio.

Si nullo deorum adiutorio tam magnum hoc regnum et prolixum fuit, quare diis Romanis tribuitur Romanum regnum locis amplum temporibusque diuturnum? Quaecumque enim causa est illa, eadem est etiam ista. Si autem et illud deorum adiutorio tribuendum esse contendunt, quaero quorum. Non enim aliae gentes, quas Ninus domuit et subegit, alios tunc colebant deos. Aut si proprios habuerunt Assyrii, quasi peritiores fabros imperii construendi atque servandi, numquidnam mortui sunt, quando et ipsi imperium perdiderunt, aut mercede non sibi reddita vel alia maiore promissa ad Medos transire maluerunt, atque inde rursus ad Persas Cyro invitante et aliquid commodius pollicente? Quae gens non angustis

2 et *LC sup. lin.* ‖ 19 iuuentur *Cp*; uel iuu. *qv* ‖ 24 et *sup. lin. L*; *om. A*

Orientis finibus post Alexandri Macedonis regnum magnum locis, sed brevissimum tempore in suo regno adhuc usque perdurat. Hoc si ita est, aut infideles dii sunt, qui suos deserunt et ad hostes transeunt (quod nec homo fecit Camillus, quando victor et expugnator adversissimae civitatis Romam, cui vicerat, sensit ingratam, quam tamen postea oblitus iniuriae, memor patriae a Gallis iterum liberavit), aut non ita fortes sunt, ut deos esse fortes decet, qui possunt humanis vel consiliis vel viribus vinci; aut si, cum inter se belligerant, non dii ab hominibus, sed dii ab aliis diis forte vincuntur, qui sunt quarumque proprii civitatum: habent ergo et ipsi inter se inimicitias, quas pro sua quisque parte suscipiunt. Non itaque deos suos debuit colere civitas magis quam alios, a quibus adiuvarentur sui. Postremo quoquo modo se habeat deorum iste vel transitus vel fuga, vel migratio vel in pugna defectio, nondum illis temporibus atque in illis terrarum partibus Christi nomen fuerat praedicatum, quando illa regna per ingentes bellicas clades amissa atque translata sunt. Nam si post mille ducentos et quod excurrit annos, quando regnum Assyriis ablatum est, — si iam ibi Christiana religio aliud regnum praedicaret aeternum et deorum falsorum cultus sacrilegos inhiberet: quid aliud illius gentis vani homines dicerent, nisi regnum, quod tam diu conservatum est, nulla alia causa nisi suis religionibus desertis et illa recepta perire potuisse? In qua voce vanitatis, quae poterat esse, isti adtendant speculum suum, et similia conqueri, si ullus in eis pudor est, erubescant. Quamquam Romanum imperium adflictum est potius quam mutatum, quod et aliis ante Christi nomen temporibus ei contigit et ab illa est adflictione recreatum, quod nec istis temporibus desperandum est. Quis enim de hac re novit voluntatem Dei?

---

13 utique *C* ‖ 16 imigratio C^1; emigr. $\Lambda^2 C^2$ *A K* ¬ *a b d e* ‖ 19 clad. bell. *L Λ* ‖ 20 si *om.* *Λp*; nam ////ost *(quattuor litteris resciss.)* *L* ‖ 21 si iam *L Λ Ap* (*cf.* cum *339, 5; 7*); iam *C F* ¬ *rell.v*

Caput VIII.

Quorum deorum praesidio putent Romani imperium suum auctum atque servatum, cum singulis vix singularum rerum tuitionem committendam esse crediderint.

Deinde quaeramus, si placet, ex tanta deorum turba, quam Romani colebant, quem potissimum vel quos deos credant illud imperium dilatasse atque servasse. Neque enim in hoc tam praeclaro opere et tantae plenissimo dignitatis audent aliquas partes deae Cluacinae tribuere aut Volupiae, quae a voluptate appellata est, aut Lubentinae, cui nomen est a libidine, aut Vaticano, qui infantum vagitibus praesidet, aut Cuninae, quae cunas eorum administrat. Quando autem possunt uno loco libri huius commemorari omnia nomina deorum et dearum, quae illi grandibus voluminibus vix comprehendere potuerunt singulis rebus propria dispertientes officia numinum? Nec agrorum munus uni alicui deo committendum arbitrati sunt, sed rura deae Rusinae, iuga montium deo Iugatino; collibus deam Collatinam, vallibus Valloniam praefecerunt. Nec saltem potuerunt unam Segetiam talem invenire, cui semel segetes commendarent, sed sata frumenta, quamdiu sub terra essent, praepositam voluerunt habere deam Seiam; cum vero iam essent super terram et segetem facerent, deam Segetiam; frumentis vero collectis atque reconditis, ut tuto servarentur, deam Tutilinam praeposuerunt. Cui non sufficere videretur illa Segetia, quamdiu seges ab initiis herbidis usque ad aristas aridas perveniret? Non tamen satis fuit hominibus deorum multitudinem amantibus, ut anima misera daemoniorum turbae prostitueretur, unius Dei veri castum dedignata complexum. Praefecerunt ergo Proserpinam frumentis germinantibus, geniculis nodisque culmorum deum Nodutum, involumentis folliculorum deam

9 cloac. $A^2 A^2$*abpqv* (*sed cf. 173, 22*) ‖ 10 luuent. ***LA***¬; lud. ***C***; lib. *dep*^{2}*q* ‖ 14 et *mss plerr. ed. Arg.*; aut *q ed. princ. v* ‖ 25 tullin. ***C***^{1}; tutelin. *A*; tutilen. *q* ‖ 32 nodot. ***C***^{2}*Kb*^{2}*e*; nodat. *Faq*

Volutinam; cum folliculi patescunt, ut spica exeat, deam Patelanam, cum segetes novis aristis aequantur, quia veteres aequare hostire dixerunt, deam Hostilinam; florentibus frumentis deam Floram, lactescentibus deum Lacturnum, maturescentibus deam Matutam; cum runcantur, id est a terra auferuntur, deam Runcinam. Nec omnia commemoro, quia me piget quod illos non pudet. Haec autem paucissima ideo dixi, ut intellegeretur nullo modo eos dicere audere ista numina imperium constituisse auxisse conservasse Romanum, quae ita suis quaeque adhibebantur officiis, ut nihil universum uni alicui crederetur. Quando ergo Segetia curaret imperium, cui curam gerere simul et segetibus et arboribus non licebat? Quando de armis Cunina cogitaret, cuius praepositura parvulorum cunas non permittebatur excedere? Quando Nodutus adiuvaret in bello, qui nec ad folliculum spicae, sed tantum ad nodum geniculi pertinebat? Unum quisque domui suae ponit ostiarium, et quia homo est, omnino sufficit: tres deos isti posuerunt, Forculum foribus, Cardeam cardini, Limentinum limini. Ita non poterat Forculus simul et cardinem limenque servare.

Caput IX.

An imperii Romani amplitudo et diuturnitas Iovi fuerit adscribenda, quem summum deum cultores ipsius opinantur.

Omissa igitur ista turba minutorum deorum vel aliquantum intermissa officium maiorum deorum debemus inquirere, quo Roma tam magna facta est, ut tam diu tot gentibus imperaret. Nimirum ergo Iovis hoc opus est. Ipsum enim deorum omnium dearumque regem volunt:

---

2 patelin. *L*¹*a*; patelen. *c* ‖ 3 hostire .. hostilinam *A* (hostinam), *pv*; ostire .. ostilin. *LACKF*⌐ *rell.* ‖ 15 nodut. *A*⌐*v*; no-dus (tu above) *C*; nodat. *F*; nodot. *LAK rell.* ‖ 17 unus *CA*²*K*⌐*a*²*b*²*e* | domi *CA*¹*Fb*¹*d* ‖ 19 carneam *K*¹*F*⌐¹*b*¹; cardineam ⌐² ‖ 30 reg. esse vol. *v*

hoc eius indicat sceptrum, hoc in alto colle Capitolium. De isto deo quamvis a poeta dictum convenientissime praedicant:

Iovis omnia plena.

Hunc Varro credit etiam ab his coli, qui unum Deum solum sine simulacro colunt, sed alio nomine nuncupari. Quod si ita est, cur tam male tractatus est Romae, sicut quidem et in ceteris gentibus, ut ei fieret simulacrum? Quod ipsi etiam Varroni ita displicet, ut, cum tantae civitatis perversa consuetudine premeretur, nequaquam tamen dicere et scribere dubitaret, quod hi, qui populis instituerunt simulacra, et metum dempserunt et errorem addiderunt.

Caput X.

Quas opiniones secuti sint, qui diversos deos diversis mundi partibus praefecerunt.

Cur illi etiam Iuno uxor adiungitur, quae dicatur „soror et coniux"? Quia Iovem, inquiunt, in aethere accipimus, in aere Iunonem, et haec duo elementa coniuncta sunt, alterum superius, alterum inferius. Non est ergo ille, de quo dictum est „Iovis omnia plena", si aliquam partem implet et Iuno. An uterque utrumque implet, et ambo isti coniuges et in duobus istis elementis et in singulis simul sunt? Cur ergo aether datur Iovi, aer Iunoni? Postremo ipsi duo satis essent: quid est quod mare Neptuno tribuitur, terra Plutoni? Et ne ipsi quoque sine coniugibus remanerent, additur Neptuno Salacia, Plutoni Proserpina. Nam sicut inferiorem caeli partem, id est aerem, inquiunt, Iuno tenet, ita inferiorem maris Salacia et terrae inferiorem Proserpina. Quaerunt quem ad modum sarciant fabulas, nec inveniunt. Si enim haec ita

4) Verg. Ecl. 3, 60. 18) Aen. 1, 46; cf. Serv. in hunc locum.

17 etiam illi *A F* ‖ 18 coniunx K^2 ‖ 21 si] sed *A*

essent, tria potius elementa mundi esse, non quattuor, eorum veteres proderent, ut singula deorum coniugia dividerentur singulis elementis. Nunc vero omni modo adfirmaverunt aliud esse aetherem, aliud aerem. Aqua vero sive superior sive inferior utique aqua est; puta quia dissimilis: numquid in tantum ut aqua non sit? Et inferior terra quid aliud potest esse quam terra quantalibet diversitate distincta? Deinde ecce iam totus in his quattuor vel tribus elementis corporeus completus est mundus: Minerva ubi erit? quid tenebit? quid implebit? Simul enim cum his in Capitolio constituta est, cum ista filia non sit amborum. Aut si aetheris partem superiorem Minervam tenere dicunt et hac occasione fingere poetas quod de Iovis capite nata sit: cur non ergo ipsa potius deorum regina deputatur, quod sit Iove superior? An quia indignum erat praeponere patri filiam? Cur non de Iove ipso erga Saturnum iustitia ista servata est? An quia victus est? Ergo pugnarunt? Absit, inquiunt; fabularum est ista garrulitas. Ecce fabulis non credatur et de diis meliora sentiantur: cur ergo non data est patri Iovis, etsi non sublimior, aequalis certe sedes honoris? Quia Saturnus, inquiunt, temporis longitudo est. Tempus ergo colunt, qui Saturnum colunt, et rex deorum Iuppiter insinuatur natus ex tempore. Quid enim indignum dicitur, cum Iuppiter et Iuno nati dicuntur ex tempore, si caelum est ille et illa terra, cum facta sint ūtique caelum et terra? nam hoc quoque in libris suis habent eorum docti atque sapientes. Neque de figmentis poeticis, sed de philosophorum libris a Vergilio dictum est:

> Tum pater omnipotens fecundis imbribus aether
> Coniugis in gremium laetae descendit,

id est in gremium telluris aut terrae; quia et hic aliquas differentias volunt esse atque in ipsa terra aliud Terram,

31) Georg. 2, 325 sq.

8 in sing. *L A*; *cf. Phil. Rundsch. a. 1900 p. 296 sqq.* ‖ 23 ergo *L*¹*p*; igitur ergo *A*; igitur *rell. v* ‖ 31 laet. grem. *Cv*; gr. late *d*

aliud Tellurem, aliud Tellumonem putant, et hos omnes deos habent suis nominibus appellatos, suis officiis distinctos, suis aris sacrisque veneratos. Eandem terram etiam matrem deum vocant, ut iam poetae tolerabiliora confingant, si secundum istorum non poeticos, sed sacrorum libros non solum Iuno, „soror et coniux“, sed etiam mater est Iovis. Eandem terram Cererem, eandem etiam Vestam volunt, cum tamen saepius Vestam non nisi ignem esse perhibeant pertinentem ad focos, sine quibus civitas esse non potest, et ideo illi virgines solere servire, quod sicut ex virgine, ita nihil ex igne nascatur. Quam totam vanitatem aboleri et extingui utique ab illo oportuit, qui est natus ex virgine. Quis enim ferat, quod, cum tantum honoris et quasi castitatis igni tribuerint, aliquando Vestam non erubescunt etiam Venerem dicere, ut vanescat in ancillis eius honorata virginitas? Si enim Vesta Venus est, quo modo ei rite virgines a Veneris operibus abstinendo servierunt? An Veneres duae sunt, una virgo, altera mulier? An potius tres, una virginum, quae etiam Vesta est, alia coniugatarum, alia meretricum? Cui etiam Phoenices donum dabant de prostitutione filiarum, antequam eas iungerent viris. Quae illarum est matrona Vulcani? Non utique virgo, quoniam habet maritum. Absit autem ut meretrix, ne filio Iunonis et cooperario Minervae facere videamur iniuriam. Ergo haec ad coniugatas intellegitur pertinere: sed eam nolumus imitentur in eo quod fecit illa cum Marte. Rursus, inquiunt, ad fabulas redis. Quae ista iustitia est, nobis suscensere, quod talia dicimus de diis eorum, et sibi non suscensere, qui haec in theatris libentissime spectant crimina deorum suorum? Et (quod esset incredibile, nisi contestatissime probaretur) haec ipsa theatrica crimina deorum in honorem instituta sunt eorundem deorum.

---

4 deorum FK^2¬ $abep^2v$ ‖ 6 coniunx Ca^2e ‖ 17 ueneris $L\Lambda^1$ Apq; ueneriis Λ^2CKF¬ $abde$; Venereis v ‖ 30 expectant AKF ¬ e ‖ 31 contestant. A; constant. $L\Lambda^1C^2KF$ ‖ 32 deor. suorum v

Caput XI.

De multis diis, quos doctiores paganorum unum eundemque Iovem esse defendunt.

Quodlibet igitur physicis rationibus et disputationibus adserant: modo sit Iuppiter corporei huius mundi animus, qui universam istam molem ex quattuor vel quot eis placet elementis constructam atque compactam implet et movet, modo inde suas partes sorori et fratribus cedat; modo sit aether, ut aerem Iunonem subterfusam desuper amplectatur, modo totum simul cum aere sit ipse caelum, terram vero tamquam coniugem eandemque matrem (quia hoc in divinis turpe non est) fecundis imbribus et seminibus fetet; modo autem (ne sit necesse per cuncta discurrere) deus unus, de quo multi a poeta nobilissimo dictum putant:

deum namque ire per omnes
Terrasque tractusque maris caelumque profundum;

ipse in aethere sit Iuppiter, ipse in aere Iuno, ipse in mari Neptunus, in inferioribus etiam maris ipse Salacia, in terra Pluto, in terra inferiore Proserpina, in focis domesticis Vesta, in fabrorum fornace Vulcanus, in sideribus sol et luna et stellae, in divinantibus Apollo, in merce Mercurius, in Iano initiator, in Termino terminator, Saturnus in tempore, Mars et Bellona in bellis, Liber in vineis, Ceres in frumentis, Diana in silvis, Minerva in ingeniis; ipse sit postremo etiam in illa turba quasi plebeiorum deorum; ipse praesit nomine Liberi virorum seminibus et nomine Liberae feminarum, ipse sit Diespater, qui partum perducat ad diem; ipse sit dea Mena, quam praefecerunt menstruis feminarum, ipse Lucina, quae a parturientibus invocetur; ipse opem ferat nascentibus excipiendo

16) Verg. Georg. 4, 221 sq.

2 doctiores *C*; doctores *pqv* ‖ 4 quotl. *L Hoffm.*; Quotquot libet a^2v ‖ 6 quod $A^1CAF\neg^1de$ ‖ 9 supterf. *C*; superf. LA^1 ‖ 27 dispater LAb^2e; dies pater $C^{corr.}Kv$; diis pater $C^1F\neg b^1d$; diespiter Aa^2pq; dispit. a^1

eos sinu terrae et vocetur Opis, ipse in vagitu os aperiat et vocetur deus Vaticanus; ipse levet de terra et vocetur dea Levana, ipse cunas tueatur et vocetur dea Cunina; non sit alius, sed ipse in illis deabus, quae fata nascentibus canunt et vocantur Carmentes, praesit fortuitis voceturque Fortuna; in diva Rumina mammam parvulo inmulgeat, quia rumam dixerunt veteres mammam, in diva Potina potionem ministret, in diva Educa escam praebeat; de pavore infantum Paventia nuncupetur, de spe, quae venit, Venilia, de voluptate Volupia, de actu Agenoria; de stimulis, quibus ad nimium actum homo inpellitur, dea Stimula nominetur; Strenia dea sit strenuum faciendo, Numeria, quae numerare doceat, Camena, quae canere; ipse sit et deus Consus praebendo consilia et dea Sentia sententias inspirando; ipse dea Iuventas, quae post praetextam excipiat iuvenalis aetatis exordia, ipse sit et Fortuna barbata, quae adultos barba induat (quos honorare noluerunt, ut hoc qualecumque numen saltem masculum deum vel a barba Barbatum, sicut a nodis Nodutum, vel certe non Fortunam, sed quia barbas habet Fortunium nominarent); ipse in Iugatino deo coniuges iungat, et cum virgini uxori zona solvitur, ipse invocetur et dea Virginiensis vocetur; ipse sit Mutunus vel Tutunus, qui est apud Graecos Priapus: si non pudet, haec omnia quae dixi et quaecumque non dixi (non enim omnia dicenda arbitratus sum), hi omnes dii deaeque sit unus Iuppiter, sive sint, ut quidam volunt, omnia ista partes eius sive virtutes eius, sicut eis videtur, quibus eum placet esse mundi animum, quae sententia velut magnorum multumque doctorum est. Haec si ita sunt (quod quale sit, nondum interim quaero), quid perderent, si unum Deum colerent prudentiore compendio? Quid enim eius contemneretur, cum ipse coleretur? Si autem metuendum fuit, ne praetermissae sive neglectae partes eius irascerentur: non ergo, ut volunt, velut unius

3 dea cunina *CAKeqv*; dea *om.* *LAFabdp* ‖ 15 iuuenta *A*¬*a* ‖ 19 nodot. *LACabdep*; nodat. *q* ‖ 22 uirginensis *LAA*¬*p* (*cf.* *264, 22; 33*) ‖ 30 sunt *mss plerr.*; sint *av*

animantis haec tota vita est, quae omnes continet deos, quasi suas virtutes vel membra vel partes; sed suam quaeque pars habet vitam a ceteris separatam, si praeter alteram irasci altera potest, et alia placari, alia concitari. Si autem dicitur omnes simul, id est totum ipsum Iovem, potuisse offendi, si partes eius non etiam singillatim minutatimque colerentur, stulte dicitur. Nulla quippe illarum praetermitteretur, cum ipse unus, qui haberet omnia, coleretur. Nam ut alia omittam, quae sunt innumerabilia, cum dicunt omnia sidera partes Iovis esse et omnia vivere atque rationales animas habere, et ideo sine controversia deos esse, non vident quam multos non colant, quam multis aedes non construant, aras non statuant, quas tamen paucissimis siderum statuendas esse putaverunt et singillatim sacrificandum. Si igitur irascuntur, qui non singillatim coluntur, non metuunt paucis placatis toto caelo irato vivere? Si autem stellas omnes ideo colunt, quia in Iove sunt quem colunt, isto compendio possent in illo uno omnibus supplicare (sic enim nemo irasceretur, cum in illo uno nemo contemneretur) potius quam cultis quibusdam iusta irascendi causa illis, qui praetermissi essent, multo numerosioribus praeberetur, praesertim cum eis de superna sede fulgentibus turpi nuditate distentus praeponeretur Priapus.

Caput XII.

De opinione eorum, qui Deum animam mundi et mundum corpus Dei esse putaverunt.

Quid? illud nonne debet movere acutos homines vel qualescumque homines (non enim ad hoc ingenii opus est excellentia), ut deposito studio contentionis adtendant, si mundi animus Deus est eique animo mundus ut corpus est, ut sit unum animal constans ex animo et cor-

7 earum *v* ‖ 8 habet *Cv* ‖ 20 *post* uno *ed. princ. aliaeque vett. edd. addunt*: omnibus supplicaretur, *quae desunt in mss et in ed. Arg.*; *verum restituit ed. Ben.* ‖ 24 et priap. *A*[2]¬*e*; ut pr. *F*

pore, atque iste Deus est sinu quodam naturae in se ipso continens omnia, ut ex ipsius anima, qua vivificatur tota ista moles, vitae atque animae cunctorum viventium pro cuiusque nascendi sorte sumantur, nihil omnino remanere, quod non sit pars Dei. Quod si ita est, quis non videat quanta impietas et inreligiositas consequatur, ut, quod calcaverit quisque, partem Dei calcet, et in omni animante occidendo pars Dei trucidetur? Nolo omnia dicere, quae possunt occurrere cogitantibus, dici autem sine verecundia non possunt.

Caput XIII.

De his, qui sola rationalia animantia partes esse unius Dei asserunt.

Si antem sola animalia rationalia, sicut sunt homines, partes Dei esse contendunt: non video quidem, si totus mundus est Deus, quo modo bestias ab eius partibus separent; sed obluctari quid opus est? De ipso rationali animante, id est homine, quid infelicius credi potest, quam Dei partem vapulare, cum puer vapulat? Iam vero partes Dei fieri lascivas, iniquas, impias atque omnino damnabiles quis ferre possit, nisi qui prorsus insanit? Postremo quid irascitur eis, a quibus non colitur, cum a suis partibus non colatur? Restat ergo ut dicant omnes deos suas habere vitas, sibi quemque vivere, nullum eorum esse partem cuiusquam, sed omnes colendos, qui cognosci et coli possunt, quia tam multi sunt, ut omnes non possint. Quorum Iuppiter quia rex praesidet, ipsum credo ab eis putari regnum constituisse vel auxisse Romanum. Nam si hoc ipse non fecit, quem alium deum opus tam magnum potuisse adgredi credant, cum omnes occupati sint officiis et operibus propriis, nec alter inruat in alterius? A rege igitur deorum regnum hominum potuit propagari et augeri.

4 nascendi *mss (praet. q) ed. Arg*; nascentis *q ed. princ. v* ‖ 16 deus est *LA* ‖ 30 occupati sint] *inde in L lacuna est usque ad p. 174, 29* (iuuentas) *pertinens*

Caput XIV.

Augmenta regnorum Iovi incongruenter adscribi, cum, si Victoria ut volunt dea est, ipsa huic negotio sola sufficeret.

Hic primum quaero, cur non etiam ipsum regnum aliquis deus est? Cur enim non ita sit, si Victoria dea est? Aut quid ipso Iove in hac causa opus est, si Victoria faveat sitque propitia et semper eat ad illos, quos vult esse victores? Hac dea favente et propitia, etiam Iove vacante vel aliud agente, quae gentes non subditae remanerent? quae regna non cederent? An forte displicet bonis iniquissima inprobitate pugnare et finitimos quietos nullamque iniuriam facientes ad dilatandum regnum bello spontaneo provocare? Plane si ita sentiunt approbo et laudo.

Caput XV.

An congruat bonis latius velle regnare.

Videant ergo ne forte non pertineat ad viros bonos gaudere de regni latitudine. Iniquitas enim eorum, cum quibus iusta bella gesta sunt, regnum adiuvit ut cresceret, quod utique parvum esset, si quies et iustitia finitimorum contra se bellum geri nulla provocaret iniuria ac sic felicioribus rebus humanis omnia regna parva essent concordi vicinitate laetantia et ita essent in mundo regna plurima gentium, ut sunt in urbe domus plurimae civium. Proinde belligerare et perdomitis gentibus dilatare regnum malis videtur felicitas, bonis necessitas. Sed quia peius esset, ut iniuriosi iustioribus dominarentur, ideo non incongrue dicitur etiam ista felicitas. Sed procul dubio felicitas maior est vicinum bonum habere concordem quam vicinum malum subiugare bellantem. Mala vota sunt optare habere quem oderis vel quem timeas, ut possit esse quem vincas. Si ergo iusta gerendo bella, non im-

2 inconuenienter *p* || 9 et] uel *A* || 32 possis habere quem *C*

pia, non iniqua, Romani imperium tam magnum adquirere potuerunt, numquid tamquam aliqua dea colenda est eis etiam iniquitas aliena? Multum enim ad istam latitudinem imperii eam cooperatam videmus, quae faciebat iniuriosos, ut essent cum quibus iusta bella gererentur et augeretur imperium. Cur autem et iniquitas dea non sit vel externarum gentium, si Pavor et Pallor et Febris dii Romani esse meruerunt? His igitur duabus, id est aliena iniquitate et dea Victoria, dum bellorum causas iniquitas excitat, Victoria eadem bella feliciter terminat, etiam feriato Iove crevit imperium. Quas enim hic partes Iuppiter haberet, cum ea, quae possent beneficia eius putari, dii habentur, dii vocantur, dii coluntur, ipsi pro suis partibus invocantur? Haberet hic autem etiam ille aliquam partem, si Regnum etiam ipse appellaretur, sicut appellatur illa Victoria. Aut si regnum munus est Iovis, cur non et victoria munus eius habeatur? Quod profecto haberetur, si non lapis in Capitolio, sed verus rex regum et dominus dominantium cognosceretur atque coleretur.

Caput XVI.

Quid fuerit quod Romani omnibus rebus et omnibus motibus deos singulos deputantes aedem Quietis extra portas esse voluerunt.

Miror autem plurimum, quod, cum deos singulos singulis rebus et paene singulis motibus adtribuerent, vocaverunt deam Agenoriam, quae ad agendum excitaret, deam Stimulam, quae ad agendum ultra modum stimularet, deam Murciam, quae praeter modum non moveret ac faceret hominem, ut ait Pomponius, murcidum, id est nimis desidiosum et inactuosum, deam Streniam, quae faceret strenuum, his omnibus diis et deabus publica sacra facere susceperunt, Quietem vero appellantes, quae fa-

18) Apoc. 19, 16.

14 haberet etiam ille hic *A*; hab. autem hic etiam ille *v*

ceret quietum, cum aedem haberet extra portam Collinam, publice illam suscipere noluerunt. Utrum indicium fuit animi inquieti, an potius ita significatum est, qui illam turbam colere perseveraret non plane deorum, sed daemoniorum, eum quietem habere non posse? ad quam vocat verus medicus dicens: *Discite a me, quoniam mitis sum et humilis corde, et invenietis requiem animabus vestris.*

Caput XVII.

An, si Iovis summa potestas est, etiam Victoria dea debuerit existimari.

An forte dicunt, quod deam Victoriam Iuppiter mittat atque illa tamquam regi deorum obtemperans ad quos iusserit veniat et in eorum parte considat? Hoc vere dicitur non de illo Iove, quem deorum regem pro sua opinione confingunt, sed de illo vero rege saeculorum, quod mittat non Victoriam, quae nulla substantia est, sed angelum suum et faciat vincere quem voluerit; cuius consilium occultum esse potest, iniquum non potest. Nam si victoria dea est, cur non deus est et triumphus, et victoriae iungitur vel maritus vel frater vel filius? Talia quippe isti de diis opinati sunt, qualia si poetae fingerent atque a nobis exagitarentur, responderent isti ridenda esse figmenta poetarum, non veris adtribuenda numinibus; et tamen se ipsi non ridebant, cum talia deliramenta non apud poetas legebant, sed in templis colebant. Iovem igitur de omnibus rogarent, ei uni tantummodo supplicarent. Non enim, quo misisset Victoriam, si dea est et sub illo rege est, posset ei audere resistere et suam potius facere voluntatem.

7) Mt. 11, 29.

3 an] etiam *C* ‖ 6 quia *aqv* ‖ 10 aestim. *Cqv*; dea extimari debuit *p* ‖ 13 partem *CA* ‖ 15 uero *om. C* ‖ 18 iniquum esse *A* ‖ 19 deus est] est *om.* A^1 ‖ 20 iungatur A^1 ‖ 24 uideb. *ACAF¬e*

Caput XVIII.

Felicitatem et Fortunam qui deas putant, qua ratione secernunt.

Quid, quod et Felicitas dea est? Aedem accepit, aram meruit, sacra congrua persoluta sunt. Ipsa ergo sola coleretur. Ubi enim ipsa esset, quid boni non esset? Sed quid sibi vult, quod et Fortuna dea putatur et colitur? An aliud est felicitas, aliud fortuna? Quia fortuna potest esse et mala; felicitas autem si mala fuerit, felicitas non erit. Certe omnes deos utriusque sexus (si et sexum habent) non nisi bonos existimare debemus. Hoc Plato dicit, hoc alii philosophi, hoc excellentes rei publicae populorumque rectores. Quo modo ergo dea Fortuna aliquando bona est, aliquando mala? An forte quando mala est, dea non est, sed in malignum daemonem repente convertitur? Quot sunt ergo deae istae? Profecto quotquot homines fortunati, hoc est bonae fortunae. Nam cum sint et alii plurimi simul, hoc est uno tempore, malae fortunae, numquid, si ipsa esset, simul et bona esset et mala; his aliud, illis aliud? An illa, quae dea est, semper est bona? Ipsa est ergo Felicitas: cur adhibentur diversa nomina? Sed hoc ferendum est; solet enim et una res duobus nominibus appellari. Quid diversae aedes, diversae arae, diversa sacra? Est causa, inquiunt, quia felicitas illa est, quam boni habent praecedentibus meritis; fortuna vero, quae dicitur bona, sine ullo examine meritorum fortuito accidit hominibus et bonis et malis, unde etiam Fortuna nominatur. Quo modo ergo bona est, quae sine ullo iudicio venit et ad bonos et ad malos? Ut quid autem colitur, quae ita caeca est passim in quoslibet incurrens, ut suos cultores plerumque praetereat et suis

---

3 *malim* secernant ‖ 5 congr. $ACA^1K^1Fab^1dp$; ei congr. $A^2K^2\neg b^2eqv$ ‖ 10 certe enim *K* ‖ 19 et mala esset et b *Cv* ‖ 20 illis] et his *C* ‖ 21 diuersa $ACAKF\neg depq$ *ed. princ.*; duo *v*; *utraque lectio in codd. ab* ‖ 22 sed et hoc $A\neg b^2e$ ‖ 27 fortuito *AKF*; fortuj^t^o *A*; fortuitu *dv* ‖ 29 et malos *A*

contemptoribus haereat? Aut si aliquid proficiunt cultores eius, ut ab illa videantur et amentur, iam merita sequitur, non fortuito venit. Ubi est definitio illa Fortunae? Ubi est quod a fortuitis etiam nomen accepit? Nihil enim prodest eam colere, si fortuna est. Si autem suos cultores discernit, ut prosit, fortuna non est. An et ipsam, quo voluerit, Iuppiter mittit? Colatur ergo ipse solus; non enim potest ei iubenti et eam quo voluerit mittenti Fortuna resistere. Aut certe istam mali colant, qui nolunt habere merita, quibus dea possit Felicitas invitari.

Caput XIX.

De Fortuna muliebri.

Tantum sane huic velut numini tribuunt, quam Fortunam vocant, ut simulacrum eius, quod a matronis dedicatum est et appellata est Fortuna muliebris, etiam locutum esse memoriae commendaverint atque dixisse non semel, sed iterum, quod eam rite matronae dedicaverint. Quod quidem si verum sit, mirari nos non oportet. Non enim malignis daemonibus etiam sic difficile est fallere, quorum artes atque versutias hinc potius isti advertere debuerunt, quod illa dea locuta est, quae fortuito accidit, non quae meritis venit. Fuit enim Fortuna loquax et muta Felicitas, ut quid aliud, nisi ut homines recte vivere non curarent conciliata sibi Fortuna, quae illos sine ullis bonis meritis faceret fortunatos? Et certe si Fortuna loquitur, non saltem muliebris, sed virilis potius loqueretur, ut non ipsae, quae simulacrum dedicaverunt, putarentur tantum miraculum muliebri loquacitate finxisse.

---

3 fortuito *ACAK*[1]*ade*; fortuitu *K*[2]*F*¬*bpqv* | est *mss*; est ergo *v* || 21 fortuitu ¬*bqv* || 25 meritis bon. *A* || 27 dedicauerint *A*

Caput XX.

De Virtute et Fide, quas pagani templis et sacris honoraverunt praetermittentes alia bona, quae similiter colenda fuerunt, si recte illis divinitas tribuebatur.

Virtutem quoque deam fecerunt; quae quidem si dea esset, multis fuerat praeferenda. Et nunc quia dea non est, sed donum Dei est, ipsa ab illo impetretur, a quo solo dari potest, et omnis falsorum deorum turba vanescet. Sed cur et Fides dea credita est et accepit etiam ipsa templum et altare? Quam quisquis prudenter agnoscit, habitaculum illi se ipsum facit. Unde autem sciunt illi quid sit fides, cuius primum et maximum officium est, ut in verum credatur Deum? Sed cur non suffecerat Virtus? Nonne ibi est et Fides? Quando quidem virtutem in quattuor species distribuendam esse viderunt, prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperantiam; et quoniam et istae singulae species suas habent, in partibus iustitiae fides est maximumque locum apud nos habet, quicumque scimus quid sit, quod *iustus ex fide vivit.* Sed illos miror adpetitores multitudinis deorum, si fides dea est, quare aliis tam multis deabus iniuriam fecerint praetermittendo eas, quibus similiter aedes et aras dedicare potuerunt? Cur temperantia dea esse non meruit, cum eius nomine nonnulli Romani principes non parvam gloriam compararint? Cur denique fortitudo dea non est, quae adfuit Mucio, cum dexteram porrexit in flammas; quae adfuit Curtio, cum se pro patria in abruptam terram praecipitem dedit; quae adfuit Decio patri et Decio filio, cum pro exercitu se voverunt? Si tamen his omnibus

19) Abac. 2, 4; Rom. 1, 17; Gal. 3, 11; Hebr. 10, 38.

4 fuerunt *pqv*; fuerint *C Hoffm.* | illis *Duebner*; aliis *Cpqv Hoffm.* || 8 uanescet *CK¹F²b¹pv*; uanescit *AA¹F¹a*; uanescat *A²K²¬b²eq* || 14 et uirtus *A Hoffm.* || 16 et *om.* *A¹b* || 17 et istae *ACAK¬a¹pq*; et *om.* *Fa²ev* | habent — fides *om.* *A¹* || 19 quid sit *om.* *C¹* || 23 cum eius] cuius *A*

vera inerat fortitudo, unde modo non agitur. Quare prudentia, quare sapientia nulla numinum loca meruerunt? An quia in nomine generali ipsius virtutis omnes coluntur? Sic ergo posset et unus Deus coli, cuius partes ceteri dii putantur. Sed in illa una virtute et fides est et pudicitia, quae tamen extra in aedibus propriis altaria meruerunt.

Caput XXI.

Quod unum non intellegentes Deum Virtute saltem et Felicitate debuerint esse contenti.

Has deas non veritas, sed vanitas facit; haec enim veri Dei munera sunt, non ipsae sunt deae. Verum tamen ubi est virtus et felicitas, quid aliud quaeritur? Quid ei sufficit, cui virtus felicitasque non sufficit? Omnia quippe agenda complectitur virtus, omnia optanda felicitas. Si Iuppiter, ut haec daret, ideo colebatur, quia, si bonum aliquid est latitudo regni atque diuturnitas, ad eandem pertinet felicitatem: cur non intellectum est dona Dei esse, non deas? Si autem putatae sunt deae, saltem alia tanta deorum turba non quaereretur. Consideratis enim officiis deorum dearumque omnium, quae sicut voluerunt pro sua opinatione finxerunt, inveniant si possunt aliquid, quod praestari ab aliquo deo possit homini habenti virtutem, habenti felicitatem. Quid doctrinae vel a Mercurio vel a Minerva petendum esset, cum virtus omnia secum haberet? Ars quippe ipsa bene recteque vivendi virtus a veteribus definita est. Unde ab eo, quod Graece ἀρετὴ dicitur virtus, nomen artis Latinos traduxisse putaverunt. Sed si virtus non nisi ad ingeniosum posset venire, quid opus erat deo Catio patre, qui catos, id est acutos faceret,

4 possit A^1A ‖ 5 ceteri deput. $A^1C^1A^1$; *cf. 19; 147, 13; 158, 15; 180, 29; 255, 25* | et *ante* fides *om.* A ‖ 9 *ut editur Cpq ed. princ., cf. 4; 173, 1;* Quod dona non intell. Dei *v*, *cf. 18; 172, 6* | virtutem *Cq* | et *om. Cq* ‖ 18 est *om.* A^1; intellegunt A^2 ‖ 19 non] quam A^1; *cf. 262, 32* ‖ 22 opinatione *CFabdepv* (*cf. 53, 11*); opinione *AAq* ‖ 28 traxisse A^1 ‖ 29 possit *AA*

cum hoc posset conferre felicitas? Ingeniosum quippe nasci felicitatis est, unde, etiamsi non potuit a nondum nato coli dea Felicitas, ut hoc ei conciliata donaret, conferret hoc parentibus eius cultoribus suis, ut eis ingeniosi filii nascerentur. Quid opus erat parturientibus invocare Lucinam, cum, si adesset Felicitas, non solum bene parerent, sed etiam bonos? Quid necesse erat Opi deae commendare nascentes, deo Vaticano vagientes, deae Cuninae iacentes, deae Ruminae sugentes, deo Statilino stantes, deae Adeonae adeuntes, Abeonae abeuntes; deae Menti, ut bonam haberent mentem, deo Volumno et deae Volumnae, ut bona vellent; diis nuptialibus, ut bene coniugarentur, diis agrestibus, ut fructus uberrimos caperent, et maxime ipsi divae Fructeseae; Marti et Bellonae, ut bene belligerarent, deae Victoriae, ut vincerent; deo Honori, ut honorarentur, deae Pecuniae, ut pecuniosi essent, deo Aesculano et filio eius Argentino, ut haberent aeream argenteamque pecuniam? Nam ideo patrem Argentini Aesculanum posuerunt, quia prius aerea pecunia in usu coepit esse, post argentea. Miror autem, quod Argentinus non genuit Aurinum, quia et aurea subsecuta est. Quem deum isti si haberent, sicut Saturno Iovem, ita et patri Argentino et avo Aesculano Aurinum praeponerent. Quid ergo erat necesse propter haec bona vel animi vel corporis vel externa tantam deorum turbam colere et invocare (quos neque omnes commemoravi, nec ipsi potuerunt omnibus bonis humanis minutatim singillatimque digestis deos minutos et singulos providere), cum posset magno facilique compendio una dea Felicitas cuncta conferre, nec solum ad bona capienda quisquam alius, sed neque ad depellenda mala quaereretur? Cur enim esset invocanda propter fessos diva Fessona, propter hostes depellendos diva Pellonia, propter aegros medicus vel Apollo vel Aesculapius vel ambo simul, quando esset grande periculum? Nec

11 uolumin. *A bis* ‖ 14 fructeseae *A² Cadpv*; fructesae *A*; fruges *F¬ ed. Arg.* ‖ 15 honorino *A ed. Arg.* ‖ 17, 18, 23 aescol. *C*; *sed cf. 181, 21* ‖ 32 fessonia *A A² K F¬ deqv* ‖ 33 aescol. *C¹ A*

deus Spiniensis, ut spinas ex agris eradicaret; nec dea Robigo, ut non accederet, rogaretur: una Felicitate praesente et tuente vel nulla mala exorerentur, vel facillime pellerentur. Postremo quoniam de duabus istis deabus Virtute et Felicitate tractamus: si felicitas virtutis est praemium, non dea, sed Dei donum est; si autem dea est, cur non dicatur et virtutem ipsa conferre, quando quidem etiam virtutem consequi felicitas magna est?

Caput XXII.

De scientia colendorum deorum, quam a se Varro gloriatur conlatam esse Romanis.

Quid est ergo, quod pro ingenti beneficio Varro iactat praestare se civibus suis, quia non solum commemorat deos, quos coli oporteat a Romanis, verum etiam dicit quid ad quemque pertineat? Quoniam nihil prodest, inquit, hominis alicuius medici nomen formamque nosse, et quod sit medicus ignorare: ita dicit nihil prodesse scire deum esse Aesculapium, si nescias eum valetudini opitulari atque ita ignores cur ei debeas supplicare. Hoc etiam alia similitudine adfirmat dicens, non modo bene vivere, sed vivere omnino neminem posse, si ignoret quisnam sit faber, quis pistor, quis tector, a quo quid utensile petere possit, quem adiutorem adsumere, quem ducem, quem doctorem; eo modo nulli dubium esse asserens ita esse utilem cognitionem deorum, si sciatur quam quisque deus vim et facultatem ac potestatem cuiusque rei habeat. „Ex eo enim poterimus, inquit, scire quem cuiusque causa deum invocare atque advocare debeamus, ne faciamus, ut mimi solent, et optemus a Libero aquam, a Lymphis vinum.“ Magna sane utilitas. Quis non huic gratias ageret,

1 spinensis A^1*Fa* ‖ 2 robigo C^1A^1*e*; rub. *A* C^2A^2 *rell.v* ‖ 3 exorerentur $A^1K^1b^1$; exhorer. *p*; exo$\overset{re}{r}$rentur C^1; exorir. A^2C^2*A* K^2*F*¬ *rell.v* ‖ 7 ipsam *Cabdqv* ‖ 15 ad quem A^1 (*cf. 22*); ad quemquam *A* ‖ 21 sed vivere *om.* C^1 *A* ‖ 23 ads. adi. *A* ‖ 27 inq. pot. *A* ‖ 28 *ut editur C*; adu. et inu. *A*; adu. atque inu. *AKF*¬*abdepqv*

si vera monstraret, et si unum verum Deum, a quo essent omnia bona, hominibus colendum doceret?

Caput XXIII.

De Felicitate, quam Romani, multorum veneratores deorum, diu non coluerunt honore divino, cum pro omnibus sola sufficeret.

Sed (unde nunc agitur) si libri et sacra eorum vera sunt et Felicitas dea est, cur non ipsa una quae coleretur constituta est, quae posset universa conferre et compendio facere felicem? Quis enim optat aliquid propter alind quam ut felix fiat? Cur denique tam sero huic tantae deae post tot Romanos principes Lucullus aedem constituit? Cur ipse Romulus felicem cupiens condere civitatem non huic templum potissimum struxit nec propter aliquid diis ceteris supplicavit, quando nihil deesset, si haec adesset? Nam et ipse nec prius rex, nec ut putant postea deus fieret, si hanc deam propitiam non haberet. Ut quid ergo constituit Romanis deos Ianum, Iovem, Martem, Picum, Faunum, Tiberinum, Herculem et si quos alios? Ut quid Titus Tatius addidit Saturnum, Opem, Solem, Lunam, Vulcanum, Lucem et quoscumque alios addidit, inter quos etiam deam Cluacinam, Felicitate neglecta? Ut quid Numa tot deos et tot deas sine ista? An eam forte in tanta turba videre non potuit? Hostilius certe rex deos et ipse novos Pavorem atque Pallorem propitiandos non introduceret, si deam istam nosset aut coleret. Praesente quippe Felicitate omnis pavor et pallor non propitiatus abscederet, sed pulsus aufugeret.

Deinde quid est hoc, quod iam Romanum imperium longe lateque crescebat, et adhuc nemo Felicitatem colebat? An ideo grandius imperium quam felicius fuit? Nam quo modo ibi esset vera felicitas, ubi vera non erat pie-

9 possit AA^1 ‖ 14 instruxit *AA*; *cf. 118, 12* ‖ 16 si] sic *Duebn. Migne* ‖ 22 cluac. *CKF* (*cf. 155, 9*); cloac. *AA¬apqv*; cluat. *d*; clueac. *e* ‖ 24 in tanta forte A^1 ‖ 29 iam *om.* A^1.

tas? Pietas est enim verax veri Dei cultus, non cultus falsorum tot deorum, quot daemoniorum. Sed et postea iam in deorum numerum Felicitate suscepta magna bellorum civilium infelicitas subsecuta est. An forte iuste est indignata Felicitas, quod et tam sero et non ad honorem, sed ad contumeliam potius invitata est, ut cum ea coleretur Priapus et Cluacina et Pavor et Pallor et Febris et cetera non numina colendorum, sed crimina colentium?

Ad extremum si cum turba indignissima tanta dea colenda visa est, cur non vel inlustrius ceteris colebatur? Quis enim ferat, quod neque inter deos Consentes, quos dicunt in consilium Iovis adhiberi, nec inter deos, quos selectos vocant, Felicitas constituta est? Templum aliquod ei fieret, quod et loci sublimitate et operis dignitate praemineret. Cur enim non aliquid melius quam ipsi Iovi? Nam quae etiam Iovi regnum nisi Felicitas dedit? si tamen cum regnaret felix fuit. Et potior est felicitas regno. Nemo enim dubitat facile inveniri hominem, qui se timeat fieri regem; nullus autem invenitur, qui se nolit esse felicem. Ipsi ergo dii si per auguria vel quolibet modo eos posse consuli putant, de hac re consulerentur, utrum vellent Felicitati loco cedere, si forte aliorum aedibus vel altaribus iam fuisset locus occupatus, ubi aedes maior atque sublimior Felicitati construeretur; etiam ipse Iuppiter cederet, ut ipsum verticem collis Capitolini Felicitas potius obtineret. Non enim quispiam resisteret Felicitati, nisi, quod fieri non potest, qui esse vellet infelix. Nullo modo omnino, si consuleretur, faceret Iuppiter, quod ei fecerunt tres dii, Mars, Terminus et Iuventas, qui maiori et regi suo nullo modo cedere loco voluerunt. Nam sicut habent eorum litterae, cum rex Tarquinius Capitolium fabricari vellet eumque locum, qui ei dignior aptiorque videbatur, ab diis aliis cerneret praeoccupatum, non audens aliquid contra eorum facere arbitrium et credens

5 fel. ind. *A* ‖ 7 coac. C^1; clociana *A* ‖ 13 electos *A* C^1 *A K F*¬ $a^1 b^1$*dep* ‖ 26 fel. res. *A* ‖ 27 uelit *A* ‖ 29 qui] *hinc redit L* ‖ 32

eos tanto numini suoque principi voluntate cessuros, quia multi erant illic, ubi Capitolium constitutum est, per augurium quaesivit, utrum concedere locum vellent Iovi; atque ipsi inde cedere omnes voluerunt praeter illos quos commemoravi, Martem, Terminum, Iuventatem; atque ideo Capitolium ita constructum est, ut etiam isti tres intus essent tam obscuris signis, ut hoc vix homines doctissimi scirent. Nullo modo igitur Felicitatem Iuppiter ipse contemneret, sicut a Termino, Marte, Iuventate contemptus est. Sed ipsi etiam, qui non cesserant Iovi, profecto cederent Felicitati, quae illis regem fecerat Iovem Aut si non cederent, non id contemptu eius facerent, sed quod in domo Felicitatis obscuri esse mallent quam sine illa in locis propriis eminere.

Ita dea Felicitate in loco amplissimo et celsissimo constituta discerent cives, unde omnis boni voti petendum esset auxilium, ac sic ipsa suadente natura aliorum deorum superflua multitudine derelicta coleretur una Felicitas, uni supplicaretur, unius templum frequentaretur a civibus qui felices esse vellent, quorum esset nemo qui nollet, atque ita ipsa a se ipsa peteretur, quae ab omnibus petebatur. Quis enim aliquid ab aliquo deo nisi felicitatem velit accipere vel quod ad felicitatem existimat pertinere? Proinde si felicitas habet in potestate cum quo homine sit (habet autem, si dea est): quae tandem stultitia est ab aliquo eam deo petere, quam possis a se ipsa impetrare? Hanc ergo deam super deos ceteros honorare etiam loci dignitate debuerunt. Sicut enim apud ipsos legitur, Romani veteres nescio quem Summanum, cui nocturna fulmina tribuebant, coluerunt magis quam Iovem, ad quem diurna fulmina pertinerent. Sed postquam Iovi templum insigne ac sublime constructum est, propter aedis dignitatem sic ad eum multitudo confluxit, ut vix inveniatur qui Summani nomen, quod audire iam non potest, se

---

fabricare *CA*[1]*adqv* ‖ 3 loco *L*[1]; *cf. 174, 22* ‖ 6 instructum *C*[1] ‖ 13 ut obsc. essent *A*; uel obsc. esse ¬*eq* ‖ 26 a se = *ab ea*

saltem legisse meminerit. Si autem felicitas dea non est, quoniam, quod verum est, munus est Dei: ille Deus quaeratur, qui eam dare possit, et falsorum deorum multitudo noxia relinquatur, quam stultorum hominum multitudo vana sectatur, Dei dona deos sibi faciens et ipsum, cuius ea dona sunt, obstinatione superbae voluntatis offendens. Sic enim carere non potest infelicitate, qui tamquam deam felicitatem colit et Deum datorem felicitatis relinquit, sicut carere non potest fame, qui panem pictum lingit et ab homine, qui verum habet, non petit.

Caput XXIV.

Qua ratione defendant pagani, quod inter deos colant ipsa dona divina.

Libet autem eorum considerare rationes. Usque adeone, inquiunt, maiores nostros insipientes fuisse credendum est, ut haec nescirent munera divina esse, non deos? Sed quoniam sciebant nemini talia nisi aliquo deo largiente concedi, quorum deorum nomina non inveniebant, earum rerum nominibus appellabant deos, quas ab eis sentiebant dari, aliqua vocabula inde flectentes, sicut a bello Bellonam nuncupaverunt, non Bellum; sicut a cunis Cuninam, non Cunam; sicut a segetibus Segetiam, non Segetem, ⟨sicut⟩ a pomis Pomonam, non Pomum; sicut a bubus Bubonam, non Bovem: aut certe nulla vocabuli declinatione sicut res ipsae nominantur, ut Pecunia dicta est dea, quae dat pecuniam, non omnino pecunia dea ipsa putata est; ita Virtus, quae dat virtutem, Honor, qui honorem, Concordia, quae concordiam, Victoria, quae dat victoriam. Ita, inquiunt, cum Felicitas dea dicitur, non ipsa quae datur, sed numen illud adtenditur a quo felicitas datur.

---

6 ea *om.* C^1 ‖ 23 a pom. *LAAKFbep*; sicut a p. *C rell. v*

Caput XXV.

De uno tantum colendo Deo, qui licet nomine ignoretur, tamen felicitatis dator esse sentitur.

Ista nobis reddita ratione multo facilius eis, quorum cor non nimis obduruit, persuadebimus fortasse quod volumus. Si enim iam humana infirmitas sensit non nisi ab aliquo deo dari posse felicitatem, et hoc senserunt homines, qui tam multos colebant deos, in quibus et ipsum eorum regem Iovem: quia nomen eius, a quo daretur felicitas, ignorabant, ideo ipsius rei nomine, quam credebant ab illo dari, eum appellare voluerunt, satis ergo indicarunt nec ab ipso Iove dari posse felicitatem, quem iam colebant, sed utique ab illo, quem nomine ipsius felicitatis colendum esse censebant. Confirmo prorsus a quodam deo, quem nesciebant, eos credidisse dari felicitatem: ipse ergo quaeratur, ipse colatur, et sufficit. Repudietur strepitus innumerabilium daemoniorum; illi non sufficiat hic deus, cui non sufficit munus eius. Illi, inquam, non sufficiat ad colendum Deus dator felicitatis, cui non sufficit ad accipiendum ipsa felicitas. Cui autem sufficit (non enim habet homo quid amplius optare debeat), serviat uni Deo datori felicitatis. Non est ipse, quem nominant Iovem. Nam si eum datorem felicitatis agnoscerent, non utique alium vel aliam, a qua daretur felicitas, nomine ipsius felicitatis inquirerent, neque ipsum Iovem cum tantis iniuriis colendum putarent. Iste alienarum dicitur adulter uxorum, iste pueri pulchri inpudicus amator et raptor.

---

10 ideo *mss ed. Arg. v* (*cf. 115, 24; II 401, 20*); et ideo *ed. princ. aliaeque* ‖ 11 appellare *LAKF abdepqv*; appellari *AC*¬ ‖ 12 indicarunt *a, ut conieceram coll. 185, 30; 407, 26; II 110, 3;* indicant *q ed. princ.*; iudicarunt *LAC rell. v* ‖ 27 adulter *mss plerr. ed. Arg. v*; adultor *d*; adulterator *ed. princ. aliaeque*

Caput XXVI.

De ludis scaenicis, quos sibi dii celebrari a suis cultoribus exegerunt.

Sed „fingebat haec Homerus, ait Tullius, et humana ad deos transferebat: divina mallem ad nos.“ Merito displicuit viro gravi divinorum criminum poeta confictor. Cur ergo ludi scaenici, ubi haec dictitantur cantitantur actitantur, deorum honoribus exhibentur, inter res divinas a doctissimis conscribuntur? Hic exclamet Cicero non contra figmenta poetarum, sed contra instituta maiorum, an exclamarent et illi: Quid nos fecimus! Ipsi dii ista suis honoribus exhibenda flagitaverunt, atrociter imperarunt, cladem nisi fieret praenuntiarunt, quia neglectum est aliquid, severissime vindicarunt, quia id quod neglectum fuerat factum est, placatos se esse monstrarunt. Inter eorum commemoratur virtutes et miranda facta quod dicam. Tito Latinio rustico Romano patri familias dictum est in somnis, in senatum nuntiaret, ut ludi Romani instaurarentur, quod primo eorum die in quodam scelerato, qui populo spectante ad supplicium duci iussus est, numinibus videlicet ex ludis hilaritatem quaerentibus triste displicuisset imperium. Cum ergo ille qui somnio commonitus erat postero die iussa facere non ausus esset, secunda nocte hoc idem rursus severius imperatum est: amisit filium, quia non fecit. Tertia nocte dictum est homini, quod maior ei poena, si non faceret, inmineret. Cum etiam sic non auderet, in morbum incidit acrem et horribilem. Tum vero ex amicorum sententia ad magistratus rem detulit atque in lectica allatus est in senatum expositoque somnio recepta continuo valetudine pedibus

4) Cic. Tusc. 1, 26. 17) Cic. Divin. 1, 26; Liv. 2, 36.

---

11 an *mss (cf. 351, 28)*; an non *qv* ‖ 13 praenuntiauerunt *A* ‖ 15 monstrauerunt *A* ‖ 17 latino *CAF¬q*

suis sanus abscessit. Tanto stupefactus miraculo senatus quadruplicata pecunia ludos censuit instaurari. Quis non videat, qui sanum sapit, subditos homines malignis daemonibus, a quorum dominatione non liberat nisi gratia Dei per Iesum Christum dominum nostrum, vi compulsos esse exhibere talibus diis, quae recto consilio poterant turpia iudicari? In illis certe ludis poetica numinum crimina frequentantur, qui ludi cogentibus numinibus iussu senatus instaurabantur. In illis ludis corruptorem pudicitiae Iovem turpissimi histriones cantabant agebant placebant. Si illud fingebatur, ille irasceretur; si autem suis criminibus etiam fictis delectabatur, quando coleretur, nisi diabolo serviretur? Itane iste Romanum conderet dilataret conservaret imperium, quovis Romano, cui talia displicebant, homine abiectior? Iste daret felicitatem, qui tam infeliciter colebatur, et nisi ita coleretur, infelicius irascebatur?

Caput XXVII.

De tribus generibus deorum, de quibus Scaevola pontifex disputavit.

Relatum est in litteras doctissimum pontificem Scaevolam disputasse tria genera tradita deorum: unum a poetis, alterum a philosophis, tertium a principibus civitatis. Primum genus nugatorium dicit esse, quod multa de diis fingantur indigna; secundum non congruere civitatibus, quod habeat aliqua supervacua, aliqua etiam quae obsit populis nosse. De supervacuis non magna causa est; solet enim et a iuris peritis dici: Superflua non nocent. Quae sunt autem illa, quae prolata in multitudinem nocent? „Haec, inquit, non esse deos Herculem, Aesculapium, Castorem, Pollucem; proditur enim ab doctis, quod homines fuerint et humana condicione defecerint.“ Quid

10 placabant $A^2 \neg a^1 e^2$ ‖ 13 diabulo *C*; sub diabulo *A* ‖ 16 ita *om.* *C* ‖ 19 de *ante* quibus *om.* *C* ‖ 21 litteris $A^2 A^2 a b^2 e$ ‖ 31 ab *A (cf. 174, 33; 180, 19; 348, 15; II 279, 30); om.* L^1; a *rell. v*

aliud? „Quod eorum qui sint dii non habeant civitates vera simulacra, quod verus Deus nec sexum habeat nec aetatem nec definita corporis membra.“ Haec pontifex nosse populos non vult; nam falsa esse non putat. Expedire igitur existimat falli in religione civitates. Quod dicere etiam in libris rerum divinarum Varro ipse non dubitat. Praeclara religio, quo confugiat liberandus infirmus, et cum veritatem qua liberetur inquirat, credatur ei expedire quod fallitur. Poeticum sane deorum genus cur Scaevola respuat, eisdem litteris non tacetur: quia sic videlicet deos deformant, ut nec bonis hominibus comparentur, cum alium faciant furari, alium adulterare, sic item aliquid aliter turpiter atque inepte dicere ac facere; tres inter se deas certasse de praemio pulchritudinis, victas duas a Venere Troiam evertisse; Iovem ipsum converti in bovem aut cygnum, ut cum aliqua concumbat; deam homini nubere, Saturnum liberos devorare: nihil denique posse confingi miraculorum atque vitiorum, quod non ibi reperiatur atque ab deorum natura longe absit. O Scaevola pontifex maxime, ludos tolle, si potes; praecipe populis, ne tales honores diis inmortalibus deferant, ubi crimina deorum libeat mirari et quae fieri possunt placeat imitari. Si autem tibi responderit populus: Vos nobis importastis ista pontifices: deos ipsos roga, quibus instigantibus ista iussistis, ne talia sibi iubeant exhiberi. Quae si mala sunt et propterea nullo modo de deorum maiestate credenda, maior est deorum iniuria, de quibus inpune finguntur. Sed non te audiunt, daemones sunt, prava docent, turpibus gaudent: non solum non deputant iniuriam, si de illis ista fingantur, sed eam potius iniuriam ferre non possunt, si per eorum sollemnia non agantur. Iam vero si adversus eos Iovem interpelles, maxime ob eam causam, quia eius plura crimina ludis scaenicis actitantur: nonne etiamsi Deum Iovem nuncupatis, a quo

12 faciant *LAp*; -unt *rell. v* | adulterari $C^1A^2\neg^1p^1$ ‖ 13 ac] aut *Aq* ‖ 19 ab eorum A^1; a deorum $A^2A\neg e$ ‖ 23 respondeat *A*; -det *a* ‖ 29 non *ante* deputant *om.* L^1C^1 ‖ 33 plurima *A*

regitur totus atque administratur hic mundus, eo illi fit a vobis maxima iniuria, quod eum cum istis colendum putatis eorumque regem esse perhibetis?

Caput XXVIII.

An ad obtinendum dilatandumque regnum profuerit Romanis cultus deorum.

Nullo igitur modo dii tales, qui talibus placantur vel potius accusantur honoribus, ut maius sit crimen quod eis falsis oblectantur, quam si de illis vera dicerentur, Romanum imperium augere et conservare potuissent. Hoc enim si possent, Graecis potius donum tam grande conferrent, qui eos in huiusce modi rebus divinis, hoc est ludis scaenicis, honorabilius digniusque coluerunt, quando et a morsibus poetarum, quibus deos dilacerari videbant, se non subtraxerunt, dando eis licentiam male tractandi homines quos liberet, et ipsos scaenicos non turpes iudicaverunt, sed dignos etiam praeclaris honoribus habuerunt. Sicut autem potuerunt auream pecuniam habere Romani, quamvis deum Aurinum non colerent: sic et argenteam habere potuerunt et aeream, si nec Argentinum nec eius patrem colerent Aesculanum, et sic omnia quae retexere piget. Sic ergo et regnum invito quidem Deo vero nullo modo habere possent; diis vero istis falsis et multis ignoratis sive contemptis atque illo uno cognito et fide sincera ac moribus culto et melius hic regnum haberent, quantumcumque haberent, et post haec acciperent sempiternum, sive hic haberent sive non haberent.

Caput XXIX.

De falsitate auspicii, quo Romani regni fortitudo et stabilitas visa est indicari.

Nam illud quale est quod pulcherrimum auspicium fuisse dixerunt, quod paulo ante commemoravi, Martem

21 aescul. *mss omnes; cf. 171, 17.*

et Terminum et Iuventatem nec Iovi regi deorum loco cedere voluisse? Sic enim, inquiunt, significatum est, Martiam gentem, id est Romanam, nemini locum quem teneret daturam, Romanos quoque terminos propter deum Terminum neminem commoturum, iuventutem etiam Romanam propter deam Iuventatem nemini esse cessuram. Videant ergo quo modo habeant istum regem deorum suorum et datorem regni sui, ut eum auspicia ista pro adversario ponerent, cui non cedere pulchrum esset. Quamquam haec si vera sunt, non habent omnino quid timeant. Non enim confessuri sunt, quod dii cesserint Christo, qui Iovi cedere noluerunt; salvis quippe imperii finibus Christo cedere potuerunt et de sedibus locorum et maxime de corde credentium. Sed antequam Christus venisset in carne, antequam denique ista scriberentur, quae de libris eorum proferimus, sed tamen postea quam factum est sub rege Tarquinio illud auspicium, aliquotiens Romanus exercitus fusus est, hoc est versus in fugam, falsumque ostendit auspicium, quo Iuventas illa non cesserat Iovi, et gens Martia superantibus atque inrumpentibus Gallis in ipsa Urbe contrita est, et termini imperii deficientibus multis ad Hannibalem civitatibus in angustum fuerant coartati. Ita evacuata est pulchritudo auspiciorum, remansit contra Iovem contumacia, non deorum, sed daemoniorum. Aliud est enim non cessisse, aliud unde cesseras redisse. Quamquam et postea in orientalibus partibus Hadriani voluntate mutati sunt termini imperii Romani. Ille namque tres provincias nobiles, Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam, Persarum concessit imperio, ut deus ille Terminus, qui Romanos terminos secundum istos tuebatur et per illud pulcherrimum auspicium loco non cesserat Iovi, plus Hadrianum regem hominum quam regem deorum timuisse videatur. Receptis quoque alio tempore provinciis memoratis nostra paene memoria retrorsus Terminus

8 eum *radendo in* ei *mutatum* ***C***; ei ***A***[2]***F***¬*e* ‖ 14 uenisset ***L***[2]***ACAKF***¬*abdep*; ueniret ***L***[1]*qv*

cessit, quando Iulianus deorum illorum oraculis deditus inmoderato ausu naves iussit incendi, quibus alimonia portabatur; qua exercitus destitutus mox etiam ipso hostili vulnere extincto in tantam est redactus inopiam, ut inde nullus evaderet undique hostibus incursantibus militem imperatoris morte turbatum, nisi placito pacis illic imperii fines constituerentur, ubi hodieque persistunt, non quidem tanto detrimento, quantum concesserat Hadrianus, sed media tamen compositione defixi. Vano igitur augurio deus Terminus non cessit Iovi, qui cessit Hadriani voluntati, cessit etiam Iuliani temeritati et Ioviani necessitati. Viderunt haec intellegentiores gravioresque Romani; sed contra consuetudinem civitatis, quae daemonicis ritibus fuerat obligata, parum valebant, quia et ipsi, etiamsi illa vana esse sentiebant, naturae tamen rerum sub unius veri Dei regimine atque imperio constitutae religiosum cultum, qui Deo debetur, exhibendum putabant, *servientes,* ut ait apostolus, *creaturae potius quam creatori, qui est benedictus in saecula.* Huius Dei veri erat auxilium necessarium, a quo mitterentur sancti viri et veraciter pii, qui pro vera religione morerentur, ut falsae a viventibus tollerentur.

Caput XXX.

Qualia de diis gentium etiam cultores eorum se sentire fateantur.

Cicero augur inridet auguria et inridet homines corvi et corniculae vocibus vitae consilia moderantes. Sed iste Academicus, qui omnia esse contendit incerta, indignus est qui habeat ullam in his rebus auctoritatem. Disputat apud eum Q. Lucilius Balbus in secundo de

19) Rom. 1, 25. 26) Divin. 2, 37 (78).

5 militem . . turbatum *L A C¹ K¹ b d e p v*; milite . . turbato *C² A K² F a q ed. princ. Arg.* ‖ 13 daemoniacis *v* ‖ 20 a quo] ut *A* ‖ 26 inridet auguria et inridet *L A¹ p Hoffm.*; inr. aug. et reprehendit *A² C rell. v; cf. 184, 31; 185, 8* ‖ 30 quintus *mss*

deorum natura libro, et cum ipse superstitiones ex natura rerum velut physicas et philosophicas inserat, indignatur tamen institutioni simulacrorum et opinionibus fabulosis ita loquens: „Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis ratio sit tracta ad commenticios et fictos deos? Quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles. Et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cognationes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae. Nam et perturbatis animis inducuntur; accepimus enim deorum cupiditates aegritudines iracundias. Nec vero, ut fabulae ferunt, dii bellis proeliisque caruerunt; nec solum, ut apud Homerum, cum duos exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam (ut cum Titanis aut cum Gigantibus) sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime et plena sunt vanitatis summaeque levitatis.“ Ecce interim quae confitentur qui defendunt deos gentium. Deinde cum haec ad superstitionem pertinere dicat, ad religionem vero, quae ipse secundum Stoicos videtur docere: „non enim philosophi solum, inquit, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt; nam qui totos dies precabantur, inquit, et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati.“ Quis non intellegat eum conari, dum consuetudinem civitatis timet, religionem laudare maiorum eamque a superstitione velle seiungere, sed quo modo id possit non invenire? Si enim a maioribus illi sunt appellati superstitiosi, qui totos dies precabantur et immolabant, numquid et illi, qui instituerunt (quod iste reprehendit) deorum simulacra diversa aetate et veste distincta, deorum genera coniugia cognationes? Haec utique cum tamquam superstitiosa culpantur, inplicat

1) C. 28. 14) Il. 20, 67 sqq.

6 fi^{n}ctos *L*; finctos *A* ‖ 15 alia ex *Do.*[1,2] *perperam* ‖ 23 separauerant *L A*[1] *C*; separauerunt *rell. v Cic.*

ista culpa maiores talium simulacrorum institutores atque cultores; inplicat et ipsum, qui, quantolibet eloquio se in libertatem nitatur evolvere, necesse habebat ista venerari; nec quod in hac disputatione disertus insonat, muttire auderet in populi contione. Agamus itaque Christiani Domino Deo nostro gratias, non caelo et terrae, sicut iste disputat, sed ei qui fecit caelum et terram, qui has superstitiones, quas iste Balbus velut balbutiens vix reprehendit, per altissimam Christi humilitatem, per apostolorum praedicationem, per fidem martyrum pro veritate morientium et cum veritate viventium non solum in cordibus religiosis, verum etiam in aedibus superstitiosis libera suorum servitute subvertit.

Caput XXXI.

De opinionibus Varronis, qui reprobata persuasione populari, licet ad notitiam veri Dei non pervenerit, unum tamen Deum colendum esse censuerit.

Quid ipse Varro, quem dolemus in rebus divinis ludos scaenicos, quamvis non iudicio proprio, posuisse, cum ad deos colendos multis locis velut religiosus hortetur, nonne ita confitetur non se illa iudicio suo sequi, quae civitatem Romanam instituisse commemorat, ut, si eam civitatem novam constitueret, ex naturae potius formula deos nominaque eorum se fuisse dedicaturum non dubitet confiteri? Sed iam quoniam in vetere populo esset, acceptam ab antiquis nominum et cognominum historiam tenere, ut tradita est, debere se dicit, et ad eum finem illa scribere ac perscrutari, ut potius eos magis colere quam despicere vulgus velit. Quibus verbis homo acutissimus satis indicat non se aperire omnia, quae non sibi tantum contemptui essent, sed etiam ipsi vulgo despicienda viderentur, nisi tacerentur. Ego ista conicere

3 habebit $L^2 A^1$ || 24 eorum] deorum A || 26 numinum A

putari debui, nisi evidenter alio loco ipse diceret de religionibus loquens multa esse vera, quae non modo vulgo scire non sit utile, sed etiam, tametsi falsa sunt, aliter existimare populum expediat, et ideo Graecos teletas ac mysteria taciturnitate parietibusque clausisse. Hic certe totum consilium prodidit velut sapientium, per quos civitates et populi regerentur. Hac tamen fallacia miris modis maligni daemones delectantur, qui et deceptores et deceptos pariter possident, a quorum dominatione non liberat nisi gratia Dei per Iesum Christum dominum nostrum.

Dicit etiam idem auctor acutissimus atque doctissimus, quod hi soli ei videantur animadvertisse quid esset Deus, qui crediderunt eum esse animam motu ac ratione mundum gubernantem, ac per hoc, etsi nondum tenebat quod veritas habet (Deus enim verus non anima, sed animae quoque est effector et conditor), tamen si contra praeiudicia consuetudinis liber esse posset, unum Deum colendum fateretur atque suaderet, motu ac ratione mundum gubernantem, ut ea cum illo de hac re quaestio remaneret, quod eum diceret esse animam, non potius et animae creatorem. Dicit etiam antiquos Romanos plus annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse. „Quod si adhuc, inquit, mansisset, castius dii observarentur.“ Cui sententiae suae testem adhibet inter cetera etiam gentem Iudaeam; nec dubitat eum locum ita concludere, ut dicat, qui primi simulacra deorum populis posuerunt, eos civitatibus suis et metum dempsisse et errorem addidisse, prudenter existimans deos facile posse in simulacrorum stoliditate contemni. Quod vero non ait „errorem tradiderunt“, sed „addiderunt“: iam utique fuisse etiam sine simulacris vult intellegi errorem. Quapropter cum solos dicit animadvertisse quid esset Deus, qui eum crederent animam mundum gubernantem, castiusque existimat sine simulacris observari religionem, quis non videat

4 graecos TMITCTAC theletas *A* ‖ 7 miseris modis *A* ‖ 12 ei *om.* A^2A^1p | animum adu. LA^1; animo adu. *p*; *cf. 32*

quantum propinquaverit veritati? Si enim aliquid contra vetustatem tanti posset erroris, profecto et unum Deum, a quo mundum crederet gubernari, et sine simulacro colendum esse censeret; atque in tam proximo inventus facile fortasse de animae mutabilitate commoneretur, ut naturam potius incommutabilem, quae ipsam quoque animam condidisset, Deum verum esse sentiret. Haec cum ita sint, quaecumque tales viri in suis litteris multorum deorum ludibria posuerunt, confiteri ea potius occulta Dei voluntate compulsi sunt quam persuadere conati. Si qua igitur a nobis inde testimonia proferuntur, ad eos redarguendos proferuntur, qui nolunt advertere de quanta et quam maligna daemonum potestate nos liberet singulare sacrificium tam sancti sanguinis fusi et donum spiritus impertiti.

Caput XXXII.

Ob quam speciem utilitatis principes gentium apud subiectos sibi populos falsas religiones voluerunt permanere.

Dicit etiam de generationibus deorum magis ad poetas quam ad physicos fuisse populos inclinatos, et ideo et sexum et generationes deorum maiores suos, id est veteres credidisse Romanos et eorum constituisse coniugia. Quod utique non aliam ob causam factum videtur, nisi quia hominum velut prudentium et sapientium negotium fuit populum in religionibus fallere et in eo ipso non solum colere, sed imitari etiam daemones, quibus maxima est fallendi cupiditas. Sicut enim daemones nisi eos, quos fallendo deceperint, possidere non possunt, sic et homines principes, non sane iusti, sed daemonum similes, ea, quae vana esse noverant, religionis nomine populis tamquam vera suadebant, hoc modo eos civili societati velut aptius alligantes, quo similiter subditos possiderent.

18 uoluerint *iam prius conieceram*; noluerint *p* ‖ 33 aptius *LACKF*¬*ab*[1]*dp*; artius *Ab*[2]*eq ed. princ. Arg. v*

Quis autem infirmus et indoctus evaderet simul fallaces et principes civitatis et daemones?

Caput XXXIII.

Quod iudicio et potestate Dei veri omnium regum atque regnorum ordinata sint tempora.

Deus igitur ille felicitatis auctor et dator, quia solus est verus Deus, ipse dat regna terrena et bonis et malis, neque hoc temere et quasi fortuito, quia Deus est, non fortuna, sed pro rerum ordine ac temporum occulto nobis, notissimo sibi; cui tamen ordini temporum non subditus servit, sed eum ipse tamquam dominus regit moderatorque disponit: felicitatem vero non dat nisi bonis. Hanc enim possunt et non habere et habere servientes, possunt et non habere et habere regnantes; quae tamen plena in ea vita erit, ubi nemo iam serviet. Et ideo regna terrena et bonis ab illo dantur et malis, ne eius cultores adhuc in provectu animi parvuli haec ab eo munera quasi magnum aliquid concupiscant. Et hoc est sacramentum veteris testamenti, ubi occultum erat novum, quod illic promissa et dona terrena sunt, intellegentibus et tunc spiritalibus, quamvis nondum in manifestatione praedicantibus, et quae illis temporalibus rebus significaretur aeternitas, et in quibus Dei donis esset vera felicitas.

Caput XXXIV.

De regno Iudaeorum, quod ab uno et vero Deo institutum atque servatum est, donec in vera religione manserunt.

Itaque ut cognosceretur etiam illa terrena bona, quibus solis inhiant qui meliora cogitare non possunt, in ipsius unius Dei esse posita potestate, non in multorum

---

8 fortuitu ¬*ab*[2]*qv* ‖ 13 et habere *om.* *A*[1] ‖ 17 haec ab eo *om.* *C*[1] ‖ 29 cognosceretur *LACF*¬*dp*; cognoscerentur *Aabeqv*

falsorum, quos colendos Romani antea crediderunt, populum suum in Aegypto de paucissimis multiplicavit et inde signis mirabilibus liberavit. Nec Lucinam mulieres illae invocaverunt, quando earum partus, ut miris modis multiplicarentur et gens illa incredibiliter cresceret, ab Aegyptiorum persequentium et infantes omnes necare volentium manibus ⟨ipse liberavit,⟩ ipse servavit. Sine dea Rumina suxerunt, sine Cunina in cunis fuerunt, sine Educa et Potina escam potumque sumpserunt, sine tot diis puerilibus educati sunt, sine diis coniugalibus coniugati, sine cultu Priapi coniugibus mixti; sine invocatione Neptuni mare transeuntibus divisum patuit et sequentes eorum inimicos fluctibus in se redeuntibus obruit. Nec consecraverunt aliquam deam Manniam, quando de caelo manna sumpserunt; nec quando sitientibus aquam percussa petra profudit, Nymphas Lymphasque coluerunt. Sine insanis sacris Martis et Bellonae bella gesserunt, et sine victoria quidem non vicerunt, non eam tamen deam, sed Dei sui munus habuerunt. Sine Segetia segetes sine Bubona boves, mella sine Mellona poma sine Pomona, et prorsus omnia, pro quibus tantae falsorum deorum turbae Romani supplicandum putarunt, ab uno vero Deo multo felicius acceperunt. Et si non in eum peccassent, impia curiositate tamquam magicis artibus seducti ad alienos deos et ad idola defluendo, et postremo Christum occidendo: in eodem regno etsi non spatiosiore, tamen feliciore mansissent. Et nunc quod per omnes fere terras gentesque dispersi sunt, illius unius veri Dei providentia est, ut, quod deorum falsorum usquequaque simulacra arae, luci templa evertuntur et sacrificia prohibentur, de codicibus eorum probetur, quem ad modum hoc fuerit tanto ante prophetatum; ne forte, cum legeretur in nostris, a nobis putaretur esse confictum. Iam quod sequitur in volumine sequenti videndum est, et hic dandus huius prolixitati modus.

---

7 manibus *om. AF¬e ed. Arg.* | ipse lib. *om. mss plerr.*; man. i. lib. i. seru. *a² ed. princ. v* || 34 prolixitati *AK¹ Do.¹ (cf. II 255, 9 sq.*; *ad* huius *supple*: voluminis); prolixitatis *K² rell. (?) v*

LIBER V.

PRAEFATIO.

Quoniam constat omnium rerum optandarum plenitudinem esse felicitatem, quae non est dea, sed donum Dei, et ideo nullum deum colendum esse ab hominibus, nisi qui potest eos facere felices (unde si illa dea esset, sola colenda merito diceretur): iam consequenter videamus, qua causa Deus, qui potest et illa bona dare, quae habere possunt etiam non boni ac per hoc etiam non felices, Romanum imperium tam magnum tamque diuturnum esse voluerit. Quia enim hoc deorum falsorum illa quam colebant multitudo non fecit, et multa iam diximus, et ubi visum fuerit opportunum esse dicemus.

Caput I.

Causam Romani imperii omniumque regnorum nec fortuitam esse nec in stellarum positione consistere.

Causa ergo magnitudinis imperii Romani nec fortuita est nec fatalis secundum eorum sententiam sive opinionem, qui ea dicunt esse fortuita, quae vel nullas causas habent vel non ex aliquo rationabili ordine venientes, et ea fatalia, quae praeter Dei et hominum voluntatem cuiusdam ordinis necessitate contingunt. Prorsus divina providentia regna constituuntur humana. Quae si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei voluntatem vel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam corrigat. Cur enim non hoc primum dicit, quod postea dicturus est, cum ab illo quisquam quaesierit quid dixerit fatum? Nam id homines quando audiunt, usitata loquendi consuetudine non intellegunt nisi vim positionis siderum, qualis est quando quis nascitur sive concipitur; quod aliqui alienant a Dei voluntate, aliqui ex illa etiam hoc pen-

10 possunt habere *Cc*

dere confirmant. Sed illi, qui sine Dei voluntate decernere opinantur sidera quid agamus vel quid bonorum habeamus malorumve patiamur, ab auribus omnium repellendi sunt, non solum eorum qui veram religionem tenent sed et qui deorum qualiumcumque, licet falsorum, volunt esse cultores. Haec enim opinio quid agit aliud, nisi ut nullus omnino colatur aut rogetur Deus? Contra quos modo nobis disputatio non est instituta, sed contra hos qui pro defensione eorum, quos deos putant, Christianae religioni adversantur. Illi vero, qui positionem stellarum quodam modo decernentium qualis quisque sit et quid ei proveniat boni quidve mali accidat ex Dei voluntate suspendunt, si easdem stellas putant habere hanc potestatem traditam sibi a summa illius potestate, ut volentes ista decernant: magnam caelo faciunt iniuriam, in cuius velut clarissimo senatu ac splendidissima curia opinantur scelera facienda decerni, qualia si aliqua terrena civitas decrevisset, genere humano decernente fuerat evertenda. Quale deinde iudicium de hominum factis Deo relinquitur, quibus caelestis necessitas adhibetur, cum dominus ille sit et siderum et hominum? Aut si non dicunt stellas, accepta quidem potestate a summo Deo, arbitrio suo ista decernere, sed in talibus necessitatibus ingerendis illius omnino iussa complere: itane de ipso Deo sentiendum est, quod indignissimum visum est de stellarum voluntate sentire? Quod si dicuntur stellae significare potius ista quam facere, ut quasi locutio quaedam sit illa positio praedicens futura, non agens (non enim mediocriter doctorum hominum fuit ista sententia): non quidem ita solent loqui mathematici, ut verbi gratia dicant: „Mars ita positus homicidam significat“, sed: „homicidam facit“; verumtamen ut concedamus non eos ut debent loqui et a philosophis accipere oportere sermonis regulam ad ea praenuntianda, quae in siderum positione reperire se putant: quid fit, quod nihil

5 et *om.* ***L¹A¹CKFabdev*** ‖ 8 est non ***L¹A*** | eos ***b²qv*** ‖ 32 eos non ***C***; eos *sup. lin.* ***L*** ‖ 34 qui f. ***v*** | sit ⁊ ***ab²eq***; est ***p***

umquam dicere potuerunt, cur in vita geminorum, in actionibus, in eventis, in professionibus, artibus, honoribus ceterisque rebus ad humanam vitam pertinentibus atque in ipsa morte sit plerumque tanta diversitas, ut similiores eis sint, quantum ad haec adtinet, multi extranei quam ipsi inter se gemini perexiguo temporis intervallo in nascendo separati, in conceptu autem per unum concubitum uno etiam momento seminati?

Caput II.

De geminorum simili dissimilique valetudine.

Cicero dicit Hippocratem, nobilissimum medicum, scriptum reliquisse, quosdam fratres, cum simul aegrotare coepissent et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos suspicatum; quos Posidonius Stoicus, multum astrologiae deditus, eadem constitutione astrorum natos eademque conceptos solebat asserere. Ita quod medicus pertinere credebat ad simillimam temperiem valetudinis, hoc philosophus astrologus ad vim constitutionemque siderum, quae fuerat quo tempore concepti natique sunt. In hac causa multo est acceptabilior et de proximo credibilior coniectura medicinalis, quoniam parentes ut erant corpore adfecti, dum concumberent, ita primordia conceptorum adfici potuerunt, ut consecutis ex materno corpore prioribus incrementis paris valetudinis nascerentur; deinde in una domo eisdem alimentis nutriti, ubi aerem et loci positionem et vim aquarum plurimum valere ad corpus vel bene vel male accipiendum medicina testatur, eisdem etiam exercitationibus adsuefacti tam similia corpora gererent, ut etiam ad aegrotandum uno tempore eisdemque causis similiter moverentur. Constitutio-

11) De fato?

5 eis *om.* L^1 ‖ 11 hippocraten *C* ‖ 14 possid. *AKF*¬; *cf.* *193,13* ‖ 15 istoic. *L* A^1 ‖ 27 accip. *mss*; affic. *v* ‖ 30 eisdem *a v*

nem vero caeli ac siderum, quae fuit quando concepti sive nati sunt, velle trahere ad istam aegrotandi parilitatem, cum tam multa diversissimi generis diversissimorum effectuum et eventorum eodem tempore in unius regionis terra eidem caelo subdita potuerint concipi et nasci, nescio cuius sit insolentiae. Nos autem novimus geminos non solum actus et peregrinationes habere diversas, verum etiam dispares aegritudines perpeti. De qua re facillimam, quantum mihi videtur, rationem redderet Hippocrates, diversis alimentis et exercitationibus, quae non de corporis temperatione, sed de animi voluntate veniunt, dissimiles eis accidere potuisse valetudines. Porro autem Posidonius vel quilibet fatalium siderum assertor mirum si potest hic invenire quid dicat, si nolit imperitorum mentibus in eis quas nesciunt rebus inludere. Quod enim conantur efficere de intervallo exiguo temporis, quod inter se gemini dum nascerentur habuerunt, propter caeli particulam, ubi ponitur horae notatio, quem horoscopum vocant: aut non tantum valet, quanta invenitur in geminorum voluntatibus actibus moribus casibusque diversitas, aut plus etiam valet, quam est geminorum vel humilitas generis eadem vel nobilitas, cuius maximam diversitatem non nisi in hora, qua quisque nascitur, ponunt. Ac per hoc si tam celeriter alter post alterum nascitur, ut eadem pars horoscopi maneat, paria cuncta quaero, quae in nullis possunt geminis inveniri; si autem sequentis tarditas horoscopum mutat, parentes diversos quaero, quos gemini habere non possunt.

Caput III.

De argumento, quod ex rota figuli Nigidius mathematicus adsumpsit in quaestione geminorum.

Frustra itaque adfertur nobile illud commentum de figuli rota, quod respondisse ferunt Nigidium hac quae-

2 sunt siue nati *C* ‖ 4 effect. *LACAK*[1]*bdp* (= *actuum, operum*; *cf. 7; 20; 194, 25*); affect. *K*[2]*F*¬*aeqv* ‖ 13 possid. *LAAKF*¬*eq* | miror *Ad* ‖ 20 uolupt. *C* ‖ 23 ponit *LA*

stione turbatum, unde et Figulus appellatus est. Dum enim rotam figuli vi quanta potuit intorsisset, currente illa bis numero de atramento tamquam uno eius loco summa celeritate percussit; deinde inventa sunt signa, quae fixerat, desistente motu, non parvo intervallo in rotae illius extremitate distantia. „Sic, inquit, in tanta rapacitate caeli, etiamsi alter post alterum tanta celeritate nascatur, quanta rotam bis ipse percussi, in caeli spatio plurimum est: hinc sunt, inquit, quaecumque dissimillima perhibentur in moribus casibusque geminorum.“ Hoc figmentum fragilius est quam vasa, quae illa rotatione finguntur. Nam si tam multum in caelo interest, quod constellationibus conprehendi non potest, ut alteri geminorum hereditas obveniat, alteri non obveniat: cur audent ceteris, qui gemini non sunt, cum inspexerint eorum constellationes, talia pronuntiare, quae ad illud secretum pertinent, quod nemo potest conprehendere et momentis adnotare nascentium? Si autem propterea talia dicunt in aliorum genituris, quia haec ad productiora spatia temporum pertinent; momenta vero illa partium minutarum, quae inter se gemini possunt habere nascentes, rebus minimis tribuuntur, de qualibus mathematici non solent consuli (quis enim consulat quando sedeat, quando deambulet, quando vel quid prandeat?): numquid ista dicimus, quando in moribus operibus casibusque geminorum plurima plurimumque diversa monstramus?

Caput IV.

De Esau et Iacob geminis multum inter se morum et actionum qualitate disparibus.

Nati sunt duo gemini antiqua patrum memoria (ut de insignibus loquar) sic alter post alterum, ut posterior plantam prioris teneret. Tanta in eorum vita fuerunt

10 motibus *LAAKF*¬*de²p*; casibus motibusque *C*; *sed cf. 25; 193, 20* ‖ 16 praenuntiare *A*; *cf. 196, 14* ‖ 32 maioris *A*

moribusque diversa, tanta in actibus disparilitas, tanta in parentum amore dissimilitudo, ut etiam inimicos eos inter se faceret ipsa distantia. Numquid hoc dicitur, quia uno ambulante alius sedebat, et alio dormiente alius vigilabat, et alio loquente tacebat alius; quae pertinent ad illas minutias, quae non possunt ab eis conprehendi, qui constitutionem siderum, qua quisque nascitur, scribunt, unde mathematici consulantur? Unus duxit mercennariam servitutem, alius non servivit; unus a matre diligebatur, alius non diligebatur; unus honorem, qui magnus apud eos habebatur, amisit, alter indeptus est. Quid de uxoribus, quid de filiis, quid de rebus, quanta diversitas! Si ergo haec ad illas pertinent minutias temporum, quae inter se habent gemini, et constellationibus non adscribuntur: quare aliorum constellationibus inspectis ista dicuntur? Si autem ideo dicuntur, quia non ad minuta inconprehensibilia, sed ad temporum spatia pertinent, quae observari notarique possunt: quid hic agit rota illa figuli, nisi ut homines luteum cor habentes in gyrum mittantur, ne mathematicorum vaniloquia convincantur?

Caput V.

Quibus modis convincantur mathematici vanam scientiam profiteri.

Quid idem ipsi, quorum morbus quod eodem tempore gravior leviorque apparebat amborum, medicinaliter inspiciens Hippocrates geminos suspicatus est, nonne satis istos redarguunt, qui volunt sideribus dare, quod de corporum simili temperatione veniebat? Cur enim similiter eodemque tempore, non alter prior, alter posterior aegrotabant, sicut nati fuerant, quia utique simul nasci ambo non poterant? Aut si nihil momenti adtulit, ut diversis temporibus aegrotarent, quod diversis temporibus nati

3) Gen. 25, 24 sqq. Aug. doctr. Christ. 2, 22.

5 et *om. q ed. princ. Arg. v* || 11 ut *edit.* $CA^1KFabde^1v$; indept. e. alt. L^1A; alt. adept. e. $A^2\neg e^2pq$ || 24 morbus *Ap*; -bum *rell. v*

sunt: quare tempus in nascendo diversum ad aliarum rerum diversitates valere contendunt? Cur potuerunt diversis temporibus peregrinari, diversis temporibus ducere uxores, diversis temporibus filios procreare et multa alia, propterea quia diversis temporibus nati sunt, et non potuerunt eadem causa diversis etiam temporibus aegrotare? Si enim dispar nascendi hora mutavit horoscopum et disparilitatem intulit ceteris rebus: cur illud in aegritudinibus mansit, quod habebat in temporis aequalitate conceptus? Aut si fata valetudinis in conceptu sunt, aliarum vero rerum in ortu esse dicuntur, non deberent inspectis natalium constellationibus de valetudine aliquid dicere, quando eis inspicienda conceptionalis hora non datur. Si autem ideo praenuntiant aegritudines non inspecto conceptionis horoscopo, quia indicant eas momenta nascentium: quo modo dicerent cuilibet eorum geminorum ex nativitatis hora, quando aegrotaturus esset, cum et alter, qui non habebat eandem horam nativitatis, necesse haberet pariter aegrotare? Deinde quaero: si tanta distantia est temporis in nativitate geminorum, ut per hanc oporteat eis constellationes fieri diversas propter diversum horoscopum et ob hoc diversos omnes cardines, ubi tanta vis ponitur, ut hinc etiam diversa sint fata: unde hoc accidere potuit, cum eorum conceptus diversum tempus habere non possit? Aut si duorum uno momento temporis conceptorum potuerunt esse ad nascendum fata disparia, cur non et duorum uno momento temporis natorum possint esse ad vivendum atque moriendum fata disparia? Nam si unum momentum, quo ambo concepti sunt, non impedivit, ut alter prior, alter posterior nasceretur: cur, uno momento si duo nascantur, impedit aliquid, ut alter prior, alter posterior moriatur? Si conceptio momenti unius diversos casus in utero geminos habere permittit,

---

7 hora *scripsi*; ora *A* (*ut ibid. identid.* oroscop.; *cf.* *17 sq.; 193,18; 23; 197,6; 199,7; 10; progr. p. 4*); //hora *L* (*prima littera mutilata*); mora *rell. v* ‖ 31 nascuntur, impediat *v*

cur nativitas momenti unius non etiam quoslibet duos in terra diversos casus habere permittat, ac sic omnis huius artis vel potius vanitatis commenta tollantur? Quid est hoc, cur uno tempore, momento uno, sub una eademque caeli positione concepti diversa habent fata, quae illos perducant ad diversarum horarum nativitatem, et uno momento temporis sub una eademque caeli positione de duabus matribus duo pariter nati diversa fata habere non possint, quae illos perducant ad diversam vivendi vel moriendi necessitatem? An concepti nondum habent fata, quae nisi nascantur habere non poterunt? Quid est ergo quod dicunt, si hora conceptionalis inveniatur, multa ab istis dici posse divinius? Unde etiam illud a nonnullis praedicatur, quod quidam sapiens horam elegit, qua cum uxore concumberet, unde filium mirabilem gigneret. Unde postremo et hoc est, quod de illis pariter aegrotantibus geminis Posidonius magnus astrologus idemque philosophus respondebat, ideo fieri, quod eodem tempore fuissent nati eodemque concepti. Nam utique propter hoc addebat conceptionem, ne diceretur ei non ad liquidum eodem tempore potuisse nasci, quos constabat omnino eodem tempore fuisse conceptos; ut hoc, quod similiter simulque aegrotabant, non daret de proximo pari corporis temperamento, sed eandem quoque valetudinis parilitatem sidereis nexibus alligaret. Si igitur in conceptu tanta vis est ad aequalitatem fatorum, non debuerunt nascendo eadem fata mutari. Aut si propterea mutantur fata geminorum quia temporibus diversis nascuntur, cur non potius intellegamus iam fuisse mutata, ut diversis temporibus nascerentur? Itane non mutat fata nativitatis voluntas viventium, cum mutet fata conceptionis ordo nascentium?

---

2 omnia *Fav* ‖ 4 cur *mss plerr.*; quod *qv* ‖ 6 orarum *C* ‖ 9 possunt *F*¬ *qv* ‖ 13 diuinitus *ed. princ.*; diuinos *A*¬; diuinis $b^2 v$ ‖ 26 ad aeq.] *lacunam in L usque ad p. 199, 2* (ipsis quidem) *pertinentem folio singulari inserto in apographo ab alio demum scriba (= l) expletam monet Hoffm.*

Caput VI.

De geminis disparis sexus.

Quamquam et in ipsis geminorum conceptibus, ubi certe amborum eadem momenta sunt temporum, unde fit ut sub eadem constellatione fatali alter concipiatur masculus, altera femina? Novimus geminos diversi sexus, ambo adhuc vivunt, ambo aetate adhuc vigent; quorum cum sint inter se similes corporum species, quantum in diverso sexu potest, instituto tamen et proposito vitae ita sunt dispares, ut praeter actus, quos necesse est a virilibus distare femineos (quod ille in officio comitis militat et a sua domo paene semper peregrinatur, illa de solo patrio et de rure proprio non recedit), insuper (quod est incredibilius, si astralia fata credantur; non autem mirum, si voluntates hominum et Dei munera cogitentur) ille coniugatus, illa virgo sacra est; ille numerosam prolem genuit, illa nec nupsit. At enim plurimum vis horoscopi valet. Hoc quam nihil sit, iam satis disserui. Sed qualecumque sit, in ortu valere dicunt; numquid et in conceptu? ubi et unum concubitum esse manifestum est, et tanta naturae vis est, ut, cum conceperit femina, deinde alterum concipere omnino non possit; unde necesse est eadem esse in geminis momenta conceptus. An forte quia diverso horoscopo nati sunt, aut ille in masculum, dum nascerentur, aut illa in feminam commutata est? Cum igitur non usquequaque absurde dici posset ad solas corporum differentias adflatus quosdam valere sidereos, sicut in solaribus accessibus et decessibus videmus etiam ipsius anni tempora variari et lunaribus incrementis atque detrimentis augeri et minui quaedam genera rerum, sicut echinos et conchas et mirabiles aestus oceani; non autem et animi voluntates positionibus siderum subdi:

---

17 vis] ius *CA*[1]*Fd* ‖ 25 nasceretur *A*[1] ‖ 30 detrimentis ***C A K F***¬*la*[1]*bdepq ed. princ. Arg., cf. II 592,28*; ***Apul. Met. 11,1; Asclep. 3***; decrem. ***a***[2]***v*** ‖ 32 et *om.* *A*[1]

nunc isti, cum etiam nostros actus inde religare conantur, admonent ut quaeramus, unde ne in ipsis quidem corporibus eis possit ratio ista constare. Quid enim tam ad corpus pertinens quam corporis sexus? et tamen sub eadem positione siderum diversi sexus gemini concipi potuerunt. Unde quid insipientius dici aut credi potest, quam siderum positionem, quae ad horam conceptionis eadem ambobus fuit, facere non potuisse, ut, cum quo habebat eandem constellationem, sexum diversum a fratre non haberet; et positionem siderum, quae fuit ad horam nascentium, facere potuisse, ut ab eo tam multum virginali sanctitate distaret?

Caput VII.

De electione diei, quo uxor ducitur quove in agro aliquid plantatur aut seritur.

Iam illud quis ferat, quod in eligendis diebus nova quaedam suis actibus fata moliuntur? Non erat videlicet ille ita natus, ut haberet admirabilem filium, sed ita potius, ut contemptibilem gigneret, et ideo vir doctus elegit horam qua misceretur uxori. Fecit ergo fatum, quod non habebat, et ex ipsius facto coepit esse fatale, quod in eius nativitate non fuerat. O stultitiam singularem! Eligitur dies ut ducatur uxor; credo propterea, quia potest in diem non bonum, nisi eligatur, incurri et infeliciter duci. Ubi est ergo quod nascenti iam sidera decreverunt? An potest homo, quod ei iam constitutum est, diei electione mutare, et quod ipse in eligendo die constituerit, non poterit ab alia potestate mutari? Deinde si soli homines, non autem omnia quae sub caelo sunt, constellationibus subiacent, cur aliter eligunt dies accommodatos ponendis vitibus vel arboribus vel segetibus, alios dies pecoribus vel domandis vel admittendis maribus, qui-

7 oram *L*[1] ‖ 19 et *om. A*; *cf. 177, 10* ‖ 30 aliter *mss praet. q* (*cf. II 86, 3* quo pacto aliter); alios *q ed. princ. Arg. v*

bus equarum vel boum fetentur armenta, et cetera huius modi? Si autem propterea valent ad has res dies electi, quia terrenis omnibus corporibus sive animantibus secundum diversitates temporalium momentorum siderum positio dominatur: considerent quam innumerabilia sub uno temporis puncto vel nascantur vel oriantur vel inchoentur, et tam diversos exitus habeant, ut istas observationes cuivis puero ridendas esse persuadeant. Quis enim est tam excors, ut audeat dicere omnes arbores, omnes herbas, omnes bestias serpentes aves pisces vermiculos momenta nascendi singillatim habere diversa? Solent tamen homines ad temptandam peritiam mathematicorum adferre ad eos constellationes mutorum animalium, quorum ortus propter hanc explorationem domi suae diligenter observant, eosque mathematicos praeferunt ceteris, qui constellationibus inspectis dicunt non esse hominem natum, sed pecus. Audent etiam dicere quale pecus, utrum aptum lanitio, an vectationi, an aratro, an custodiae domus. Nam et ad canina fata temptantur et cum magnis admirantium clamoribus ista respondent. Sic desipiunt homines, ut existiment, cum homo nascitur, ceteros rerum ortus ita inhiberi, ut cum illo sub eadem caeli plaga nec musca nascatur. Nam si hanc admiserint, procedit ratiocinatio, quae gradatim accessibus modicis eos a muscis ad camelos elephantosque perducat. Nec illud volunt advertere, quod electo ad seminandum agrum die tam multa grana in terram simul veniunt, simul germinant, exorta segete simul herbescunt pubescunt flavescunt, et tamen inde spicas ceteris coaevas atque, ut ita dixerim, congerminales alias robigo interimit, alias aves depopulantur, alias homines avellunt. Quo modo istis alias constellationes fuisse dicturi sunt, quas tam diversos exitus habere conspiciunt? An eos paenitebit his rebus dies eligere easque ad caeleste negabunt pertinere decretum, et solos sideribus sub-

---

3 siue animantibus *mss;* sive anim. sive non animantibus *v*

dent homines, quibus solis in terra Deus dedit liberas voluntates? His omnibus consideratis non inmerito creditur, cum astrologi mirabiliter multa vera respondent, occulto instinctu fieri spirituum non bonorum, quorum cura est has falsas et noxias opiniones de astralibus fatis inserere humanis mentibus atque firmare, non horoscopi notati et inspecti aliqua arte, quae nulla est.

Caput VIII.

De his, qui non astrorum positionem, sed conexionem causarum ex Dei voluntate pendentem fati nomine appellant.

Qui vero non astrorum constitutionem, sicuti est cum quidque concipitur vel nascitur vel inchoatur, sed omnium conexionem seriemque causarum, qua fit omne quod fit, fati nomine appellant: non multum cum eis de verbi controversia laborandum atque certandum est, quando quidem ipsum causarum ordinem et quandam conexionem Dei summi tribuunt voluntati et potestati, qui optime et veracissime creditur et cuncta scire antequam fiant, et nihil inordinatum relinquere; a quo sunt omnes potestates, quamvis ab illo non sint omnium voluntates. Ipsam itaque praecipue Dei summi voluntatem, cuius potestas insuperabiliter per cuncta porrigitur, eos appellare fatum sic probatur. Annaei Senecae sunt, nisi fallor, hi versus:

Duc, summe pater altique dominator poli,
Quocumque placuit, nulla parendi mora est.
Adsum impiger: fac nolle, comitabor gemens
Malusque patiar, facere quod licuit bono.
Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.

24) Ep. 107.

---

21 non sint ab illo *A* ‖ 25 hi *om.* A^1 ‖ 26 dux A^1Fe^1; dux ē A^2Ke^2; dux es ⁊ *ed. Arg.*; duc me *q ed. princ.* ‖ 29 libuit Cq^2

Nempe evidentissime hoc ultimo versu ea fata appellavit, quam supra dixerat summi patris voluntatem; cui paratum se oboedire dicit, ut volens ducatur, ne nolens trahatur; quoniam scilicet

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.

Illi quoque versus Homerici huic sententiae suffragantur, quos Cicero in Latinum vertit:

Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.

Nec in hac quaestione auctoritatem haberet poetica sententia; sed quoniam Stoicos dicit vim fati asserentes istos ex Homero versus solere usurpare, non de illius poetae, sed de istorum philosophorum opinione tractatur, cum per istos versus, quos disputationi adhibent quam de fato habent, quid sentiant esse fatum apertissime declaratur, quoniam Iovem appellant, quem summum deum putant, a quo conexionem dicunt pendere fatorum.

Caput IX.

De praescientia Dei et libera hominis voluntate contra Ciceronis definitionem.

Hos Cicero ita redarguere nititur, ut non existimet aliquid se adversus eos valere, nisi auferat divinationem. Quam sic conatur auferre, ut neget esse scientiam futurorum, eamque omnibus viribus nullam esse omnino contendat, vel in homine vel in deo, nullamque rerum praedictionem. Ita et Dei praescientiam negat et omnem prophetiam luce clariorem conatur evertere vanis argumentationibus et opponendo sibi quaedam oracula, quae facile possunt refelli; quae tamen nec ipsa convincit. In

6) Od. 18, 136 sq. 7) Cic. de fato? 21) Divin. 2.

2 quam] cum *A*[1]; quae *A*[2] *K*¬*b* *e*[2] *q* *ed. princ. Arg.*

his autem mathematicorum coniecturis refutandis eius regnat oratio, quia vere tales sunt, ut se ipsae destruant et refellant. Multo sunt autem tolerabiliores, qui vel siderea fata constituunt, quam iste qui tollit praescientiam futurorum. Nam et confiteri esse Deum et negare praescium futurorum apertissima insania est. Quod et ipse cum videret, etiam illud temptavit quod scriptum est: *Dixit insipiens in corde suo: Non est Deus;* sed non ex sua persona. Vidit enim quam esset invidiosum et molestum, ideoque Cottam fecit disputantem de hac re adversus Stoicos in libris de deorum natura et pro Lucilio Balbo, cui Stoicorum partes defendendas dedit, maluit ferre sententiam quam pro Cotta, qui nullam divinam naturam esse contendit. In libris vero de divinatione ex se ipso apertissime oppugnat praescientiam futurorum. Hoc autem totum facere videtur, ne fatum esse consentiat et perdat liberam voluntatem. Putat enim concessa scientia futurorum ita esse consequens fatum, ut negari omnino non possit. Sed quoquo modo se habeant tortuosissimae concertationes et disputationes philosophorum, nos ut confitemur summum et verum Deum, ita voluntatem summamque potestatem ac praescientiam eius confitemur; nec timemus ne ideo non voluntate faciamus, quod voluntate facimus, quia id nos facturos ille praescivit, cuius praescientia falli non potest; quod Cicero timuit, ut oppugnaret praescientiam, et Stoici, ut non omnia necessitate fieri dicerent, quamvis omnia fato fieri contenderent.

Quid est ergo, quod Cicero timuit in praescientia futurorum, ut eam labefactare disputatione detestabili niteretur? Videlicet quia, si praescita sunt omnia futura, hoc ordine venient, quo ventura esse praescita sunt; et si hoc ordine venient, certus est ordo rerum praescienti Deo; et si certus est ordo rerum, certus est ordo causarum; non

8) Ps. 13, 1. 11) Lib. 3.

1 coni. math. *C* ‖ 3 autem sunt *C* ‖ 6 et *om.* *A* ‖ 7 tempt. asserere quod *abp*[2]*qv* ‖ 10 adversum *v* ‖ 11 *et* 26 istoic. *L*[1]*A*[1]*A*[1]

enim fieri aliquid potest, quod non aliqua efficiens causa praecesserit; si autem certus est ordo causarum, quo fit omne quod fit, fato, inquit, fiunt omnia quae fiunt. Quod si ita est, nihil est in nostra potestate nullumque est arbitrium voluntatis; quod si concedimus, inquit, omnis humana vita subvertitur, frustra leges dantur, frustra obiurgationes laudes, vituperationes exhortationes adhibentur, neque ulla iustitia bonis praemia et malis supplicia constituta sunt. Haec ergo ne consequantur indigna et absurda et perniciosa rebus humanis, non vult esse praescientiam futurorum; atque in has angustias coartat animum religiosum, ut unum eligat e duobus, aut esse aliquid in nostra voluntate, aut esse praescientiam futurorum, quoniam utrumque arbitratur esse non posse, sed si alterum confirmabitur, alterum tolli; si elegerimus praescientiam futurorum, tolli voluntatis arbitrium; si elegerimus voluntatis arbitrium, tolli praescientiam futurorum. Ipse itaque ut vir magnus et doctus et vitae humanae plurimum ac peritissime consulens ex his duobus elegit liberum voluntatis arbitrium; quod ut confirmaretur, negavit praescientiam futurorum atque ita, dum vult facere liberos, fecit sacrilegos. Religiosus autem animus utrumque eligit, utrumque confitetur et fide pietatis utrumque confirmat. Quo modo? inquit; nam si est praescientia futurorum, sequentur illa omnia, quae conexa sunt, donec eo perveniatur, ut nihil sit in nostra voluntate. Porro si est aliquid in nostra voluntate, eisdem recursis gradibus eo pervenitur, ut non sit praescientia futurorum. Nam per illa omnia sic recurritur: si est voluntatis arbitrium, non omnia fato fiunt; si non omnia fato fiunt, non est omnium certus ordo causarum; si certus causarum ordo non est, nec rerum certus est ordo praescienti Deo, quae fieri non possunt, nisi praecedentibus et efficienti-

10) Cf. Fat. 10 sqq.

12 e] de *Ae* ‖ 22 fecit *mss* (*exc.* ˥ *q*) *v*; facit ˥ *q ed. princ. Arg. et Do.*[1,2] ‖ 31 si certus ordo causarum *L*[1] *A*[1] *Hoffm.*

bus causis; si rerum ordo praescienti Deo certus non est, non omnia sic veniunt, ut ea ventura praescivit; porro si non omnia sic veniunt, ut ab illo ventura praescita sunt, non est, inquit, in Deo praescientia omnium futurorum.

Nos adversus istos sacrilegos ausus atque impios et Deum dicimus omnia scire antequam fiant, et voluntate nos facere, quidquid a nobis non nisi volentibus fieri sentimus et novimus. Omnia vero fato fieri non dicimus, immo nulla fieri fato dicimus; quoniam fati nomen ubi solet a loquentibus poni, id est in constitutione siderum cum quisque conceptus aut natus est, quoniam res ipsa inaniter asseritur, nihil valere monstramus. Ordinem autem causarum, ubi voluntas Dei plurimum potest, neque negamus, neque fati vocabulo nuncupamus, nisi forte ut fatum a fando dictum intellegamus, id est a loquendo; non enim abnuere possumus esse scriptum in litteris sanctis: *Semel locutus est Deus, duo haec audivi, quoniam potestas Dei est, et tibi, Domine, misericordia, qui⟨a tu⟩ reddes unicuique secundum opera eius.* Quod enim dictum est: *Semel locutus est*, intellegitur „inmobiliter", hoc est incommutabiliter, „est locutus", sicut novit incommutabiliter omnia quae futura sunt et quae ipse facturus est. Hac itaque ratione possemus a fando fatum appellare, nisi hoc nomen iam in alia re soleret intellegi, quo corda hominum nolumus inclinari. Non est autem consequens, ut, si Deo certus est omnium ordo causarum, ideo nihil sit in nostrae voluntatis arbitrio. Et ipsae quippe nostrae voluntates in causarum ordine sunt, qui certus est Deo eiusque praescientia continetur, quoniam et humanae voluntates humanorum operum causae sunt; atque ita, qui omnes rerum causas praescivit, profecto in eis causis etiam

19) Ps. 61, 12 sq. (Prov. 24, 12; Rom. 2, 6.)

2 eueniunt L^1 (e- *eras.*) *A*; *sed cf. 203, 31 sq.* | ea *om.* *A* ‖ 3 euen. *A* ‖ 8 fieri fato L^1A *Hoffm.* ‖ 17 quia *C* ‖ 18 qui reddis $L^1A^1C^1AK^1bq$; quia tu reddis $A^2¬^1$; qui reddes L^2C^2ep (*cf. 12, 26*); quia reddes K^2F; quia tu reddes $¬^2v$

nostras voluntates ignorare non potuit, quas nostrorum operum causas esse praescivit.

Nam et illud, quod idem Cicero concedit, nihil fieri si causa efficiens non praecedat, satis est ad eum in hac quaestione redarguendum. Quid enim eum adiuvat, quod dicit nihil quidem fieri sine causa, sed non omnem causam esse fatalem, quia est causa fortuita, est naturalis, est voluntaria? Sufficit, quia omne, quod fit, non nisi causa praecedente fieri confitetur. Nos enim eas causas, quae dicuntur fortuitae, unde etiam fortuna nomen accepit, non esse dicimus nullas, sed latentes, easque tribuimus vel Dei veri vel quorumlibet spirituum voluntati, ipsasque naturales nequaquam ab illius voluntate seiungimus, qui est auctor omnis conditorque naturae. Iam vero causae voluntariae aut Dei sunt aut angelorum aut hominum aut quorumque animalium, si tamen voluntates appellandae sunt animarum rationis expertium motus illi, quibus aliqua faciunt secundum naturam suam, cum quid vel adpetunt vel evitant. Angelorum autem voluntates dico seu bonorum, quos angelos Dei dicimus, seu malorum, quos angelos diaboli vel etiam daemones appellamus: sic et hominum, et bonorum scilicet et malorum. Ac per hoc colligitur non esse causas efficientes omnium quae fiunt nisi voluntarias, illius naturae scilicet, quae spiritus vitae est. Nam et aer iste seu ventus dicitur spiritus; sed quoniam corpus est, non est spiritus vitae. Spiritus ergo vitae, qui vivificat omnia creatorque est omnis corporis et omnis creati spiritus, ipse est Deus, spiritus utique non creatus. In eius voluntate summa potestas est, quae creatorum spirituum bonas voluntates adiuvat, malas iudicat, omnes ordinat et quibusdam tribuit potestates, quibusdam non tribuit. Sicut enim omnium naturarum

3) Fat. 10 sqq.

3 concedit *mss ed. Arg. Ben. v*; contendit *ed. princ. Am. aliaeque* ‖ 17 animarum *mss plerr. ed. Arg.*; animalium ¬*q ed. princ. v* ‖ 20 sive (*bis*) *v* ‖ 22 et bon. *mss*; et *om. v*

creator est, ita omnium potestatum dator, non voluntatum. Malae quippe voluntates ab illo non sunt, quoniam contra naturam sunt, quae ab illo est. Corpora igitur magis subiacent voluntatibus, quaedam nostris, id est omnium animantium mortalium et magis hominum quam bestiarum; quaedam vero angelorum; sed omnia maxime Dei voluntati subdita sunt, cui etiam voluntates omnes subiciuntur, quia non habent potestatem nisi quam ille concedit. Causa itaque rerum, quae facit nec fit, Deus est; aliae vero causae et faciunt et fiunt, sicut sunt omnes creati spiritus, maxime rationales. Corporales autem causae, quae magis fiunt quam faciunt, non sunt inter causas efficientes adnumerandae, quoniam hoc possunt, quod ex ipsis faciunt spirituum voluntates. Quo modo igitur ordo causarum, qui praescienti certus est Deo, id efficit, ut nihil sit in nostra voluntate, cum in ipso causarum ordine magnum habeant locum nostrae voluntates? Contendat ergo Cicero cum eis, qui hunc causarum ordinem dicunt esse fatalem vel potius ipsum fati nomine appellant, quod nos abhorremus praecipue propter vocabulum, quod non in re vera consuevit intellegi. Quod vero negat ordinem omnium causarum esse certissimum et Dei praescientiae notissimum, plus eum quam Stoici detestamur. Aut enim esse Deum negat, quod quidem inducta alterius persona in libris de deorum natura facere molitus est; aut si esse confitetur Deum, quem negat praescium futurorum, etiam sic nihil dicit aliud, quam quod ille *dixit insipiens in corde suo: Non est Deus.* Qui enim non est praescius omnium futurorum, non est utique Deus. Quapropter et voluntates nostrae tantum valent, quantum Deus eas valere voluit atque praescivit; et ideo quidquid valent, certissime valent, et quod facturae sunt, ipsae omnino facturae sunt, quia valituras atque facturas ille praescivit, cuius praescientia falli non potest. Quapropter si mihi fati nomen alicui

28) Ps. 13, 1.

25 si *om. A* ‖ 26 sic] si *A*

rei adhibendum placeret, magis dicerem fatum esse infirmioris potentioris voluntatem, qui eum habet in potestate, quam illo causarum ordine, quem non usitato, sed suo more Stoici fatum appellant, arbitrium nostrae voluntatis auferri.

Caput X.

An voluntatibus hominum aliqua dominetur necessitas.

Unde nec illa necessitas formidanda est, quam formidando Stoici laboraverunt causas rerum ita distinguere, ut quasdam subtraherent necessitati, quasdam subderent, atque in his, quas esse sub necessitate noluerunt, posuerunt etiam nostras voluntates, ne videlicet non essent liberae, si subderentur necessitati. Si enim necessitas nostra illa dicenda est, quae non est in nostra potestate, sed etiamsi nolimus efficit quod potest, sicut est necessitas mortis: manifestum est voluntates nostras, quibus recte vel perperam vivitur, sub tali necessitate non esse. Multa enim facimus, quae si nollemus, non utique faceremus. Quo primitus pertinet ipsum velle; nam si volumus, est, si nolumus, non est; non enim vellemus, si nollemus. Si autem illa definitur esse necessitas, secundum quam dicimus necesse esse ut ita sit aliquid vel ita fiat, nescio cur eam timeamus, ne nobis libertatem auferat voluntatis. Neque enim et vitam Dei et praescientiam Dei sub necessitate ponimus, si dicamus necesse esse Deum semper vivere et cuncta praescire; sicut nec potestas eius minuitur, cum dicitur mori fallique non posse. Sic enim hoc non potest, ut potius, si posset, minoris esset utique potestatis. Recte quippe omnipotens dicitur, qui tamen mori et falli non potest. Dicitur enim omnipotens faciendo quod vult, non patiendo quod non vult; quod ei si accideret, nequaquam esset omnipotens. Unde propterea quaedam non potest, quia omnipotens est. Sic etiam cum dicimus

---

8 dist. ita *L*[1]*A*[1] *Hoffm.* ‖ 14 nolimus ***LAC*[1]*F*¬*abeqv***; nolumus ***C*[2]*AKdp***

necesse esse, ut, cum volumus, libero velimus arbitrio: et verum procul dubio dicimus, et non ideo ipsum liberum arbitrium necessitati subicimus, quae adimit libertatem. Sunt igitur nostrae voluntates et ipsae faciunt, quidquid volendo facimus, quod non fieret, si nollemus. Quidquid autem aliorum hominum voluntate nolens quisque patitur, etiam sic voluntas valet, etsi non illius, tamen hominis voluntas; sed potestas Dei. (Nam si voluntas tantum esset nec posset quod vellet, potentiore voluntate impediretur; nec sic tamen voluntas nisi voluntas esset, nec alterius, sed eius esset qui vellet, etsi non posset implere quod vellet.) Unde quidquid praeter suam voluntatem patitur homo, non debet tribuere humanis vel angelicis vel cuiusquam creati spiritus voluntatibus, sed eius potius, qui dat potestatem volentibus.

Non ergo propterea nihil est in nostra voluntate, quia Deus praescivit quid futurum esset in nostra voluntate. Non enim, qui hoc praescivit, nihil praescivit. Porro si ille, qui praescivit quid futurum esset in nostra voluntate, non utique nihil, sed aliquid praescivit: profecto et illo praesciente est aliquid in nostra voluntate. Quocirca nullo modo cogimur aut retenta praescientia Dei tollere voluntatis arbitrium aut retento voluntatis arbitrio Deum (quod nefas est) negare praescium futurorum; sed utrumque amplectimur, utrumque fideliter et veraciter confitemur; illud, ut bene credamus; hoc, ut bene vivamus. Male autem vivitur, si de Deo non bene creditur. Unde absit a nobis eius negare praescientiam, ut libere velimus, quo adiuvante sumus liberi vel erimus. Proinde non frustra sunt leges obiurgationes exhortationes laudes et vituperationes, quia et ipsas futuras esse praescivit, et valent plurimum, quantum eas valituras esse praescivit, et preces valent ad ea impetranda, quae se precantibus

28 libere uelimus *mss (exc. p) ed. Arg. (cf. 1; progr. p. 16)*; liberi esse velimus *p ed. princ. v*

concessurum esse praescivit, et iuste praemia bonis factis et peccatis supplicia constituta sunt. Neque enim ideo ⟨non⟩ peccat homo, quia Deus illum peccaturum esse praescivit; immo ideo non dubitatur ipsum peccare, cum peccat, quia ille, cuius praescientia falli non potest, non fatum, non fortunam, non aliquid aliud, sed ipsum peccaturum esse praescivit. Qui si nolit, utique non peccat; sed si peccare noluerit, etiam hoc ille praescivit.

Caput XI.

De universali providentia Dei, cuius legibus omnia continentur.

Deus itaque summus et verus cum Verbo suo et Spiritu sancto, quae tria unum sunt, Deus unus omnipotens, creator et factor omnis animae atque omnis corporis, cuius sunt participatione felices, quicumque sunt veritate, non vanitate felices, qui fecit hominem rationale animal ex anima et corpore, qui eum peccantem nec inpunitum esse permisit nec sine misericordia dereliquit; qui bonis et malis essentiam etiam cum lapidibus, vitam seminalem etiam cum arboribus, vitam sensualem etiam cum pecoribus, vitam intellectualem cum solis angelis dedit; a quo est omnis modus omnis species omnis ordo; a quo est mensura numerus pondus; a quo est quidquid naturaliter est, cuiuscumque generis est, cuiuslibet aestimationis est; a quo sunt semina formarum formae seminum motus seminum atque formarum; qui dedit et carni originem pulchritudinem valetudinem, propagationis fecunditatem membrorum dispositionem salutem concordiae; qui et animae inrationali dedit memoriam sensum adpetitum, rationali autem insuper mentem intellegentiam voluntatem; qui non solum caelum et terram, nec solum an-

---

3 non *A²AKF¬abe*; *om.* *LA¹Cdpqv* ‖ 28 concordiam *Ab¹q* ‖ 29 inrationabili *KF* ‖ 30 rationabili *F*

gelum et hominem, sed nec exigui et contemptibilis animantis viscera nec avis pinnulam, nec herbae flosculum nec arboris folium sine suarum partium convenientia et quadam veluti pace dereliquit: nullo modo est credendus regna hominum eorumque dominationes et servitutes a suae providentiae legibus alienas esse voluisse.

Caput XII.

Quibus moribus antiqui Romani meruerint, ut Deus verus, quamvis non eum colerent, eorum augeret imperium.

Proinde videamus, quos Romanorum mores et quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adiuvare dignatus est, in cuius potestate sunt etiam regna terrena. Quod ut absolutius disserere possimus, ad hoc pertinentem et superiorem librum conscripsimus, quod in hac re potestas nulla sit eorum deorum, quos etiam rebus nugatoriis colendos putarunt, et praesentis voluminis partes superiores, quas huc usque perduximus, de fati quaestione tollenda, ne quisquam, cui iam persuasum esset non illorum deorum cultu Romanum imperium propagatum atque servatum, nescio cui fato potius id tribueret quam Dei summi potentissimae voluntati. Veteres igitur primique Romani, quantum eorum docet et commendat historia, quamvis ut aliae gentes excepta una populi Hebraeorum deos falsos colerent et non Deo victimas, sed daemoniis immolarent, tamen „laudis avidi, pecuniae liberales erant, gloriam ingentem, divitias honestas volebant"; hanc ardentissime dilexerunt, propter hanc vivere voluerunt, pro hac emori non dubitaverunt; ceteras cupiditates huius unius ingenti cupiditate presserunt. Ipsam denique patriam

27) Sall. Cat. 7, 6.

2 pinn. *LΛC^1AK^1F*; penn. *$C^2$$K^2$*¬ *rell. v* ‖ 14 quod ut *$Λ^2$ AKF*¬*abdepqv*; quod autem *L$Λ^1$*; quod autem ut *C Hoffm.* | possimus *C$A^1$$K^2$F*; possemus *LΛ$A^2$$K^1$ rell. v* ‖ 15 et] etiam *LΛAp*; *sed cf. 17* ‖ 18 hoc K^1; *cf. 4, 22; 114, 21*

suam, quoniam servire videbatur inglorium, dominari vero atque imperare gloriosum, prius omni studio liberam, deinde dominam esse concupiverunt. Hinc est quod regalem dominationem non ferentes „annua imperia binosque imperatores sibi fecere, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a regnando atque dominando“; cum et reges utique a regendo dicti melius videantur, ut regnum a regibus, reges autem, ut dictum est, a regendo; sed fastus regius non disciplina putata est regentis vel benivolentia consulentis, sed superbia dominantis. Expulso itaque rege Tarquinio et consulibus institutis secutum est, quod idem auctor in Romanorum laudibus posuit, quod „civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incesserat.“ Ista ergo laudis aviditas et cupido gloriae multa illa miranda fecit, laudabilia scilicet atque gloriosa secundum hominum existimationem.

Laudat idem Sallustius temporibus suis magnos et praeclaros viros, Marcum Catonem et Gaium Caesarem, dicens quod diu illa res publica non habuit quemquam virtute magnum, sed sua memoria fuisse illos duos ingenti virtute, diversis moribus. In laudibus autem Caesaris posuit, quod sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. Ita fiebat in votis virorum virtute magnorum, ut excitaret in bellum miseras gentes et flagello agitaret Bellona sanguineo, ut esset ubi virtus eorum enitesceret. Hoc illa profecto laudis aviditas et gloriae cupido faciebat. Amore itaque primitus libertatis, post etiam dominationis et cupiditate laudis et gloriae multa magna fecerunt. Reddit eis utriusque rei testimonium etiam poeta insignis illorum; inde quippe ait:

7) Cic. de rep. 2, 31; Sall. Cat. 6, 7. 14) Sall. Cat. 7, 3. 18) Cat. 53 sq. 26) Verg. Aen. 8, 703; Lucan. 7, 568.

4 sibi imp. *A* ‖ 5 fecere *A ut Sall.* (*cf. 215, 20*); fecerunt *rell. v* ‖ 6 aut] ac *A* ‖ 10 beniuol. *L A C A F¬e* ‖ 19 M. *C* | G. *C*

Nec non Tarquinium eiectum Porsenna iubebat
Accipere ingentique urbem obsidione premebat;
Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant.

Tunc itaque magnum illis fuit aut fortiter ⟨e⟩mori aut liberos vivere. Sed cum esset adepta libertas, tanta cupido gloriae incesserat, ut parum esset sola libertas, nisi et dominatio quaereretur, dum pro magno habetur, quod velut loquente Iove idem poeta dicit:

Quin aspera Iuno,
Quae mare nunc terrasque metu caelumque fatigat,
Consilia in melius referet mecumque fovebit
Romanos rerum dominos gentemque togatam.
Sic placitum. Veniet lustris labentibus aetas,
Cum domus Assaraci Phthiam clarasque Mycenas
Servitio premet ac victis dominabitur Argis.

Quae quidem Vergilius Iovem inducens tamquam futura praedicentem ipse iam facta recolebat cernebatque praesentia; verum propterea commemorare illa volui, ut ostenderem dominationem post libertatem sic habuisse Romanos, ut in eorum magnis laudibus poneretur. Hinc est et illud eiusdem poetae, quod, cum artibus aliarum gentium eas ipsas proprias Romanorum artes regnandi atque imperandi et subiugandi ac debellandi populos anteponeret, ait:

Excudent alii spirantia mollius aera,
Cedo equidem, vivos ducent de marmore vultus,
Orabunt causas melius caelique meatus
Describent radio et surgentia sidera dicent:
Tu regere imperio populos, Romane, memento
(Haec tibi erunt artes) pacique inponere mores,
Parcere subiectis et debellare superbos.

3) Aen. 8, 646 sqq. 15) Aen. 1, 279 sqq. 30) Aen. 6, 847 sqq.

---

4 mori LA^1p; emori *AKF*¬ *rell. v, cf. 211, 29* ‖ 7 habeuetur A^2K^2F¬ *abqv* ‖ 23 subiugandi Ae^1 (*cf. 222, 3*); -igiendi LA^1; -igendi A^2C^2K¬ $abde^2pqv$; -iendi *F* ‖ 25 cedo LA^2CKde *ut Palat. Verg.*; ced A^1Fp; caedo A^1; credo A^2¬ *abqv* ‖ 27 fulgentia *C* | 29 haec K^1 *ut Palat.*; hac *F*; hae *rell. v* | partes *LA* | morem *Cv*

Has artes illi tanto peritius exercebant, quanto minus se voluptatibus dabant et enervationi animi et corporis in concupiscendis et augendis divitiis et per illas moribus corrumpendis, rapiendo miseris civibus, largiendo scaenicis turpibus. Undique tales iam morum labes superabant atque abundabant, quando scribebat ista Sallustius canebatque Vergilius; non illis artibus ad honores et gloriam, sed dolis atque fallaciis ambiebant. Unde idem dicit: „Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam honorem imperium bonus et ignavus aeque sibi exoptant; sed ille, inquit, vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit.“ Hae sunt illae bonae artes, per virtutem scilicet, non per fallacem ambitionem ad honorem et gloriam et imperium pervenire; quae tamen bonus et ignavus aeque sibi exoptant; sed ille, id est bonus, vera via nititur. Via virtus est, qua nititur tamquam ad possessionis finem, id est ad gloriam honorem imperium. Hoc insitum habuisse Romanos etiam deorum apud illos aedes indicant, quas coniunctissimas constituerunt, Virtutis et Honoris, pro diis habentes quae dantur a Deo. Unde intellegi potest quem finem volebant esse virtutis et quo eam referebant qui boni erant, ad honorem scilicet; nam mali nec habebant eam, quamvis honorem habere cuperent, quem malis artibus conabantur adipisci, id est dolis atque fallaciis.

Melius laudatus est Cato. De illo quippe ait: „Quo minus petebat gloriam, eo illum magis sequebatur.“ Quando quidem gloria est, cuius illi cupiditate flagrabant, iudicium hominum bene de hominibus opinantium; et ideo melior est virtus, quae humano testimonio contenta non est nisi conscientiae suae. Unde dicit apostolus: *Nam gloria*

13) Cat. 11, 1 sq. 28) Cat. 54, 6.

---

2 et neruationi *e*; et eneruatione A^1K ‖ 5 *ut editur Morel* (*de plur.* labes *cf. Cic. Off. 3, 21, 85; Lact. Inst. 7, 27, 2*); unde qui . . labe *mss v*; Qui . . labe (*secl.* Unde) *Hoffm.* ‖ 8 inde *A* ‖ 31 testim.] iudicio *C*

nostra haec est: testimonium conscientiae nostrae; et alio loco: *Opus autem suum probet unusquisque, et tunc in semet ipso tantum gloriam habebit et non in altero.* Gloriam ergo et honorem et imperium, quae sibi exoptabant et quo bonis artibus pervenire nitebantur boni, non debet sequi virtus, sed ipsa virtutem. Neque enim est vera virtus, nisi quae ad eum finem tendit, ubi est bonum hominis, quo melius non est. Unde et honores, quos petivit Cato, petere non debuit, sed eos civitas ob eius virtutem non petenti dare.

Sed cum illa memoria duo Romani essent virtute magni, Caesar et Cato, longe virtus Catonis veritati videtur propinquior fuisse quam Caesaris. Proinde qualis esset illo tempore civitas et antea qualis fuisset, videamus in ipsa sententia Catonis: „Nolite, inquit, existimare maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. Si ita esset, multo pulcherrimam eam nos haberemus. Quippe sociorum atque civium, praeterea armorum et equorum maior copia nobis quam illis est. Sed alia fuere quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque libidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum: ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit ut impetus fiat in vacuam rem publicam.“

Qui audit haec Catonis verba sive Sallustii, putat, quales laudantur Romani veteres, omnes eos tales tunc fuisse vel plures. Non ita est; alioquin vera non essent, quae ipse item scribit, ea quae commemoravi in secundo

1) 2. Cor. 1, 12. 3) Gal. 6, 4. 29) Cat. 52, 19 sqq.

2 suum aut. *LA* ‖ 20 fecere *A ut Sall. (cf 212, 5)*; fecerunt *LACKF*¬ *rell. v* ‖ 31 tunc tales *C*

libro huius operis, ubi dicit, iniurias validiorum et ob eas discessionem plebis a patribus aliasque dissensiones domi fuisse iam inde a principio, neque amplius aequo et modesto iure actum quam expulsis regibus, quamdiu metus a Tarquinio fuit, donec bellum grave, quod propter ipsum cum Etruria susceptum fuerat, finiretur; postea vero servili imperio patres exercuisse plebem, regio more verberasse, agro pepulisse et ceteris expertibus solos egisse in imperio; quarum discordiarum, dum illi dominari vellent, illi servire nollent, finem fuisse bello Punico secundo, quia rursus gravis metus coepit urguere atque ab illis perturbationibus alia maiore cura cohibere animos inquietos et ad concordiam revocare civilem. Sed per quosdam paucos, qui pro suo modo boni erant, magna administrabantur atque illis toleratis ac temperatis malis paucorum bonorum providentia res illa crescebat; sicut idem historicus dicit multa sibi et legenti et audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecerit, libuisse adtendere quae res maxime tanta negotia sustinuisset; quoniam sciebat saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse Romanos, cognoverat parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; sibique multa agitanti constare dixit, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum ut divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. „Sed postquam luxu atque desidia, inquit, civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sui imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat.“ Paucorum igitur virtus ad gloriam honorem imperium vera via, id est ipsa virtute, nitentium etiam a Catone laudata est. Hinc erat

1) C. 18. 9) Cf. Sall. Hist. fr. 11. 16) Cat. 53, 2—5.

---

10 bellum punicum secundum *Kb¹ev, cf. 75, 9; 121, 28* ‖ 11 urgụere *A*; urgere *C* ‖ 17 et legenti *A (cf. Sall. Cat. 53, 2)*; et *om. rell. v* ‖ 19 libuisse adt. *K¹a²q* (lubuit adt. *Sall.*); libuisse se adt. *LACAK²F*¬ *rell. v* ‖ 22 opulentibus *A*

domi industria, quam commemoravit Cato, ut aerarium esset opulentum, tenues res privatae. Unde corruptis moribus vitium e contrario posuit, publice egestatem, privatim opulentiam.

Caput XIII.

De amore laudis, qui, cum sit vitium, ob hoc virtus putatur, quia per ipsum vitia maiora cohibentur.

Quam ob rem cum diu fuissent regna Orientis inlustria, voluit Deus et Occidentale fieri, quod tempore esset posterius, sed imperii latitudine et magnitudine inlustrius, idque talibus potissimum concessit hominibus ad domanda gravia mala multarum gentium, qui causa honoris laudis et gloriae consuluerunt patriae, in qua ipsam gloriam requirebant, salutemque eius saluti suae praeponere non dubitaverunt, pro isto uno vitio, id est amore laudis, pecuniae cupiditatem et multa alia vitia conprimentes. Nam sanius videt, qui et amorem laudis vitium esse cognoscit, quod nec poetam fugit Horatium, qui ait:

Laudis amore tumes: sunt certa piacula, quae te
Ter pure lecto poterunt recreare libello.

Idemque in carmine lyrico ad reprimendam dominandi libidinem ita cecinit:

Latius regnes avidum domando
Spiritum, quam si Libyam remotis
Gadibus iungas et uterque Poenus
Serviat uni.

Verum tamen qui libidines turpiores fide pietatis impetrato Spiritu sancto et amore intellegibilis pulchritudinis non refrenant, melius saltem cupiditate humanae laudis

4) Cat. 52, 21 sq. 20) Ep. 1, 1, 36 sq. 26) Od. 2, 2, 9 sqq.

---

7 ipsam *C Hoffm.* ‖ 8 cum diu] quam diu *L A*[1]*p Hoffm.*; cum *om.* *A*[1] ‖ 13 ipsa *C*[1]; *malim* ipsorum ‖ 23 dominando *A C F* ⁻ *e*[2] *q*[1]

et gloriae non quidem iam sancti, sed minus turpes sunt. Etiam Tullius hinc dissimulare non potuit in eisdem libris quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria, et consequenter commemorat maiores suos multa mira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. Huic igitur vitio non solum non resistebant, verum etiam id excitandum et accendendum esse censebant, putantes hoc utile esse rei publicae. Quamquam nec in ipsis philosophiae libris Tullius ab hac peste dissimulet, ubi eam luce clarius confitetur. Cum enim de studiis talibus loqueretur, quae utique sectanda sunt fine veri boni, non ventositate laudis humanae, hanc intulit universalem generalemque sententiam: „Honos alit artes, omnesque accenduntur ad studia gloria iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur.“

Caput XIV.

De resecando amore laudis humanae, quoniam iustorum gloria omnis in Deo sit.

Huic igitur cupiditati melius resistitur sine dubitatione quam ceditur. Tanto enim quisque est Deo similior, quanto et ab hac inmunditia mundior. Quae in hac vita etsi non funditus eradicatur ex corde, quia etiam bene proficientes animos temptare non cessat: saltem cupiditas gloriae superetur dilectione iustitiae, ut, si alicubi iacent quae apud quosque improbantur, si bona, si recta sunt, etiam ipse amor humanae laudis erubescat et cedat amori veritatis. Tam enim est hoc vitium inimicum piae fidei, si maior in corde sit cupiditas gloriae quam Dei timor vel amor, ut Dominus diceret: *Quo modo pot-*

3) Lib. 5. 16) Tusc. 1, 2.

3 statuendo *A* ‖ 6 ergo *pv* ‖ 14 acceduntur *LA*[1]*CFe*[1] ‖ 15 gloriā (e supra) *L*; gloriae *AAF*¬; gloriam (e supra) *C* ‖ 19 est *p* ‖ 22 et *L AAKF*¬*epq ed. princ. Arg.*; est *C rell. v*

estis credere gloriam ab invicem expectantes et gloriam quae a solo Deo est non quaerentes? Item de quibusdam, qui in eum crediderant et verebantur palam confiteri, ait evangelista: *Dilexerunt gloriam hominum magis quam Dei.* Quod sancti apostoli non fecerunt; qui cum in his locis praedicarent Christi nomen, ubi non solum improbabatur (sicut ille ait: Iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur), verum etiam summae detestationis habebatur, tenentes quod audierant a bono magistro eodemque medico mentium: *Si quis me negaverit coram hominibus, negabo eum coram patre meo, qui in caelis est,* vel *coram angelis Dei,* inter maledicta et opprobria, inter gravissimas persecutiones crudelesque poenas non sunt deterriti a praedicatione salutis humanae tanto fremitu offensionis humanae. Et quod eos divina facientes atque dicentes divineque viventes debellatis quodam modo cordibus duris atque introducta pace iustitiae ingens in ecclesia Christi gloria consecuta est: non in ea tamquam in suae virtutis fine quieverunt, sed eam quoque ipsam ad Dei gloriam referentes, cuius gratia tales erant, isto quoque fomite eos, quibus consulebant, ad amorem illius, a quo et ipsi tales fierent, accendebant. Namque ne propter humanam gloriam boni essent, docuerat eos magister illorum dicens: *Cavete facere iustitiam vestram coram hominibus, ut videamini ab eis; alioquin mercedem non habebitis apud patrem vestrum, qui in caelis est.* Sed rursus ne hoc perverse intellegentes hominibus placere metuerent minusque prodessent latendo, quod boni sunt, demonstrans quo fine innotescere deberent: *Luceant,* inquit, *opera vestra coram hominibus, ut videant bona facta vestra et glorificent patrem vestrum, qui in caelis est.* Non ergo *ut videamini ab eis,* id est hac intentione,

2) Io. 5, 44. 5) Io. 12, 43. 12) Mt. 10, 33; Lc. 12, 9. 27) Mt. 6, 1. 32) Mt. 5, 16.

6 in *om.* *A* ‖ 12 uel *mss (progr. p. 16);* et *v*

ut eos ad vos converti velitis, quia non per vos aliquid estis; sed *ut glorificent patrem vestrum, qui in caelis est*, ad quem conversi fiant quod estis. Hos secuti sunt martyres, qui Scaevolas et Curtios et Decios non sibi inferendo poenas, sed inlatas ferendo et virtute vera, quoniam vera pietate, et innumerabili multitudine superarunt. Sed cum illi essent in civitate terrena, quibus propositus erat omnium pro illa officiorum finis incolumitas eius et regnum non in caelo, sed in terra; non in vita aeterna, sed in decessione morientium et successione moriturorum: quid aliud amarent quam gloriam, qua volebant etiam post mortem tamquam vivere in ore laudantium?

Caput XV.

De mercede temporali, quam Deus reddidit bonis moribus Romanorum.

Quibus ergo non erat daturus Deus vitam aeternam cum sanctis angelis suis in sua civitate caelesti, ad cuius societatem pietas vera perducit, quae non exhibet servitutem religionis, quam λατρείαν Graeci vocant, nisi uni vero Deo, si neque hanc eis terrenam gloriam excellentissimi imperii concederet: non redderetur merces bonis artibus eorum, id est virtutibus, quibus ad tantam gloriam pervenire nitebantur. De talibus enim, qui propter hoc boni aliquid facere videntur, ut glorificentur ab hominibus, etiam Dominus ait: *Amen dico vobis, perceperunt mercedem suam.* Sic et isti privatas res suas pro re communi, hoc est re publica, et pro eius aerario contempserunt, avaritiae restiterunt, consuluerunt patriae consilio libero, neque delicto secundum suas leges neque libidini obnoxii; his omnibus artibus tamquam vera via nisi sunt ad honores imperium gloriam; honorati sunt in omnibus

26) Mt. 6, 2.

---

2 hoc *Aq*; $\overset{hc}{\text{hos}}$ *b* ‖ 16 deus dat. *v* ‖ 19 latrian *a*; latriam $LACAKF^{-}de$ ‖ 30 Sed his $A^{2}K^{2}F^{-}e$ *ed. princ.*

fere gentibus, imperii sui leges inposuerunt multis gentibus, hodieque litteris et historia gloriosi sunt paene in omnibus gentibus: non est quod de summi et veri Dei iustitia conquerantur; *perceperunt mercedem suam.*

Caput XVI.

De mercede sanctorum civium civitatis aeternae, quibus utilia sunt Romanorum exempla virtutum.

Merces autem sanctorum longe alia est etiam hic opprobria sustinentium pro veritate Dei, quae mundi huius dilectoribus odiosa est. Illa civitas sempiterna est; ibi nullus oritur, quia nullus moritur; ibi est vera et plena felicitas, non dea, sed donum Dei; inde fidei pignus accepimus, quamdiu peregrinantes eius pulchritudini suspiramus; ibi non oritur sol super bonos et malos, sed sol iustitiae solos protegit bonos; ibi non erit magna industria ditare publicum aerarium privatis rebus angustis, ubi thensaurus communis est veritatis. Proinde non solum ut talis merces talibus hominibus redderetur Romanum imperium ad humanam gloriam dilatatum est; verum etiam ut cives aeternae illius civitatis, quamdiu hic peregrinantur, diligenter et sobrie illa intueantur exempla et videant quanta dilectio debeatur supernae patriae propter vitam aeternam, si tantum a suis civibus terrena dilecta est propter hominum gloriam.

Caput XVII.

Quo fructu Romani bella gesserint et quantum his quos vicere contulerint.

Quantum enim pertinet ad hanc vitam mortalium, quae paucis diebus ducitur et finitur, quid interest sub

14) Mt. 5, 45.

9 ueritate] civitate $q^2 v$ ‖ 17 thensaurus $L A^1 A^1 p$; tens. (h above) C; thes. v ‖ 21 sobri/e $L A$; sobriae $K F$¬

cuius imperio vivat homo moriturus, si illi qui imperant ad impia et iniqua non cogant? Aut vero aliquid nocuerunt Romani gentibus, quibus subiugatis inposuerunt leges suas, nisi quia id factum est ingenti strage bellorum? Quod si concorditer fieret, id ipsum fieret meliore successu; sed nulla esset gloria triumphantium. Neque enim et Romani non vivebant sub legibus suis, quas ceteris inponebant. Hoc si fieret sine Marte et Bellona, ut nec Victoria locum haberet, nemine vincente ubi nemo pugnaverat: nonne Romanis et ceteris gentibus una esset eademque condicio? praesertim si mox fieret, quod postea gratissime atque humanissime factum est, ut omnes ad Romanum imperium pertinentes societatem acciperent civitatis et Romani cives essent, ac sic esset omnium, quod erat ante paucorum; tantum quod plebs illa, quae suos agros non haberet, de publico viveret; qui pastus eius per bonos administratores rei publicae gratius a concordibus praestaretur quam victis extorqueretur.

Nam quid intersit ad incolumitatem bonosque mores, ipsas certe hominum dignitates, quod alii vicerunt, alii victi sunt, omnino non video, praeter illum gloriae humanae inanissimum fastum, in quo perceperunt mercedem suam, qui eius ingenti cupidine arserunt et ardentia bella gesserunt. Numquid enim illorum agri tributa non solvunt? Numquid eis licet discere, quod aliis non licet? Numquid non multi senatores sunt in aliis terris, qui Romam ne facie quidem norunt? Tolle iactantiam, et omnes homines quid sunt nisi homines? Quod si perversitas saeculi admitteret, ut honoratiores essent quique meliores: nec sic pro magno haberi debuit honor humanus, quia nullius est ponderis fumus. Sed utamur etiam in his rebus beneficio Domini Dei nostri; consideremus quanta contempserint, quae pertulerint, quas cupiditates subege-

10 gentibus *om. A* ‖ 19 Nam quid] *hinc incipit C. XVII in C* ‖ 23 ardent.] ingentia K^1 (*om.* et) ¬ b^2e^2 ‖ 32 quantas K^2F

rint pro humana gloria, qui eam tamquam mercedem talium virtutum accipere meruerunt, et valeat nobis etiam hoc ad opprimendam superbiam, ut, cum illa civitas, in qua nobis regnare promissum est, tantum ab hac distet, quantum distat caelum a terra, a temporali laetitia vita aeterna, ab inanibus laudibus solida gloria, a societate mortalium societas angelorum, a lumine solis et lunae lumen eius qui solem fecit et lunam, nihil sibi magnum fecisse videantur tantae patriae cives, si pro illa adipiscenda fecerint boni operis aliquid vel mala aliqua sustinuerint, cum illi pro hac terrena iam adepta tanta fecerint, tanta perpessi sint, praesertim quia remissio peccatorum, quae cives ad aeternam colligit patriam, habet aliquid, cui per umbram quandam simile fuit asylum illud Romuleum, quo multitudinem, qua illa civitas conderetur, quorumlibet delictorum congregavit inpunitas.

Caput XVIII.

Quam alieni a iactantia esse debeant Christiani, si aliquid fecerint pro dilectione patriae aeternae, cum tanta Romani gesserint pro humana gloria et civitate terrena.

Quid ergo magnum est pro illa aeterna caelestique patria cuncta saeculi huius quamlibet iucunda blandimenta contemnere, si pro hac temporali atque terrena filios Brutus potuit et occidere, quod illa facere neminem cogit? Sed certe difficilius est filios interimere, quam quod pro ista faciendum est, ea, quae filiis congreganda videbantur atque servanda, vel donare pauperibus vel, si existat temptatio, quae id pro fide atque iustitia fieri compellat, amittere. Felices enim vel nos vel filios nostros non divitiae terrenae faciunt aut nobis viventibus amittendae

15 quo illa LA^1 ‖ 19 aet. patriae *v* ‖ 28 conseruanda *A*

aut nobis mortuis a quibus nescimus vel forte a quibus nolumus possidendae; sed Deus felices facit, qui est mentium vera opulentia. Bruto autem, quia filios occidit, infelicitatis perhibet testimonium etiam poeta laudator. Ait enim:

Natosque pater nova bella moventes
Ad poenam pulchra pro libertate vocabit
Infelix, utcumque ferent ea facta minores.

Sed versu sequenti consolatus est infelicem:

Vincit amor patriae laudumque inmensa cupido.

Haec sunt duo illa, libertas et cupiditas laudis humanae, quae ad facta compulit miranda Romanos. Si ergo pro libertate moriturorum et cupiditate laudum, quae a mortalibus expetuntur, occidi filii a patre potuerunt: quid magnum est, si pro vera libertate, quae nos ab iniquitatis et mortis et diaboli dominatu liberos facit, nec cupiditate humanarum laudum, sed caritate liberandorum hominum, non a Tarquinio rege, sed a daemonibus et daemonum principe, non filii occiduntur, sed Christi pauperes inter filios computantur?

Si alius etiam Romanus princeps, cognomine Torquatus, filium, non quia contra patriam, sed etiam pro patria, tamen quia contra imperium suum, id est contra quod imperaverat pater imperator, ab hoste provocatus iuvenali ardore pugnaverat, licet vicisset, occidit, ne plus mali esset in exemplo imperii contempti quam boni in gloria hostis occisi: ut quid se iactent, qui pro inmortalis patriae legibus omnia, quae multo minus quam filii diliguntur, bona terrena contemnunt? Si Furius Camillus etiam ingratam patriam, a cuius cervicibus acerrimorum hostium Veientium iugum depulerat damnatusque ab ae-

10) Aen. 6, 820 sqq.

---

1 morientibus *A* | forte] certe *A* ‖ 7 uocauit *C*[2]*A*¬*adep* ‖ 12 compulit *mss exc. p*; compulere *pv* ‖ 13 et pro cupidit. *AK*¬*e* ‖ 25 iuuenili ¬*e*[2]*pqv*

mulis fuerat, a Gallis iterum liberavit, quia non habebat potiorem, ubi posset vivere gloriosus: cur extollatur, velut grande aliquid fecerit, qui forte in ecclesia ab inimicis carnalibus gravissimam exhonorationis passus iniuriam non se ad eius hostes haereticos transtulit aut aliquam contra illam ipse haeresem condidit, sed eam potius quantum valuit ab haereticorum perniciosissima pravitate defendit, cum alia non sit, non ubi vivatur in hominum gloria, sed ubi vita adquiratur aeterna? Si Mucius, ut cum Porsenna rege pax fieret, qui gravissimo bello Romanos premebat, quia Porsennam ipsum occidere non potuit et pro eo alterum deceptus occidit, in ardentem aram ante eius oculos dexteram extendit, dicens multos se tales, qualem illum videret, in eius exitium coniurasse, cuius ille fortitudinem et coniurationem talium perhorrescens sine ulla dubitatione se ab illo bello facta pace compescuit: quis regno caelorum inputaturus est merita sua, si pro illo non unam manum neque hoc sibi ultro faciens, sed persequente aliquo patiens totum flammis corpus inpenderit? Si Curtius armatus equo concito in abruptum hiatum terrae se praecipitem dedit, deorum suorum oraculis serviens, quoniam iusserant, ut illuc id quod Romani haberent optimum mitteretur, nec aliud intellegere potuerunt, quam viris armisque se excellere, unde videlicet oportebat, ut deorum iussis in illum interitum vir praecipitaretur armatus: quid se magnum pro aeterna patria fecisse dicturus est, qui aliquem fidei suae passus inimicum non se ultro in talem mortem mittens, sed ab illo missus obierit; quando quidem a Domino suo eodemque rege patriae suae certius oraculum accepit: *Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere?* Si se occidendos certis verbis

13) Liv. 2, 12, 15; Perioch. lib. 2. 32) Mt. 10, 28.

2 gloriosius *L Ap Hoffm.*; *sed cf. 8 sq.* ‖ 6 haeresim CA^2bv ‖ 13 multos se tales C^2F (f&ales) ¬*e*; multos esse t. *L A Ap*; multos t. C^1Kv ‖ 14 illum] ipsum? ‖ 16 dilatione *qv* ‖ 19 alio LA^1

quodam modo consecrantes Decii devoverunt, ut illis cadentibus et iram deorum sanguine suo placantibus Romanus liberaretur exercitus: nullo modo superbient sancti martyres, tamquam dignum aliquid pro illius patriae participatione fecerint, ubi aeterna est et vera felicitas, si usque ad sui sanguinis effusionem non solum suos fratres, pro quibus fundebatur, verum et ipsos inimicos, a quibus fundebatur, sicut eis praeceptum est, diligentes caritatis fide et fidei caritate certarunt? Si Marcus Pulvillus dedicans aedem Iovis, Iunonis, Minervae falso sibi ab invidis morte filii nuntiata, ut illo nuntio perturbatus abscederet atque ita dedicationis gloriam collega eius consequeretur, ita contempsit, ut eum etiam proici insepultum iuberet (sic in eius corde orbitatis dolorem gloriae cupiditas vicerat): quid magnum se pro evangelii sancti praedicatione, qua cives supernae patriae de diversis liberantur et colliguntur erroribus, fecisse dicturus est, cui Dominus de sepultura patris sui sollicito ait: *Sequere me et sine mortuos sepelire mortuos suos?* Si M. Regulus, ne crudelissimos hostes iurando falleret, ad eos ab ipsa Roma reversus est, quoniam, sicut Romanis eum tenere volentibus respondisse fertur, postea quam Afris servierat, dignitatem illic honesti civis habere non posset, eumque Carthaginienses, quoniam contra eos in Romano senatu egerat, gravissimis suppliciis necaverunt: qui cruciatus non sunt pro fide illius patriae contemnendi, ad cuius beatitudinem fides ipsa perducit? aut quid retribuetur Domino pro omnibus quae retribuit, si pro fide quae illi debetur talia fuerit homo passus, qualia pro fide quam perniciosissimis inimicis debebat passus est Regulus? Quo modo se audebit extollere de voluntaria paupertate Christianus, ut in huius vitae peregrinatione expeditior ambulet viam,

19) Mt. 8, 22. 28) Ps. 115, 3.

---

5 si *om. LACAF*¬*e* ‖ 10 et min. *A* ‖ 14 sic *LACA*^{1}*a*^{1}*e ed. Arg.*; et sic *A*^{2}*F*¬*a*^{2}*bpq ed. princ. v* ‖ 19 M. *Cav*; Marcus *LAAK*¬*bepq* ‖ 31 se autem aud. *C*^{2}*AK*¬; autem se aud. *qv*

quae perducit ad patriam, ubi verae divitiae Deus ipse est, cum audiat vel legat L. Valerium, qui in suo defunctus est consulatu, usque adeo fuisse pauperem, ut nummis a populo conlatis eius sepultura curaretur? audiat vel legat Quintium Cincinnatum, cum quattuor iugera possideret et ea suis manibus coleret, ab aratro esse adductum, ut dictator fieret, maior utique honore quam consul, victisque hostibus ingentem gloriam consecutum in eadem paupertate mansisse? Aut quid se magnum fecisse praedicabit, qui nullo praemio mundi huius fuerit ab aeternae illius patriae societate seductus, cum Fabricium didicerit tantis muneribus Pyrrhi, regis Epirotarum, promissa etiam quarta parte regni a Romana civitate non potuisse develli ibique in sua paupertate privatum manere maluisse? Nam illud quod rem publicam, id est rem populi, rem patriae, rem communem, cum haberent opulentissimam atque ditissimam, sic ipsi in suis domibus pauperes erant, ut quidam eorum, qui iam bis consul fuisset, ex illo senatu hominum pauperum pelleretur notatione censoria, quod decem pondo argenti in vasis habere compertus est; ita idem ipsi pauperes erant, quorum triumphis publicum ditabatur aerarium: nonne omnes Christiani, qui excellentiore proposito divitias suas communes faciunt secundum id quod scriptum est in actibus apostolorum, ut distribuatur unicuique, sicut cuique opus est, et nemo dicat aliquid proprium, sed sint illis omnia communia, intellegunt se nulla ob hoc ventilari oportere iactantia, id faciendo pro obtinenda societate angelorum, cum paene tale aliquid illi fecerint pro conservanda gloria Romanorum?

Haec et alia, si qua huius modi reperiuntur in litteris eorum, quando sic innotescerent, quando tanta fama praedicarentur, nisi Romanum imperium longe lateque porrectum magnificis successibus augeretur? Proinde per

26) Act. 2, 45; 4, 32.

6 abductum *bpqv* ‖ 10 qui] quod *v* ‖ 13 deuelli *C*[1]; debelli *LA*; diuelli *rell.* *v* ‖ 27 oport.] debere *C*¬ ‖ 30 huiusce modi ¬*bv*

illud imperium tam latum tamque diuturnum virorumque tantorum virtutibus praeclarum atque gloriosum et illorum intentioni merces quam quaerebant est reddita, et nobis proposita necessariae commonitionis exempla, ut, si virtutes, quarum istae utcumque sunt similes, quas isti pro civitatis terrenae gloria tenuerunt, pro Dei gloriosissima civitate non tenuerimus, pudore pungamur; si tenuerimus, superbia non extollamur; quoniam, sicut dicit apostolus, *indignae sunt passiones huius temporis ad futuram gloriam, quae revelabitur in nobis.* Ad humanam vero gloriam praesentisque temporis satis digna vita aestimabatur illorum. Unde etiam Iudaei, qui Christum occiderunt, revelante testamento novo quod in vetere velatum fuit, ut non pro terrenis et temporalibus beneficiis, quae divina providentia permixte bonis malisque concedit, sed pro aeterna vita muneribusque perpetuis et ipsius supernae civitatis societate colatur Deus unus et verus, rectissime istorum gloriae donati sunt, ut hi, qui qualibuscumque virtutibus terrenam gloriam quaesiverunt et adquisiverunt, vincerent eos, qui magnis vitiis datorem verae gloriae et civitatis aeternae occiderunt atque respuerunt.

Caput XIX.

Quo inter se differant cupiditas gloriae et cupiditas dominationis.

Interest sane inter cupiditatem humanae gloriae et cupiditatem dominationis. Nam licet proclive sit, ut, qui humana gloria nimium delectatur, etiam dominari ardenter affectet, tamen qui veram licet humanarum laudum gloriam concupiscunt, dant operam bene iudicantibus non displicere. Sunt enim multa in moribus bona, de quibus multi bene iudicant, quamvis ea multi non habeant; per ea bona morum nituntur ad gloriam et imperium vel dominationem, de quibus ait Sallustius: „Sed ille vera via

10) Rom. 8, 18. 33) Cat. 11, 2.

19 quaesiuerunt *L A Kabep*; quaesierunt *C A F¬qv*

nititur.“ Quisquis autem sine cupiditate gloriae, qua veretur homo bene iudicantibus displicere, dominari atque imperare desiderat, etiam per apertissima scelera quaerit plerumque obtinere quod diligit. Proinde qui gloriam concupiscit, aut vera via nititur aut certe „dolis atque fallaciis contendit“, volens bonus videri esse, quod non est. Et ideo virtutes habenti magna virtus est contemnere gloriam, quia contemptus eius in conspectu Dei est, iudicio autem non aperitur humano. Quidquid enim fecerit ad oculos hominum, quo gloriae contemptor appareat, ad maiorem laudem, hoc est ad maiorem gloriam, facere si credatur, non est unde se suspicantium sensibus aliter esse, quam suspicantur, ostendat. Sed qui contemnit iudicia laudantium, contemnit etiam suspicantium temeritatem, quorum tamen, si vere bonus est, non contemnit salutem, quoniam tantae iustitiae est qui de spiritu Dei virtutes habet, ut etiam ipsos diligat inimicos, et ita diligat, ut suos osores vel detractores velit correctos habere consortes non in terrena patria, sed superna; in laudatoribus autem suis, quamvis parvipendat quod eum laudant, non tamen parvipendit, quod ⟨eum⟩ amant, nec eos vult fallere laudantes, ne decipiat diligentes; ideoque instat ardenter, ut potius ille laudetur, a quo habet homo quidquid in eo iure laudatur. Qui autem gloriae contemptor dominationis est avidus, bestias superat sive crudelitatis vitiis sive luxuriae. Tales quidam Romani fuerunt. Non enim cura existimationis amissa dominationis cupiditate caruerunt. Multos tales fuisse prodit historia; sed huius vitii summitatem et quasi arcem quandam Nero Caesar primus obtinuit, cuius fuit tanta luxuries, ut nihil ab eo putaretur virile metuendum; tanta crudelitas, ut nihil molle habere crederetur, si nesciretur. Etiam talibus tamen dominandi potestas non datur nisi summi Dei providentia, quando res humanas iudicat talibus dominis

16 tanta eius iustitia *A*; tantae iustitiae eius ¬^{1} || 21 amant *LACAF*¬*abev*; eum amant *pq*

dignas. Aperta de hac re vox divina est loquente Dei sapientia: *Per me reges regnant et tyranni per me tenent terram.* Sed ne tyranni non pessimi atque improbi reges, sed vetere nomine fortes dicti existimentur (unde ait Vergilius:

Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni):

apertissime alio loco de Deo dictum est: *Quia regnare facit hominem hypocritam propter perversitatem populi.* Quam ob rem, quamvis ut potui satis exposuerim, qua causa Deus unus verus et iustus Romanos secundum quandam formam terrenae civitatis bonos adiuverit ad tanti imperii gloriam consequendam: potest tamen et alia causa esse latentior propter diversa merita generis humani, Deo magis nota quam nobis, dum illud constet inter omnes veraciter pios, neminem sine vera pietate, id est veri Dei vero cultu, veram posse habere virtutem, nec eam veram esse, quando gloriae servit humanae; eos tamen, qui cives non sint civitatis aeternae, quae in sacris litteris nostris dicitur civitas Dei, utiliores esse terrenae civitati, quando habent virtutem vel ipsam, quam si nec ipsam. Illi autem, qui vera pietate praediti bene vivunt, si habent scientiam regendi populos, nihil est felicius rebus humanis, quam si Deo miserante habeant potestatem. Tales autem homines virtutes suas, quantascumque in hac vita possunt habere, non tribuunt nisi gratiae Dei, quod eas volentibus credentibus petentibus dederit, simulque intellegunt, quantum sibi desit ad perfectionem iustitiae, qualis est in illorum sanctorum angelorum societate, cui se nituntur aptare. Qantumlibet autem laudetur atque praedicetur virtus, quae sine vera pietate servit hominum gloriae, nequaquam sanctorum exiguis initiis

3) Prov. 8, 15. 6) Aen. 7, 266. 8) Iob 34, 30. 19) Ps. 45, 5; 47, 2.

---

7 quia $LACAFb^{2}d$ *ed. Arg.*; qui $K\neg ab^{1}epq$ *ed. princ.* v || 8 populi sui *A*

comparanda est, quorum spes posita est in gratia et misericordia veri Dei.

Caput XX.

Tam turpiter servire virtutes humanae gloriae quam corporis voluptati.

Solent philosophi, qui finem boni humani in ipsa virtute constituunt, ad ingerendum pudorem quibusdam philosophis, qui virtutes quidem probant, sed eas voluptatis corporalis fine metiuntur et illam per se ipsam putant adpetendam, istas propter ipsam, tabulam quandam verbis pingere, ubi voluptas in sella regali quasi delicata quaedam regina considat, eique virtutes famulae subiciantur, observantes eius nutum, ut faciant quod illa imperaverit, quae prudentiae iubeat, ut vigilanter inquirat, quo modo voluptas regnet et salva sit; iustitiae iubeat, ut praestet beneficia quae potest ad comparandas amicitias corporalibus commodis necessarias, nulli faciat iniuriam, ne offensis legibus voluptas vivere secura non possit; fortitudini iubeat, ut, si dolor corpori acciderit, qui non compellat in mortem, teneat dominam suam, id est voluptatem, fortiter in animi cogitatione, ut per pristinarum deliciarum suarum recordationem mitiget praesentis doloris aculeos; temperantiae iubeat, ut tantum capiat alimentorum et si qua delectant, ne per inmoderationem noxium aliquid valetudinem turbet et voluptas, quam etiam in corporis sanitate Epicurei maximam ponunt, graviter offendatur. Ita virtutes cum tota suae gloria dignitatis tamquam imperiosae cuidam et inhonestae mulierculae servient voluptati. Nihil hac pictura dicunt esse ignominiosius et deformius et quod minus ferre bonorum

6) Cic. Fin. 2, 21.

2 in miseric. *LAp* ‖ 17 faciant *LA*[1]*p* ‖ 18 secura *om. A* ‖ 19 acciderit *CAKF¬abdeqv* (*cf. II 490, 22*); accesserit *LAp* ‖ 27 gloria *LA*[1]*C*[2]*A*[1]*K*[1]*dp*; gloriam *C*[1]; gloriae *A*[2]*A*[2](*ras.*)*K*[2]*F¬abeqv* | dignitatis *LA*[1]*CA*[1]*K*[1]*dp*; dignitate *A*[2]*A*[2]*K*[2]*F¬abeqv*

possit aspectus; et verum dicunt. Sed non existimo satis debiti decoris esse picturam, si etiam talis fingatur, ubi virtutes humanae gloriae serviunt. Licet enim ista gloria delicata mulier non sit, inflata ⟨tamen⟩ est et multum inanitatis habet. Unde non ei digne servit soliditas quaedam firmitasque virtutum, ut nihil provideat providentia, nihil distribuat iustitia, nihil toleret fortitudo, nihil temperantia moderetur, nisi unde placeatur hominibus et ventosae gloriae serviatur. Nec illi se ab ista foeditate defenderint, qui, cum aliena spernant iudicia velut gloriae contemptores, sibi sapientes videntur et sibi placent. Nam eorum virtus, si tamen ulla est, alio modo quodam humanae subditur laudi; neque enim ipse, qui sibi placet, homo non est. Qui autem vera pietate in Deum, quem diligit, credit et sperat, plus intendit in ea, ⟨in⟩ quibus sibi displicet, quam in ea, si qua in illo sunt, quae non tam ipsi quam veritati placent; neque id tribuit, unde iam potest placere, nisi eius misericordiae, cui metuit displicere; de his sanatis gratias agens, de illis sanandis preces fundens.

Caput XXI.

Romanum regnum a Deo vero esse dispositum, a quo est omnis potestas et cuius providentia reguntur universa.

Quae cum ita sint, non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem nisi Deo vero, qui dat felicitatem in regno caelorum solis piis; regnum vero terrenum et piis et impiis, sicut ei placet, cui nihil iniuste placet. Quamvis enim aliquid dixerimus, quod apertum nobis esse voluit: tamen multum est ad nos et valde superat vires nostras hominum occulta discutere et liquido examine merita diiudicare regnorum. Ille igitur unus verus Deus, qui nec iudicio nec adiutorio deserit genus humanum,

3 serviant *qv* | ista] = *humana*; ipsa ***LAp*** ‖ 4 tamen ¬*v*; *om.* ***LACA***[1]***Fadp***; tamen infl. ***A***[2] ‖ 6 prudentia ***AK***[2]***F***¬*qv* (*cf. 231, 14*) ‖ 15 in ea ***L*** (ea *in ras.*) ***A***[1]***p***; in ea in ***CA***[2]***AF***¬ *rell.* *v*

quando voluit et quantum voluit Romanis regnum dedit; qui dedit Assyriis, vel etiam Persis, a quibus solos duos deos coli, unum bonum, alterum malum, continent litterae istorum; ut taceam de populo Hebraeo, de quo iam dixi, quantum satis visum est, qui praeter unum Deum non coluit et quando regnavit. Qui ergo Persis dedit segetes sine cultu deae Segetiae, qui alia dona terrarum sine cultu tot deorum, quos isti rebus singulis singulos, vel etiam rebus singulis plures praeposuerunt: ipse etiam regnum dedit sine cultu eorum, per quorum cultum se isti regnasse crediderunt. Sic etiam hominibus: qui Mario, ipse Gaio Caesari; qui Augusto, ipse et Neroni; qui Vespasianis, vel patri vel filio, suavissimis imperatoribus, ipse et Domitiano crudelissimo; et ne per singulos ire necesse sit, qui Constantino Christiano, ipse apostatae Iuliano, cuius egregiam indolem decepit amore dominandi sacrilega et detestanda curiositas, cuius vanis deditus oraculis erat, quando fretus securitate victoriae naves, quibus victus necessarius portabatur, incendit; deinde fervide instans inmodicis ausibus et mox merito temeritatis occisus in locis hostilibus egenum reliquit exercitum, ut aliter inde non posset evadi, nisi contra illud auspicium dei Termini, de quo superiore libro diximus, Romani imperii termini moverentur. Cessit enim Terminus deus necessitati, qui non cesserat Iovi. Haec plane Deus unus et verus regit et gubernat, ut placet; et si occultis causis, numquid iniustis?

Caput XXII.

Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere iudicio.

Sic etiam tempora ipsa bellorum, sicut in eius arbitrio est iustoque iudicio et misericordia vel adterere vel consolari genus humanum, ut alia citius, alia tardius finiantur. Bellum piratarum a Pompeio, bellum Punicum

23) C. 29.

tertium ab Scipione incredibili celeritate et temporis brevitate confecta sunt. Bellum quoque fugitivorum gladiatorum, quamvis multis Romanis ducibus et duobus consulibus victis Italiaque horribiliter contrita atque vastata, tertio tamen anno post multa consumpta consumptum est. Picentes, Marsi et Peligni, gentes non exterae, sed Italicae, post diuturnam et devotissimam sub Romano iugo servitutem in libertatem caput erigere temptaverunt, iam multis nationibus Romano imperio subiugatis deletaque Karthagine; in quo bello Italico Romanis saepissime victis ubi et duo consules perierunt et alii nobilissimi senatores, non diuturno tamen tempore tractum est hoc malum; nam quintus ei annus finem dedit. Sed bellum Punicum secundum cum maximis detrimentis et calamitate rei publicae per annos decem et octo Romanas vires extenuavit et paene consumpsit; duobus proeliis ferme septuaginta Romanorum milia ceciderunt. Bellum Punicum primum per viginti et tres annos peractum est; bellum Mithridaticum quadraginta. Ac ne quisquam arbitretur rudimenta Romanorum fuisse fortiora ad bella citius peragenda, superioribus temporibus multum in omni virtute laudatis bellum Samniticum annis tractum est ferme quinquaginta; in quo bello ita Romani victi sunt, ut sub iugum etiam mitterentur. Sed quia non diligebant gloriam propter iustitiam, sed iustitiam propter gloriam diligere videbantur, pacem factam foedusque ruperunt. Haec ideo commemoro, quoniam multi praeteritarum rerum ignari, quidam etiam dissimulatores suae scientiae, si temporibus Christianis aliquod bellum paulo diutius trahi vident, ilico in nostram religionem protervissime insiliunt, exclamantes, quod, si ipsa non esset et vetere ritu numina colerentur, iam Romana illa virtute, quae adiuvante Marte et Bellona tanta celeriter bella confecit, id quoque celerrime finiretur. Recolant igitur qui legerunt, quam diuturna bella,

1 a *pqv; cf. 99,30; 395,9; 399,26!* | et *om.* ***LACAF*¬*bepq*** ‖ 10 karth. ***A***; *cf. 235,30* ‖ 13 annus ei ***LA*¬** ‖ 19 quadr. annis *q*[2]*v*

quam variis eventis, quam luctuosis cladibus a veteribus sint gesta Romanis, sicut solet orbis terrarum velut procellosissimum pelagus varia talium malorum tempestate iactari, et quod nolunt aliquando fateantur, nec insanis adversus Deum linguis se interimant et decipiant imperitos.

Caput XXIII.

De bello, in quo Radagaisus rex Gothorum, daemonum cultor, uno die cum ingentibus copiis suis victus est.

Quod tamen nostra memoria recentissimo tempore Deus mirabiliter et misericorditer fecit, non cum gratiarum actione commemorant, sed, quantum in ipsis est, omnium si fieri potest hominum oblivione sepelire conantur; quod a nobis si tacebitur, similiter erimus ingrati. Cum Radagaisus, rex Gothorum, agmine ingenti et inmani iam in Urbis vicinia constitutus Romanis cervicibus inmineret, uno die tanta celeritate sic victus est, ut ne uno quidem non dicam extincto, sed vulnerato Romanorum multo amplius quam centum milium prosterneretur eius exercitus atque ipse mox captus poena debita necaretur. Nam si ille tam impius cum tantis et tam impiis copiis Romam fuisset ingressus, cui pepercisset? quibus honorem locis martyrum detulisset? in qua persona Deum timeret? cuius non sanguinem fusum, cuius pudicitiam vellet intactam? Quas autem isti pro diis suis voces haberent, quanta insultatione iactarent, quod ille ideo vicisset, ideo tanta potuisset, quia cotidianis sacrificiis placabat atque invitabat deos, quod Romanos facere Christiana religio non sinebat? Nam propinquante iam illo his locis, ubi nutu summae maiestatis oppressus est, cum eius fama ubique crebresceret, nobis apud Karthaginem dicebatur, hoc credere spargere iactare paganos,

14 radag. *mss*; Rhad. *v* ‖ 19 ipse *mss exc. e*; ipse cum filiis *v*; ipse mox capt. cum fil. *e* ‖ 22 loc. mart. hon. *LA* ‖ 30 karth. *A*; *cf. 234, 10*

quod ille diis amicis protegentibus et opitulantibus, quibus immolare cotidie ferebatur, vinci omnino non posset ab eis, qui talia diis Romanis sacra non facerent nec fieri a quoquam permitterent. Et non agunt miseri gratias tantae misericordiae Dei, qui cum statuisset inruptione barbarica graviora ⟨pati⟩ dignos mores hominum castigare, indignationem suam tanta mansuetudine temperavit, ut illum primo faceret mirabiliter vinci, ne ad infirmorum animos evertendos gloria daretur daemonibus, quibus eum supplicare constabat; deinde ab his barbaris Roma caperetur, qui contra omnem consuetudinem gestorum ante bellorum ad loca sancta confugientes Christianae religionis reverentia tuerentur ipsisque daemonibus atque impiorum sacrificiorum ritibus, de quibus ille praesumpserat, sic adversarentur nomine Christiano, ut longe atrocius bellum cum eis quam cum hominibus gerere viderentur; ita verus dominus gubernatorque rerum et Romanos cum misericordia flagellavit, et tam incredibiliter victis supplicatoribus daemonum nec saluti rerum praesentium necessaria esse sacrificia illa monstravit, ut ab his qui non pervicaciter contendunt, sed prudenter adtendunt, nec propter praesentes necessitates vera religio deseratur, et magis aeternae vitae fidelissima expectatione teneatur.

Caput XXIV.

Quae sit Christianorum imperatorum et quam vera felicitas.

Neque enim nos Christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia vel diutius imperarunt vel imperantes filios morte placida reliquerunt, vel hostes rei publicae domuerunt vel inimicos cives adversus se insurgentes et cavere et opprimere potuerunt. Haec et alia

6 grauiora dignos *LAA^1K^1Fb* (*cf. II 522, 19; 523, 28*); grauiora pati dignos *Cv* (*cf. II 523, 23*); grauiore dignos *A^2K^2 ¬$^2a^1de$*; grauiori dign. *a^2p* ‖ 8 primũ *CA^1* ‖ 15 nomine *$LACA^1$ K¬a^1bdq^1 ed. Arg.*; nomini *A^2Fe*; pro nomine *a^2pq^2 ed. princ. v*

vitae huius aerumnosae vel munera vel solacia quidam etiam cultores daemonum accipere meruerunt, qui non pertinent ad regnum Dei, quo pertinent isti; et hoc ipsius misericordia factum est, ne ab illo ista qui in eum crederent velut summa bona desiderarent. Sed felices eos dicimus, si iuste imperant, si inter linguas sublimiter honorantium et obsequia nimis humiliter salutantium non extolluntur, et se homines esse meminerunt; si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum maiestati eius famulam faciunt; si Deum timent diligunt colunt; si plus amant illud regnum, ubi non timent habere consortes; si tardius vindicant, facile ignoscunt; si eandem vindictam pro necessitate regendae tuendaeque rei publicae, non pro saturandis inimicitiarum odiis exerunt; si eandem veniam non ad inpunitatem iniquitatis, sed ad spem correctionis indulgent; si, quod aspere coguntur plerumque decernere, misericordiae lenitate et beneficiorum largitate compensant; si luxuria tanto eis est castigatior, quanto posset esse liberior; si malunt cupiditatibus pravis quam quibuslibet gentibus imperare et si haec omnia faciunt non propter ardorem inanis gloriae, sed propter caritatem felicitatis aeternae; si pro suis peccatis humilitatis et miserationis et orationis sacrificium Deo suo vero immolare non neglegunt. Tales Christianos imperatores dicimus esse felices interim spe, postea re ipsa futuros, cum id quod expectamus advenerit.

Caput XXV.

De prosperitatibus, quas Constantino imperatori Christiano Deus contulit.

Nam bonus Deus, ne homines, qui eum crederent propter aeternam vitam colendum, has sublimitates et regna terrena existimarent posse neminem consequi, nisi

8 et se ***LACAFbep***; sed se ⁊ *a ed. princ. Arg. v*; si se *q* ‖ 14 exserunt ***LA***[1]***Cd*** ‖ 18 cast. est ***LA***[1] ‖ 19 possit *A* ‖ 23 vero *om. AK*[1] ‖ 24 imp. christ. ***LA***

daemonibus supplicet, quod hi spiritus in talibus multum valerent, Constantinum imperatorem non supplicantem daemonibus, sed ipsum verum Deum colentem tantis terrenis implevit muneribus, quanta optare nullus auderet; cui etiam condere civitatem Romano imperio sociam, velut ipsius Romae filiam, sed sine aliquo daemonum templo simulacroque concessit. Diu imperavit, universum orbem Romanum unus Augustus tenuit et defendit; in administrandis et gerendis bellis victoriosissimus fuit, in tyrannis opprimendis per omnia prosperatus est, grandaevus aegritudine et senectute defunctus est, filios imperantes reliquit. Sed rursus ne imperator quisquam ideo Christianus esset, ut felicitatem Constantini mereretur, cum propter vitam aeternam quisque debeat esse Christianus: Iovianum multo citius quam Iulianum abstulit; Gratianum ferro tyrannico permisit interimi, longe quidem mitius quam magnum Pompeium colentem velut Romanos deos. Nam ille vindicari a Catone non potuit, quem civilis belli quodam modo heredem reliquerat; iste autem, quamvis piae animae solacia talia non requirant, a Theodosio vindicatus est, quem regni participem fecerat, cum parvulum haberet fratrem, avidior fidae societatis quam nimiae potestatis.

Caput XXVI.

De fide ac pietate Theodosii Augusti.

Unde et ille non solum vivo servavit quam debebat fidem, verum etiam post eius mortem pulsum ab eius interfectore Maximo Valentinianum eius parvulum fratrem in sui partes imperii tamquam Christianus excepit pupillum, paterno custodivit affectu, quem destitutum omnibus opibus nullo negotio posset auferre, si latius regnandi cupiditate magis quam benefaciendi caritate flagraret; unde

10 est *om. C* ‖ 22 et fratrem *mss ed. princ.*; et *om. v*; *cf. 27* ‖ 24 ac *C*; et *pqv* ‖ 28 suae partis imperio *A*; *sed cf. 239, 9!*

potius eum servata eius imperatoria dignitate susceptum ipsa humanitate et gratia consolatus est. Deinde cum Maximum terribilem faceret ille successus, hic in angustiis curarum suarum non est lapsus ad curiositates sacrilegas atque inlicitas, sed ad Iohannem in Aegypti eremo constitutum, quem Dei servum prophetandi spiritu praeditum fama crebrescente didicerat, misit atque ab eo nuntium victoriae certissimum accepit. Mox tyranni Maximi extinctor Valentinianum puerum imperii sui partibus, unde fugatus fuerat, cum misericordissima veneratione restituit, eoque sive per insidias sive quo alio pacto vel casu proxime extincto alium tyrannum Eugenium, qui in illius imperatoris locum non legitime fuerat subrogatus, accepto rursus prophetico responso fide certus oppressit, contra cuius robustissimum exercitum magis orando quam feriendo pugnavit. Milites nobis qui aderant rettulerunt extorta sibi esse de manibus quaecumque iaculabantur, cum a Theodosii partibus in adversarios vehemens ventus iret et non solum quaecumque in eos iaciebantur concitatissime raperet, verum etiam ipsorum tela in eorum corpora retorqueret. Unde et poeta Claudianus, quamvis a Christi nomine alienus, in eius tamen laudibus dixit:

O nimium dilecte Deo, cui ⟨fundit ab antris
Aeolus armatas hiemes, cui⟩ militat aether,
Et coniurati veniunt ad classica venti!

Victor autem, sicut crediderat et praedixerat, Iovis simulacra, quae adversus eum fuerant nescio quibus ritibus velut consecrata et in Alpibus constituta, deposuit, eorumque fulmina, quod aurea fuissent, iocantibus (quod illa laetitia permittebat) cursoribus et se ab eis fulminari velle dicentibus hilariter benigneque donavit. Inimicorum suo-

21) III. Cons. Hon. 96 sqq. Cf. Oros. ed. Zangem. 532, 3.

19 iaciebantur (*L*C^2*abd*?) *A*K^1; iacebantur C^1*e*; iaciabantur *A*; iactabantur K^2*F*¬ ‖ 23 fundit — cui *om. mss*

rum filios, quos, non ipsius iussu, belli abstulerat impetus, etiam nondum Christianos ad ecclesiam confugientes, Christianos hac occasione fieri voluit et Christiana caritate dilexit, nec privavit rebus et auxit honoribus. In neminem post victoriam privatas inimicitias valere permisit. Bella civilia non sicut Cinna et Marius et Sulla et alii tales nec finita finire voluerunt, sed magis doluit exorta quam cuiquam nocere voluit terminata. Inter haec omnia ex ipso initio imperii sui non quievit iustissimis et misericordissimis legibus adversus impios laboranti ecclesiae subvenire, quam Valens haereticus favens Arianis vehementer adflixerat; cuius ecclesiae se membrum esse magis quam in terris regnare gaudebat. Simulacra gentilium ubique evertenda praecepit, satis intellegens nec terrena munera in daemoniorum, sed in Dei veri esse posita potestate. Quid autem fuit eius religiosa humilitate mirabilius, quando in Thessalonicensium gravissimum scelus, cui iam episcopis intercedentibus promiserat indulgentiam, tumultu quorundam, qui ei cohaerebant, vindicare compulsus est et ecclesiastica cohercitus disciplina sic egit paenitentiam, ut imperatoriam celsitudinem pro illo populus orans magis fleret videndo prostratam, quam peccando timeret iratam? Haec ille secum et si qua similia, quae commemorare longum est, bona opera tulit ex isto temporali vapore cuiuslibet culminis et sublimitatis humanae; quorum operum merces est aeterna felicitas, cuius dator est Deus solis veraciter piis. Cetera vero vitae huius vel fastigia vel subsidia, sicut ipsum mundum lucem auras, terras aquas fructus ipsiusque hominis animam corpus, sensus mentem vitam, bonis malisque largitur; in quibus est etiam quaelibet imperii magnitudo, quam pro temporum gubernatione dispensat.

---

1 iussu belli *LACAKFdep*; ius^{su} sed belli *b*; iussu f; (= *sed*) belli ⁊; iussus, sed belli *a q ed. princ. v* ‖ 3 fieri voluit] *hic desinit L* ‖ 4 et] sed A^2 (*in ras.*) *apq ed. princ.*

Proinde iam etiam illis respondendum esse video, qui manifestissimis documentis, quibus ostenditur, quod ad ista temporalia, quae sola stulti habere concupiscunt, nihil deorum falsorum numerositas prosit, confutati atque convicti conantur asserere non propter vitae praesentis utilitatem, sed propter eam, quae post mortem futura est, colendos deos. Nam istis, qui propter amicitias mundi huius volunt vana colere et non se permitti puerilibus sensibus conqueruntur, his quinque libris satis arbitror esse responsum. Quorum tres priores cum edidissem et in multorum manibus esse coepissent, audivi quosdam nescio quam adversus eos responsionem scribendo praeparare. Deinde ad me perlatum est, quod iam scripserint, sed tempus quaerant, quo sine periculo possint edere. Quos admoneo, non optent quod eis non expedit. Facile est enim cuiquam videri respondisse, qui tacere noluerit. Aut quid est loquacius vanitate? quae non ideo potest quod veritas, quia, si voluerit, etiam plus potest clamare quam veritas. Sed considerent omnia diligenter, et si forte sine studio partium iudicantes talia esse perspexerint, quae potius exagitari quam convelli possint garrulitate inpudentissima et quasi satyrica vel mimica levitate, cohibeant suas nugas et potius a prudentibus emendari quam laudari ab inpudentibus eligant. Nam si non ad libertatem vera dicendi, sed ad licentiam maledicendi tempus expectant, absit ut eis eveniat quod ait Tullius de quodam, qui peccandi licentia felix appellabatur: O miserum, cui peccare licebat! Unde quisquis est, qui maledicendi licentia felicem se putat, multo erit felicior, si hoc illi omnino non liceat, cum possit deposita inanitate iactantiae etiam isto tempore tamquam studio

27) Tusc. 5, 19, 55 (?).

6 post mortem *om.* A^1; *cf. 243, 8; 25* ‖ 10 priores *om.* A^1 ‖ 22 satyrica *mss*; satir. *v* ‖ 24 inpud. *A* A^1 *(cf. 357, 3; II 59, 11)*; puden
in,tib' *C*; inprud. A^2*KF*¬*abdepv* ‖ 30 posset *C*

consulendi quidquid voluerit contradicere et, quantum possunt, ab eis quos consulit amica disputatione honeste graviter libere quod oportet audire.

LIBER VI.

PRAEFATIO.

Quinque superioribus libris satis mihi adversus eos videor disputasse, qui multos deos et falsos, quos esse inutilia simulacra vel inmundos spiritus et perniciosa daemonia vel certe creaturas, non creatorem veritas Christiana convincit, propter vitae huius mortalis rerumque terrenarum utilitatem eo ritu ac servitute, quae Graece *λατρεία* dicitur et uni vero Deo debetur, venerandos et colendos putant. Et nimiae quidem stultitiae vel pertinaciae nec istos quinque nec ullos alios quanticumque numeri libros satis esse posse quis nesciat? quando ea putatur gloria vanitatis, nullis cedere viribus veritatis, in perniciem utique eius, cui vitium tam inmane dominatur. Nam et contra omnem curantis industriam non malo medici, sed aegroti insanabilis morbus invictus est. Hi vero, qui ea quae legunt vel sine ulla vel non cum magna ac nimia veteris erroris obstinatione intellecta et considerata perpendunt, facilius nos isto numero terminatorum quinque voluminum plus, quam quaestionis ipsius necessitas postulabat, quam minus disseruisse iudicabunt, totamque invidiam, quam Christianae religioni de huius vitae cladibus terrenarumque contritione ac mutatione rerum imperiti facere conantur, non solum dissimulantibus, sed contra suam conscientiam etiam faventibus doctis, quos impietas vesana possedit, omnino esse inanem rectae cogi-

---

13 latria *CAKF¬ade* || 25 *ut editur* *C*[1] *A*[1] *Fb*[1] *dlp*; postulabat satisfecisse *C*[2] (*marg.*) *A*[2] (*superscr.*) *K¬ab*[2] *eq.ed. princ. v*

tationis atque rationis plenamque levissimae temeritatis et perniciosissimae animositatis dubitare non poterunt.

Caput I.

De his, qui dicunt deos a se non propter praesentem vitam coli, sed propter aeternam.

Nunc ergo quoniam deinceps, ut promissus ordo expetit, etiam hi refellendi et docendi sunt, qui non propter istam vitam, sed propter illam, quae post mortem futura est, deos gentium, quos Christiana religio destruit, colendos esse contendunt: placet a veridico oraculo sancti psalmi sumere exordium disputationis meae: *Beatus, cuius est Dominus Deus spes ipsius et non respexit in vanitates et insanias mendaces.* Verum tamen in omnibus vanitatibus insaniisque mendacibus longe tolerabilius philosophi audiendi sunt, quibus displicuerunt istae opiniones erroresque populorum, qui populi constituerunt simulacra numinibus multaque de his, quos deos inmortales vocant, falsa atque indigna sive finxerunt sive ficta crediderunt et credita eorum cultui sacrorumque ritibus miscuerunt. Cum his hominibus, qui, etsi non libere praedicando, saltem utcumque in disputationibus mussitando, talia se inprobare testati sunt, non usque adeo inconvenienter quaestio ista tractatur: utrum non unum Deum, qui fecit omnem spiritalem corporalemque creaturam, propter vitam, quae post mortem futura est, coli oporteat, sed multos deos, quos ab illo uno factos et sublimiter conlocatos quidam eorundem philosophorum ceteris excellentiores nobilioresque senserunt.

Ceterum quis ferat dici atque contendi deos illos, quorum in quarto libro quosdam commemoravi, quibus

13) Ps. 39, 5. 30) C. 11 et 21.

17 his] eis *v* ‖ 20 his ergo hom. *A²K⌐b²q ed. princ. Arg.*

rerum exiguarum singulis singula distribuuntur officia, vitam aeternam cuique praestare? An vero peritissimi illi et acutissimi viri, qui se pro magno beneficio conscripta docuisse gloriantur, ut sciretur quare cuique deo supplicandum esset, quid a quoque esset petendum, ne absurditate turpissima, qualis ilocalariter in mimo fieri solet, peteretur a Libero aqua, a Lymphis vinum, auctores erunt cuipiam hominum diis inmortalibus supplicanti, ut, cum a Lymphis petierit vinum eique responderint: Nos aquam habemus, hoc a Libero pete, possit recte dicere: Si vinum non habetis, saltem date mihi vitam aeternam? Quid hac absurditate monstrosius? Nonne illae cachinnantes (solent enim esse ad risum faciles), si non adfectent fallere ut daemones, supplici respondebunt: O homo, putasne in potestate nos habere vitam, quas audis non habere vel vitem? Inpudentissimae igitur stultitiae est vitam aeternam a talibus diis petere vel sperare, qui vitae huius aerumnosissimae atque brevissimae et si qua ad eam pertinent adminiculandam atque fulciendam ita singulas particulas tueri asseruntur, ut, si id, quod sub alterius tutela ac potestate est, petatur ab altero, tam sit inconveniens et absurdum, ut mimicae scurrilitati videatur esse simillimum. Quod cum fit ab scientibus mimis, digne ridentur in theatro; cum vero a nescientibus stultis, dignius inridentur in mundo. Cui ergo deo vel deae propter quid supplicaretur, quantum ad illos deos adtinet quos instituerunt civitates, a doctis sollerter inventum memoriaeque mandatum est; quid a Libero, verbi gratia, quid a Lymphis, quid a Vulcano ac sic a ceteris, quos partim commemoravi in quarto libro, partim praetereundos putavi. Porro si a Cerere vinum a Libero panem, a Vulcano aquam a Lymphis ignem petere erroris est: quanto maioris

13) Verg. Ecl. 3, 9. 28) Cf. p. 172, 29.

1 singulis singula rer. ex. *C* ‖ 2 cuiquam *A²lqv* (*sed cf. 545, 21; II 579, 13 etc.*) ‖ 12 monstros. *CF¹v*; monstruos. *AKF²* ⁊*adelpq* | excach. *A* ‖ 23 a *Cev* (*sed cf. 99, 30; 234, 1.*)

deliramenti esse intellegi debet, si cuiquam istorum pro vita supplicetur aeterna!

Quam ob rem si, cum de regno terreno quaereremus, quosnam illud deos vel deas hominibus credendum esset posse conferre, discussis omnibus longe alienum a veritate monstratum est a quoquam istorum multorum numinum atque falsorum saltem regna terrena existimare constitui: nonne insanissimae impietatis est, si aeterna vita, quae terrenis omnibus regnis sine ulla dubitatione vel comparatione praeferenda est, ab istorum quoquam dari cuiquam posse credatur? Neque enim propterea dii tales vel terrenum regnum dare non posse visi sunt, quia illi magni et excelsi sunt, hoc quiddam parvum et abiectum, quod non dignarentur in tanta sublimitate curare; sed quantumlibet consideratione fragilitatis humanae caducos apices terreni regni merito quisque contemnat, illi dii tales apparuerunt, ut indignissimi viderentur, quibus danda atque servanda deberent vel ista committi. Ac per hoc, si (ut superiora proximis duobus libris pertractata docuerunt) nullus deus ex illa turba vel quasi plebeiorum vel quasi procerum deorum idoneus est regna mortalia mortalibus dare, quanto minus potest inmortales ex mortalibus facere!

Huc accedit, quia, si iam cum illis agimus, qui non propter istam, sed propter vitam quae post mortem futura est existimant colendos deos, iam nec propter illa saltem, quae deorum talium potestati tamquam dispertita et propria non ratione veritatis, sed vanitatis opinione tribuuntur, omnino colendi sunt, sicut credunt hi, qui cultum eorum vitae huius mortalis utilitatibus necessarium esse contendunt; contra quos iam quinque praecedentibus voluminibus satis, quantum potui, disputavi. Quae cum ita sint, si eorum, qui colerent deam Iuventatem, aetas ipsa floreret insignius, contemptores autem eius vel intra annos

19 si ut] sicut *Ce²l* ‖ 27 dispartita *v*

occumberent iuventutis, vel in ea tamquam senili torpore frigescerent; si malas cultorum suorum speciosius et festivius Fortuna barbata vestiret, a quibus autem sperneretur, glabros aut male barbatos videremus: etiam sic rectissime diceremus huc usque istas deas singulas posse, suis officiis quodam modo limitatas, ac per hoc nec a Iuventate oportere peti vitam aeternam, quae non daret barbam, nec a Fortuna barbata boni aliquid post hanc vitam esse sperandum, cuius in hac vita potestas nulla esset, ut eandem saltem aetatem, quae barba induitur, ipsa praestaret. Nunc vero cum earum cultus nec propter ista ipsa, quae putant eis subdita, sit necessarius, quia et multi colentes Iuventatem deam minime in illa aetate viguerunt, et multi non eam colentes gaudent robore iuventutis, itemque multi Fortunae barbatae supplices ad nullam vel deformem barbam pervenire potuerunt, et si qui eam pro barba impetranda venerantur, a barbatis eius contemptoribus inridentur: itane desipit cor humanum, ut, quorum deorum cultum propter ista ipsa temporalia et cito praetereuntia munera, quibus singulis singuli praeesse perhibentur, inanem ludibriosumque cognoscit, propter vitam aeternam credat esse fructuosum? Hanc dare illos posse nec hi dicere ausi sunt, qui eis, ut ab insipientibus populis colerentur, ista opera temporalia, quoniam nimis multos putarunt, ne quisquam eorum sederet otiosus, minutatim divisa tribuerunt.

Caput II.

Quid Varronem de diis gentium sensisse credendum sit, quorum talia et genera et sacra detexit, ut reverentius cum eis ageret, si de illis omnino reticeret.

Quis Marco Varrone curiosius ista quaesivit? quis invenit doctius? quis consideravit adtentius? quis distinxit acutius? quis diligentius pleniusque conscripsit? Qui tam-

7 *et* 13 iuuentut. *Al* ‖ 12 ipsa ista *Al*; ista *om.* *C* ‖ 31 M. uarr. *C* ‖ 32 distincxit *Ael*; *cf.* *254, 25* ‖ 33 planiusque *Kab*[1]

etsi minus est suavis eloquio, doctrina tamen atque sententiis ita refertus est, ut in omni eruditione, quam nos saecularem, illi autem liberalem vocant, studiosum rerum tantum iste doceat, quantum studiosum verborum Cicero delectat. Denique et ipse ⟨Tullius⟩ huic tale testimonium perhibet, ut in libris Academicis dicat eam, quae ibi versatur, disputationem se habuisse cum Marco Varrone, „homine, inquit, omnium facile acutissimo et sine ulla dubitatione doctissimo“. Non ait „eloquentissimo“ vel „facundissimo“, quoniam re vera in hac facultate multum impar est; sed „omnium, inquit, facile acutissimo“, et in eis libris, id est Academicis, ubi cuncta dubitanda esse contendit, addidit „sine ulla dubitatione doctissimo“. Profecto de hac re sic erat certus, ut auferret dubitationem, quam solet in omnibus adhibere, tamquam de hoc uno etiam pro Academicorum dubitatione disputaturus se Academicum fuisset oblitus. In primo autem libro cum eiusdem Varronis litteraria opera praedicaret: „Nos, inquit, in nostra urbe peregrinantes errantesque tamquam hospites tui libri quasi domum reduxerunt, ut possemus aliquando qui et ubi essemus agnoscere. Tu aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu publicam disciplinam, tu sedem regionum locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina genera, officia causas aperuisti.“ Iste igitur vir tam insignis excellentisque peritiae et, quod de illo etiam Terentianus elegantissimo versiculo breviter ait:

Vir doctissimus undecumque Varro,

qui tam multa legit, ut aliquid ei scribere vacuisse miremur; tam multa scripsit, quam multa vix quemquam legere

17) Acad. post. c. 3. 27) Metr. 2846.

---

5 Tullius *Kv*; *om.* *CAF¬dlp* ‖ 6, 12, 16 achad. *CAel* ‖ 14 sic cicero erat *A* ‖ 24 sedem *¬*b^2*ev*; sedum C^1*KF*b^1*dl*p^1; sedium C^2*A*ap^2*q* *ed. princ. Arg.* ‖ 30 uacuisse A^1*KF*$¬^1$*ael* (*cf.* *124, 18*); uacasse *C*A^2*¬dqv*; uacuum fuisse *p*

potuisse credamus: iste, inquam, vir tantus ingenio tantusque doctrina, si rerum velut divinarum, de quibus scribit, oppugnator esset atque destructor easque non ad religionem, sed ad superstitionem diceret pertinere, nescio utrum tam multa in eis ridenda contemnenda detestanda conscriberet. Cum vero deos eosdem ita coluerit colendosque censuerit, ut in eo ipso opere litterarum suarum dicat se timere ne pereant, non incursu hostili, sed civium neglegentia, de qua illos velut ruina liberari a se dicit et in memoria bonorum per eius modi libros recondi atque servari utiliore cura, quam Metellus de incendio sacra Vestalia et Aeneas de Troiano excidio penates liberasse praedicatur; et tamen ea legenda saeculis prodit, quae a sapientibus et insipientibus merito abicienda et veritati religionis inimicissima iudicentur: quid existimare debemus nisi hominem acerrimum ac peritissimum, non tamen sancto Spiritu liberum, oppressum fuisse suae civitatis consuetudine ac legibus, et tamen ea quibus movebatur sub specie commendandae religionis tacere noluisse.

Caput III.

Quae sit partitio Varronis librorum suorum, quos de antiquitatibus rerum humanarum divinarumque composuit.

Quadraginta et unum libros scripsit antiquitatum; hos in res humanas divinasque divisit, rebus humanis viginti quinque, divinis sedecim tribuit, istam secutus in ea partitione rationem, ut rerum humanarum libros senos quattuor partibus daret. Intendit enim qui agant, ubi agant, quando agant, quid agant. In sex itaque primis de hominibus scripsit, in secundis sex de locis, sex tertios de temporibus, sex quartos eosdemque postremos de rebus absolvit. Quater autem seni viginti et quattuor fiunt. Sed

3 scripsit *Alpq*; *recte, ut videtur* ‖ 10 huius *v* ‖ 11 quam qua *Hoffm.* ‖ 13 praedicantur *abv* ‖ 24 et *mss*; *om. Do.*[1,2]

unum singularem, qui communiter prius de omnibus loqueretur, in capite posuit. In divinis identidem rebus eadem ab illo divisionis forma servata est, quantum adtinet ad ea, quae diis exhibenda sunt. Exhibentur enim ab hominibus in locis et temporibus sacra. Haec quattuor, quae dixi, libris complexus est ternis: nam tres priores de hominibus scripsit, sequentes de locis, tertios de temporibus, quartos de sacris, etiam hic, qui exhibeant, ubi exhibeant, quando exhibeant, quid exhibeant, subtilissima distinctione commendans. Sed quia oportebat dicere maximeque id expectabatur, quibus exhibeant, de ipsis quoque diis tres conscripsit extremos, ut quinquies terni quindecim fierent. Sunt autem omnes, ut diximus, sedecim, quia et istorum exordio unum singularem, qui prius de omnibus loqueretur, apposuit. Quo absoluto consequenter ex illa quinquepertita distributione tres praecedentes, qui ad homines pertinent, ita subdivisit, ut primus sit de pontificibus, secundus de auguribus, tertius de quindecimviris sacrorum; secundos tres ad loca pertinentes ita, ut in uno eorum de sacellis, altero de sacris aedibus diceret, tertio de locis religiosis; tres porro, qui istos sequuntur et ad tempora pertinent, id est ad dies festos, ita, ut unum eorum faceret de feriis, alterum de ludis circensibus, de scaenicis tertium; quartorum trium ad sacra pertinentium uni dedit consecrationes, alteri sacra privata, ultimo publica. Hanc velut pompam obsequiorum in tribus, qui restant, dii ipsi sequuntur extremi, quibus iste universus cultus inpensus est: in primo dii certi, in secundo incerti, in tertio cunctorum novissimo dii praecipui atque selecti.

2 idem *F*; *malim* itidem ‖ 10 maximeque *C*; et maxime *rell. v* ‖ 22 secuntur *Al* ‖ 23 ita ut *Cq ed. princ. v Hoffm.*; ita *om. AKF rell.* ‖ 27 secuntur *C*[1] *AF*¬*l*

Caput IV.

Quod ex disputatione Varronis apud cultores deorum antiquiores res humanae quam divinae reperiantur.

In hac tota serie pulcherrimae ac subtilissimae distributionis et distinctionis vitam aeternam frustra quaeri et sperari inpudentissime vel optari, ex his, quae iam diximus et quae deinceps dicenda sunt, cuivis hominum, qui corde obstinato sibi non fuerit inimicus, facillime apparet. Vel hominum enim sunt ista instituta vel daemonum, non quales vocant illi daemones bonos, sed, ut loquar apertius, inmundorum spirituum et sine controversia malignorum, qui noxias opiniones, quibus anima humana magis magisque vanescat et incommutabili aeternaeque veritati coaptari atque inhaerere non possit, invidentia mirabili et occulte inserunt cogitationibus impiorum et aperte aliquando ingerunt sensibus et qua possunt fallaci adtestatione confirmant. Iste ipse Varro propterea se prius de rebus humanis, de divinis autem postea scripsisse testatur, quod prius extiterint civitates, deinde ab eis haec instituta sint. Vera autem religio non a terrena aliqua civitate instituta est, sed plane caelestem ipsa instituit civitatem. Eam vero inspirat et docet verus Deus, dator vitae aeternae, veris cultoribus suis.

Varronis igitur confitentis ideo se prius de rebus humanis scripsisse, postea de divinis, quia divinae istae ab hominibus institutae sunt, haec ratio est: „Sicut prior est, inquit, pictor quam tabula picta, prior faber quam aedificium: ita priores sunt civitates quam ea, quae a civitatibus instituta sunt.“ Dicit autem prius se scripturum fuisse de diis, postea de hominibus, si de omni natura deorum scriberet, quasi hic de aliqua scribat et non de omni, aut vero etiam aliqua, licet non omnis, deorum

7 cuiuis *A*¬*v*; cui his *F*; cuius *Cde*^{1}*l* ‖ 21 constituta *A* ‖ 31 scribat *C*^{1}*Kb*^{1}*v*; -bit *Ab*^{2}*del* (*cf. 133, 31 sqq.; 151, 21; II 35, 8 sq.; 109, 10 sqq.*); scripsit *p*; scriberet *C*^{2}*Fa*; quasi .. scribat *om.* ¬

natura non prior debeat esse quam hominum. Quid quod in illis tribus novissimis libris deos certos et incertos et selectos diligenter explicans nullam deorum naturam praetermittere videtur? Quid est ergo, quod ait: „Si de omni natura deorum et hominum scriberemus, prius divina absolvissemus, quam humana adtigissemus“? Aut enim de omni natura deorum scribit, aut de aliqua, aut omnino de nulla. Si de omni, praeponenda est utique rebus humanis; si de aliqua, cur non etiam ipsa res praecedat humanas? An indigna est praeferri etiam universae naturae hominum pars aliqua deorum? Quod si multum est, ut aliqua pars divina praeponatur universis rebus humanis, saltem digna est vel Romanis. Rerum quippe humanarum libros, non quantum ad orbem terrarum, sed quantum ad solam Romam pertinet, scripsit, quos tamen rerum divinarum libris se dixit scribendi ordine merito praetulisse, sicut pictorem tabulae pictae, sicut fabrum aedificio, apertissime confitens, quod etiam istae res divinae, sicut pictura, sicut structura, ab hominibus institutae sint. Restat ut de nulla deorum natura scripsisse intellegatur, neque hoc aperte dicere voluisse, sed intellegentibus reliquisse. Ubi enim dicitur „non omnis“, usitate quidem intellegitur aliqua; sed potest intellegi et „nulla“, quoniam quae nulla est nec omnis nec aliqua est. Nam, ut ipse dicit, si omnis esset natura deorum, de qua scriberet, scribendi ordine rebus humanis praeponenda esset; ut autem et ipso tacente veritas clamat, praeponenda esset certe rebus Romanis, etiamsi non omnis, sed saltem aliqua esset: recte autem postponitur; ergo nulla est. Non itaque rebus divinis anteferre voluit res humanas, sed rebus veris noluit anteferre res falsas. In his enim, quae scripsit de rebus humanis, secutus est historiam rerum gestarum; quae autem de his, quas divinas vocat, quid nisi opiniones rerum vanarum? Hoc est nimirum, quod voluit subtili signi-

2 in *om.* *A* ‖ 8 utique est *C* ‖ 15 pertinent *A* ‖ 20 nat. deor. *Aa* ‖ 31 scribit *A*

fìcatione monstrare, non solum scribens de his posterius quam de illis, sed etiam rationem reddens cur id fecerit. Quam si tacuisset, aliter hoc factum eius ab aliis fortasse defenderetur. In ea vero ipsa ratione, quam reddidit, nec aliis quicquam reliquit pro arbitrio suspicari et satis probavit homines se praeposuisse institutis hominum, non naturam hominum naturae deorum. Ita se libros rerum divinarum non de veritate quae pertinet ad naturam, sed de falsitate quae pertinet ad errorem scripsisse confessus est. Quod apertius alibi posuit, sicut in quarto libro commemoravi, ex naturae formula se scripturum fuisse, si novam ipse conderet civitatem; quia vero iam veterem invenerat, non se potuisse nisi eius consuetudinem sequi.

Caput V.

De tribus generibus theologiae secundum Varronem, id est uno fabuloso, altero naturali tertioque civili.

Deinde illud quale est, quod tria genera theologiae dicit esse, id est rationis quae de diis explicatur, eorumque unum mythicon 〈appellari〉, alterum physicon, tertium civile? Latine si usus admitteret, genus, quod primum posuit, fabulare appellaremus; sed fabulosum dicamus; a fabulis enim mythicon dictum est, quoniam μῦθος Graece fabula dicitur. Secundum autem ut naturale dicatur, iam et consuetudo locutionis admittit. Tertium etiam ipse Latine enuntiavit, quod civile appellatur. Deinde ait: „Mythicon appellant, quo maxime utuntur poetae; physicon, quo philosophi; civile, quo populi. Primum, inquit, quod dixi, in eo sunt multa contra dignitatem et naturam inmortalium ficta. In hoc enim est, ut deus alius ex capite, alius ex femore sit, alius ex guttis sanguinis natus;

10) C. 31. 25) Boeth. Cic. ed. Orelli V 1 p. 392, 15 sqq.

4 ipse *C*[1]*el* ‖ 15 *sq* id est *C*; *.i.* (= *id est*) *p*; scilicet *q ed. princ. v* ‖ 19 appellari *om. C*; *exhibent rell. et Boeth.*; adpellatur *l*; *cf. 26* ‖ 25 etnunt. *e*; onunt. *l*; nunt. *A*.

in hoc, ut dii furati sint, ut adulterarint, ut servierint homini; denique in hoc omnia diis adtribuuntur, quae non modo in hominem, sed etiam quae in contemptissimum hominem cadere possunt.“ Hic certe ubi potuit, ubi ausus est, ubi inpunitum putavit, quanta mendacissimis fabulis naturae deorum fieret iniuria, sine caligine ullius ambiguitatis expressit. Loquebatur enim non de naturali theologia, non de civili, sed de fabulosa, quam libere a se putavit esse culpandam.

Videamus quid de altera dicat. „Secundum genus est, inquit, quod demonstravi, de quo multos libros philosophi reliquerunt; in quibus est, dii qui sint, ubi, quod genus, quale est: a quodam tempore an a sempiterno fuerint dii; ex igni sint, ut credit Heraclitus, an ex numeris, ut Pythagoras, an ex atomis, ut ait Epicurus. Sic alia, quae facilius intra parietes in schola quam extra in foro ferre possunt aures.“ Nihil in hoc genere culpavit, quod physicon vocant et ad philosophos pertinet, tantum quod eorum inter se controversias commemoravit, per quos facta est dissidentium multitudo sectarum. Removit tamen hoc genus a foro, id est a populis; scholis vero et parietibus clausit. Illud autem primum mendacissimum atque turpissimum a civitatibus non removit. O religiosas aures populares atque in his etiam Romanas! Quod de diis inmortalibus philosophi disputant, ferre non possunt; quod vero poetae canunt et histriones agunt, quae contra dignitatem ac naturam inmortalium ficta sunt, quia non modo in hominem, sed etiam in contemptissimum hominem cadere possunt, non solum ferunt, sed etiam libenter audiunt. Neque id tantum, sed diis quoque ipsis haec placere et per haec eos placandos esse decernunt.

---

2 in hoc *et* diis *om.* *C*[1] ‖ 13 quale est *AKF*¬ (*cf.* *428, 7*; *II 4, 29*); quale *C p v Boeth.* ‖ 27 quae *scripsi*; quia *mss v Hoffm.*

Dixerit aliquis: Haec duo genera mythicon et physicon, id est fabulosum atque naturale, discernamus ab hoc civili, de quo nunc agitur, unde illa et ipse discrevit, iamque ipsum civile videamus qualiter explicet. Video quidem, cur debeat discerni fabulosum: quia falsum, quia turpe, quia indignum est. Naturale autem a civili velle discernere quid est aliud quam etiam ipsum civile fateri esse mendosum? Si enim illud naturale est, quid habet reprehensionis, ut excludatur? Si autem hoc quod civile dicitur naturale non est, quid habet meriti, ut admittatur? Haec nempe illa causa est, quare prius scripserit de rebus humanis, posterius de divinis, quoniam in divinis rebus non naturam, sed hominum instituta secutus est. Intueamur sane et civilem theologian. „Tertium genus est, inquit, quod in urbibus cives, maxime sacerdotes, nosse atque administrare debent. In quo est, quos deos publice ** sacra ac sacrificia colere quemque par sit.“ Adhuc quod sequitur adtendamus. „Prima, inquit, theologia maxime accommodata est ad theatrum, secunda ad mundum, tertia ad urbem.“ Quis non videat, cui palmam dederit? Utique secundae, quam supra dixit esse philosophorum. Hanc enim pertinere testatur ad mundum, quo isti nihil esse excellentius opinantur in rebus. Duas vero illas theologias, primam et tertiam, theatri scilicet atque urbis, distinxit an iunxit? Videmus enim non continuo, quod est urbis, pertinere posse et ad mundum, quamvis urbes esse videamus in mundo; fieri enim potest, ut in urbe secundum falsas opiniones ea colantur et ea credantur, quorum in mundo vel extra mundum natura sit nusquam: theatrum vero ubi est nisi in urbe? Quis theatrum instituit nisi civitas? Propter quid instituit nisi propter

13 naturam CA^1Fb^1lpv; nat. deorum C^2A^2K¬b^2eq ‖ 16 quod deos A^2F¬$abpq$ | publ. sacra ac sacrif. *mss*; publ., [quae] s. ac s. *v* | colere C^1 (*ead. man. superscr.* et facere); colere et facere *mss v*; publ. colere quae sacra et sacrif. facere *ed. princ.*; publ. per sacra et sacrif. colere? ‖ 25 distincxit *Cdl* | an adiunxit C^2; cum adi. ¬; adi. AK^1l^1; ac iunxit l^2; et adiu(n)xit ab^2

ludos scaenicos? Ubi sunt ludi scaenici nisi in rebus divinis, de quibus hi libri tanta sollertia conscribuntur?

Caput VI.

De theologia mythica, id est fabulosa, et de civili contra Varronem.

O Marce Varro, cum sis homo omnium acutissimus et sine ulla dubitatione doctissimus, sed tamen homo, non Deus, nec spiritu Dei ad videnda et adnuntianda divina in veritatem libertatemque subvectus, cernis quidem quam sint res divinae ab humanis nugis atque mendaciis dirimendae; sed vitiosissimas populorum opiniones et consuetudines in superstitionibus publicis vereris offendere, quas ab deorum natura abhorrere vel talium, quales in huius mundi elementis humani animi suspicatur infirmitas, et sentis ipse, cum eas usquequaque consideras, et omnis vestra litteratura circumsonat. Quid hic agit humanum quamvis excellentissimum ingenium? Quid tibi humana licet multiplex ingensque doctrina in his angustiis suffragatur? Naturales deos colere cupis, civiles cogeris. Invenisti alios fabulosos, in quos liberius quod sentis evomas, unde et istos civiles velis nolisve perfundas. Dicis quippe fabulosos accommodatos esse ad theatrum, naturales ad mundum, civiles ad urbem, cum mundus opus sit divinum, urbes vero et theatra opera sint hominum, nec alii dii rideantur in theatris, quam qui adorantur in templis, nec aliis ludos exhibeatis, quam quibus victimas immolatis. Quanto liberius subtiliusque ista divideres, dicens alios esse deos naturales, alios ab hominibus institutos, sed de institutis aliud habere litteras poetarum, aliud sacerdotum, utrasque tamen ita esse inter se amicas consortio falsitatis, ut gratae sint utraeque daemonibus, quibus doctrina inimica est veritatis! Sequestrata igitur paululum

25 dii rid. *AK*[2]*F*¬*elqv* (*cf. 170,5; 258,7 sq.; 264,10*); dirid. (di rid.?) *d*; derid. *CK*[1]*ab Hoffm.* (*om.* dii); deriuantur *p* ‖ 30 ita *om. A* | inter se *om. C*

theologia, quam naturalem vocant, de qua postea disserendum est, placetne tandem vitam aeternam peti aut sperari ab diis poeticis theatricis, ludicris scaenicis? Absit; immo avertat Deus verus tam inmanem sacrilegamque dementiam. Quid? ab eis diis, quibus haec placent et quos haec placant, cum eorum illic crimina frequententur, vita aeterna poscenda est? Nemo, ut arbitror, usque ad tantum praecipitium furiosissimae impietatis insanit. Nec fabulosa igitur nec civili theologia sempiternam quisquam adipiscitur vitam. Illa enim de diis turpia fingendo seminat, haec favendo metit; illa mendacia spargit, haec colligit; illa res divinas falsis criminibus insectatur, haec eorum criminum ludos in divinis rebus amplectitur; illa de diis nefanda figmenta hominum carminibus personat, haec ea deorum ipsorum festivitatibus consecrat; facinora et flagitia numinum illa cantat, haec amat; illa prodit aut fingit, haec autem aut adtestatur veris aut oblectatur et falsis. Ambae turpes ambaeque damnabiles; sed illa, quae theatrica est, publicam turpitudinem profitetur; ista, quae urbana est, illius turpitudine ornatur. Hincine vita aeterna sperabitur, unde ista brevis temporalisque polluitur? An vero vitam polluit consortium nefariorum hominum, si se inserant affectionibus et assensionibus nostris, et vitam non polluit societas daemonum, qui coluntur criminibus suis? Si veris, quam mali! si falsis, quam male!

Haec cum dicimus, videri fortasse cuipiam nimis harum rerum ignaro potest ea sola de diis talibus maiestati indigna divinae et ridicula detestabilia celebrari, quae poeticis cantantur carminibus et ludis scaenicis actitantur; sacra vero illa, quae non histriones, sed sacerdotes agunt, ab omni esse dedecore purgata et aliena. Hoc si ita esset, numquam theatricas turpitudines in eorum honorem quisquam celebrandas esse censeret, numquam eas ipsi dii praeciperent sibimet exhiberi. Sed

3 ab $C^1 A \neg$ *pq, cf. 174,33*; *264,25*; a C^2 *Kabelv* ‖ 20 hincine $K^1 F^1 \neg l^2$ (*cf. 264, 9*); hincne K^2; hincin l^1; hinc sine A^1; hinccine CA^2*ev* ‖ 23 et affect. *A*

ideo nihil pudet ad obsequium deorum talia gerere in theatris, quia similia geruntur in templis. Denique cum memoratus auctor civilem theologian a fabulosa et naturali tertiam quandam sui generis distinguere conaretur, magis eam ex utraque temperatam quam ab utraque separatam intellegi voluit. Ait enim ea, quae scribunt poetae, minus esse quam ut populi sequi debeant; quae autem philosophi, plus quam ut ea vulgum scrutari expediat. „Quae sic abhorrent, inquit, ut tamen ex utroque genere ad civiles rationes adsumpta sint non pauca. Quare quae erunt communia cum populis, una cum civilibus scribemus; e quibus maior societas debet esse nobis cum philosophis quam cum poetis.“ Non ergo nulla cum poetis. Et tamen alio loco dicit de generationibus deorum magis ad poetas quam ad physicos fuisse populos inclinatos. Hic enim dixit quid fieri debeat, ibi quid fiat. Physicos dixit utilitatis causa scripsisse, poetas delectationis. Ac per hoc ea, quae a poetis conscripta populi sequi non debent, crimina sunt deorum, quae tamen delectant et populos et deos. Delectationis enim causa, sicut dicit, scribunt poetae, non utilitatis; ea tamen scribunt, quae dii expetant, populi exhibeant.

Caput VII.

De fabulosae et civilis theologiae similitudine atque concordia.

Revocatur igitur ad theologian civilem theologia fabulosa theatrica scaenica, indignitatis et turpitudinis plena, et haec tota, quae merito culpanda et respuenda iudicatur, pars huius est, quae colenda et observanda censetur; non sane pars incongrua, sicut ostendere institui, et quae ab universo corpore aliena importune illi conexa atque

7 ut *om. A* ‖ 8 uulgus *A¬ˀepq*; *cf. 56, 5* ‖ 11 quare quae erunt *AFabelp ed. Arg.*; qu. quaerunt *K¬*; qu. que p̄ (*sunt?*) *d*; qu. quae sunt *q ed. princ. v*; qua (quae *C*[2]) requaerunt *C* (a *in* j *corr. m. 2*) | populis *scripsi* (*cf. 7; 18 sqq.; 252, 26 sq.; 253, 21; 259, 25*); propriis *mss*; poetis *v*; communia (communi *C*[1]), una cum propriis civilibus *Hoffm.* ‖ 14 ulla *C*[1] *Hoffm.* ‖ 18 scripta *Aa*

suspensa sit, sed omnino consona et tamquam eiusdem corporis membrum convenientissime copulata. Quid enim aliud ostendunt illa simulacra formae aetates sexus habitus deorum? Numquid barbatum Iovem, imberbem Mercurium poetae habent, pontifices non habent? Numquid Priapo mimi, non etiam sacerdotes enormia pudenda fecerunt? An aliter stat adorandus in locis sacris, quam procedit ridendus in theatris? Num Saturnus senex, Apollo ephebus ita personae sunt histrionum, ut non sint statuae delubrorum? Cur Forculus, qui foribus praeest, et Limentinus, qui limini, dii sunt masculi, atque inter hos Cardea femina est, quae cardinem servat? Nonne ista in rerum divinarum libris reperiuntur, quae graves poetae suis carminibus indigna duxerunt? Numquid Diana theatrica portat arma et urbana simpliciter virgo est? Numquid scaenicus Apollo citharista est et ab hac arte Delphicus vacat? Sed haec honestiora sunt in comparatione turpiorum. Quid de ipso Iove senserunt, qui eius nutricem in Capitolio posuerunt? Nonne adtestati sunt Euhemero, qui omnes tales deos non fabulosa garrulitate, sed historica diligentia homines fuisse mortalesque conscripsit? Epulones etiam deos, parasitos Iovis, ad eius mensam qui constituerunt, quid aliud quam mimica sacra esse voluerunt? Nam parasitos Iovis ad convivium eius adhibitos si mimus dixisset, utique risum quaesisse videretur. Varro dixit! non cum irrideret deos, sed cum commendaret hoc dixit; divinarum, non humanarum rerum libri hoc eum scripsisse testantur, nec ubi ludos scaenicos exponebat, sed ubi Capitolina iura pandebat. Denique talibus vincitur et fatetur, sicut forma humana deos fecerunt, ita eos delectari humanis voluptatibus credidisse.

Non enim et maligni spiritus suo negotio defuerunt, ut has noxias opiniones humanarum mentium ludificatione

---

12 cardea *C² A² K¬ b² elpqv* (*cf. 156, 19*); carnea *C¹ A¹ Fd*; cardinea *ab¹* | uersat *C* ‖ 29 talibus *CAlp*; a tal. *KF¬abeqv*

firmarent. Unde etiam illud est, quod Herculis aedituus otiosus atque feriatus lusit tesseris secum utraque manu alternante, in una constituens Herculem, in altera se ipsum, sub ea condicione, ut, si ipse vicisset, de stipe templi sibi cenam pararet amicamque conduceret; si autem victoria Herculis fieret, hoc idem de pecunia sua voluptati Herculis exhiberet; deinde cum a se ipso tamquam ab Hercule victus esset, debitam cenam et nobilissimam meretricem Larentinam deo Herculi dedit. At illa cum dormisset in templo, vidit in somnis Herculem sibi esse commixtum sibique dixisse, quod inde discedens, cui primum iuveni obvia fieret, apud illum esset inventura mercedem, quam sibi credere deberet ab Hercule persolutam. Ac sic abeunti cum primus iuvenis ditissimus Tarutius occurrisset eamque dilectam secum diutius habuisset, illa herede defunctus est. Quae amplissimam adepta pecuniam ne divinae mercedi videretur ingrata, quod acceptissimum putavit esse numinibus, populum Romanum etiam ipsa scripsit heredem, atque illa non comparente inventum est testamentum; quibus meritis eam ferunt etiam honores meruisse divinos.

Haec si poetae fingerent, si mimi agerent, ad fabulosam theologian dicerentur procul dubio pertinere et a civilis theologiae dignitate separanda iudicarentur. Cum vero haec dedecora non poetarum, sed populorum; non mimorum, sed sacrorum; non theatrorum, sed templorum; id est non fabulosae, sed civilis theologiae, a tanto doctore produntur: non frustra histriones ludicris artibus fingunt deorum quae tanta est turpitudinem, sed plane frustra sacerdotes velut sacris ritibus conantur fingere deorum quae nulla est honestatem. Sacra sunt Iunonis, et haec in eius dilecta insula Samo celebrabantur, ubi nuptum data est Iovi; sacra sunt Cereris, ubi a Plutone rapta

9 laurent. *Apq* ‖ 10 dormiuisset *v* ‖ 16 haerede relicta def. *v* ‖ 27 doctore *C* (*cf. 260, 29*); auctore *rell. v* ‖ 32 celebrabantur *CAK*[2]*F*¬*ade*; celebrantur *K*[1]*blpqv*

Proserpina quaeritur; sacra sunt Veneris, ubi amatus eius Adon aprino dente extinctus iuvenis formosissimus plangitur; sacra sunt Matris deum, ubi Attis pulcher adulescens ab ea dilectus et muliebri zelo abscisus etiam hominum abscisorum, quos Gallos vocant, infelicitate deploratur. Haec cum deformiora sint omni scaenica foeditate, quid est quod fabulosa de diis figmenta poetarum ad theatrum videlicet pertinentia velut secernere nituntur a civili theologia, quam pertinere ad urbem volunt, quasi ab honestis et dignis indigna et turpia? Itaque potius est unde gratiae debeantur histrionibus, qui oculis hominum pepercerunt nec omnia spectaculis nudaverunt, quae sacrarum aedium parietibus occuluntur. Quid de sacris eorum boni sentiendum est, quae tenebris operiuntur, cum tam sint detestabilia, quae proferuntur in lucem? Et certe quid in occulto agant per abscisos et molles, ipsi viderint; eosdem tamen homines infeliciter ac turpiter enervatos atque corruptos occultare minime potuerunt. Persuadeant cui possunt se aliquid sanctum per tales agere homines, quos inter sua sancta numerari atque versari negare non possunt. Nescimus quid agant, sed scimus per quales agant. Novimus autem quae agantur in scaena, quo numquam vel in choro meretricum abscisus aut mollis intravit; et tamen etiam ipsa turpes et infames agunt; neque enim ab honestis agi debuerunt. Quae sunt ergo illa sacra, quibus agendis tales elegit sanctitas, quales nec thymelica in se admisit obscenitas?

Caput VIII.

De interpretationibus naturalium rationum, quas doctores pagani pro diis suis conantur ostendere.

At enim habent ista physiologicas quasdam, sicut aiunt, id est naturalium rationum interpretationes. Quasi

2 adon C^2AKF¬ *adelpq* (*Roeper in Philol. 18 p. 455*); adonis C^1b^1v ‖ 3 Atys *v* ‖ 13 occulantur b^1; occultantur A^1; -tabantur A^2K^2F¬ ‖ 20 sacra K^1b^1 | seruari *A* ‖ 22 autem *AKF*¬ *ablpq*; enim *Cev Hoffm.* ‖ 26 eligit A^2F¬ *ael* ‖ 27 admittit *qv* ‖ 31 sicuti *A*

vero nos in hac disputatione physiologian quaerimus et non theologian, id est rationem non naturae, sed Dei. Quamvis enim qui verus Deus est non opinione, sed natura Deus sit: non tamen omnis natura deus est, quia et hominis et pecoris, et arboris et lapidis utique natura est, quorum nihil est deus. Si autem interpretationis huius, quando agitur de sacris Matris deum, caput est certe quod Mater deum terra est: quid ultra quaerimus, quid cetera perscrutamur? Quid evidentius suffragatur eis, qui dicunt omnes istos deos homines fuisse? Sic enim sunt terrigenae, sic eis mater est terra. In vera autem theologia opus Dei est terra, non mater. Verum tamen quoquo modo sacra eius interpretentur et referant ad rerum naturam: viros muliebria pati non est secundum naturam, sed contra naturam. Hic morbus, hoc crimen, hoc dedecus habet inter illa sacra professionem, quod in vitiosis hominum moribus vix habet inter tormenta confessionem. Deinde si ista sacra, quae scaenicis turpitudinibus convincuntur esse foediora, hinc excusantur atque purgantur, quod habent interpretationes suas, quibus ostendantur rerum significare naturam: cur non etiam poetica similiter excusentur atque purgentur? Multi enim et ipsa ad eundem modum interpretati sunt, usque adeo ut, quod ab eis inmanissimum et infandissimum dicitur, Saturnum suos filios devorasse, ita nonnulli interpretentur, quod longinquitas temporis, quae Saturni nomine significatur, quidquid gignit ipsa consumat, vel, sicut idem opinatur Varro, quod pertineat Saturnus ad semina, quae in terram, de qua oriuntur, iterum recidunt. Itemque alii alio modo et similiter cetera.

Et tamen theologia fabulosa dicitur et cum omnibus huiusce modi interpretationibus suis reprehenditur abicitur inprobatur, nec solum a naturali, quae philosophorum est, verum etiam ab ista civili, de qua agimus, quae

1 nos uero *Aa* | quaerimus *CKF*¬*abdelp* (*cf. 134, 2; 151, 22; 276, 33*; *II 35, 8; 109, 10*); quaeramus *Aqv* ‖ 22 excusantur . . purgantur *A* ‖ 29 reccidunt *l*[1]

ad urbes populosque asseritur pertinere, eo quod de diis indigna confinxerit, merito repudianda discernitur, eo nimirum consilio, ut, quoniam acutissimi homines atque doctissimi, a quibus ista conscripta sunt, ambas inprobandas intellegebant, et illam scilicet fabulosam et istam civilem, illam vero audebant inprobare, hanc non audebant; illam culpandam proposuerunt, hanc eius similem comparandam exposuerunt, — non ut haec prae illa tenenda eligeretur, sed ut cum illa respuenda intellegeretur, atque ita sine periculo eorum, qui civilem theologian reprehendere metuebant, utraque contempta ea, quam naturalem vocant, apud meliores animos inveniret locum. Nam et civilis et fabulosa ambae fabulosae sunt ambaeque civiles; ambas inveniet fabulosas, qui vanitates et obscenitates ambarum prudenter inspexerit; ambas civiles, qui scaenicos ludos pertinentes ad fabulosam in deorum civilium festivitatibus et in urbium divinis rebus adverterit. Quo modo igitur vitae aeternae dandae potestas cuiquam deorum istorum tribuitur, quos sua simulacra et sacra convincunt diis fabulosis apertissime reprobatis esse simillimos formis aetatibus, sexu habitu, coniugiis generationibus ritibus, in quibus omnibus aut homines fuisse intelleguntur et pro uniuscuiusque vita vel morte sacra eis et sollemnia constituta, hunc errorem insinuantibus firmantibusque daemonibus, aut certe ex qualibet occasione inmundissimi spiritus fallendis humanis mentibus inrepsisse?

Caput IX.

De officiis singulorum deorum.

Quid? ipsa numinum officia tam viliter minutatimque concisa, propter quod eis dicunt pro uniuscuiusque proprio munere supplicari oportere, unde non quidem omnia, sed multa iam diximus, nonne scurrilitati mimicae quam divinae consonant dignitati? Si duas quisquam nutrices

---

4 ita *C*[1] ‖ 33 quisque *Aq*

adhiberet infanti, quarum una nihil nisi escam, altera nihil nisi potum daret, sicut isti ad hoc duas adhibuerunt deas, Educam et Potinam: nempe desipere et aliquid mimo simile in sua domo agere videretur. Liberum a liberamento appellatum volunt, quod mares in coeundo per eius beneficium emissis seminibus liberentur; hoc idem in feminis agere Liberam, quam etiam Venerem putant, quod et ipsam perhibeant semina emittere; et ob haec Libero eandem virilem corporis partem in templo poni, femineam Liberae. Ad haec addunt mulieres adtributas Libero et vinum propter libidinem concitandam. Sic Bacchanalia summa celebrabantur insania; ubi Varro ipse confitetur a Bacchantibus talia fieri non potuisse nisi mente commota. Haec tamen postea displicuerunt senatui saniori, et ea iussit auferri. Saltem hic tandem ⟨forsitan⟩ senserunt quid inmundi spiritus, dum pro diis habentur, in hominum mentibus possint. Haec certe non fierent in theatris; ludunt quippe ibi, non furiunt; quamvis deos habere, qui etiam ludis talibus delectentur, simile sit furoris.

Quale autem illud est, quod, cum religiosum a superstitioso ea distinctione discernat, ut a superstitioso dicat timeri deos, a religioso autem tantum vereri ut parentes, non ut hostes timeri, atque omnes ita bonos dicat, ut facilius sit eos nocentibus parcere quam laedere quemquam innocentem, tamen mulieri fetae post partum tres deos custodes commemorat adhiberi, ne Silvanus deus per noctem ingrediatur et vexet, eorumque custodum significandorum causa tres homines noctu circuire limina domus et primo limen securi ferire, postea pilo, tertio deverrere scopis, ut his datis culturae signis deus Silvanus prohibeatur intrare, quod neque arbores caeduntur ac putantur sine ferro, neque far conficitur sine pilo, neque fruges

7 etiam *om.* C ‖ 8 ipsam C^1A^1 (*cf 274,24sq.; 275,18; 31sq.; cf. ed. Vivis*); ipsas C^2A^2 *rell. v* | ob haec $CAKF\neg b^1dl$; ob hoc ab^2epqv ‖ 15 forsitan *om.* C^1 ‖ 18 furiunt $CA^2KFabdelq$; feriunt A^1; furunt *pv* ‖ 29 circumire a^2pqv

coacervantur sine scopis; ab his autem tribus rebus tres nuncupatos deos, Intercidonam a securis intercisione, Pilumnum a pilo, Deverram ab scopis, quibus diis custodibus contra vim dei Silvani feta conservaretur. Ita contra dei nocentis saevitiam non valeret custodia bonorum, nisi plures essent adversus unum eique aspero horrendo inculto, utpote silvestri, signis culturae tamquam contrariis repugnarent. Itane ista est innocentia deorum, ista concordia? Haecine sunt numina salubria urbium, magis ridenda quam ludibria theatrorum?

Cum mas et femina coniunguntur, adhibetur deus Iugatinus; sit hoc ferendum. Sed domum est ducenda quae nubit; adhibetur et deus Domiducus; ut in domo sit, adhibetur deus Domitius; ut maneat cum viro, additur dea Manturna. Quid ultra quaeritur? Parcatur humanae verecundiae; peragat cetera concupiscentia carnis et sanguinis procurato secreto pudoris. Quid impletur cubiculum turba numinum, quando et paranymphi inde discedunt? Et ad hoc impletur, non ut eorum praesentia cogitata maior sit cura pudicitiae, sed ut feminae sexu infirmae, novitate pavidae illis cooperantibus sine ulla difficultate virginitas auferatur. Adest enim dea Virginiensis et deus pater Subigus, et dea mater Prema et dea Pertunda, et Venus et Priapus. Quid est hoc? Si omnino laborantem in illo opere virum ab diis adiuvari oportebat, non sufficeret aliquis unus aut aliqua una? Numquid Venus sola parum esset, quae ab hoc etiam dicitur nuncupata, quod sine vi femina virgo esse non desinat? Si est ulla frons in hominibus, quae non est in numinibus, nonne, cum credunt coniugati tot deos utriusque sexus esse praesentes et huic operi instantes, ita pudore adficiuntur, ut et ille minus moveatur et illa plus reluctetur? Et certe si adest Virginiensis dea, ut virgini zona solvatur; si adest

3 a scop. *Cdepqv*; *cf. 265, 14* ‖ 9 haeccin *C*[1]; haeccine *v Hoffm.* (*cf. 256, 20*) ‖ 11 mas *CK*[1]*lv*; masculus *rell.* (*cf. 265, 6*) ‖ 22 *et* 33 uirginensis *Ap, recte?* (*cf. 161, 22*) ‖ 27 ab *scripsi* (*cf. 1sq.; 263, 4sq.; 395, 9*); ad *mss plerr.; om. A*; ob *v* ‖ 28 sine eius ui *C*[2]*qv*

deus Subigus, ut viro subigatur; si adest dea Prema, ut subacta, ne se commoveat, conprimatur: dea Pertunda ibi quid facit? Erubescat, eat foras; agat aliquid et maritus. Valde inhonestum est, ut, quod vocatur illa, impleat quisquam nisi ille. Sed forte ideo toleratur, quia dea dicitur esse, non deus. Nam si masculus crederetur et Pertundus vocaretur, maius contra eum pro uxoris pudicitia posceret maritus auxilium quam feta contra Silvanum. Sed quid hoc dicam, cum ibi sit et Priapus nimius masculus, super cuius inmanissimum et turpissimum fascinum sedere nova nupta iubebatur, more honestissimo et religiosissimo matronarum?

Eant adhuc et theologian civilem a theologia fabulosa, urbes a theatris, templa ab scaenis, sacra pontificum a carminibus poetarum, velut res honestas a turpibus, veraces a fallacibus, graves a levibus, serias a ludicris, adpetendas a respuendis, qua possunt quasi conentur subtilitate discernere. Intellegimus quid agant; illam theatricam et fabulosam theologian ab ista civili pendere noverunt et ei de carminibus poetarum tamquam de speculo resultare, et ideo ista exposita, quam damnare non audent, illam eius imaginem liberius arguunt et reprehendunt, ut, qui agnoscunt quid velint, et hanc ipsam faciem, cuius illa imago est, detestentur; quam tamen dii ipsi tamquam in eodem speculo se intuentes ita diligunt, ut qui qualesque sint in utraque melius videantur. Unde etiam cultores suos terribilibus imperiis compulerunt, ut inmunditiam theologiae fabulosae sibi dicarent, in suis sollemnitatibus ponerent, in rebus divinis haberent, atque ita et se ipsos inmundissimos spiritus manifestius esse docuerunt, et huius urbanae theologiae velut electae et probatae illam theatricam abiectam atque reprobatam membrum partemque fecerunt, ut, cum sit universa turpis et fallax atque

4 quisq. inpl. *C* ‖ 7 magis *A²bqv* ‖ 13 adhoc *l* ‖ 14 a scenis *v* (*sed cf. 99, 30; 234, 1; 264, 3; 408, 26*) ‖ 17 qua possunt et qua conantur discernant *A*; *sed cf. 260, 8; 415, 12.*

in se contineat commenticios deos, una pars eius sit in litteris sacerdotum, altera in carminibus poetarum. Utrum habeat et alias partes, alia quaestio est: nunc propter divisionem Varronis et urbanam et theatricam theologian ad unam civilem pertinere satis, ut opinor, ostendi. Unde, quia sunt ambae similis turpitudinis absurditatis, indignitatis falsitatis, absit a veris religiosis, ut sive ab hac sive ab illa vita speretur aeterna.

Denique et ipse Varro commemorare et enumerare deos coepit a conceptione hominis, quorum numerum est exorsus a Iano, eamque seriem perduxit usque ad decrepiti hominis mortem, et deos ad ipsum hominem pertinentes clausit ad Neniam deam, quae in funeribus senum cantatur; deinde coepit deos alios ostendere, qui pertinerent non ad ipsum hominem, sed ad ea, quae sunt hominis, sicuti est victus atque vestitus et quaecumque alia huic vitae sunt necessaria, ostendens in omnibus, quod sit cuiusque munus et propter quid cuique debeat supplicari; in qua universa diligentia nullos demonstravit vel nominavit deos, a quibus vita aeterna poscenda sit, propter quam unam proprie nos Christiani sumus. Quis ergo usque adeo tardus sit, ut non intellegat istum hominem civilem theologian tam diligenter exponendo et aperiendo eamque illi fabulosae, indignae atque probrosae, similem demonstrando atque ipsam fabulosam partem esse huius satis evidenter docendo non nisi illi naturali, quam dicit ad philosophos pertinere, in animis hominum moliri locum, ea subtilitate, ut fabulosam reprehendat, civilem vero reprehendere quidem non audeat, sed prodendo reprehensibilem ostendat, atque ita utraque iudicio recte intellegentium reprobata sola naturalis remaneat eligenda? De qua suo loco in adiutorio Dei veri diligentius disserendum est.

---

7 ueris *Cb*[1]*l*[1]*p* *(cf. 263, 21; 317, 2; 361, 9; 366, 24 etc.)*; uiris *AF*¬*ab*[2]*del*[2]*v* ‖ 16 sicut *A* ‖ 22 est ergo qui *l*

Caput X.

De libertate Senecae, qui vehementius civilem theologian reprehendit quam Varro fabulosam.

Libertas sane, quae huic defuit, ne istam urbanam theologian theatricae simillimam aperte sicut illam reprehendere auderet, Annaeo Senecae, quem nonnullis indiciis invenimus apostolorum nostrorum claruisse temporibus, non quidem ex toto, verum ex aliqua parte non defuit. Adfuit enim scribenti, viventi defuit. Nam in eo libro, quem contra superstitiones condidit, multo copiosius atque vehementius reprehendit ipse civilem istam et urbanam theologian quam Varro theatricam atque fabulosam. Cum enim de simulacris ageret: „Sacros, inquit, inmortales, inviolabiles in materia vilissima atque inmobili dedicant, habitus illis hominum ferarumque et piscium, quidam vero mixto sexu, diversis corporibus induunt; numina vocant, quae si spiritu accepto subito occurrerent, monstra haberentur.“ Deinde aliquanto post, cum theologian naturalem praedicans quorundam philosophorum sententias digessisset, opposuit sibi quaestionem et ait: „Hoc loco dicit aliquis: Credam ego caelum et terram deos esse et supra lunam alios, infra alios? Ego feram aut Platonem aut Peripateticum Stratonem, quorum alter fecit deum sine corpore, alter sine animo?“ Et ad hoc respondens: „Quid ergo tandem, inquit, veriora tibi videntur T. Tatii aut Romuli aut Tulli Hostilii somnia? Cluacinam Tatius dedicavit deam, Picum Tiberinumque Romulus, Hostilius Pavorem atque Pallorem taeterrimos hominum affectus, quorum alter mentis territae motus est, alter corporis ne morbus quidem, sed color. Haec numina potius credes et caelo recipies?“ De ipsis vero ritibus crudeliter turpibus quam libere scripsit! „Ille, inquit, viriles sibi partes

---

5 *post* theologian *codd.* ***CA¬dp*** *exhib* tam diligenter exponendo (*falso: cf. 266, 23*) ‖ 14 dicant K^1b^1 ‖ 21 dicet AK^1b^1; dicat *l* ‖ 25 tati K^1l ‖ 26 tullii ***Cabdl*** | cluac. C^2K; cloac. C^1 *rell. v; cf. 155, 9* ‖ 28 hominum *KF¬abeqv*; omnium ***CAdlp***

amputat, ille lacertos secat. Ubi iratos deos timent, qui sic propitios merentur? Dii autem nullo debent coli genere, si hoc volunt. Tantus est perturbatae mentis et sedibus suis pulsae furor, ut sic dii placentur, quem ad modum ne quidem homines saeviunt taeterrimi et in fabulas traditae crudelitatis. Tyranni laceraverunt aliquorum membra, neminem sua lacerare iusserunt. In regiae libidinis voluptatem castrati sunt quidam; sed nemo sibi, ne vir esset, iubente domino manus adtulit. Se ipsi in templis contrucidant, vulneribus suis ac sanguine supplicant. Si cui intueri vacet, quae faciunt quaeque patiuntur, inveniet tam indecora honestis, tam indigna liberis, tam dissimilia sanis, ut nemo fuerit dubitaturus furere eos, si cum paucioribus furerent; nunc sanitatis patrocinium est insanientium turba.“

Iam illa, quae in ipso Capitolio fieri solere commemorat et intrepide omnino coarguit, quis credat nisi ab inridentibus aut furentibus fieri? Nam cum in sacris Aegyptiis Osirim lugeri perditum, mox autem inventum magno esse gaudio derisisset, cum perditio eius inventioque fingatur, dolor tamen ille atque laetitia ab eis, qui nihil perdiderunt nihilque invenerunt, veraciter exprimatur: „Huic tamen, inquit, furori certum tempus est. Tolerabile est semel anno insanire. In Capitolium perveni, pudebit publicatae dementiae, quod sibi vanus furor adtribuit officii. Alius nomina deo subicit, alius horas Iovi nuntiat: alius lutor est, alius unctor, qui vano motu bracchiorum imitatur unguentem. Sunt quae Iunoni ac Minervae capillos disponant (longe a templo, non tantum a simulacro stantes digitos movent ornantium modo), sunt quae speculum teneant; sunt qui ad vadimonia sua deos

3 si hoc *C*A^1*Fabdelp*; et si hoc A^2*K*¬; si et hoc *qv* ‖ 5 hom. quid. *v* ‖ 9 adtulit *AKF*¬*bep* (*cf. Planc. in Cic. epist. 10, 23, 4*); intulit *Cadlqv* ‖ 14 fuerint *C* ‖ 18 in *om.* A^1 ‖ 20 magnum esse gaudium C^2*a* ‖ 24 in anno *ad*l^2*qv* ‖ 27 lutor (= πλύτης) *Georges*; luctor ¬; lector *l*b^2 *Hoffm.*; lictor *rell. v*; litor *Linker, Ann. philol. 89 p. 727* ‖ 31 qui K^1a^2; que *Fp*; quae *CA*K^2 *rell. v*

advocent, sunt qui libellos offerant et illos causam suam doceant. Doctus archimimus, senex iam decrepitus, cotidie in Capitolio mimum agebat, quasi dii libenter spectarent, quem illi homines desierant. Omne illic artificum genus operatum diis inmortalibus desidet.“ Et paulo post: „Hi tamen, inquit, etiamsi supervacuum usum, non turpem nec infamem deo promittunt. Sedent quaedam in Capitolio, quae se a Iove amari putant: ne Iunonis quidem, si credere poetis velis, iracundissimae respectu terrentur.“

Hanc libertatem Varro non habuit; tantum modo poeticam theologian reprehendere ausus est, civilem non ausus est, quam iste concidit. Sed si verum adtendamus, deteriora sunt templa ubi haec aguntur, quam theatra ubi finguntur. Unde in his sacris civilis theologiae has partes potius elegit Seneca sapienti, ut eas in animi religione non habeat, sed in actibus fingat. Ait enim: „Quae omnia sapiens servabit tamquam legibus iussa, non tamquam diis grata.“ Et paulo post: „Quid quod et matrimonia, inquit, deorum iungimus, et ne pie quidem, fratrum ac sororum! Bellonam Marti conlocamus, Vulcano Venerem, Neptuno Salaciam. Quosdam tamen caelibes relinquimus, quasi condicio defecerit, praesertim cum quaedam viduae sint, ut Populonia vel Fulgora et diva Rumina; quibus non miror petitorem defuisse. Omnem istam ignobilem deorum turbam, quam longo aevo longa superstitio congessit, sic, inquit, adorabimus, ut meminerimus cultum eius magis ad morem quam ad rem pertinere.“ Nec leges ergo illae nec mos in civili theologia id instituerunt, quod diis gratum esset vel ad rem pertineret. Sed iste, quem philosophi quasi liberum fecerunt, tamen, quia inlustris populi Romani senator erat, colebat quod reprehendebat, agebat quod arguebat, quod culpabat adorabat; quia videlicet

3 expect. *AKF*¬*abelpq* ‖ 4 desiderant *CAd* ‖ 15 in *om.* *A*[1]*l*[1] ‖ 24 fulgora *CKFl*; fulgura *A*¬*abd*[1]*e*[2]*p* | diuarona *C* ‖ 29 id *om.* *A*[1] ‖ 30 philosophi .. fecerunt *mss*; philosophia .. fecerat *v*

magnum aliquid eum philosophia docuerat, ne superstitiosus esset in mundo, sed propter leges civium moresque hominum non quidem ageret fingentem scaenicum in theatro, sed imitaretur in templo; eo damnabilius, quod illa, quae mendaciter agebat, sic ageret, ut eum populus veraciter agere existimaret; scaenicus autem ludendo potius delectaret, quam fallendo deciperet.

Caput XI.

Quid de Iudaeis Seneca senserit.

Hic inter alias civilis theologiae superstitiones reprehendit etiam sacramenta Iudaeorum et maxime sabbata, inutiliter eos facere adfirmans, quod per illos singulos septenis interpositos dies septimam fere partem aetatis suae perdant vacando et multa in tempore urgentia non agendo laedantur. Christianos tamen iam tunc Iudaeis inimicissimos in neutram partem commemorare ausus est, ne vel laudaret contra suae patriae veterem consuetudinem, vel reprehenderet contra propriam forsitan voluntatem. De illis sane Iudaeis cum loqueretur, ait: „Cum interim usque eo sceleratissimae gentis consuetudo convaluit, ut per omnes iam terras recepta sit; victi victoribus leges dederunt.“ Mirabatur haec dicens et quid divinitus ageretur ignorans subiecit plane sententiam, qua significaret quid de illorum sacramentorum ratione sentiret. Ait enim: „Illi tamen causas ritus sui noverunt; maior pars populi facit, quod cur faciat ignorat.“ Sed de sacramentis Iudaeorum, vel cur vel quatenus instituta sint auctoritate divina, ac post modum a populo Dei, cui vitae aeternae mysterium revelatum est, tempore quo oportuit eadem auctoritate sublata sint, et alias diximus, maxime cum adversus Manichaeos ageremus, et in hoc opere loco opportuniore dicendum est.

19) Sen. Fragm. 41 sqq.

4 quod *AF*; quo *CK¬abdelpqv* ‖ 13 septenis *CA*^{1}*d*; septem *A*^{2}*KF¬ rell.v* ‖ 31 oport. *CAF¬el*

Caput XII.

Quod gentilium deorum vanitate detecta nequeat dubitari aeternam eos vitam nemini posse praestare, qui nec ipsam adiuvent temporalem.

Nunc propter tres theologias, quas Graeci dicunt mythicen physicen politicen, Latine autem dici possunt fabulosa naturalis civilis, quod neque de fabulosa, quam et ipsi deorum multorum falsorumque cultores liberrime reprehenderunt, neque de civili, cuius illa pars esse convincitur eiusque et ista simillima vel etiam deterior invenitur, speranda est aeterna vita, si cui satis non sunt quae in hoc volumine dicta sunt, adiungat etiam illa, quae in superioribus libris et maxime quarto de felicitatis datore Deo plurima disputata sunt. Nam cui nisi uni felicitati propter aeternam vitam consecrandi homines essent, si dea felicitas esset? Quia vero non dea, sed munus est dei: cui deo nisi datori felicitatis consecrandi sumus, qui aeternam vitam, ubi vera est et plena felicitas, pia caritate diligimus? Non autem esse datorem felicitatis quemquam istorum deorum, qui tanta turpitudine coluntur et, nisi ita colantur, multo turpius irascuntur atque ob hoc se spiritus inmundissimos confitentur, puto ex his, quae dicta sunt, neminem dubitare oportere. Porro qui non dat felicitatem, vitam quo modo dare posset aeternam? Eam quippe vitam aeternam dicimus, ubi est sine fine felicitas. Nam si anima in poenis vivit aeternis, quibus et ipsi spiritus cruciabuntur inmundi, mors est illa potius aeterna quam vita. Nulla quippe maior et peior est mors, quam ubi non moritur mors. Sed quod animae natura, per id quod inmortalis creata est, sine qualicumque vita esse non potest, summa mors eius est alienatio a vita Dei in aeternitate supplicii. Vitam igitur aeternam, id

---

24 dare posset *CA*; d. possit *KF*¬*adlp*; possit dare *eq*

est sine ullo fine felicem, solus ille dat, qui dat veram felicitatem. Quam quoniam illi, quos colit theologia ista civilis, dare non posse convicti sunt: non solum propter ista temporalia atque terrena, quod superioribus quinque libris ostendimus, sed multo magis propter vitam aeternam, quae post mortem futura est, quod isto uno etiam illis cooperantibus egimus, colendi non sunt. Sed quoniam veternosae consuetudinis vis nimis in alto radices habet, si cui de ista civili theologia respuenda atque vitanda parum videor disputasse, in aliud volumen, quod huic opitulante Deo coniungendum est, animum intendat.

LIBER VII.

PRAEFATIO.

Diligentius me pravas et veteres opiniones veritati pietatis inimicas, quas tenebrosis animis altius et tenacius diuturnus humani generis error infixit, evellere atque exstirpare conantem et illius gratiae, qui hoc ut verus Deus potest, pro meo modulo in eius adiutorio cooperantem ingenia celeriora atque meliora, quibus ad hanc rem superiores libri satis superque sufficiunt, patienter et aequanimiter ferre debebunt et propter alios non putare superfluum, quod iam sibi sentiunt non necessarium. Multum magna res agitur, cum vera et vere sancta divinitas, quamvis ab ea nobis etiam huic, quam nunc gerimus, fragilitati necessaria subsidia praebeantur, non tamen propter mortalis vitae transitorium vaporem, sed propter vitam beatam, quae non nisi aeterna est, quaerenda et colenda praedicatur.

---

4 illa *A*[1]

Caput I.

An cum in theologia civili deitatem non esse constiterit, in selectis diis eam inveniri posse credendum sit.

Hanc divinitatem vel, ut sic dixerim, deitatem (nam et hoc verbo uti iam nostros non piget, ut de Graeco expressius transferant quod illi θεότητα appellant) — hanc ergo divinitatem sive deitatem non esse in ea theologia, quam civilem vocant, quae a Marco Varrone sedecim voluminibus explicata est, id est non perveniri ad aeternae vitae felicitatem talium deorum cultu, quales a civitatibus qualiterque colendi instituti sunt, cui nondum persuasit sextus liber, quem proxime absolvimus, cum istum forsitan legerit, quid de hac quaestione expedienda ulterius desideret, non habebit. Fieri enim potest, ut saltem deos selectos atque praecipuos, quos Varro volumine complexus est ultimo, de quibus parum diximus, quisquam colendos propter vitam beatam, quae non nisi aeterna est, opinetur. Qua in re non dico quod facetius ait Tertullianus fortasse quam verius: Si dii eliguntur ut bulbi, utique ceteri reprobi iudicantur. Non hoc dico: video enim etiam ex selectis seligi aliquos ad aliquid maius atque praestantius, sicut in militia, cum tirones electi fuerint, ex his quoque eliguntur ad opus aliquod maius armorum; et cum eliguntur in ecclesia, qui fiant praepositi, non utique ceteri reprobantur, cum omnes boni fideles electi merito nuncupentur. Eliguntur in aedificio lapides angulares, non reprobatis ceteris, qui structurae partibus aliis deputantur. Eliguntur uvae ad vescendum, nec reprobantur aliae, quas relinquimus ad bibendum. Non opus est multa percurrere, cum res in aperto sit. Quam ob rem

19) Nation. 2, 9. 27) Ps. 117, 22.

6 id quod *lv* ‖ 15 electos *AFl* ‖ 19 di (dii) eliguntur *CAK*[2] *F*¬*b*[2]*dlp*; diliguntur *K*[1]*b*[1]; dii seliguntur *e*[2]*qv* (*Tert.?*) | bului *l*; pului *C*; pulbi *F*; balbi *A*¬[1] ‖ 21 electis *KFeq*[1] | seligi *K*[1]*b*[1]*eqv* (*276, 28*; *277, 20*); selegi *Cdl Hoffm.*; elegi *AF*; eligi *K*[2]¬*b*[2]*p*

non ex hoc, quod dii ex multis quidam selecti sunt, vel is qui scripsit vel eorum cultores vel dii ipsi vituperandi sunt, sed advertendum potius quinam isti sint et ad quam rem selecti videantur.

Caput II.

Qui sint dii selecti, et an ab officiis viliorum deorum habeantur excepti.

Hos certe deos selectos Varro unius libri contextione commendat: Ianum, Iovem, Saturnum, Genium, Mercurium, Apollinem, Martem, Vulcanum, Neptunum, Solem, Orcum, Liberum patrem, Tellurem, Cererem, Iunonem, Lunam, Dianam, Minervam, Venerem, Vestam; in quibus omnibus ferme viginti duodecim mares, octo sunt feminae. Haec numina utrum propter maiores in mundo administrationes selecta dicuntur, an quod populis magis innotuerunt maiorque est eis cultus exhibitus? Si propterea, quia opera maiora ab his administrantur in mundo, non eos invenire debuimus inter illam quasi plebeiam numinum multitudinem minutis opusculis deputatam. Nam ipse primum Ianus, cum puerperium concipitur, unde illa cuncta opera sumunt exordium minutatim minutis distributa numinibus, aditum aperit recipiendo semini. Ibi est et Saturnus propter ipsum semen; ibi Liber, qui marem effuso semine liberat; ibi Libera, quam et Venerem volunt, quae hoc idem beneficium conferat feminae, ut etiam ipsa emisso semine liberetur. Omnes hi ex illis sunt, qui selecti appellantur. Sed ibi est et dea Mena, quae menstruis fluoribus praeest, quamvis Iovis filia, tamen ignobilis. Et hanc provinciam fluorum menstruorum in libro selectorum deorum ipsi Iunoni idem auctor adsignat, quae in diis selectis etiam regina est et hic tamquam Iuno Lucina cum eadem Mena privigna sua eidem cruori prae-

---

1 electi K^2F ‖ 3 ad *om.* A^1; quam ob rem A^2¬

sidet. Ibi sunt et duo nescio qui obscurissimi, Vitumnus et Sentinus, quorum alter vitam, alter sensum puerperio largiuntur. Et nimirum multo plus praestant, cum sint ignobilissimi, quam illi tot proceres et selecti. Nam profecto sine vita et sensu, quid est illud totum, quod muliebri utero geritur, nisi nescio quid abiectissimum limo ac pulveri comparandum?

Caput III.

Quam nulla sit ratio, quae de selectione quorundam deorum possit ostendi, cum multis inferioribus excellentior administratio deputetur.

Quae igitur causa tot selectos deos ad haec opera minima compulit, ubi a Vitumno et Sentino, quos 'fama obscura recondit', in huius munificentiae partitione superentur? Confert enim selectus Ianus aditum et quasi ianuam semini; confert selectus Saturnus semen ipsum; confert selectus Liber eiusdem seminis emissionem viris; confert hoc idem Libera, quae Ceres seu Venus est, feminis; confert selecta Iuno, et hoc non sola, sed cum Mena, filia Iovis, fluores menstruos ad eius, quod conceptum est, incrementum: et confert Vitumnus obscurus et ignobilis vitam; confert Sentinus obscurus et ignobilis sensum; quae duo tanto illis rebus praestantiora sunt, quanto et ipsa intellectu ac ratione vincuntur. Sicut enim, quae ratiocinantur et intellegunt, profecto potiora sunt his, quae sine intellectu atque ratione ut pecora vivunt et sentiunt: ita et illa, quae vita sensuque sunt praedita, his, quae nec vivunt nec sentiunt, merito praeferuntur. Inter selectos itaque deos Vitumnus vivificator et Sentinus sensificator magis haberi debuerunt quam Ianus seminis admissor et Saturnus seminis dator vel sator et Liber et Libera seminum commotores vel emissores; quae semina cogitare

14) Verg. Aen. 5, 302.

2 sensum *A* (*cf. 5; 22; 27; 276, 1; 360, 17*); sensu *K*[1]; sensus *CK*[2]*Fabdelpqv* (*cf. 276, 23*) ‖ 14 partione *A*[1]*e* ‖ 19 haec *v*

indignum est, nisi ad vitam sensumque pervenerint, quae munera selecta non dantur a diis selectis, sed a quibusdam incognitis et prae istorum dignitate neglectis. Quod si respondetur omnium initiorum potestatem habere Ianum et ideo illi etiam quod aperitur conceptui non inmerito adtribui, et omnium seminum Saturnum et ideo seminationem quoque hominis non posse ab eius operatione seiungi, omnium seminum emittendorum Liberum et Liberam et ideo his etiam praeesse, quae ad substituendos homines pertinent, omnium purgandorum et pariendorum Iunonem et ideo eam non deesse purgationibus feminarum et partubus hominum: quaerant quid respondeant de Vitumno et Sentino, utrum et ipsos velint habere omnium quae vivunt et sentiunt potestatem. Quod si concedunt, adtendant quam eos sublimius locaturi sint. Nam seminibus nasci in terra et ex terra est; vivere autem atque sentire etiam deos sidereos opinantur. Si autem dicunt Vitumno atque Sentino haec sola adtributa, quae in carne vivescunt et sensibus adminiculantur: cur non deus ille, qui facit omnia vivere atque sentire, etiam carni vitam praebet et sensum, universali opere hoc munus etiam partubus tribuens? et quid opus est Vitumno atque Sentino? Quod si ab illo, qui vitae ac sensibus universaliter praesidet, his quasi famulis ista carnalia velut extrema et ima commissa sunt: itane sunt illi selecti destituti familia, ut non invenirent quibus etiam ipsi ista committerent, sed cum tota sua nobilitate, qua visi sunt seligendi, opus facere cum ignobilibus cogerentur? Iuno selecta et regina „Iovisque et soror et coniunx"; haec tamen Iterduca est pueris et opus facit cum deabus ignobilissimis Abeona et Adeona. Ibi posuerunt et Mentem deam, quae faciat pueris bonam mentem, et inter selectos ista non ponitur, quasi quicquam maius praestari homini potest; ponitur autem Iuno, quia Iterduca est et Domiduca,

12 *et* 22 partibus *CAFl aliique codd.* ‖ 23 et sens. *v* ‖ 29 et soror *C*; et *om. rell. v* | coniunx *CAaep* (*Verg. Aen. 1, 46*); coniux *rell. v* ‖ 33 possit *v* (*cf. 277, 1*); *sed cf. 133, 31sqq.; 151, 21sq.*

quasi quicquam prosit iter carpere et domum duci, si mens non est bona, cuius muneris deam selectores isti inter selecta numina minime posuerunt. Quae profecto et Minervae fuerat praeferenda, cui per ista minuta opera puerorum memoriam tribuerunt. Quis enim dubitet multo esse melius habere bonam mentem quam memoriam quantumlibet ingentem? Nemo enim malus est, qui bonam habet mentem; quidam vero pessimi memoria sunt mirabili, tanto peiores quanto minus possunt quod male cogitant oblivisci. Et tamen Minerva est inter selectos deos; Mentem autem deam turba vilis operuit. Quid de Virtute dicam? quid de Felicitate? de quibus in quarto libro plura iam diximus; quas cum deas haberent, nullum eis locum inter selectos deos dare voluerunt, ubi dederunt Marti et Orco, uni effectori mortium alteri receptori.

Cum igitur in his minutis operibus, quae minutatim diis pluribus distributa sunt, etiam ipsos selectos videamus tamquam senatum cum plebe pariter operari, et inveniamus a quibusdam diis, qui nequaquam seligendi putati sunt, multo maiora atque meliora administrari quam ab illis, qui selecti vocantur: restat arbitrari non propter praestantiores in mundo administrationes, sed quia provenit eis, ut magis populis innotescerent, selectos eos et praecipuos nuncupatos. Unde dicit etiam ipse Varro, quod diis quibusdam patribus et deabus matribus, sicut hominibus, ignobilitas accidisset. Si ergo Felicitas ideo fortasse inter selectos deos esse non debuit, quod ad istam nobilitatem non merito, sed fortuito pervenerunt: saltem inter illos vel potius prae illis Fortuna poneretur, quam dicunt deam non rationabili dispositione, sed ut temere acciderit, sua cuique dona conferre. Haec in diis selectis tenere apicem debuit, in quibus maxime quid

13) C. 21; 23.

13 plura *om.* *C* | quas *om.* *C*[1] ‖ 21 multo *qv* (*cf.* *5*); multa *mss rell.* ‖ 29 fortuitu *C*[2]*K*[2]*Fqv* ‖ 32 accederet *CK*[1]

posset ostendit; quando eos videmus non praecipua virtute, non rationabili felicitate, sed temeraria, sicut eorum cultores de illa sentiunt, Fortunae potestate selectos. Nam et vir disertissimus Sallustius etiam ipsos deos fortassis adtendit, cum diceret: „Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque.“ Non enim possunt invenire causam, cur celebrata sit Venus et obscurata sit Virtus, cum ambarum ab istis consecrata sint numina nec comparanda sint merita. Aut si hoc nobilitari meruit, quod plures adpetunt, plures enim Venerem quam Virtutem: cur celebrata est dea Minerva et obscurata est dea Pecunia? cum in genere humano plures alliciat avaritia quam peritia, et in eis ipsis, qui sunt artificiosi, raro invenias hominem, qui non habeat artem suam pecuniaria mercede venalem, plurisque pendatur semper propter quod aliquid fit, quam id quod propter aliud fit. Si ergo insipientis iudicio multitudinis facta est deorum ista selectio, cur dea Pecunia Minervae praelata non est, cum propter pecuniam sint artifices multi? Si autem paucorum sapientium est ista distinctio, cur non praelata est Veneri Virtus, cum eam longe praeferat ratio? Saltem certe, ut dixi, ipsa Fortuna, quae, sicut putant qui ei plurimum tribuunt, in omni re dominatur et res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque, si tantum et in deos valuit, ut temerario iudicio suo quos vellet celebraret obscuraretque quos vellet, praecipuum locum haberet in selectis, quae in ipsos quoque deos tam praecipuae est potestatis. An ut illic esse non posset, nihil aliud etiam ipsa Fortuna nisi adversam putanda est habuisse fortunam? Sibi ergo adversata est, quae alios nobiles faciens nobilitata non est.

4) Cat. 8, 1.

1 possit *A* ‖ 8 causas *A* ‖ 10 meruerit *A* ‖ 15 qui non habeat] non habentem *solus* *C* ‖ 22 ratio praef. *v* ‖ 29 possit *A l*

Caput IV.

Melius actum cum diis inferioribus, qui nullis infamentur opprobriis, quam cum selectis, quorum tantae turpitudines celebrentur.

Gratularetur autem diis istis selectis quisquam nobilitatis et claritudinis adpetitor et eos diceret fortunatos, si non eos magis ad iniurias quam ad honores selectos videret. Nam illam infimam turbam ipsa ignobilitas texit, ne obrueretur opprobriis. Ridemus quidem, cum eos videmus figmentis humanarum opinionum partitis inter se operibus distributos, tamquam minuscularios vectigalium conductores vel tamquam opifices in vico argentario, ubi unum vasculum, ut perfectum exeat, per multos artifices transit, cum ab uno perfecto perfici posset. Sed aliter non putatum est operantium multitudini consulendum, nisi ut singulas artis partes cito ac facile discerent singuli, ne omnes in arte una tarde ac difficile cogerentur esse perfecti. Verum tamen vix quisquam reperitur deorum non selectorum, qui aliquo crimine famam traxit infamem; vix autem selectorum quispiam, qui non in se notam contumeliae insignis acceperit. Illi ad istorum humilia opera descenderunt, isti in illorum sublimia crimina non venerunt. De Iano quidem non mihi facile quicquam occurrit, quod ad probrum pertineat. Et fortasse talis fuerit, innocentius vixerit et a facinoribus flagitiisque remotius. Saturnum fugientem benignus excepit; cum hospite partitus est regnum, ut etiam civitates singulas conderent, iste Ianiculum, ille Saturniam. Sed isti in cultu deorum omnis dedecoris adpetitores, cuius vitam minus turpem invenerunt, eum simulacri monstrosa deformitate turparunt, nunc eum bifrontem, nunc etiam quadrifrontem, tamquam geminum, facientes. An forte voluerunt, ut, quoniam plurimi dii selecti erubescenda perpe-

8 infirmam *KFbepq* | ipsa *om. A* ‖ 24 ad ^{ob}probrum *C*^{2}; ad opprobrium *AK*^{2}*F*¬; aprobrū *d*; ab obprobrum *e*; ad probū *e*$^{marg.}$

trando amiserant frontem, quanto iste innocentior esset, tanto frontosior appareret?

Caput V.

De paganorum secretiore doctrina physicisque rationibus.

Sed ipsorum potius interpretationes physicas audiamus, quibus turpitudinem miserrimi erroris velut altioris doctrinae specie colorare conantur. Primum eas interpretationes sic Varro commendat, ut dicat antiquos simulacra deorum et insignia ornatusque finxisse, quae cum oculis animadvertissent hi, qui adissent doctrinae mysteria, possent animam mundi ac partes eius, id est deos veros, animo videre; quorum qui simulacra specie hominis fecerunt, hoc videri secutos, quod mortalium animus, qui est in corpore humano, simillimus est inmortalis animi; tamquam si vasa ponerentur causa notandorum deorum et in Liberi aede oenophorum sisteretur, quod significaret vinum, per id quod continet id quod continetur; ita per simulacrum, quod formam haberet humanam, significari animam rationalem, quod eo velut vase natura ista soleat contineri, cuius naturae deum volunt esse vel deos. Haec sunt mysteria doctrinae, quae iste vir doctissimus penetraverat, unde in lucem ista proferret. Sed, o homo acutissime, num in istis doctrinae mysteriis illam prudentiam perdidisti, qua tibi sobrie visum est, quod hi, qui primi populis simulacra constituerunt, et metum dempserunt civibus suis et errorem addiderunt, castiusque deos sine simulacris veteres observasse Romanos? Hi enim tibi fuerunt auctores, ut haec contra posteriores Romanos dicere auderes. Nam si et illi antiquissimi simulacra coluissent, fortassis totum istum sensum de simulacris non constituendis, interim verum, timoris silentio premeres et in huiusce modi perniciosis vanisque figmentis mysteria

1 amiserunt *A* ‖ 32 interim] interemissent *A*[2]*Keq* | uero *C*

ista doctrinae loquacius et elatius praedicares. Anima tua tamen tam docta et ingeniosa (ubi te multum dolemus) per haec mysteria doctrinae ad Deum suum, id est a quo facta est, non cum quo facta est; nec cuius portio, sed cuius conditio est; nec qui est omnium anima, sed qui fecit omnem animam, quo solo inlustrante anima fit beata, si eius gratiae non sit ingrata, nullo modo potuit pervenire. Verum ista mysteria doctrinae qualia sint quantique pendenda, quae sequuntur ostendent. Fatetur interim vir iste doctissimus animam mundi ac partes eius esse veros deos; unde intellegitur totam eius theologian, eam ipsam scilicet naturalem, cui plurimum tribuit, usque ad animae rationalis naturam se extendere potuisse. De naturali enim paucissima praeloquitur in hoc libro quem de diis selectis ultimum scripsit; in quo videbimus utrum per interpretationes physiologicas ad hanc naturalem possit referre civilem. Quod si potuerit, tota naturalis erit: et quid opus erat ab ea civilem tanta cura distinctionis abiungere? Si autem recto discrimine separata est: quando nec ista vera est quae illi naturalis placet (pervenit enim usque ad animam, non usque ad verum Deum qui fecit et animam), quanto est abiectior et falsior ista civilis, quae maxime circa corporum est occupata naturam, sicut ipsae interpretationes eius, ex quibus quaedam necessaria commemorare me oportet, tanta ab ipsis exquisitae et enucleatae diligentia demonstrabunt.

Caput VI.

De opinione Varronis, qua arbitratus est Deum animam esse mundi, qui tamen in partibus suis habeat animas multas, quarum divina natura sit.

Dicit ergo idem Varro adhuc de naturali theologia praeloquens deum se arbitrari esse animam mundi, quem

2 tamen *om. C*; tamen tua tam *lv* ‖ 14 quem .. ultimum *scripsi verb. ordine mutato* (*cf. 249, 29; 273, 15; 295, 22*); in hoc libro: in quo .. ciuilem, quam .. ultimam scripsit *mss v* ‖ 16 possit ad hanc nat. *C* ‖ 24 necessario *v* ‖ 31 adhuc *om. A*

Graeci vocant *κόσμον*, et hunc ipsum mundum esse deum; sed sicut hominem sapientem, cum sit ex corpore et animo, tamen ab animo dici sapientem, ita mundum deum dici ab animo, cum sit ex animo et corpore. Hic videtur quoquo modo unum confiteri Deum; sed ut plures etiam introducat, adiungit mundum dividi in duas partes, caelum et terram; et caelum bifariam, in aethera et aera; terram vero in aquam et humum; e quibus summum esse aethera, secundum aera, tertiam aquam, infimam terram; quas omnes partes quattuor animarum esse plenas, in aethere et aere inmortalium, in aqua et terra mortalium. Ab summo autem circuitu caeli ad circulum lunae aetherias animas esse astra ac stellas, eos caelestes deos non modo intellegi esse, sed etiam videri; inter lunae vero gyrum et nimborum ac ventorum cacumina aerias esse animas, sed eas animo, non oculis videri et vocari heroas et lares et genios. Haec est videlicet breviter in ista praelocutione proposita theologia naturalis, quae non huic tantum, sed multis philosophis placuit; de qua tunc diligentius disserendum est, cum de civili, quantum ad deos selectos adtinet, opitulante Deo vero quod restat implevero.

Caput VII.

An rationabile fuerit Ianum et Terminum in duo numina separari.

Ianus igitur, a quo sumpsit exordium, quaero quisnam sit. Respondetur: Mundus est. Brevis haec plane est atque aperta responsio. Cur ergo ad eum dicuntur rerum initia pertinere, fines vero ad alterum, quem Terminum vocant? Nam propter initia et fines duobus istis diis duos menses perhibent dedicatos praeter illos decem, quibus usque ad Decembrem caput est Martius, Ianuarium

1 COΣMON *A* ‖ 12 ab *A¬v*; ab *C*; a *KFaeq* | ad *C*[1]*A*[1]*F¬v*; usque *C*[marg.] *a*; usque ad *A*[2]*e* | aetherias *CAKF¬bel*; aethereas *apqv* ‖ 15 aerias *mss*; aereas *v* ‖ 25 nomina *Cp*

Iano, Februarium Termino. Ideo Terminalia eodem mense Februario celebrari dicunt, cum fit sacrum purgatorium, quod vocant Februm, unde mensis nomen accepit. Numquid ergo ad mundum, qui Ianus est, initia rerum pertinent et fines non pertinent, ut alter illis deus praeficeretur? Nonne omnia, quae in hoc mundo fieri dicunt, in hoc etiam mundo terminari fatentur? Quae est ista vanitas, in opere illi dare potestatem dimidiam, in simulacro faciem duplam? Nonne istum bifrontem multo elegantius interpretarentur, si eundem et Ianum et Terminum dicerent atque initiis unam faciem, finibus alteram darent? quoniam qui operatur utrumque debet intendere; in omni enim motu actionis suae qui non respicit initium non prospicit finem. Unde necesse est a memoria respiciente prospiciens conectatur intentio; nam cui exciderit quod coeperit, quo modo finiat non inveniet. Quod si vitam beatam in hoc mundo inchoari putarent, extra mundum perfici, et ideo Iano, id est mundo, solam initiorum tribuerent potestatem: profecto ei praeponerent Terminum eumque ab diis selectis non alienarent. Quamquam etiam nunc cum in istis duobus diis initia rerum temporalium finesque tractantur, Termino dari debuit plus honoris. Maior enim laetitia est, cum res quaeque perficitur; sollicitudinis autem plena sunt coepta, donec perducantur ad finem, quem qui aliquid incipit maxime adpetit intendit, expectat exoptat, nec de re inchoata, nisi terminetur, exultat.

Caput VIII.

Ob quam causam cultores Iani bifrontem imaginem ipsius finxerint, quam tamen etiam quadrifrontem videri volunt.

Sed iam bifrontis simulacri interpretatio proferatur. Duas eum facies ante et retro habere dicunt, quod hiatus

3 februm *mss*; Februum *v* ‖ 4 quianus *K*[1]; quia ianus *A* ¬ *el* ‖ 20 a *bv* ‖ 30 finxerunt *p* | quadriformē *Cp*

noster, cum os aperimus, mundo similis videatur; unde et palatum Graeci οὐρανὸν appellant, et nonnulli, inquit, poetae Latini caelum vocaverunt palatum, a quo hiatu oris et foras esse aditum ad dentes versus et introrsus ad fauces. Ecce quo perductus est mundus propter palati nostri vocabulum vel Graecum vel poeticum. Quid autem hoc ad animam, quid ad vitam aeternam? Propter solas salivas colatur hic deus, quibus partim gluttiendis partim spuendis sub caelo palati utraque panditur ianua. Quid est porro absurdius, quam in ipso mundo non invenire duas ianuas ex adverso sitas, per quas vel admittat ad se aliquid intro vel emittat a se foras, et de nostro ore et gutture, quorum similitudinem mundus non habet, velle mundi simulacrum componere in Iano propter solum palatum, cuius similitudinem Ianus non habet? Cum vero eum faciunt quadrifrontem et Ianum geminum appellant, ad quattuor mundi partes hoc interpretantur, quasi aliquid spectet mundus foras sicut per omnes facies Ianus. Deinde si Ianus est mundus et mundus quattuor partibus constat, falsum est simulacrum Iani bifrontis; aut si propterea verum est, quia etiam nomine Orientis et Occidentis totus solet mundus intellegi, numquid, cum duas partes alias nominamus Septentrionis et Austri, sicut illi quadrifrontem dicunt geminum Ianum, ita quisquam geminum dicturus est mundum? Non habent omnino unde quattuor ianuas, quae intrantibus et exeuntibus pateant, interpretentur ad mundi similitudinem, sicut de bifronti quod dicerent saltem in ore hominis invenerunt, nisi Neptunus forte subveniat et porrigat piscem, cui praeter hiatum oris et gutturis etiam dextra et sinistra fauces patent. Et tamen hanc vanitatem per tot ianuas

3) Cic. deor. nat. 2, 18.

2 ouranon *K*; oranon *C¹a¹l*; uranon *AF*¬ ‖ 8 glutt. *Cd*; glut. *rell. v* ‖ 9 spuend. *CAF*¬*bde*; exsp. (exp.) *Kalpqv* ‖ 24 illi *AK²*¬*q¹*; illum *CK¹Fabdelpq²v* ‖ 27 bifronti *CKFdelp*; bifronte *Aabqv*

nulla effugit anima, nisi quae audit veritatem dicentem: *Ego sum ianua.*

Caput IX.

De Iovis potestate atque eiusdem cum Iano comparatione.

Iovem autem, qui etiam Iuppiter dicitur, quem velint intellegi, exponant. „Deus est, inquiunt, habens potestatem causarum, quibus aliquid fit in mundo.“ Hoc quam magnum sit, nobilissimus Vergilii versus ille testatur:

Felix qui potuit rerum cognoscere causas.

Sed cur ei praeponitur Ianus? hoc nobis vir ille acutissimus doctissimusque respondeat. „Quoniam penes Ianum, inquit, sunt prima, penes Iovem summa. Merito ergo rex omnium Iuppiter habetur. Prima enim vincuntur a summis, quia, licet prima praecedant tempore, summa superant dignitate.“ Sed recte hoc diceretur, si factorum prima discernerentur et summa; sicut initium facti est proficisci, summum pervenire; initium facti inceptio discendi, summum perceptio doctrinae; ac sic in omnibus prima sunt initia summique sunt fines. Sed iam hoc negotium inter Ianum Terminumque discussum est. Causae autem, quae dantur Iovi, efficientia sunt, non effecta; neque ullo modo fieri potest, ut vel tempore praeveniantur a factis initiisve factorum. Semper enim prior est res quae facit, quam illa quae fit. Quapropter si ad Ianum pertinent initia factorum, non ideo priora sunt efficientibus causis, quas Iovi tribuunt. Sicut enim nihil fit, ita nihil inchoatur ut fiat, quod non faciens causa praecesserit. Hunc sane deum, penes quem sunt omnes causae factarum omnium naturarum naturaliumque rerum, si

2) Io. 10, 9. 9) Georg. 2, 490.

13 sunt inquit *C* ‖ 18 incoeptio *v*

Iovem populi appellant et tantis contumeliis tamque scelestis criminationibus colunt, taetriore sacrilegio sese obstringunt, quam si prorsus nullum putarent deum. Unde satius esset eis alium aliquem Iovis nomine nuncupare, dignum turpibus et flagitiosis honoribus, supposito vano figmento quod potius blasphemarent (sicut Saturno dicitur suppositus lapis, quem pro filio devoraret), quam istum deum dicere et tonantem et adulterantem, et totum mundum regentem et per tot stupra diffluentem, et naturarum omnium naturaliumque rerum causas summas habentem et suas causas bonas non habentem.

Deinde quaero, quem iam locum inter deos huic Iovi tribuant, si Ianus est mundus. Deos enim veros animam mundi ac partes eius iste definivit; ac per hoc, quidquid hoc non est, non est utique secundum istos verus deus. Num igitur ita dicturi sunt Iovem animam mundi, ut Ianus sit corpus eius, id est iste visibilis mundus? Hoc si dicunt, non erit quem ad modum Ianum deum dicant, quoniam mundi corpus non est deus vel secundum ipsos, sed anima mundi ac partes eius. Unde apertissime idem dicit deum se arbitrari esse animam mundi et hunc ipsum mundum esse deum; sed sicut hominem sapientem, cum sit ex animo et corpore, tamen ex animo dici sapientem, ita mundum deum dici ab animo, cum sit ex animo et corpore. Solum itaque mundi corpus non est deus, sed aut sola anima eius aut simul corpus et animus, ita tamen ut non sit a corpore, sed ab animo deus. Si ergo Ianus est mundus et deus est Ianus, numquid Iovem, ut deus esse possit, aliquam partem Iani esse dicturi sunt? Magis enim Iovi universum solent tribuere; unde est:

Iovis omnia plena.

Ergo et Iovem, ut deus sit et maxime rex deorum, non alium possunt existimare quam mundum, ut diis ceteris

31) Verg. Ecl. 3, 60.

secundum istos suis partibus regnet. In hanc sententiam etiam quosdam versus Valerii Sorani exponit idem Varro in eo libro, quem seorsum ab istis de cultu deorum scripsit; qui versus hi sunt:

> Iuppiter omnipotens regum rerumque deumque
> Progenitor genetrixque deum, deus unus et omnes.

Exponuntur autem in eodem libro ita: cum marem existimarent qui semen emitteret, feminam quae acciperet, Iovemque esse mundum et eum omnia semina ex se emittere et in se recipere: „cum causa, inquit, scripsit Soranus 'Iuppiter progenitor genetrixque'; nec minus cum causa unum et omnia idem esse; mundus enim unus, et in eo uno omnia sunt."

Caput X.

An Iani et Iovis recta discretio sit.

Cum ergo et Ianus mundus sit et Iuppiter mundus sit unusque sit mundus, quare duo dii sunt Ianus et Iuppiter? Quare seorsus habent templa seorsus aras, diversa sacra dissimilia simulacra? Si propterea, quod alia vis est primordiorum, alia causarum, et illa Iani, illa Iovis nomen accepit: numquid si unus homo in diversis rebus duas habeat potestates aut duas artes, quia singularum diversa vis est, ideo duo iudices aut duo dicuntur artifices? Sic ergo et unus Deus cum ipse habeat potestatem primordiorum, ipse causarum, num propterea illum duos deos esse necesse est putari, quia primordia causaeque res duae sunt? Quod si hoc iustum putant, etiam ipsum Iovem tot deos esse dicant, quotquot ei cognomina propter multas potestates dederunt, quoniam res omnes, ex quibus illa cognomina sunt adhibita, multae atque diversae sunt, ex quibus pauca commemoro.

---

6 genitrixque *qv* ‖ 7 ita cum *mss*; ita ut eum *v* ‖ 8 mitteret *A*[1]*F*¬ ‖ 9 emittere *A*[2]*eqv (cf. 263, 6; 8; 274, 26; 275, 17; 32)*; mittere *CA*[1]*F*¬*abdlp* (*antecedit* ex se) ‖ 10 cum *CA*¬*dl*; qua *Fabeqv*; in qua *p* ‖ 18 seorsum (*bis*) ¬*aelpq, priore loco etiam A*

Caput XI.

De cognominibus Iovis, quae non ad multos deos, sed ad unum eundemque referuntur.

Dixerunt eum Victorem, Invictum, Opitulum, Inpulsorem, Statorem, Centumpedam, Supinalem, Tigillum, Almum, Ruminum et alia quae persequi longum est. Haec autem cognomina inposuerunt uni deo propter causas potestatesque diversas, non tamen propter tot res etiam tot deos eum esse coegerunt: quod omnia vinceret, quod a nemine vinceretur, quod opem indigentibus ferret, quod haberet inpellendi, statuendi, stabiliendi, resupinandi potestatem, quod tamquam tigillus mundum contineret ac sustineret, quod aleret omnia, quod ruma, id est mamma, aleret animalia. In his, ut advertimus, quaedam magna sunt, quaedam exigua; et tamen unus utraque facere perhibetur. Puto inter se propinquiora esse causas rerum atque primordia, propter quas res unum mundum duos deos esse voluerunt, Iovem atque Ianum, quam continere mundum et mammam dare animalibus; nec tamen propter haec opera duo tam longe inter se vi et dignitate diversa duo dii esse compulsi sunt; sed unus Iuppiter propter illud Tigillus, propter hoc Ruminus appellatus est. Nolo dicere, quod animalibus mammam praebere sugentibus magis Iunonem potuit decere quam Iovem, praesertim cum esset etiam diva Rumina, quae in hoc opus adiutorium illi famulatumve praeberet. Cogito enim posse responderi, et ipsam Iunonem nihil aliud esse quam Iovem, secundum illos Valerii Sorani versus, ubi dictum est:

Iuppiter omnipotens regum rerumque deumque
Progenitor genetrixque deum.

Quare ergo dictus est et Ruminus, cum diligentius fortasse quaerentibus ipse inveniatur esse etiam illa diva

---

22 hoc *mss plerr.*: illud *Cv* (*cf. 287,20; 294,8; 100,18 sq. etc.*)

Rumina? Si enim maiestate deorum recte videbatur indignum, ut in una spica alter ad curam geniculi, altera ad folliculi pertineret: quanto est indignius unam rem infimam, id est ut mammis alantur animalia, duorum deorum potestate curari, quorum sit unus Iuppiter, rex ipse cunctorum, et hoc agat non saltem cum coniuge sua, sed cum ignobili nescio qua Rumina, nisi quia ipse est etiam ipsa Rumina; Ruminus fortasse pro sugentibus maribus, Rumina pro feminis. Dicerem quippe noluisse illos Iovi femininum nomen inponere, nisi et in illis versibus „progenitor genetrixque“ diceretur, et inter eius alia cognomina legerem, quod etiam Pecunia vocaretur, quam deam inter illos minuscularios invenimus et in quarto libro commemoravimus. Sed cum et mares et feminae habeant pecuniam, cur non et Pecunia et Pecunius appellatus sit, sicut Rumina et Ruminus, ipsi viderint.

Caput XII.

Quod Iuppiter etiam Pecunia nuncupetur.

Quam vero eleganter rationem huius nominis reddiderunt! „Et Pecunia, inquit, vocatur, quod eius sunt omnia.“ O magnam rationem divini nominis! Immo vero ille, cuius sunt omnia, vilissime et contumeliosissime Pecunia nuncupatur. Ad omnia enim, quae caelo et terra continentur, quid est pecunia in omnibus omnino rebus, quae ab hominibus nomine pecuniae possidentur? Sed nimirum hoc avaritia Iovi nomen inposuit, ut, quisquis amat pecuniam, non quemlibet deum, sed ipsum regem omnium sibi amare videatur. Longe autem aliud esset, si divitiae vocaretur. Aliud namque sunt divitiae, aliud pecunia. Nam dicimus divites sapientes, iustos, bonos,

13) C. 21.

11 alia eius *v* ‖ 20 inquit A^1K^1⌐*q* (*cf. 290, 28 sqq.; 297, 4; 22*); inquiunt CK^2 *Fabdelpv*

quibus pecunia vel nulla vel parva est; magis enim sunt virtutibus divites, per quas eis etiam in ipsis corporalium rerum necessitatibus sat est quod adest: pauperes vero avaros, semper inhiantes et egentes; quamlibet enim magnas pecunias habere possunt, sed in earum quantacumque abundantia non egere non possunt. Et Deum ipsum verum recte dicimus divitem, non tamen pecunia, sed omnipotentia. Dicuntur itaque et divites pecuniosi; sed interius egeni, si cupidi: item dicuntur pauperes pecunia carentes; sed interius divites, si sapientes. Qualis ergo ista theologia debet esse sapienti, ubi rex deorum eius rei nomen accepit, „quam nemo sapiens concupivit"? Quanto enim facilius, si aliquid hac doctrina quod ad vitam pertineret aeternam salubriter disceretur, deus mundi rector non ab eis Pecunia, sed Sapientia vocaretur, cuius amor purgat a sordibus avaritiae, hoc est ab amore pecuniae!

Caput XIII.

Quod, dum exponitur quid Saturnus quidve sit Genius, uterque unus Iuppiter esse doceatur.

Sed quid de hoc Iove plura, ad quem fortasse ceteri referendi sunt, ut inanis remaneat deorum opinio plurimorum, cum hic ipse sint omnes, sive quando partes eius vel potestates existimantur, sive cum vis animae, quam putant per cuncta diffusam, ex partibus molis huius, in quas visibilis mundus iste consurgit, et multiplici administratione naturae quasi plurium deorum nomina accepit? Quid est enim et Saturnus? „Unus, inquit, de principibus deus, penes quem sationum omnium dominatus est." Nonne expositio versuum illorum Valerii Sorani sic se

12) Sall. Cat. 11, 3.

23 ipse sint *AKFa¹bdel* (*cf. 294, 30*); ipsi sint ***C***; ipse sit *a²pqv*

habet, Iovem esse mundum et eum omnia semina ex se emittere et in se recipere? Ipse est igitur penes quem sationum omnium dominatus est. Quid est Genius? „Deus, inquit, qui praepositus est ac vim habet omnium rerum gignendarum.“ Quem alium hanc vim habere credunt quam mundum, cui dictum est: „Iuppiter progenitor genetrixque“? Et cum alio loco genium dicit esse uniuscuiusque animum rationalem et ideo esse singulos singulorum, talem autem mundi animum Deum esse: ad hoc idem utique revocat, ut tamquam universalis genius ipse mundi animus esse credatur. Hic est igitur quem appellant Iovem. Nam si omnis genius deus et omnis viri animus genius, sequitur ut sit omnis viri animus deus; quod si et ipsos abhorrere absurditas ipsa compellit, restat ut eum singulariter et excellenter dicant deum Genium, quem dicunt mundi animum ac per hoc Iovem.

Caput XIV.

De Mercurii et Martis officiis.

Mercurium vero et Martem quo modo referrent ad aliquas partes mundi et opera Dei, quae sunt in elementis, non invenerunt, et ideo eos saltem operibus hominum praeposuerunt, sermocinandi et belligerandi administros. Quorum Mercurius si sermonis etiam deorum potestatem gerit, ipsi quoque regi deorum dominatur, si secundum eius arbitrium Iuppiter loquitur aut loquendi ab illo accepit facultatem; quod utique absurdum est. Si autem illi humani tantum sermonis potestas tributa perhibetur, non est credibile ad lactandos mamma non solum pueros, sed etiam pecora, unde Ruminus cognominatus est, Iovem descendere voluisse, et curam nostri sermonis, quo pecoribus antecellimus, ad se pertinere noluisse; ac per hoc idem ipse est Iovis atque Mercurius. Quod si sermo ipse

1 ex se emittere ⌐*lqv (cf. 287, 9; 294, 11)*; ex se mittere *CAabdep*; exemittere *F* ‖ 30 quo *Cdv*; qua *AK*⌐*ablpq*; quia *Fe*

dicitur esse Mercurius, sicut ea, quae de illo interpretantur, ostendunt (nam ideo Mercurius quasi medius currens dicitur appellatus, quod sermo currat inter homines medius; ideo Ἑρμῆς Graece, quod sermo vel interpretatio, quae ad sermonem utique pertinet, ἑρμηνεία dicitur; ideo et mercibus praeesse, quia inter vendentes et ementes sermo fit medius; alas eius in capite et pedibus significare volucrem ferri per aera sermonem; nuntium dictum, quoniam per sermonem omnia cogitata enuntiantur) — si ergo Mercurius ipse sermo est, etiam ipsis confitentibus deus non est. Sed cum sibi deos faciunt eos, qui nec daemones sunt, inmundis supplicando spiritibus possidentur ab eis, qui non dii, sed daemones sunt. Item quia nec Marti aliquod elementum vel partem mundi invenire potuerunt, ubi ageret opera qualiacumque naturae, deum belli esse dixerunt, quod opus est hominum et optabilius non est. Si ergo pacem perpetuam Felicitas daret, Mars quid ageret non haberet. Si autem ipsum bellum est Mars, sicut sermo Mercurius: utinam quam manifestum est, quod non sit deus, tam non sit et bellum, quod vel falso vocetur deus.

Caput XV.

De stellis quibusdam, quas pagani deorum suorum nominibus nuncuparunt.

Nisi forte illae stellae sunt hi dii, quas eorum appellavere nominibus. Nam stellam quandam vocant Mercurium, quandam itidem Martem. Sed ibi est et illa quam vocant Iovem, et tamen eis mundus est Iovis; ibi quam vocant Saturnum, et tamen ei praeterea dant non parvam substantiam, omnium videlicet seminum; ibi est et illa omnium clarissima, quae ab eis appellatur Venus, et tamen eandem Venerem esse etiam Lunam volunt; quamvis de

16 optabilius *C*[1] *AKFa*[1]*bdelp* (*Valer. Max.* 5, 1 *fin.* ut optabilius in patria, ita speciosius pro patria conlapsae); optabili⁄s *C*[2]; optabile eis *a*[2]*qv*

illo fulgentissimo sidere apud eos tamquam de malo aureo Iuno Venusque contendant. Luciferum enim quidam Veneris, quidam dicunt esse Iunonis; sed, ut solet, Venus vincit. Nam multo plures eam stellam Veneri tribuunt, ita ut vix eorum quisquam reperiatur, qui aliud opinetur. Quis autem non rideat, cum regem omnium Iovem dicant, quod stella eius ab stella Veneris tanta vincitur claritate? Tanto enim esse debuit ceteris illa fulgentior, quanto est ipse potentior. Respondent ideo sic videri, quia illa, quae putatur obscurior, superior est atque a terris longe remotior. Si ergo superiorem locum maior dignitas meruit, quare Saturnus ibi est Iove superior? An vanitas fabulae, quae regem Iovem facit, non potuit usque ad sidera pervenire, et quod non valuit Saturnus in regno suo neque in Capitolio, saltem obtinere est permissus in caelo? Quare autem Ianus non accepit aliquam stellam? Si ⟨propterea⟩, quia mundus est et omnes in illo sunt: et Iovis mundus est et habet tamen. An iste causam suam composuit ut potuit et pro una stella, quam non habet inter sidera, tot facies accepit in terra? Deinde si propter solas stellas Mercurium et Martem partes mundi putant, ut eos deos habere possint, quia utique sermo et bellum non sunt partes mundi, sed actus hominum: cur Arieti et Tauro et Cancro et Scorpio⟨ni⟩ ceterisque huius modi, quae caelestia signa numerant et stellis non singulis, sed singula pluribus constant superiusque istis in summo caelo perhibent conlocata, ubi constantior motus inerrabilem meatum sideribus praebet, nullas aras, nulla sacra, nulla templa fecerunt, nec deos, non dico inter hos selectos, sed ne inter illos quidem quasi plebeios habuerunt?

Caput XVI.

De Apolline et Diana ceterisque selectis diis, quos partes mundi esse voluerunt.

Apollinem quamvis divinatorem et medicum velint, tamen ut in aliqua parte mundi statuerent, ipsum etiam

17 quia *CA¹K¹⌐bdlp*; propterea quia *A²K²Faeqv* ‖ 23 scorpio *CA⌐¹d*; scorpioni *Fv*; scorpione ⌐²

solem esse dixerunt, Dianamque germanam eius similiter lunam et viarum praesidem (unde et virginem volunt, quod via nihil pariat), et ideo ambos sagittas habere, quod ipsa duo sidera de caelo radios terras usque pertendant. Vulcanum volunt ignem mundi, Neptunum aquas mundi, Ditem patrem, hoc est Orcum, terrenam et infimam partem mundi. Liberum et Cererem praeponunt seminibus, vel illum masculinis, illam femininis; vel illum liquori, illam vero ariditati seminum. Et hoc utique totum refertur ad mundum, id est ad Iovem, qui propterea dictus est „progenitor genetrixque“, quod omnia semina ex se emitteret et in se reciperet. Quando quidem etiam Matrem Magnam eandem Cererem volunt, quam nihil aliud dicunt esse quam terram, eamque perhibent et Iunonem, et ideo ei secundas causas rerum tribuunt, cum tamen Iovi sit dictum „progenitor genetrixque deum“, quia secundum eos totus ipse mundus est Iovis. Minervam etiam, quia eam humanis artibus praeposuerunt nec invenerunt vel stellam, ubi eam ponerent, eandem vel summum aethera vel etiam lunam esse dixerunt. Vestam quoque ipsam propterea dearum maximam putaverunt, quod ipsa sit terra, quamvis ignem mundi leviorem, qui pertinet ad usus hominum faciles, non violentiorem, qualis Vulcani est, ei deputandum esse crediderunt. Ac per hoc omnes istos selectos deos hunc esse mundum volunt, in quibusdam universum, in quibusdam partes eius; universum sicut Iovem, partes eius, ut Genium, ut Matrem Magnam, ut Solem et Lunam, vel potius Apollinem et Dianam. Et aliquando unum deum res plures, aliquando unam rem deos plures faciunt. Nam unus deus res plures sunt, sicut ipse Iuppiter; et mundus enim totus Iuppiter, et solum caelum Iuppiter, et sola stella Iuppiter habetur et dicitur; itemque Iuno secundarum causarum domina et Iuno aer et Iuno terra et, si Venerem vinceret,

---

11 ex se mitt. *Cabd²elp* (*sed cf. 287,9; 291,1*); exemitt. *Fd¹* || 18 qui *F* || 28 et lun. *A¬v*; uel lun. *C*; ut lun. *KFabdelpq Hoffm.*

Iuno stella. Similiter Minerva summus aether et Minerva itidem luna, quam esse in aetheris infimo limite existimant. Unam vero rem deos plures ita faciunt: Et Ianus est mundus et Iuppiter; sic et Iuno est terra et Mater Magna et Ceres.

Caput XVII.

Quod etiam ipse Varro opiniones suas de diis pronuntiarit ambiguas.

Et sicut haec, quae exempli gratia commemoravi, ita cetera non explicant, sed potius inplicant; sicut impetus errabundae opinionis inpulerit, ita huc atque illuc, hinc atque illinc insiliunt et resiliunt, ut ipse Varro de omnibus dubitare quam aliquid adfirmare maluerit. Nam trium extremorum primum de diis certis cum absolvisset librum, in altero de diis incertis dicere ingressus ait: „Cum in hoc libello dubias de diis opiniones posuero, reprehendi non debeo. Qui enim putabit iudicari oportere et posse, cum audierit, faciet ipse. Ego citius perduci possum, ut in primo libro quae dixi in dubitationem revocem, quam in hoc quae perscribam omnia ut ad aliquam dirigam summam.“ Ita non solum istum de diis incertis, sed etiam illum de certis fecit incertum. In tertio porro isto de diis selectis, postea quam praelocutus est quod ex naturali theologia praeloquendum putavit, ingressurus huius civilis theologiae vanitates et insanias mendaces, ubi eum non solum non ducebat rerum veritas, sed etiam maiorum premebat auctoritas: „De diis, inquit, populi Romani publicis, quibus aedes dedicaverunt eosque pluribus signis ornatos notaverunt, in hoc libro scribam, sed ut Xenophanes Colophonios scribit, quid putem, non quid contendam, ponam. Hominis est enim haec opinari, dei scire.“

20 perscrib. *K^2Fa^2v*; praescr. *$CAK^1\neg a^1bdelp$* | ad aliquam *Adelqv*; ad *om.* *CKFabp* ‖ 30 colophonios *F, cf. II 504, 22*; colophonius *rell. v* | scribit *Cadelpqv*; scriuit *F*; scripsit *$AK\neg b$* ‖ 31 est enim *Cv*; enim est *AKF rell.*

Rerum igitur non conprehensarum nec firmissime creditarum, sed opinatarum et dubitandarum sermonem trepidus pollicetur dicturus ea, quae ab hominibus instituta sunt. Neque enim, sicut sciebat esse mundum, esse caelum et terram, caelum sideribus fulgidum, terram seminibus fertilem, atque huius modi cetera, sicut hanc totam molem atque naturam vi quadam invisibili ac praepotenti regi atque administrari certa animi stabilitate credebat: ita poterat adfirmare de Iano, quod mundus ipse esset, aut de Saturno invenire, quo modo et Iovis pater esset et Iovi regnanti subditus factus esset et cetera talia.

Caput XVIII.

Quae credibilior causa sit, qua error paganitatis inoleverit.

De quibus credibilior redditur ratio, cum perhibentur homines fuisse et unicuique eorum ab his, qui eos adulando deos esse voluerunt, ex eius ingenio moribus, actibus casibus sacra et sollemnia constituta atque haec paulatim per animas hominum daemonibus similes et ludicrarum rerum avidas inrependo longe lateque vulgata, ornantibus ea mendaciis poetarum et ad ea fallacibus spiritibus seducentibus. Facilius enim fieri potuit, ut iuvenis impius vel ab impio patre interfici metuens et avidus regni patrem pelleret regno, quam id, quod iste interpretatur, ideo Saturnum patrem a Iove filio superatum, quod ante est causa quae pertinet ad Iovem, quam semen quod pertinet ad Saturnum. Si enim hoc ita esset, numquam Saturnus prior fuisset nec pater Iovis esset. Semper enim semen causa praecedit nec umquam generatur ex semine. Sed cum conantur vanissimas fabulas sive hominum res gestas velut naturalibus interpretationibus honorare, etiam homines acutissimi tantas patiuntur angustias, ut eorum quoque vanitatem dolere cogamur.

---

17 eius *C*[1]*AK*[1]*bdlpv*; eorum *C*[2]*K*[2]*Faq ed. princ.*

Caput XIX.

De interpretationibus, quibus colendi Saturni ratio concinnatur.

„Saturnum, inquit, dixerunt, quae nata ex eo essent, solitum devorare, quod eo semina, unde nascerentur, redirent. Et quod illi pro Iove gleba obiecta est devoranda, significat, inquit, manibus humanis obrui coeptas serendo fruges, antequam utilitas arandi esset inventa.“ Saturnus ergo dici debuit ipsa terra, non semina; ipsa enim quodam modo devorat quae genuerit, cum ex ea nata semina in eam rursus recipienda redierint. Et quod pro Iove accepisse dicitur glebam, quid hoc ad id valet, quod manibus hominum semen gleba coopertum est? Numquid ideo non est, ut cetera, devoratum, quod gleba coopertum est? Ita enim hoc dictum est, quasi qui glebam opposuit semen abstulerit, sicut Saturno perhibent oblata gleba ablatum Iovem, ac non potius gleba semen operiendo fecerit illud diligentius devorari. Deinde isto modo semen est Iuppiter, non seminis causa, quod paulo ante dicebatur. Sed quid faciant homines, qui, cum res stultas interpretantur, non inveniunt quid sapienter dicatur? „Falcem habet, inquit, propter agriculturam.“ Certe illo regnante nondum erat agricultura, et ideo priora eius tempora perhibentur, sicut idem ipse fabellas interpretatur, quia primi homines ex his vivebant seminibus, quae terra sponte gignebat. An falcem sceptro perdito accepit, ut, qui primis temporibus rex fuerat otiosus, filio regnante fieret operarius laboriosus? Deinde ideo dicit a quibusdam pueros ei solitos immolari, sicut a Poenis, et a quibusdam etiam maiores, sicut a Gallis, quia omnium seminum optimum est genus humanum. De hac crudelissima vanitate quid opus est plura dicere? Hoc potius advertamus atque te-

---

10 quod gen. *A*[2]*e* ‖ 16 abstulit *l* ‖ 24 idem] enim *A*; *cf. 559,31.*

neamus, has interpretationes non referri ad Deum verum, vivam, incorpoream incommutabilemque naturam, a quo vita in aeternum beata poscenda est; sed earum esse fines in rebus corporalibus, temporalibus, mutabilibus atque mortalibus. „Quod Caelum, inquit, patrem Saturnus castrasse in fabulis dicitur, hoc significat penes Saturnum, non penes Caelum semen esse divinum.“ Hoc propterea, quantum intellegi datur, quia nihil in caelo de seminibus nascitur. Sed ecce, Saturnus si Caeli est filius, Iovis est filius. Caelum enim esse Iovem innumerabiliter et diligenter adfirmant. Ita ista, quae a veritate non veniunt, plerumque et nullo inpellente se ipsa subvertunt. Chronon appellatum dicit, quod Graeco vocabulo significat temporis spatium, sine quo semen, inquit, non potest esse fecundum. Haec et alia de Saturno multa dicuntur, et ad semen omnia referuntur. Sed saltem Saturnus seminibus cum tanta ista potestate sufficeret; quid ad haec dii alii requiruntur, maxime Liber et Libera, id est Ceres? De quibus rursus, quod ad semen adtinet, tanta dicit, quasi de Saturno nihil dixerit.

Caput XX.

De sacris Cereris Eleusinae.

In Cereris autem sacris praedicantur illa Eleusinia, quae apud Athenienses nobilissima fuerunt. De quibus iste nihil interpretatur, nisi quod adtinet ad frumentum, quod Ceres invenit, et ad Proserpinam, quam rapiente Orco perdidit; et hanc ipsam dicit significare fecunditatem seminum; quae cum defuisset quodam tempore eademque sterilitate terra maereret, exortam esse opinionem, quod filiam Cereris, id est ipsam fecunditatem, quae a proserpendo Proserpina dicta esset, Orcus abstulerat et apud inferos detinuerat; quae res cum fuisset luctu pu-

---

12 chronon *CKabdelp*; choronon *F*; cronon *A*; *Κρόνον v*

blico celebrata, quia rursus eadem fecunditas rediit, Proserpina reddita exortam esse laetitiam et ex hoc sollemnia constituta. Dicit deinde multa in mysteriis eius tradi, quae nisi ad frugum inventionem non pertineant.

Caput XXI.

De turpitudine sacrorum, quae Libero celebrabantur.

Iam vero Liberi sacra, quem liquidis seminibus ac per hoc non solum liquoribus fructuum, quorum quodam modo primatum vinum tenet, verum etiam seminibus animalium praefecerunt, ad quantam turpitudinem pervenerint, piget quidem dicere propter sermonis longitudinem; sed propter istorum superbam hebetudinem non piget. Inter cetera, quae praetermittere, quoniam multa sunt, cogor, in Italiae compitis quaedam dicit sacra Liberi celebrata cum tanta licentia turpitudinis, ut in eius honorem pudenda virilia colerentur, non saltem aliquantum verecundiore secreto, sed in propatulo exultante nequitia. Nam hoc turpe membrum per Liberi dies festos cum honore magno plostellis inpositum prius rure in compitis et usque in urbem postea vectabatur. In oppido autem Lavinio unus Libero totus mensis tribuebatur, cuius diebus omnes verbis flagitiosissimis uterentur, donec illud membrum per forum transvectum esset atque in loco suo quiesceret. Cui membro inhonesto matrem familias honestissimam palam coronam necesse erat inponere. Sic videlicet Liber deus placandus fuerat pro eventibus seminum, sic ab agris fascinatio repellenda, ut matrona facere cogeretur in publico, quod nec meretrix, si matronae spectarent, permitti debuit in theatro. Propter haec Saturnus solus creditus non est sufficere posse seminibus, ut occasiones

9 priuatam uim obtinet Aq^1 ‖ 21 launino C^1; lauino C^2Al; lanuino Kab^1dep; lanbino F | uno F; uni q ‖ 26 pro euentibus Cde^2p; prouentibus $AKFabe^1lqv$

multiplicandorum deorum inmunda anima reperiret, et ab uno vero Deo merito inmunditiae destituta ac per multos falsos aviditate maioris inmunditiae prostituta ista sacrilegia sacra nominaret seseque spurcorum daemonum turbis conviolandam polluendamque praeberet.

Caput XXII.

De Neptuno et Salacia ac Venilia.

Iam utique habebat Salaciam Neptunus uxorem, quam inferiorem aquam maris esse dixerunt: ut quid illi adiuncta est et Venilia, nisi ut sine ulla causa necessariorum sacrorum sola libidine animae prostitutae multiplicaretur invitatio daemoniorum? Sed proferatur interpretatio praeclarae theologiae, quae nos ab ista reprehensione reddita ratione compescat. „Venilia, inquit, unda est, quae ad litus venit; Salacia, quae in salum redit.“ Cur ergo deae fiunt duae, cum sit una unda quae venit et redit? Nempe ipsa est exaestuans in multa numina libido vesana. Quamvis enim aqua non geminetur quae it et redit, huius tamen occasione vanitatis duobus daemoniis invitatis amplius commaculatur anima, quae it et non redit. Quaeso te, Varro, vel vos, qui tam doctorum hominum talia scripta legistis et aliquid magnum vos didicisse iactatis, interpretamini hoc, nolo dicere secundum illam aeternam incommutabilemque naturam, qui solus est Deus, sed saltem secundum animam mundi et partes eius, quos deos esse veros existimatis. Partem animae mundi, quae mare permeat, deum vobis fecisse Neptunum utcumque tolerabilioris erroris est. Itane unda ad litus veniens et in salum rediens duae sunt partes mundi aut duae partes animae mundi? Quis vestrum ita desipiat, ut hoc sapiat? Cur ergo vobis duas deas fecerunt, nisi quia provisum est a sapientibus maioribus vestris, non ut dii plures vos regerent, sed ut ea, quae istis vanitatibus et falsitatibus gaudent, plura vos daemonia possiderent? Cur autem illa

Salacia per hanc interpretationem inferiorem maris partem, qua viro erat subdita, perdidit? Namque illam modo, cum refluentem fluctum esse perhibetis, in superficie posuistis. An quia Veniliam pelicem accepit, irata suum maritum de supernis maris exclusit?

Caput XXIII.

De Terra, quam Varro deam esse confirmat, eo quod ille animus mundi, quem opinatur deum, etiam hanc corporis sui infimam partem permeet eique vim divinam inpertiat.

Nempe una est terra, quam plenam quidem videmus animalibus suis, verum tamen ipsam magnum corpus in elementis mundique infimam partem. Cur eam volunt deam? An quia fecunda est? Cur ergo non magis homines dii sunt, qui eam fecundiorem faciunt excolendo; sed cum arant, non cum adorant? Sed pars animae mundi, inquiunt, quae per illam permeat, deam facit. Quasi non evidentior sit in hominibus anima, quae utrum sit nulla fit quaestio; et tamen homines dii non habentur et, quod est graviter dolendum, his, qui dii non sunt et quibus ipsi meliores sunt, colendis et adorandis mirabili et miserabili errore subduntur. Et certe idem Varro in eodem de diis selectis libro tres esse adfirmat animae gradus in omni universaque natura: unum, quod omnes partes corporis, quae vivunt, transit et non habet sensum, sed tantum ad vivendum valetudinem; hanc vim in nostro corpore permanare dicit in ossa, ungues, capillos; sicut in mundo arbores sine sensu aluntur et crescunt et modo quodam suo vivunt: secundum gradum animae, in quo sensus est; hanc vim pervenire in oculos, aures, nares, os, tactum: tertium gradum esse animae summum, quod vocatur animus, in quo intellegentia praeminet; hoc praeter hominem omnes carere mortales. Hanc partem animae mundi dicit Deum, in nobis autem genium vocari.

4 pelicem $C^1 A$¬*del*; pell. *F rell. v* ‖ 23 quod *CAKF*¬*a*[1] *de*[1]*l* (*cf. 30*); qui *v*

Esse autem in mundo lapides ac terram, quam videmus, quo non permanat sensus, ut ossa, ut ungues Dei; solem vero, lunam, stellas, quae sentimus quibusque ipse sentit, sensus esse eius; aethera porro animum eius; cuius vim, quae pervenit in astra, ea quoque facere deos, et per ea quod in terram permanat, deam Tellurem; quod autem inde permanat in mare atque oceanum, deum esse Neptunum.

Redeat ergo ab hac, quam theologian naturalem putat, quo velut requiescendi causa ab his ambagibus atque anfractibus fatigatus egressus est; redeat, inquam, redeat ad civilem; hic eum adhuc teneo, tantisper de hac ago. Nondum dico, si terra et lapides nostris sunt ossibus et unguibus similes, similiter eos intellegentiam non habere, sicut sensu carent; aut si idcirco habere dicuntur ossa et ungues nostri intellegentiam, quia in homine sunt qui habet intellegentiam, tam stultum esse qui hos in mundo deos dicit, quam stultus est qui in nobis ossa et ungues homines dicit. Sed haec cum philosophis fortassis agenda sunt; nunc autem istum adhuc politicum volo. Fieri enim potest, ut, licet in illam naturalis theologiae veluti libertatem caput erigere paululum voluisse videatur, adhuc tamen hunc librum versans et se in illo versari cogitans, eum etiam inde respexerit et hoc propterea dixerit, ne maiores eius sive aliae civitates Tellurem atque Neptunum inaniter coluisse credantur. Sed hoc dico: pars animi mundani, quae per terram permeat, sicut una est terra, cur non etiam unam fecit deam, quam dicit esse Tellurem? Quod si ita fecit, ubi erit Orcus, frater Iovis atque Neptuni, quem Ditem patrem vocant? ubi eius coniux Proserpina, quae secundum aliam in eisdem libris

---

4 eius; cuius vim *scripsi*; et cuius ui *CA*¬ (et *ex* el = eius *nasci potuit*); eius e cuius ui K^2; e cuius ui K^3*d*; haęcuius *F*; cuius ui *blp*; eius K^1(?); eius: ex cuius vi *v* ‖ 5 ea quoque *scripsi*; eam q. *mss excepto q*; ipsam quoque *qv* | per eam *ael* ‖ 6 *et* 7 permanat *mss*; permeat *v* ‖ 9 ab hanc A^1; ad hanc C^2K^1 *ae* | theologian *CAd*; theologiam *Kabelpv* ‖ 31 coniunx *Ce*

positam opinionem non terrae fecunditas, sed pars inferior perhibetur? Quod si dicunt animi mundani partem, cum permeat terrae partem superiorem, Ditem patrem facere deum; cum vero inferiorem, Proserpinam deam: Tellus illa quid erit? Ita enim totum, quod ipsa erat, in duas istas partes deosque divisum est, ut ipsa tertia quae sit aut ubi sit invenire non possit; nisi quis dicat simul istos deos Orcum atque Proserpinam unam deam esse Tellurem et non esse iam tres, sed aut unam aut duos; et tamen tres dicuntur, tres habentur, tres coluntur aris suis, delubris suis, sacris, simulacris, sacerdotibus suis, et per haec etiam fallacibus prostitutam animam constuprantibus daemonibus suis. Adhuc respondeatur, quam partem terrae permeet pars mundani animi, ut deum faciat Tellumonem? Non, inquit, sed una eademque terra habet geminam vim, et masculinam, quod semina producat, et femininam, quod recipiat atque nutriat; inde a vi feminae dictam esse Tellurem, a masculi Tellumonem. Cur ergo pontifices, ut ipse indicat, additis quoque aliis duobus quattuor diis faciunt rem divinam, Telluri, Tellumoni, Altori, Rusori? De Tellure et Tellumone iam dictum est. Altori quare? Quod ex terra, inquit, aluntur omnia quae nata sunt. Rusori quare? Quod rursus, inquit, cuncta eodem revolvuntur.

Caput XXIV.

De Telluris cognominibus eorumque significationibus, quae etiamsi erant multarum rerum indices, non debuerunt multorum deorum firmare opiniones.

Debuit ergo una terra propter istam quatergeminam vim quattuor habere cognomina, non quattuor facere deos;

7 inuenire $C^1A^1K^1Fbl$; inueniri ¬*aepqv* ‖ 17 enutriat *v* | feminae *AKF*¬; femininae C^1e; feminina *v* ‖ 18 masculi *CAKF*¬ab^2dpq; masculini b^1el; masculina *v* ‖ 30 quadrigem. *v*

sicut tot cognominibus unus Iuppiter et tot cognominibus una Iuno, in quibus omnibus vis multiplex esse dicitur ad unum deum vel unam deam pertinens, non multitudo cognominum deorum etiam multitudinem faciens. Sed profecto sicut aliquando etiam ipsas vilissimas feminas earum, quas libidine quaesierunt, taedet paenitetque turbarum: sic animam vilem factam et inmundis spiritibus prostitutam deos sibi multiplicare, quibus contaminanda prosterneretur, sicut plurimum libuit, sic aliquando et piguit. Nam et ipse Varro quasi de ipsa turba verecundatus unam deam vult esse Tellurem. „Eandem, inquit, dicunt Matrem Magnam; quod tympanum habeat, significari esse orbem terrae; quod turres in capite, oppida; quod sedens fingatur, circa eam cum omnia moveantur, ipsam non moveri. Quod Gallos huic deae ut servirent fecerunt, significat, qui semine indigeant, terram sequi oportere; in ea quippe omnia reperiri. Quod se apud eam iactant, praecipitur, inquit, qui terram colunt, ne sedeant; semper enim esse quod agant. Cymbalorum sonitus ferramentorum iactationem ac manuum et eius rei crepitum in colendo agro qui fit significant; ideo aere, quod eam antiqui colebant aere, antequam ferrum esset inventum. Leonem, inquit, adiungunt solutum ac mansuetum, ut ostendant nullum genus esse terrae tam remotum ac vehementer ferum, quod non subigi colique conveniat.“ Deinde adiungit et dicit, Tellurem matrem et nominibus pluribus et cognominibus quod nominarunt, deos existimatos esse complures. „Tellurem, inquit, putant esse Opem, quod opere fiat melior; Matrem, quod plurima pariat; Magnam, quod cibum pariat; Proserpinam, quod ex ea proserpant fruges; Vestam, quod vestiatur

13 turres *Cb²qv*; turris *AKF¬b¹delp* ‖ 14 sedens fingatur *G. Zoega* (*cf. M. Haupt in Herm. IV p. 333*); sedes fingantur *mss v* ‖ 18 his qui *A* ‖ 20 iactationem *scripsi* (*cf. 305, 20*); iactandorum *mss v* ‖ 21 crepitum *scripsi*; -tus *mss v*; ferram. iactandorum ac man. ⟨usum⟩ et e. r. crepitus in col. a. qui fi⟨un⟩t *Haupt* ‖ 30 plurima *et* cibum *inter se commut. Swoboda* (*Nigid. Fig. p. 86*)

herbis. Sic alias deas, inquit, non absurde ad hanc revocant." Si ergo una dea est, quae quidem consulta veritate nec ipsa est, interim quid itur in multas? Unius sint ista multa numina, non tam deae multae quam nomina. Sed errantium maiorum auctoritas deprimit et eundem Varronem post hanc sententiam trepidare compellit. Adiungit enim et dicit: „Cum quibus opinio maiorum de his deabus, quod plures eas putarunt esse, non pugnat." Quo modo non pugnat, cum valde aliud sit unam deam nomina habere multa, aliud esse deas multas? „Sed potest, inquit, fieri ut eadem res et una sit, et in ea quaedam res sint plures." Concedo in uno homine esse res plures, numquid ideo et homines plures? Sic in una dea esse res plures, numquid ideo et deas plures? Verum sicut volunt, dividant conflent, multiplicent replicent inplicent.

Haec sunt Telluris et Matris Magnae praeclara mysteria, unde omnia referuntur ad mortalia semina et exercendam agriculturam. Itane ad haec relata et hunc finem habentia tympanum, turres, Galli, iactatio insana membrorum, crepitus cymbalorum, confictio leonum vitam cuiquam pollicentur aeternam? Itane propterea Galli abscisi huic Magnae deae serviunt, ut significent, qui semine indigeant, terram sequi oportere; quasi non eos ipsa potius servitus semine faciat indigere? Utrum enim sequendo hanc deam, cum indigeant, semen adquirunt, an potius sequendo hanc deam, cum habeant, semen amittunt? Hoc interpretari est an detestari? Nec adtenditur, quantum maligni daemones praevaluerint, qui nec aliqua magna his sacris polliceri ausi sunt, et tam crudelia exigere potuerunt. Si dea terra non esset, manus ei homines operando inferrent, ut semina consequerentur per illam, non et sibi saeviendo, ut semina perderent propter illam; si dea

1 ab hac *A*¬ ‖ 4 numina *A*¬ (=*facultates vel curae divinae; cf. 364, 26*); nomina *KF rell. v* ‖ 18 et *mss*; et ad *v* ‖ 32 et *mss plerr.*; *om. q*; etiam *v*

non esset, ita fecunda fieret manibus alienis, ut non cogeret hominem sterilem fieri manibus suis. Iam quod in Liberi sacris honesta matrona pudenda virilia coronabat spectante multitudine, ubi rubens et sudans, si est ulla frons in hominibus, adstabat forsitan et maritus; et quod in celebratione nuptiarum super Priapi scapum nova nupta sedere iubebatur: longe contemptibiliora atque leviora sunt prae ista turpitudine crudelissima vel crudelitate turpissima, ubi daemonicis ritibus sic uterque sexus inluditur, ut neuter suo vulnere perimatur. Ibi fascinatio timetur agrorum, hic membrorum amputatio non timetur. Ibi sic dehonestatur novae nuptae verecundia, ut non solum fecunditas, sed nec virginitas adimatur; hic ita amputatur virilitas, ut nec convertatur in feminam nec vir relinquatur.

Caput XXV.

Quam interpretationem de abscisione Attidis Graecorum sapientium doctrina reppererit.

Et Attis ille non est commemoratus nec eius ab isto interpretatio requisita est, in cuius dilectionis memoriam Gallus absciditur. Sed docti Graeci atque sapientes nequaquam rationem tam sanctam praeclaramque tacuerunt. Propter vernalem quippe faciem terrae, quae ceteris est temporibus pulchrior, Porphyrius, philosophus nobilis, Attin flores significare perhibuit, et ideo abscisum, quia flos decidit ante fructum. Non ergo ipsum hominem vel quasi hominem, qui est vocatus Attis, sed virilia eius flori comparaverunt. Ipsa quippe illo vivente deciderunt; immo vero non deciderunt neque decerpta, sed plane discerpta sunt; nec illo flore amisso quisquam postea fructus, sed potius sterilitas consecuta est. Quid ergo ipse reliquus, et quidquid remansit absciso? quid eo significari

25) Cf. Euseb. Praep. Evang. III 11, 12.

9 daemoniacis artibus *v*; *cf. 183, 13* ‖ 14 uiri relinq. flos *A* ‖ 19 Et attis $C^1AKF\neg l$; *C in marg.* flos; Flos et attis *p*; flos aetatis *ae*; aetattis *b*; etatis *d*; Et Atys *v* ‖ 29 plane tamen *C*

dicitur? quo refertur? quae interpretatio inde profertur? An haec frustra moliendo nihilque inveniendo persuadent illud potius esse credendum, quod de homine castrato fama iactavit litterisque mandatum est? Merito hinc aversatus est Varro noster, neque hoc dicere voluit; non enim hominem doctissimum latuit.

Caput XXVI.

De turpitudine sacrorum Matris Magnae.

Itemque de mollibus eidem Matri Magnae contra omnem virorum mulierumque verecundiam consecratis, qui usque in hesternum diem madidis capillis facie dealbata, fluentibus membris incessu femineo per plateas vicosque Karthaginis etiam a propolis unde turpiter viverent exigebant, nihil Varro dicere voluit nec uspiam me legisse commemini. Defecit interpretatio, erubuit ratio, conticuit oratio. Vicit Matris Magnae omnes deos filios non numinis magnitudo, sed criminis. Huic monstro nec Iani monstrositas comparatur. Ille in simulacris habebat solam deformitatem, ista in sacris deformem crudelitatem; ille membra in lapidibus addita, haec in hominibus perdita. Hoc dedecus tot Iovis ipsius et tanta stupra non vincunt. Ille inter femineas corruptelas uno Ganymede caelum infamavit; ista tot mollibus professis et publicis et inquinavit terram et caelo fecit iniuriam. Saturnum fortasse possemus huic in isto genere turpissimae crudelitatis sive conferre sive praeferre, qui patrem castrasse perhibetur; sed in Saturni sacris homines alienis manibus potius occidi quam suis abscidi potuerunt. Devoravit ille filios, ut poetae ferunt, et physici ex hoc interpretantur quod volunt; ut autem historia prodit, necavit; sed quod ei Poeni suos filios sacrificati sunt, non recepere Romani.

13 Karth. *A* | propolis *Cbl¹p*; propulis *A¹*; ꝓpplis *d*; pplis ¬; populis *A²Fl²v* ‖ 18 monstruos. *K²F¬de* ‖ 31 sacrificati sunt *CAF¬ab¹dlp*; sacrificati sunt sacrificauerunt *K¹*; sacrificarunt *e*; sacrificauerunt *b²qv*

At vero ista Magna deorum Mater etiam Romanis templis castratos intulit atque istam saevitiam moremque servavit, credita vires adiuvare Romanorum exsecando virilia virorum. Quid sunt ad hoc malum furta Mercurii, Veneris lascivia, stupra ac turpitudines ceterorum, quae proferremus de libris, nisi cotidie cantarentur et saltarentur in theatris? Sed haec quid sunt ad tantum malum, cuius magnitudo Magnae Matri tantummodo competebat? Praesertim quod illa dicuntur a poetis esse conficta, quasi poetae id etiam finxerint, quod ea sint diis grata et accepta. Ut ergo canerentur vel scriberentur, sit audacia vel petulantia poetarum; ut vero divinis rebus et honoribus eisdem imperantibus et extorquentibus numinibus adderentur, quid est nisi crimen deorum, immo vero confessio daemoniorum et deceptio miserorum? Verum illud, quod de abscisorum consecratione Mater deum coli meruit, non poetae confinxerunt, sed horrere magis quam canere maluerunt. Hisne diis selectis quisquam consecrandus est, ut post mortem vivat beate, quibus consecratus ante mortem honeste non potest vivere, tam foedis superstitionibus subditus et inmundis daemonibus obligatus? Sed haec omnia, inquit, referuntur ad mundum. Videat ne potius ad inmundum. Quid autem non potest referri ad mundum, quod esse demonstratur in mundo? Nos autem animum quaerimus, qui vera religione confisus non tamquam deum suum adoret mundum, sed tamquam opus Dei propter Deum laudet mundum, et mundanis sordibus expiatus mundus perveniat ad Deum, qui condidit mundum.

Caput XXVII.

De figmentis physiologorum, qui nec veram divinitatem colunt, nec eo cultu quo colenda est vera divinitas.

Istos vero deos selectos videmus quidem clarius innotuisse quam ceteros, non tamen ut eorum inlustraren-

6 de delubris A ¬p (*cf. 316, 23 sqq.*) ‖ 16 deorum *v*

tur merita, sed ne occultarentur opprobria; unde magis eos homines fuisse credibile est, sicut non solum poeticae litterae, verum etiam historicae tradiderunt. Nam quod Vergilius ait:

Primus ab aetherio venit Saturnus Olympo,
Arma Iovis fugiens et regnis exul ademptis,

et quae ad hanc rem pertinentia consequuntur, totam de hoc Euhemerus pandit historiam, quam Ennius in Latinum vertit eloquium; unde quia plurima posuerunt, qui contra huius modi errores ante nos vel Graeco sermone vel Latino scripserunt, non in eo mihi placuit inmorari.

[XXVII.] Ipsas physiologias cum considero, quibus docti et acuti homines has res humanas conantur vertere in res divinas, nihil video nisi ad temporalia terrenaque opera naturamque corpoream vel etiamsi invisibilem, tamen mutabilem potuisse revocari; quod nullo modo est verus Deus. Hoc autem si saltem religiositati congruis significationibus ageretur, esset quidem dolendum non his verum Deum adnuntiari atque praedicari, tamen aliquo modo ferendum tam foeda et turpia non fieri nec iuberi; at nunc cum pro Deo vero, quo solo anima se inhabitante fit felix, nefas sit colere aut corpus aut animam, quanto magis nefarium est ista sic colere, ut nec salutem nec decus humanum corpus aut anima colentis obtineat! Quam ob rem si templo sacerdote sacrificio, quod vero Deo debetur, colatur aliquod elementum mundi vel creatus aliquis spiritus, etiamsi non inmundus et malus: non ideo malum est, quia illa mala sunt, quibus colitur, sed quia illa talia sunt, quibus solus ille colendus sit, cui talis cultus servitusque debetur. Si autem stoliditate vel monstrositate simulacrorum, sacrificiis homicidiorum, coronatione virilium pudendorum, mercede stuprorum, sectione

4) Aen. 8, 319 sq. 10) Lact. Instit. I, 13 sq.

5 aethereo *v* ‖ 22 fit fel. *CAKF*¬*adlp*; sit fel. *beqv* ‖ 29 ille solus *Clp* ‖ 31 monstruos. *A*¬*Fel*

membrorum, abscisione genitalium, consecratione mollium, festis inpurorum obscenorumque ludorum unum verum Deum, id est omnis animae corporisque creatorem, colere se quisque contendat: non ideo peccat, quia non est colendus quem colit, sed quia colendum non ut colendus est colit. Qui vero et rebus talibus, id est turpibus et scelestis, et non Deum verum, id est animae corporisque factorem, sed creaturam quamvis non vitiosam colit, sive illa sit anima sive corpus sive anima simul et corpus, bis peccat in Deum, quod et pro ipso colit, quod non est ipse, et talibus rebus colit, qualibus nec ipse colendus est nec non ipse. Sed hi quonam modo, id est quam turpiter nefarieque, coluerint, in promptu est; quid autem vel quos coluerint, esset obscurum, nisi eorum testaretur historia ea ipsa, quae foeda et turpia confitentur, numinibus terribiliter exigentibus reddita; unde remotis constat ambagibus nefarios daemones atque inmundissimos spiritus hac omni civili theologia invisendis stolidis imaginibus et per eas possidendis etiam stultis cordibus invitatos.

Caput XXVIII.

Quod doctrina Varronis de theologia in nulla sibi parte concordet.

Quid igitur valet, quod vir doctissimus et acutissimus Varro velut subtili disputatione hos omnes deos in caelum et terram redigere ac referre conatur? Non potest; fluunt de manibus, resiliunt, labuntur et decidunt. Dicturus enim de feminis, hoc est deabus: „Quoniam, inquit, ut primo libro dixi de locis, duo sunt principia deorum animadversa de caelo et terra, a quo dii partim dicuntur caelestes, partim terrestres: ut in superioribus initium fecimus a caelo, cum diximus de Iano, quem alii

18 invisendis *Duebner in adnot. crit.*; in visendis *v* ‖ 25 et in terr. *Cv*; in *om. rell.*; *cf. 29; 305, 18* | et non potest $C^2 K^2 Fe$ ‖ 27 de deabus ¬^{2}*aq ed. princ. Do.*^{1,2}

caelum, alii dixerunt esse mundum, sic de feminis scribendi facimus initium a Tellure.“ Sentio quantam molestiam tale ac tantum patiatur ingenium. Ducitur enim quadam ratione verisimili, caelum esse quod faciat, terram quae patiatur, et ideo illi masculinam vim tribuit, huic femininam, et non adtendit eum potius esse qui haec facit, qui utrumque fecit. Hinc etiam Samothracum nobilia mysteria in superiore libro sic interpretatur eaque se, quae nec suis nota sunt, scribendo expositurum eisque missurum quasi religiosissime pollicetur. Dicit enim se ibi multis indiciis collegisse in simulacris aliud significare caelum, aliud terram, aliud exempla rerum, quas Plato appellat ideas; caelum Iovem, terram Iunonem, ideas Minervam vult intellegi; caelum a quo fiat aliquid, terram de qua fiat, exemplum secundum quod fiat. Qua in re omitto dicere, quod Plato illas ideas tantam vim habere dicit, ut secundum eas non caelum aliquid fecerit, sed etiam caelum factum sit. Hoc dico, istum in hoc libro selectorum deorum rationem illam trium deorum, quibus quasi cuncta complexus est, perdidisse. Caelo enim tribuit masculos deos, feminas terrae; inter quas posuit Minervam, quam supra ipsum caelum ante posuerat. Deinde masculus deus Neptunus in mari est, quod ad terram potius quam ad caelum pertinet. Dis pater postremo, qui Graece *Πλούτων* dicitur, etiam ipse masculus frater amborum terrenus deus esse perhibetur, superiorem terram tenens, in inferiore habens Proserpinam coniugem. Quo modo ergo deos ad caelum, deas ad terram referre conatur? Quid solidum quid constans, quid sobrium quid definitum habet haec disputatio? Illa est autem Tellus initium dearum, Mater scilicet Magna, apud quam mollium et abscisorum seseque secantium atque iactantium insana perstrepit turpitudo. Quid est ergo quod dicitur caput deorum Ianus, caput dearum Tellus? Nec ibi facit

1 dix. al. *A*¬ ‖ 25 pluton *mss* ‖ 29 conatur K^1 *b* (*cf. 310, 25*); conantur *CAF*¬ *rell. v*

unum caput error, nec hic sanum furor. Cur haec frustra referre nituntur ad mundum? Quod etsi possent, pro Deo vero mundum nemo pius colit; et tamen eos nec hoc posse veritas aperta convincit. Referant haec potius ad homines mortuos et ad daemones pessimos, et nulla quaestio remanebit.

Caput XXIX.

Quod omnia, quae physiologi ad mundum partesque ipsius rettulerunt, ad unum verum Deum referre debuerint.

Namque omnia, quae ab eis ex istorum deorum theologia velut physicis rationibus referuntur ad mundum, quam sine ullo scrupulo sacrilegae opinionis Deo potius vero, qui fecit mundum, omnis animae et omnis corporis conditori, tribuantur, advertamus hoc modo: Nos Deum colimus, non caelum et terram, quibus duabus partibus mundus hic constat; nec animam vel animas per viventia quaecumque diffusas, sed Deum, qui fecit caelum et terram et omnia, quae in eis sunt; qui fecit omnem animam, sive quocumque modo viventem et sensus ac rationis expertem, sive etiam sentientem, sive etiam intellegentem.

Caput XXX.

Qua pietate discernatur a creaturis Creator, ne pro uno tot dii colantur, quot sunt opera unius auctoris.

Et ut iam incipiam illa unius et veri Dei opera percurrere, propter quae isti sibi, dum quasi honeste conantur sacramenta turpissima et scelestissima interpretari, deos multos falsosque fecerunt: illum Deum colimus, qui naturis a se creatis et subsistendi et movendi initia finesque constituit; qui rerum causas habet, novit atque disponit; qui vim seminum condidit; qui rationalem animam, quod dicitur animus, quibus voluit viventibus indidit; qui

sermonis facultatem usumque donavit; qui munus futura dicendi quibus placuit spiritibus inpertivit et per quos placet ipse futura praedicit et per quos placet malas valetudines pellit; qui bellorum quoque ipsorum, cum sic emendandum et castigandum est genus humanum, exordiis progressibus finibusque moderatur; qui mundi huius ignem vehementissimum et violentissimum pro inmensae naturae temperamento et creavit et regit; qui universarum aquarum creator et gubernator est; qui solem fecit corporalium clarissimum luminum eique vim congruam et motum dedit; qui ipsis etiam inferis dominationem suam potestatemque non subtrahit; qui semina et alimenta mortalium, sive arida sive liquida, naturis competentibus adtributa substituit; qui terram fundat atque fecundat; qui fructus eius animalibus hominibusque largitur; qui causas non solum principales, sed etiam subsequentes novit atque ordinat; qui lunae statuit modum suum; qui vias caelestes atque terrestres locorum mutationibus praebet; qui humanis ingeniis, quae creavit, etiam scientias artium variarum ad adiuvandam vitam naturamque concessit; qui coniunctionem maris et feminae ad adiutorium propagandae prolis instituit; qui hominum coetibus, quem focis et luminibus adhiberent, ad facillimos usus munus terreni ignis indulsit. Ista sunt certe, quae diis selectis per nescio quas physicas interpretationes vir acutissimus atque doctissimus Varro, sive quae aliunde accepit, sive quae ipse coniecit, distribuere laboravit. Haec autem facit atque agit unus verus Deus, sed sicut Deus, id est ubique totus, nullis inclusus locis, nullis vinculis alligatus, in nullas partes sectilis, ex nulla parte mutabilis, implens caelum et terram praesente potentia, non indigente natura. Sic itaque administrat omnia, quae creavit, ut etiam ipsa proprios exserere et agere motus sinat. Quamvis enim

7 et viol. *om.* C^1d ‖ 17 modum *CAKF* (*Cic. Fin. 1, 1, 3*); motum *v* ‖ 19 scientiam K^2Fb ‖ 33 exserere *C*; exerere *mss rell.* (*progr. p. 16*); exercere *v*

nihil esse possint sine ipso, non sunt quod ipse. Agit autem multa etiam per angelos; sed non nisi ex se ipso beatificat angelos. Ita quamvis propter aliquas causas hominibus angelos mittat, non tamen ex angelis homines, sed ex se ipso, sicut angelos, beatificat. Ab hoc uno et vero Deo vitam speramus aeternam.

Caput XXXI.

Quibus proprie beneficiis Dei excepta generali largitate sectatores veritatis utantur.

Habemus enim ab illo praeter huiusce modi beneficia, quae ex hac, de qua nonnulla diximus, administratione naturae bonis malisque largitur, magnum et bonorum proprium magnae dilectionis indicium. Quamquam enim, quod sumus, quod vivimus, quod caelum terramque conspicimus, quod habemus mentem atque rationem, qua eum ipsum, qui haec omnia condidit, inquiramus, nequaquam valeamus actioni sufficere gratiarum: tamen quod nos oneratos obrutosque peccatis et a contemplatione suae lucis aversos ac tenebrarum, id est iniquitatis, dilectione caecatos non omnino deseruit misitque nobis Verbum suum, qui est eius unicus filius, quo pro nobis adsumpta carne nato atque passo, quanti Deus hominem penderet, nosceremus atque illo sacrificio singulari a peccatis omnibus mundaremur eiusque spiritu in cordibus nostris dilectione diffusa omnibus difficultatibus superatis in aeternam requiem et contemplationis eius ineffabilem dulcedinem veniremus, quae corda, quot linguae ad agendas ei gratias satis esse contenderint?

---

1 possit *A*¬[1]*q* | non sunt] *m. 2 superscr.* tamen *C*; tamen non sunt *e*; non tamen sunt ulla *ed. princ.*

Caput XXXII.

Quod sacramentum redemptionis Christi nullis retro temporibus defuerit semperque sit diversis significationibus praedicatum.

Hoc mysterium vitae aeternae iam inde ab exordio generis humani per quaedam signa et sacramenta temporibus congrua, quibus oportuit, per angelos praedicatum est. Deinde populus Hebraeus in unam quandam rem publicam, quae hoc sacramentum ageret, congregatus est, ubi per quosdam scientes, per quosdam nescientes id, quod ex adventu Christi usque nunc et deinceps agitur, praenuntiaretur esse venturum; sparsa etiam postea eadem gente per gentes propter testimonium scripturarum, quibus aeterna salus in Christo futura praedicta est. Omnes enim non solum prophetiae, quae in verbis sunt, nec tantum praecepta vitae, quae mores pietatemque conformant atque illis litteris continentur, verum etiam sacra, sacerdotia, tabernaculum sive templum, altaria, sacrificia, ceremoniae, dies festi et quidquid aliud ad eam servitutem pertinet, quae Deo debetur et Graece proprie λατρεία dicitur — ea significata et praenuntiata sunt, quae propter aeternam vitam fidelium in Christo et impleta credimus et impleri cernimus et implenda confidimus.

Caput XXXIII.

Quod per solam Christianam religionem manifestari potuerit fallacia spirituum malignorum de hominum errore gaudentium.

Per hanc ergo religionem unam et veram potuit aperiri deos gentium esse inmundissimos daemones, sub defunctarum occasionibus animarum vel creaturarum specie

16 confirmant *C* ‖ 21 significata et praenuntiata sunt *mss plerr.* (*sententia sic finitur, quasi praecesserit*: Omnibus . . prophetiis . . praeceptis *etc.; ceterum cf. Gell. 18, 12 extr.*); significaverunt et praenuntiaverunt *qv*

mundanarum deos se putari cupientes et quasi divinis honoribus eisdemque scelestis ac turpibus rebus superba inpuritate laetantes atque ad verum Deum conversionem humanis animis invidentes. Ex quorum inmanissimo et impiissimo dominatu homo liberatur, cum credit in eum, qui praebuit ad exsurgendum tantae humilitatis exemplum, quanta illi superbia ceciderunt. Hinc sunt non solum illi, de quibus multa iam diximus, et alii atque alii similes ceterarum gentium atque terrarum, sed etiam hi, de quibus nunc agimus, tamquam in senatum deorum selecti; sed plane selecti nobilitate criminum, non dignitate virtutum. Quorum sacra Varro dum quasi ad naturales rationes referre conatur, quaerens honestare res turpes, quo modo his quadret et consonet non potest invenire, quoniam non sunt ipsae illorum sacrorum causae, quas putat vel potius vult putari. Nam si non solum ipsae, verum etiam quaelibet aliae huius generis essent, quamvis nihil ad Deum verum vitamque aeternam, quae in religione quaerenda est, pertinerent, tamen qualicumque de rerum natura reddita ratione aliquantulum mitigarent offensionem, quam non intellecta in sacris aliqua velut turpitudo aut absurditas fecerat; sicut in quibusdam theatrorum fabulis vel delubrorum mysteriis facere conatus est, ubi non theatra delubrorum similitudine absolvit, sed theatrorum potius similitudine delubra damnavit; tamen utcumque conatus est, ut sensum horribilibus rebus offensum velut naturalium causarum reddita ratio deleniret.

Caput XXXIV.

De libris Numae Pompilii, quos senatus, ne sacrorum causae, quales in eis habebantur, innotescerent, iussit incendi.

Sed contra invenimus, sicut ipse vir doctissimus prodidit, de Numae Pompilii libris redditas sacrorum causas

---

3 conuersationem *A K*[1] *F*¬ *e* ‖ 10 nunc *om.* *A*¬ ‖ 27 reddita ratio *A K*[1] (*cf. 20; 32; 300, 13*); reddita ratione *F*¬; ratio reddita *C K*[2] *a*[1] *b d e l q*; ratione reddita *K*[3] *a*[2] *v* | delen. *C F l*[1]; delin. *rell.* *v*

nullo modo potuisse tolerari nec dignas habitas, quae non solum lectae innotescerent religiosis, sed saltem scriptae reconderentur in tenebris. Iam enim dicam, quod in tertio huius operis libro me suo loco dicturum esse promiseram. Nam, sicut apud eundem Varronem legitur in libro de cultu deorum, „Terentius quidam cum haberet ad Ianiculum fundum et bubulcus eius iuxta sepulcrum Numae Pompilii traiciens aratrum eruisset ex terra libros eius, ubi sacrorum institutorum scriptae erant causae, in Urbem pertulit ad praetorem. At ille cum inspexisset principia, rem tantam detulit ad senatum. Ubi cum primores quasdam causas legissent, cur quidque in sacris fuerit institutum, Numae mortuo senatus adsensus est, eosque libros tamquam religiosi patres conscripti, praetor ut combureret, censuerunt." Credat quisque quod putat; immo vero dicat, quod dicendum suggesserit vesana contentio, quilibet tantae impietatis defensor egregius. Me admonere sufficiat sacrorum causas a rege Pompilio Romanorum sacrorum institutore conscriptas nec populo nec senatui nec saltem ipsis sacerdotibus innotescere debuisse ipsumque Numam Pompilium curiositate inlicita ad ea daemonum pervenisse secreta, quae ipse quidem scriberet, ut haberet unde legendo commoneretur; sed ea tamen, cum rex esset, qui minime quemquam metueret, nec docere aliquem nec delendo vel quoquo modo consumendo perdere auderet. Ita quod scire neminem voluit, ne homines nefaria doceret, violare autem timuit, ne daemones iratos haberet, obruit, ubi tutum putavit, sepulcro suo propinquare aratrum posse non credens. Senatus autem cum religiones formidaret damnare maiorum et ideo Numae adsentiri cogeretur, illos tamen libros tam perniciosos esse iudicavit, ut nec obrui rursus iuberet, ne humana curiositas multo vehementius rem iam proditam quaereret, sed flammis aboleri nefanda monumenta, ut, quia iam necesse esse existimabant sacra illa facere, tolerabilius

4) C. 9.

erraretur causis eorum ignoratis, quam cognitis civitas turbaretur.

Caput XXXV.

De hydromantia, per quam Numa visis quibusdam daemonum imaginibus ludificabatur

Nam et ipse Numa, ad quem nullus Dei propheta, nullus sanctus angelus mittebatur, hydromantian facere compulsus est, ut in aqua videret imagines deorum vel potius ludificationes daemonum, a quibus audiret, quid in sacris constituere atque observare deberet. Quod genus divinationis idem Varro a Persis dicit allatum, quo et ipsum Numam et postea Pythagoram philosophum usum fuisse commemorat; ubi adhibito sanguine etiam inferos perhibet sciscitari et *νεκυομαντείαν* Graece dicit vocari, quae [sive hydromantia] sive necromantia dicatur, id ipsum est, ubi videntur mortui divinare. Quibus haec artibus fiant, ipsi viderint. Nolo enim dicere has artes etiam ante nostri Salvatoris adventum in ipsis civitatibus gentium legibus solere prohiberi et poena severissima vindicari. Nolo, inquam, hoc dicere; fortassis enim talia tunc licebant. His tamen artibus didicit sacra illa Pompilius, quorum sacrorum facta prodidit, causas obruit (ita timuit et ipse quod didicit), quarum causarum proditos libros senatus incendit. Quid mihi ergo Varro illorum sacrorum alias nescio quas causas velut physicas interpretatur? quales si libri illi habuissent, non utique arsissent, aut et istos Varronis ad Caesarem pontificem scriptos atque editos patres conscripti similiter incendissent. Quod ergo aquam egesserit, id est exportaverit, Numa Pompilius, unde hydromantian faceret, ideo nympham Egeriam coniugem dicitur habuisse, quem ad modum in supradicto libro

---

7 ydrom. *CAKF¬adel* ‖ 11 qua *C*; quod *e* ‖ 14 *νεκυομαντείαν scripsi Schuchh. II 274 sqq.*); necyomantian *b*; necromantian *C*[1]*F*; ae⁄romantian *C*[2]; nequiomantian (-am) *AK¬dlpq*; *νεκρομαντείαν v* ‖ 15 siue hydrom. *om. CAKF¬delpq* (*cf. 404,27*)

Varronis exponitur. Ita enim solent res gestae aspersione mendaciorum in fabulas verti. In illa igitur hydromantia curiosissimus rex ille Romanus et sacra didicit, quae in libris suis pontifices haberent, et eorum causas, quas praeter se neminem scire voluit. Itaque eas seorsum scriptas secum quodam modo mori fecit, quando ita subtrahendas hominum notitiae sepeliendasque curavit. Aut ergo daemonum illic tam sordidae et noxiae cupiditates erant conscriptae, ut ex his tota illa theologia civilis etiam apud tales homines execrabilis appareret, qui tam multa in ipsis sacris erubescenda susceperant; aut illi omnes nihil aliud quam homines mortui prodebantur, quos tam prolixa temporis vetustate fere omnes populi gentium deos inmortales esse crediderant, cum et talibus sacris idem illi daemones oblectarentur, qui se colendos pro ipsis mortuis, quos deos putari fecerant, quibusdam fallacium miraculorum adtestationibus supponebant. Sed occulta Dei veri providentia factum est, ut et Pompilio amico suo illis conciliati artibus, quibus hydromantia fieri potuit, cuncta illa confiteri permitterentur, et tamen, ut moriturus incenderet ea potius quam obrueret, admonere non permitterentur; qui ne innotescerent nec aratro, quo sunt eruta, obsistere potuerunt, nec stilo Varronis, quo ea, quae de hac re gesta sunt, in nostram memoriam pervenerunt. Non enim possunt, quod non sinuntur efficere; sinuntur autem alto Dei summi iustoque iudicio pro meritis eorum, quos ab eis vel adfligi tantum, vel etiam subici ac decipi iustum est. Quam vero perniciosae vel a cultu verae divinitatis alienae illae litterae iudicatae sint, hinc intellegi potest, quod eas maluit senatus incendere, quas Pompilius occultavit, quam timere quod timuit, qui hoc audere non potuit. Qui ergo vitam nec modo habere vult piam, talibus sacris quaerat aeternam; qui autem cum malignis

---

3 ille rex *v* ‖ 12 prolixa *mss*; prolixi *v* ‖ 31 haec *C* ‖ 32 Qui ergo nec felicem in futuro vitam nec modo *ed. princ.*

daemonibus non vult habere societatem, non superstitionem, qua coluntur, noxiam pertimescat, sed veram religionem, qua produntur et vincuntur, agnoscat.

LIBER VIII.

Caput I.

De quaestione naturalis theologiae cum philosophis excellentioris scientiae discutienda.

Nunc intentiore nobis opus est animo multo quam erat in superiorum solutione quaestionum et explicatione librorum. De theologia quippe, quam naturalem vocant, non cum quibuslibet hominibus (non enim fabulosa est vel civilis, hoc est vel theatrica vel urbana; quarum altera iactitat deorum crimina, altera indicat deorum desideria criminosiora ac per hoc malignorum potius daemonum quam deorum), sed cum philosophis est habenda conlatio; quorum ipsum nomen si Latine interpretemur, amorem sapientiae profitetur. Porro si sapientia Deus est, per quem facta sunt omnia, sicut divina auctoritas veritasque monstravit, verus philosophus est amator Dei. Sed quia res ipsa, cuius hoc nomen est, non est in omnibus, qui hoc nomine gloriantur (neque enim continuo verae sapientiae sunt amatores, quicumque appellantur philosophi): profecto ex omnibus, quorum sententias litteris nosse potuimus, eligendi sunt cum quibus non indigne quaestio ista tractetur. Neque enim hoc opere omnes omnium philosophorum vanas opiniones refutare suscepi, sed eas

21) Sap. 7, 24 sqq.

---

25 litteris *C A K F*¬ *rell.*; ex litteris *ps Hoffm.*; e litteris *v* ‖ 27 omnes *om.* *C*[1]

tantum, quae ad theologian pertinent, quo verbo Graeco significari intellegimus de divinitate rationem sive sermonem; nec eas omnium, sed eorum tantum, qui cum et esse divinitatem et humana curare consentiant, non tamen sufficere unius incommutabilis Dei cultum ad vitam adipiscendam etiam post mortem beatam, sed multos ab illo sane uno conditos atque institutos ob eam causam colendos putant. Hi iam etiam Varronis opinionem veritatis propinquitate transcendunt; si quidem ille totam theologian naturalem usque ad mundum istum vel animam eius extendere potuit, isti vero supra omnem animae naturam confitentur Deum, qui non solum mundum istum visibilem, qui saepe caeli et terrae nomine nuncupatur, sed etiam omnem omnino animam fecerit, et qui rationalem et intellectualem, cuius generis anima humana est, participatione sui luminis incommutabilis et incorporei beatam facit. Hos philosophos Platonicos appellatos a Platone doctore vocabulo derivato nullus, qui haec vel tenuiter audivit, ignorat. De hoc igitur Platone, quae necessaria praesenti quaestioni existimo, breviter adtingam, prius illos commemorans, qui eum in eodem genere litterarum tempore praecesserunt.

Caput II.

De duobus philosophorum generibus, id est Italico et Ionico, eorumque auctoribus.

Quantum enim adtinet ad litteras Graecas, quae lingua inter ceteras gentium clarior habetur, duo philosophorum genera traduntur: unum Italicum ex ea parte Italiae, quae quondam magna Graecia nuncupata est; alterum Ionicum in eis terris, ubi et nunc Graecia nominatur. Italicum genus auctorem habuit Pythagoram Samium, a quo etiam ferunt ipsum philosophiae nomen exortum. Nam cum antea sapientes appellarentur, qui modo quodam laudabilis vitae aliis praestare videbantur,

iste interrogatus, quid profiteretur, philosophum se esse respondit, id est studiosum vel amatorem sapientiae; quoniam sapientem profiteri arrogantissimum videbatur. Ionici vero generis princeps fuit Thales Milesius, unus illorum septem, qui sunt appellati sapientes. Sed illi sex vitae genere distinguebantur et quibusdam praeceptis ad bene vivendum accommodatis; iste autem Thales, ut successores etiam propagaret, rerum naturam scrutatus suasque disputationes litteris mandans eminuit maximeque admirabilis extitit, quod astrologiae numeris conprehensis defectus solis et lunae etiam praedicere potuit. Aquam tamen putavit rerum esse principium et hinc omnia elementa mundi ipsumque mundum et quae in eo gignuntur existere. Nihil autem huic operi, quod mundo considerato tam mirabile aspicimus, ex divina mente praeposuit. Huic successit Anaximander, eius auditor, mutavitque de rerum natura opinionem. Non enim ex una re, sicut Thales ex umore, sed ex suis propriis principiis quasque res nasci putavit. Quae rerum principia singularum esse credidit infinita, et innumerabiles mundos gignere et quaecumque in eis oriuntur; eosque mundos modo dissolvi, modo iterum gigni existimavit, quanta quisque aetate sua manere potuerit; nec ipse aliquid divinae menti in his rerum operibus tribuens. Iste Anaximenen discipulum et successorem reliquit, qui omnes rerum causas aeri infinito dedit, nec deos negavit aut tacuit; non tamen ab ipsis aerem factum, sed ipsos ex aere ortos credidit. Anaxagoras vero eius auditor harum rerum omnium, quas videmus, effectorem divinum animum sensit et dixit ex infinita materia, quae constaret similibus inter se particulis rerum omnium, quibus suis et propriis singula fieri, sed animo faciente divino. Diogenes quoque Anaximenis alter auditor, aerem quidem dixit rerum esse materiam, de qua omnia fierent;

14 admir. *v* ‖ 30 dissimil. *ed. princ. Hoffm.* ‖ 31 quibus suis et (ex *A*¬) propriis *mss plerr.*; quibusque suis *etc. cod. Cygirann.* (*Ducbn.*); similibus quibusque suis *etc. Hoffm.*; quaeque suis *etc. ps*; genera pro modulis et speciebus propriis *ed. princ. v* | fierent *KFa*

sed eum esse compotem divinae rationis, sine qua nihil ex eo fieri posset. Anaxagorae successit auditor eius Archelaus. Etiam ipse de particulis inter se similibus, quibus singula quaeque fierent, ita putavit constare omnia, ut inesse etiam mentem diceret, quae corpora aeterna, id est illas particulas, coniungendo et dissipando ageret omnia. Socrates huius discipulus fuisse perhibetur, magister Platonis, propter quem breviter cuncta ista recolui.

Caput III.

De Socratica disciplina.

Socrates ergo primus universam philosophiam ad corrigendos componendosque mores flexisse memoratur, cum ante illum omnes magis physicis, id est naturalibus, rebus perscrutandis operam maximam inpenderent. Non mihi autem videtur posse ad liquidum colligi, utrum Socrates, ut hoc faceret, taedio rerum obscurarum et incertarum ad aliquid apertum et certum reperiendum animum intenderit, quod esset beatae vitae necessarium, propter quam unam omnium philosophorum invigilasse ac laborasse videtur industria, an vero, sicut de illo quidam benevolentius suspicatur, nolebat inmundos terrenis cupiditatibus animos se extendere in divina conari. Quando quidem ab eis causas rerum videbat inquiri, quas primas atque summas non nisi in unius ac summi Dei voluntate esse credebat; unde non eas putabat nisi mundatá mente posse conprehendi; et ideo purgandae bonis moribus vitae censebat instandum, ut deprimentibus libidinibus exoneratus animus naturali vigore in aeterna se adtolleret naturamque incorporei et incommutabilis luminis, ubi causae omnium factarum naturarum stabiliter vivunt, intellegentiae puritate conspiceret. Constat eum tamen inperitorum

---

14 inpenderint $C^2 el^1$ ‖ 18 intenderit *pv*; intenderet *Cq*; intendit *AKF*¬ *rell.* (*cf. 21*: nolebat) ‖ 20 beniuol. *A* ‖ 21 suspicatur *C*; suspicantur *rell. v Hoffm.*

stultitiam scire se aliquid opinantium etiam in ipsis moralibus quaestionibus, quo totum animum intendisse videbatur, vel confessa ignorantia sua vel dissimulata scientia lepore mirabili disserendi et acutissima urbanitate agitasse atque versasse. Unde et concitatis inimicitiis calumniosa criminatione damnatus morte multatus est. Sed eum postea illa ipsa, quae publice damnaverat, Atheniensium civitas publice luxit, in duos accusatores eius usque adeo populi indignatione conversa, ut unus eorum oppressus vi multitudinis interiret, exilio autem voluntario atque perpetuo poenam similem alter evaderet. Tam praeclara igitur vitae mortisque fama Socrates reliquit plurimos suae philosophiae sectatores, quorum certatim studium fuit in quaestionum moralium disceptatione versari, ubi agitur de summo bono, quo fieri homo beatus potest. Quod in Socratis disputationibus, dum omnia movet asserit destruit, quoniam non evidenter apparuit: quod cuique placuit inde sumpserunt et ubi cuique visum est constituerunt finem boni. Finis autem boni appellatur, quo quisque cum pervenerit beatus est. Sic autem diversas inter se Socratici de isto fine sententias habuerunt, ut (quod vix credibile est unius magistri potuisse facere sectatores) quidam summum bonum esse dicerent voluptatem, sicut Aristippus; quidam virtutem, sicut Antisthenes. Sic alii atque alii aliud atque aliud opinati sunt, quos commemorare longum est.

Caput IV.

De praecipuo inter Socratis discipulos Platone, qui omnem philosophiam triplici partitione distinxit.

Sed inter discipulos Socratis, non quidem inmerito, excellentissima gloria claruit, qua omnino ceteros obscuraret, Plato. Qui cum esset Atheniensis honesto apud

---

16 asserit] *cf. Petschenig, Stud. Vindob. III p. 305*; *malim* atterit ‖ 30 qua *Cb²lps*; quia *A¹ab¹*; qui *A²KF¬ev*

suos loco natus et ingenio mirabili longe suos condiscipulos anteiret, parum tamen putans perficiendae philosophiae sufficere se ipsum ac Socraticam disciplinam, quam longe ac late potuit peregrinatus est, quaquaversum eum alicuius nobilitatae scientiae percipiendae fama rapiebat. Itaque et in Aegypto didicit quaecumque magna illic habebantur atque docebantur, et inde in eas Italiae partes veniens, ubi Pythagoreorum fama celebrabatur, quidquid Italicae philosophiae tunc florebat, auditis eminentioribus in ea doctoribus facillime conprehendit. Et quia magistrum Socratem singulariter diligebat, eum loquentem faciens fere in omnibus sermonibus suis etiam illa, quae vel ab aliis didicerat, vel ipse quanta potuerat intellegentia viderat, cum illius lepore et moralibus disputationibus temperavit. Itaque cum studium sapientiae in actione et contemplatione versetur, unde una pars eius activa, altera contemplativa dici potest (quarum activa ad agendam vitam, id est ad mores instituendos pertinet, contemplativa autem ad conspiciendas naturae causas et sincerissimam veritatem): Socrates in activa excelluisse memoratur; Pythagoras vero magis contemplativae, quibus potuit intellegentiae viribus, institisse. Proinde Plato utrumque iungendo philosophiam perfecisse laudatur, quam in tres partes distribuit: unam moralem, quae maxime in actione versatur; alteram naturalem, quae contemplationi deputata est; tertiam rationalem, qua verum disterminatur a falso. Quae licet utrique, id est actioni et contemplationi, sit necessaria, maxime tamen contemplatio perspectionem sibi vindicat veritatis. Ideo haec tripertitio non est contraria illi distinctioni, qua intellegitur omne studium sapientiae in actione et contemplatione consistere. Quid autem in his vel de his singulis partibus Plato senserit, id est, ubi finem omnium actionum, ubi causam omnium naturarum, ubi lumen omnium rationum esse cognoverit vel crediderit,

4 ac late **C**; lateque *AKF*¬ *rell. v* ‖ 5 nobilitatae *scripsi* (*cf. 10, 1*); -tatem **C**; -tate *rell. v* ‖ 8 celebratur *Cdlp*[1]*q*; *cf. 259, 32* ‖ 28 contemplationem perspectionemque *A*¬ ‖ 29 tripartitio *v*

disserendo explicare et longum esse arbitror et temere adfirmandum esse non arbitror. Cum enim magistri sui Socratis, quem facit in suis voluminibus disputantem, notissimum morem dissimulandae scientiae vel opinionis suae servare adfectat, quia et illi ipse mos placuit, factum est ut etiam ipsius Platonis de rebus magnis sententiae non facile perspici possint. Ex his tamen, quae apud eum leguntur, sive quae dixit, sive quae ab aliis dicta esse narravit atque conscripsit, quae sibi placita viderentur, quaedam commemorari et operi huic inseri oportet a nobis, vel ubi suffragatur religioni verae, quam fides nostra suscepit ac defendit, vel ubi ei videtur esse contrarius, quantum ad istam de uno Deo et pluribus pertinet quaestionem, propter vitam, quae post mortem futura est, veraciter beatam. Fortassis enim qui Platonem ceteris philosophis gentium longe recteque praelatum acutius atque veracius intellexisse ac secuti esse fama celebriore laudantur, aliquid tale de Deo sentiunt, ut in illo inveniatur et causa subsistendi et ratio intellegendi et ordo vivendi; quorum trium unum ad naturalem, alterum ad rationalem, tertium ad moralem partem intellegitur pertinere. Si enim homo ita creatus est, ut per id, quod in eo praecellit, adtingat illud, quod cuncta praecellit, id est unum verum optimum Deum, sine quo nulla natura subsistit, nulla doctrina instruit, nullus usus expedit: ipse quaeratur, ubi nobis seria sunt omnia; ipse cernatur, ubi nobis certa sunt omnia; ipse diligatur, ubi nobis recta sunt omnia.

Caput V.

Quod de theologia cum Platonicis potissimum disceptandum sit, quorum opinioni omnium philosophorum postponenda sint dogmata.

Si ergo Plato Dei huius imitatorem cognitorem amatorem dixit esse sapientem, cuius participatione sit beatus,

5 ipse *mss v* (= *idem; cf. 233, 12 sqq.; II 94, 32 etc.*); iste *Hoffm.* ‖ 12 suscepit *AKF* ¬ *l*[1]; suscipit *Cl*[2] *rell. v* ‖ 26 seria *Hoffm.* (*opponuntur haec illi mori Socratis, de quo cf. 3 sqq.*); serta

quid opus est excutere ceteros? Nulli nobis quam isti propius accesserunt. Cedat eis igitur non solum theologia illa fabulosa deorum criminibus oblectans animos impiorum, nec solum etiam illa civilis, ubi inpuri daemones terrestribus gaudiis deditos populos deorum nomine seducentes humanos errores tamquam suos divinos honores habere voluerunt, ad spectandos suorum criminum ludos cultores suos tamquam ad suum cultum studiis inmundissimis excitantes et sibi delectabiliores ludos de ipsis spectatoribus exhibentes (ubi si qua velut honesta geruntur in templis, coniuncta sibi theatrorum obscenitate turpantur, et quaecumque turpia geruntur in theatris, comparata sibi templorum foeditate laudantur), et ea, quae Varro ex his sacris quasi ad caelum et terram rerumque mortalium semina et actus interpretatus est (quia nec ipsa illis ritibus significantur, quae ipse insinuare conatur, et ideo veritas conantem non sequitur; et si ipsa essent, tamen animae rationali ea, quae infra illam naturae ordine constituta sunt, pro deo suo colenda non essent, nec sibi debuit praeferre tamquam deos eas res, quibus ipsam praetulit verus Deus), et ea, quae Numa Pompilius re vera ad sacra eius modi pertinentia secum sepeliendo curavit abscondi et aratro eruta senatus iussit incendi. (In eo genere sunt etiam illa, ut aliquid de Numa mitius suspicemur, quae Alexander Macedo scribit ad matrem sibi a magno antistite sacrorum Aegyptiorum quodam Leone patefacta, ubi non Picus et Faunus et Aeneas et Romulus vel etiam Hercules et Aesculapius et Liber Semela natus et Tyndaridae fratres et si quos alios ex mortalibus pro diis habent, sed ipsi etiam maiorum gentium dii, quos Cicero in Tusculanis tacitis nominibus videtur adtingere, Iuppiter, Iuno, Saturnus, Vulcanus, Vesta et

25) Cf. p. 367, 13. 31) 1 § 29.

*A*¹*l*¹*s*; sita *p*; certa *C*¹*a*¹*l*²; diserta *C*² (= *dilucida* ?); disserta *K*²*Fe*²; seruata *A*²¬*d*; secura *K*¹*a*²*b*²*eqv, cf II 521,25; 630,29* || 10 expect. *AF*¬ || 18 naturali *Cv Hoffm.* | ordinem *K*¹*Fb*¹*q* || 28 semela *CA*¹*blv*; semele *A*²*KFep*²*q*

alii plurimi, quos Varro conatur ad mundi partes sive elementa transferre, homines fuisse produntur. Timens enim et ille quasi revelata mysteria petens admonet Alexandrum, ut, cum ea matri conscripta insinuaverit, flammis iubeat concremari.) Non solum ergo ista, quae duae theologiae, fabulosa continet et civilis, Platonicis philosophis cedant, qui verum Deum et rerum auctorem et veritatis inlustratorem et beatitudinis largitorem esse dixerunt; sed alii quoque philosophi, qui corporalia naturae principia corpori deditis mentibus opinati sunt, cedant his tantis et tanti Dei cognitoribus viris, ut Thales in umore, Anaximenes in aere, Stoici in igne, Epicurus in atomis, hoc est minutissimis corpusculis, quae nec dividi nec sentiri queunt, et quicumque alii, quorum enumeratione inmorari non est necesse, sive simplicia sive coniuncta corpora, sive vita carentia sive viventia, sed tamen corpora, causam principiumque rerum esse dixerunt. Nam quidam eorum a rebus non vivis res vivas fieri posse crediderunt, sicut Epicurei; quidam vero a vivente quidem et viventia et non viventia, sed tamen a corpore corpora. Nam Stoici ignem, id est corpus unum ex his quattuor elementis, quibus visibilis mundus hic constat, et viventem et sapientem et ipsius mundi fabricatorem atque omnium, quae in eo sunt, eumque omnino ignem deum esse putaverunt. Hi et ceteri similes eorum id solum cogitare potuerunt, quod cum eis corda eorum obstricta carnis sensibus fabulata sunt. In se quippe habebant quod non videbant, et apud se imaginabantur quod foris viderant, etiam quando non videbant, sed tantummodo cogitabant. Hoc autem in conspectu talis cogitationis iam non est corpus, sed similitudo corporis; illud autem, unde videtur in animo haec similitudo corporis, nec corpus est nec similitudo corporis; et unde videtur atque utrum pulchra an deformis sit iudicatur, profecto est melius quam ipsa quae

14 enumerationi *dv*

iudicatur. Haec mens hominis et rationalis animae natura est, quae utique corpus non est, si iam illa corporis similitudo, cum in animo cogitantis aspicitur atque iudicatur, nec ipsa corpus est. Non est ergo nec terra nec aqua, nec aer nec ignis, quibus quattuor corporibus, quae dicuntur quattuor elementa, mundum corporeum videmus esse compactum. Porro si noster animus corpus non est, quo modo Deus creator animi corpus est? Cedant ergo et isti, ut dictum est, Platonicis; cedant et illi, quos quidem puduit dicere Deum corpus esse, verum tamen eiusdem naturae, cuius ille est, animos nostros esse putaverunt; ita non eos movit tanta mutabilitas animae, quam Dei naturae tribuere nefas est. Sed dicunt: Corpore mutatur animae natura, nam per se ipsa incommutabilis est. Poterant isti dicere: Corpore aliquo vulneratur caro, nam per se ipsa invulnerabilis est. Prorsus quod mutari non potest, nulla re potest, ac per hoc quod corpore mutari potest, aliqua re potest et ideo incommutabile recte dici non potest.

Caput VI.

De Platonicorum sensu in ea parte philosophiae, quae physica nominatur.

Viderunt ergo isti philosophi, quos ceteris non inmerito fama atque gloria praelatos videmus, nullum corpus esse Deum, et ideo cuncta corpora transcenderunt quaerentes Deum. Viderunt, quidquid mutabile est, non esse summum Deum, et ideo animam omnem mutabilesque omnes spiritus transcenderunt quaerentes summum Deum. Deinde viderunt omnem speciem in re quacumque mutabili, qua est, quidquid illud est, quoquo modo et qualiscumque natura est, non esse posse nisi ab illo, qui vere est, quia incommutabiliter est, ac per hoc sive

8 est *om.* A^1¬*q* ‖ 14 ipsa *C*A^1*KF*¬*dl*; ipsam A^2*abepqsv* ‖ 16 ipsam A^2(?)*esv*

universi mundi corpus figuras qualitates ordinatumque motum et elementa disposita a caelo usque ad terram et quaecumque corpora in eis sunt, sive omnem vitam, vel quae nutrit et continet, qualis est in arboribus, vel quae et hoc habet et sentit, qualis est in pecoribus, vel quae et haec habet et intellegit, qualis est in hominibus, vel quae nutritorio subsidio non indiget, sed tantum continet sentit intellegit, qualis est in angelis, nisi ab illo esse non posse, qui simpliciter est; quia non aliud illi est esse, aliud vivere, quasi possit esse non vivens; nec aliud illi est vivere, aliud intellegere, quasi possit vivere non intellegens; nec aliud illi est intellegere, aliud beatum esse, quasi possit intellegere non beatus; sed quod est illi vivere, intellegere, beatum esse, hoc est illi esse. Propter hanc incommutabilitatem et simplicitatem intellexerunt eum et omnia ista fecisse, et ipsum a nullo fieri potuisse. Consideraverunt enim, quidquid est, vel corpus esse vel vitam, meliusque aliquid vitam esse quam corpus, speciemque corporis esse sensibilem, intellegibilem vitae. Proinde intellegibilem speciem sensibili praetulerunt. Sensibilia dicimus, quae visu tactuque corporis sentiri queunt; intellegibilia, quae conspectu mentis intellegi. Nulla est enim pulchritudo corporalis sive in statu corporis, sicut est figura, sive in motu, sicut est cantilena, de qua non animus indicet. Quod profecto non posset, nisi melior in illo esset haec species, sine tumore molis, sine strepitu vocis, sine spatio vel loci vel temporis. Sed ibi quoque nisi mutabilis esset, non alius alio melius de specie sensibili iudicaret; melius ingeniosior quam tardior, melius peritior quam imperitior, melius exercitatior quam minus exercitatus, et idem ipse unus, cum proficit, melius utique postea quam prius. Quod autem recipit magis et minus, sine dubitatione mutabile est. Unde ingeniosi et

13 non beatus C^1AK^1¬*adlpq* (*cf. 10sqq.*: non vivens . . non intellegens); non beatus esse C^2K^2*Fe*; et non beatus esse *v* | illi est *C Hoffm.* ‖ 22 intellegi possunt K^2*Feqv* ‖ 32 maius *elpqs*

docti et in his exercitati homines facile collegerunt non esse in eis rebus primam speciem, ubi mutabilis esse convincitur. Cum igitur in eorum conspectu et corpus et animus magis minusque speciosa essent, si autem omni specie carere possent, omnino nulla essent: viderunt esse aliquid ubi prima esset incommutabilis et ideo nec comparabilis; atque ibi esse rerum principium rectissime crediderunt, quod factum non esset et ex quo facta cuncta essent. Ita quod notum est Dei, manifestavit eis ipse, cum ab eis invisibilia eius per ea, quae facta sunt, intellecta conspecta sunt; sempiterna quoque virtus eius et divinitas; a quo etiam visibilia et temporalia cuncta creata sunt. Haec de illa parte, quam physicam, id est naturalem, nuncupant, dicta sint.

Caput VII.

Quanto excellentiores ceteris in logica, id est rationali philosophia, Platonici sint habendi.

Quod autem adtinet ad doctrinam, ubi versatur pars altera, quae ab eis logica, id est rationalis, vocatur: absit ut his comparandi videantur, qui posuerunt iudicium veritatis in sensibus corporis eorumque infidis et fallacibus regulis omnia, quae discuntur, metienda esse censuerunt, ut Epicurei et quicumque alii tales, ut etiam ipsi Stoici, qui cum vehementer amaverint sollertiam disputandi, quam dialecticam nominant, a corporis sensibus eam ducendam putarunt, hinc asseverantes animum concipere notiones, quas appellant ἐννοίας, earum rerum scilicet quas definiendo explicant; hinc propagari atque conecti totam discendi docendique rationem. Ubi ego multum mirari soleo, cum pulchros dicant non esse nisi sapientes, quibus

12) Rom. 1, 19 sq.

---

4 maius *le*[1]; *cf. 330, 32* ‖ 12 inuisibilia *C* ‖ 27 ennoeas *mss* (*exc. p*[1]); ydeas *p*[1]

sensibus corporis istam pulchritudinem viderint, qualibus oculis carnis formam sapientiae decusque conspexerint. Hi vero, quos merito ceteris anteponimus, discreverunt ea, quae mente conspiciuntur, ab his, quae sensibus adtinguntur, nec sensibus adimentes quod possunt, nec eis dantes ultra quam possunt. Lumen autem mentium esse dixerunt ad discenda omnia eundem ipsum Deum, a quo facta sunt omnia.

Caput VIII.

Quod etiam in morali philosophia Platonici obtineant principatum.

Reliqua est pars moralis, quam Graeco vocabulo dicunt ethicam, ubi quaeritur de summo bono, quo referentes omnia quae agimus, et quod non propter aliud, sed propter se ipsum adpetentes idque adipiscentes nihil, quo beati simus, ulterius requiramus. Ideo quippe et finis est dictus, quia propter hunc cetera volumus, ipsum autem non nisi propter ipsum. Hoc ergo beatificum bonum alii a corpore, alii ab animo, alii ab utroque homini esse dixerunt. Videbant quippe ipsum hominem constare ex animo et corpore et ideo ab alterutro istorum duorum aut ab utroque bene sibi esse posse credebant, finali quodam bono, quo beati essent, quo cuncta quae agebant referrent atque id quo referendum esset non ultra quaererent. Unde illi, qui dicuntur addidisse tertium genus bonorum, quod appellatur extrinsecus, sicuti est honor gloria pecunia et si quid huius modi, non sic addiderunt, ut finale esset, id est propter se ipsum adpetendum, sed propter aliud; bonumque esse hoc genus bonis, malum autem malis. Ita bonum hominis qui vel ab animo vel a corpore vel ab utroque expetiverunt, nihil aliud quam ab homine expe-

4 his] eis *b*; iis *v* ‖ 13 ethicam *mss*; ἠθικὴν *v* ‖ 18 donum *ps* ‖ 19 homini C^1AK^1¬*abdlpqs*; in homini C^2; in homine K^2 *Fev* ‖ 21 duûm *qv* ‖ 24 quod *CA*¬

tendum esse putaverunt; sed qui id adpetiverunt a corpore, a parte hominis deteriore; qui vero ab animo, a parte meliore; qui autem ab utroque, a toto homine. Sive ergo a parte qualibet sive a toto, non nisi ab homine. Nec istae differentiae, quoniam tres sunt, ideo tres, sed multas dissensiones philosophorum sectasque fecerunt, quia et de bono corporis et de bono animi et de bono utriusque diversi diversa opinati sunt. Cedant igitur omnes illis philosophis, qui non dixerunt beatum esse hominem fruentem corpore vel fruentem animo, sed fruentem Deo; non sicut corpore vel se ipso animus aut sicut amico amicus, sed sicut luce oculus, si aliquid ab his ad illa similitudinis adferendum est, quod quale sit, si Deus ipse adiuverit, alio loco, quantum per nos fieri poterit, apparebit. Nunc satis sit commemorare Platonem determinasse finem boni esse secundum virtutem vivere et ei soli evenire posse, qui notitiam Dei habeat et imitationem nec esse aliam ob causam beatum; ideoque non dubitat hoc esse philosophari, amare Deum, cuius natura sit incorporalis. Unde utique colligitur tunc fore beatum studiosum sapientiae (id enim est philosophus), cum frui Deo coeperit. Quamvis enim non continuo beatus sit, qui eo fruitur quod amat (multi enim amando ea, quae amanda non sunt, miseri sunt et miseriores cum fruuntur): nemo tamen beatus est, qui eo quod amat non fruitur. Nam et ipsi, qui res non amandas amant, non se beatos putant amando, sed fruendo. Quisquis ergo fruitur eo, quod amat, verumque et summum bonum amat, quis eum beatum nisi miserrimus negat? Ipsum autem verum ac summum bonum Plato dicit Deum, unde vult esse philosophum amatorem Dei, ut, quoniam philosophia ad beatam vitam tendit, fruens Deo sit beatus qui Deum amaverit.

---

8 omnes *Ca*; homines *A*¬*b*[1]*eps* (*cf. 267, 28*); hi homines *b*[3]; hi omnes *KFdlqv* ‖ 14 potest *F*; potuerit *dlq*

Caput IX.

De ea philosophia, quae ad veritatem fidei Christianae propius accessit.

Quicumque igitur philosophi de Deo summo et vero ista senserunt, quod et rerum creatarum sit effector et lumen cognoscendarum et bonum agendarum, quod ab illo nobis sit et principium naturae et veritas doctrinae et felicitas vitae, sive Platonici accommodatius nuncupentur, sive quodlibet aliud sectae suae nomen inponant; sive tantummodo Ionici generis, qui in eis praecipui fuerunt, ista senserint, sicut idem Plato et qui eum bene intellexerunt; sive etiam Italici, propter Pythagoram et Pythagoreos et si qui forte alii eiusdem sententiae indidem fuerunt; sive aliarum quoque gentium qui sapientes vel philosophi habiti sunt, Atlantici Libyes, Aegyptii, Indi, Persae, Chaldaei, Scythae, Galli, Hispani, aliqui reperiuntur, qui hoc viderint ac docuerint: eos omnes ceteris anteponimus eosque nobis propinquiores fatemur.

Caput X.

Quae sit inter philosophicas artes religiosi excellentia Christiani.

Quamvis enim homo Christianus litteris tantum ecclesiasticis eruditus Platonicorum forte nomen ignoret, nec utrum duo genera philosophorum extiterint in Graeca lingua, Ionicorum et Italicorum, sciat: non tamen ita surdus est in rebus humanis, ut nesciat philosophos vel studium sapientiae vel ipsam sapientiam profiteri. Cavet eos tamen, qui secundum elementa huius mundi philosophantur, non secundum Deum, a quo ipse factus est

---

11 senserint $CK^1abdelsv$; senserunt AK^2F¬pq (*ut* 16: reperiuntur; *cf.* *336, 15*) ‖ 13 indidem (= *ex Italia*) *l, ut iam prius scripseram* (*cf. Liv. 23, 46, 12*; *27, 12, 5*); inidem ab^1dps; inididem A^1F; initidem A^2¬; identidem A^3Kb^2v; inidentidē idē *e;* sententiae itidem *C sup. lin.* ‖ 15 libyes (lybies) *mss*; Libyci *v* ‖ 16 aliqui CA^1¬dps; aliique $A^2abelqv$; aliae quae *F*

mundus. Admonetur enim praecepto apostolico fideliterque audit quod dictum est: *Cavete ne quis vos decipiat per philosophiam et inanem seductionem secundum elementa mundi.* Deinde ne omnes tales esse arbitretur, audit ab eodem apostolo dici de quibusdam: *Quia quod notum est Dei, manifestum est in illis; Deus enim illis manifestavit. Invisibilia enim eius a constitutione mundi per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur, sempiterna quoque virtus eius et divinitas,* et ubi Atheniensibus loquens, cum rem magnam de Deo dixisset et quae a paucis possit intellegi, quod *in illo vivimus et movemur et sumus,* adiecit et ait: *Sicut et vestri quidam dixerunt.* Novit sane etiam ipsos, in quibus errant, cavere; ubi enim dictum est, quod per ea, quae facta sunt, Deus illis manifestavit intellectu conspicienda invisibilia sua: ibi etiam dictum est non illos ipsum Deum recte coluisse, quia et aliis rebus, quibus non oportebat, divinos honores illi uni tantum debitos detulerunt: *Quoniam cognoscentes Deum non sicut Deum glorificaverunt aut gratias egerunt, sed evanuerunt in cogitationibus suis et obscuratum est insipiens cor eorum. Dicentes enim se esse sapientes stulti facti sunt et inmutaverunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et volucrum et quadrupedum et serpentium;* ubi et Romanos et Graecos et Aegyptios, qui de sapientiae nomine gloriati sunt, fecit intellegi. Sed de hoc cum istis post modum disputabimus. In quo autem nobis consentiunt de uno Deo huius universitatis auctore, qui non solum super omnia corpora est incorporeus, verum etiam super omnes animas incorruptibilis, principium nostrum, lumen nostrum, bonum nostrum, in hoc eos ceteris anteponimus. Nec, si litteras eorum Christianus ignorans verbis, quae non didicit, in disputatione non utitur, ut vel naturalem Latine vel physicam Graece appellet eam partem, in qua

4) Col. 2, 8. 9) Rom. 1, 19 sq. 12) Act. 17, 28. 24) Rom. 1, 21 sqq.

---

11 et *C sec. Graec.*; *om. rell. v* ‖ 21 cor ins. *C*; *sed cf. 356, 15*

de naturae inquisitione tractatur, et rationalem sive logicam, in qua quaeritur quonam modo veritas percipi possit, et moralem vel ethicam, in qua de moribus agitur bonorumque finibus adpetendis malorumque vitandis, ideo nescit ab uno vero Deo atque optimo et naturam nobis esse, qua facti ad eius imaginem sumus, et doctrinam, qua eum nosque noverimus, et gratiam, qua illi cohaerendo beati simus. Haec itaque causa est cur istos ceteris praeferamus, quia, cum alii philosophi ingenia sua studiaque contriverint in requirendis rerum causis, et quinam esset modus discendi atque vivendi, isti Deo cognito reppererunt ubi esset et causa constitutae universitatis et lux percipiendae veritatis et fons bibendae felicitatis. Sive ergo isti Platonici sive quicumque alii quarumlibet gentium philosophi de Deo ista sentiunt, nobiscum sentiunt. Sed ideo cum Platonicis magis agere placuit hanc causam, quia eorum sunt litterae notiores. Nam et Graeci, quorum lingua in gentibus praeminet, eas magna praedicatione celebrarunt, et Latini permoti earum vel excellentia vel gloria, ipsas libentius didicerunt atque in nostrum eloquium transferendo nobiliores clarioresque fecerunt.

Caput XI.

Unde Plato eam intellegentiam potuerit adquirere, qua Christianae scientiae propinquavit.

Mirantur autem quidam nobis in Christi gratia sociati, cum audiunt vel legunt Platonem de Deo ista sensisse, quae multum congruere veritati nostrae religionis agnoscunt. Unde nonnulli putaverunt eum, quando perrexit in Aegyptum, Hieremiam audisse prophetam vel scripturas propheticas in eadem peregrinatione legisse; quorum quidem opinionem in quibusdam libris meis posui.

32) De doctr. Christ. l. 2 c. 28, 43. Retract. II 30 extr.

6 *malim* simus || 12 et *ante* causa *om. bv* || 30 Jerem. *qv*

Sed diligenter supputata temporum ratio, quae chronica historia continetur, Platonem indicat a tempore, quo prophetavit Hieremias, centum ferme annos postea natum fuisse; qui cum octoginta et unum vixisset, ab anno mortis eius usque ad id tempus, quo Ptolomaeus rex Aegypti scripturas propheticas gentis Hebraeorum de Iudaea poposcit et per septuaginta viros Hebraeos, qui etiam Graecam linguam noverant, interpretandas habendasque curavit, anni reperiuntur ferme sexaginta. Quapropter in illa peregrinatione sua Plato nec Hieremiam videre potuit tanto ante defunctum, nec easdem scripturas legere, quae nondum fuerant in Graecam linguam translatae, qua ille pollebat; nisi forte, quia fuit acerrimi studii, sicut Aegyptias, ita et istas per interpretem didicit, non ut scribendo transferret (quod Ptolomaeus pro ingenti beneficio, qui a regia potestate etiam timeri poterat, meruisse perhibetur), sed ut conloquendo quid continerent, quantum capere posset, addisceret. Hoc ut existimetur, illa suadere videntur indicia, quod liber geneseos sic incipit: *In principio fecit Deus caelum et terram. Terra autem erat invisibilis et incomposita, et tenebrae ⟨erant⟩ super abyssum, et spiritus Dei superferebatur super aquam;* in Timaeo autem Plato, quem librum de mundi constitutione conscripsit, Deum dicit in illo opere terram primo ignemque iunxisse. Manifestum est autem, quod igni tribuat caeli locum: habet ergo haec sententia quandam illius similitudinem, qua dictum est: *In principio fecit Deus caelum et terram.* Deinde ille duo media, quibus interpositis sibimet haec extrema copularentur, aquam dicit et aerem; unde putatur sic intellexisse quod scriptum est: *spiritus Dei superferebatur super aquam.* Parum quippe adtendens quo more soleat illa scriptura appellare spiri-

22) Gen. 1, 1 sq. 23) P. 31 B. 30) P. 32 B.

---

5 ptolomeus (pthol.) *AKF*¬*adelps*; tholom. *bq*; ptolem. *C* ‖ 15 qui a *Duebn.*; quia *Cp*; qui *AKF*¬ *rell. v* ‖ 20 fec.] creauit *apq* ‖ 21 erant *AK*¬*v*; *om.* *C*[1] *Fb*[1] *de*; *cf. 507, 15* ‖ 22 ferebatur ¬ *ade*[1]*q*; *cf. 507, 17* | aquas *del* ‖ 28 ille *CFab*[1]*de* (*cf. 344, 18*); illa *A*¬*v*

tum Dei, quoniam et aer spiritus dicitur, quattuor opinatus elementa loco illo commemorata videri potest. Deinde quod Plato dicit amatorem Dei esse philosophum, nihil sic illis sacris litteris flagrat; et maxime illud (quod et me plurimum adducit, ut paene assentiar Platonem illorum librorum expertem non fuisse), quod, cum ad sanctum Moysen ita verba Dei per angelum perferantur, ut quaerenti quod sit nomen eius, qui eum pergere praecipiebat ad populum Hebraeum ex Aegypto liberandum, respondeatur: *Ego sum qui sum, et dices filiis Israel: Qui est, misit me ad vos,* tamquam in eius comparatione, qui vere est quia incommutabilis est, ea quae mutabilia facta sunt non sint, vehementer hoc Plato tenuit et diligentissime commendavit. Et nescio utrum hoc uspiam reperiatur in libris eorum, qui ante Platonem fuerunt, nisi ubi dictum est: *Ego sum qui sum, et dices eis: Qui est, misit me ad vos.*

Caput XII.

Quod etiam Platonici, licet de uno vero Deo bene senserint, multis tamen diis sacra facienda censuerint.

Sed undecumque ille ista didicerit, sive praecedentibus eum veterum libris sive potius, quo modo dicit apostolus, *quia quod notum est Dei manifestum est in illis; Deus enim illis manifestavit; invisibilia enim eius a constitutione mundi per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur, sempiterna quoque virtus eius et divinitas:* nunc non inmerito me Platonicos philosophos elegisse cum quibus agam, quod in ista quaestione, quam modo suscepimus, agitur de naturali theologia, utrum propter felicitatem, quae post mortem futura est, uni Deo an

11) Exod. 3, 14. 26) Rom. 1, 19 sq.

---

4 illis *mss*; in illis *v* ‖ 21 ista ille *AKF¬e*

pluribus sacra facere oporteat, satis, ut existimo, exposui. Ideo quippe hos potissimum elegi, quoniam de uno Deo qui fecit caelum et terram, quanto melius senserunt, tanto ceteris gloriosiores et inlustriores habentur, in tantum aliis praelati iudicio posterorum, ut, cum Aristoteles Platonis discipulus, vir excellentis ingenii et eloquio Platoni quidem impar, sed multos facile superans, cum sectam Peripateticam condidisset, quod deambulans disputare consueverat, plurimosque discipulos praeclara fama excellens vivo adhuc praeceptore in suam haeresim congregasset, post mortem vero Platonis Speusippus, sororis eius filius, et Xenocrates, dilectus eius discipulus, in scholam eius, quae Academia vocabatur, eidem successissent atque ob hoc et ipsi et eorum successores Academici appellarentur, recentiores tamen philosophi nobilissimi, quibus Plato sectandus placuit, noluerint se dici Peripateticos aut Academicos, sed Platonicos. Ex quibus sunt valde nobilitati Graeci Plotinus, Iamblichus, Porphyrius; in utraque autem lingua, id est et Graeca et Latina, Apuleius Afer extitit Platonicus nobilis. Sed hi omnes et ceteri eius modi et ipse Plato diis plurimis esse sacra facienda putaverunt.

Caput XIII.

De sententia Platonis, qua definivit deos non esse nisi bonos amicosque virtutum.

Quamquam ergo a nobis et in aliis multis rebus magnisque dissentiant, in hoc tamen, quod modo posui, quia neque parva res est et inde nunc quaestio est, primum ab eis quaero, quibus diis istum cultum exhibendum arbitrentur, utrum bonis an malis an et bonis et malis. Sed habemus sententiam Platonis dicentis omnes deos bonos esse nec esse omnino ullum deorum malum. Con-

---

1 sacrificare *A*¬ ‖ 7 cum sectam *CAK*[1]*F*¬*abdlps* (*cf.* si 154, 20 sq.); cum *om.* *K*[2]*v* ‖ 12 scol. *CA*[2]¬*abdelps* ‖ 30 plat. sent. *C*

sequens est igitur, ut bonis haec exhibenda intellegantur; tunc enim diis exhibentur, quoniam nec dii erunt, si boni non erunt. Hoc si ita est, (nam de diis quid aliud decet credere?) illa profecto vacuatur opinio, qua nonnulli putant deos malos sacris placandos esse, ne laedant, bonos autem, ut adiuvent, invocandos. Mali enim nulli sunt dii; bonis porro debitus, ut dicunt, honor sacrorum est deferendus. Qui sunt ergo illi, qui ludos scaenicos amant eosque divinis rebus adiungi et suis honoribus flagitant exhiberi? quorum vis non eos indicat nullos, sed iste affectus nimirum indicat malos. Quid enim de ludis scaenicis Plato senserit, notum est, cum poetas ipsos, quod tam indigna deorum maiestate atque bonitate carmina composuerint, censet civitate pellendos. Qui sunt igitur isti dii, qui de scaenicis ludis cum ipso Platone contendunt? Ille quippe non patitur deos falsis criminibus infamari; isti eisdem criminibus suos honores celebrari iubent. Denique isti cum eosdem ludos instaurari praeciperent, poscentes turpia etiam maligna gesserunt, Tito Latinio auferentes filium et inmittentes morbum, quod eorum abnuisset imperium, eumque morbum retrahentes, cum iussa complesset; iste autem illos nec tam malos timendos putat, sed suae sententiae robur constantissime retinens omnes poetarum sacrilegas nugas, quibus illi inmunditiae societate oblectantur, a populo bene instituto removere non dubitat. Hunc autem Platonem, quod iam in secundo libro commemoravi, inter semideos Labeo ponit. Qui Labeo numina mala victimis cruentis atque huius modi supplicationibus placari existimat, bona vero ludis et talibus quasi ad laetitiam pertinentibus rebus. Quid est ergo quod semideus Plato non semideis, sed deis, et hoc bonis, illa oblectamenta, quia iudicat turpia, tam constanter audet auferre? Qui sane dii refellunt sententiam Labeonis; nam, se in Latinio non lascivos tantum atque ludibundos, sed etiam saevos terribilesque mon-

20) Cf. lib. 4 c. 26. 27) C. 14.

strarunt. Exponant ergo nobis ista Platonici, qui omnes deos secundum auctoris sui sententiam bonos et honestos et virtutibus sapientium socios esse arbitrantur aliterque de ullo deorum sentiri nefas habent. Exponimus, inquiunt. Adtente igitur audiamus.

Caput XIV.

De opinione eorum, qui rationales animas trium generum esse dixerunt, id est in diis caelestibus, in daemonibus aeriis et in hominibus terrenis.

Omnium, inquiunt, animalium, in quibus est anima rationalis, tripertita divisio est, in deos, homines, daemones. Dii excelsissimum locum tenent, homines infimum, daemones medium. Nam deorum sedes in caelo est, hominum in terra, in aere daemonum. Sicut eis diversa dignitas est locorum, ita etiam naturarum. Proinde dii sunt hominibus daemonibusque potiores; homines vero infra deos et daemones constituti sunt, ut elementorum ordine, sic differentia meritorum. Daemones igitur medii, quem ad modum diis, quibus inferius habitant, postponendi, ita hominibus, quibus superius, praeferendi sunt. Habent enim cum diis communem inmortalitatem corporum, animorum autem cum hominibus passiones. Quapropter non est mirum, inquiunt, si etiam ludorum obscenitatibus et poetarum figmentis delectantur, quando quidem humanis capiuntur affectibus, a quibus dii longe absunt et modis omnibus alieni sunt. Ex quo colligitur, Platonem poetica detestando et prohibendo figmenta non deos, qui omnes boni et excelsi sunt, privasse ludorum scaenicorum voluptate, sed daemones.

Haec si ita sunt (quae licet apud alios quoque repeR riantur, Apuleius tamen Platonicus Madaurensis de hac re sola unum scripsit librum, cuius esse titulum voluit „de deo Socratis", ubi disserit et exponit, ex quo genere

33) Ed. Goldb. p. 5.

numinum Socrates habebat adiunctum et amicitia quadam conciliatum, a quo perhibetur solitus admoneri, ut desisteret ab agendo, quando id quod agere volebat, non prospere fuerat eventurum; dicit enim apertissime et copiosissime asserit non illum deum fuisse, sed daemonem, diligenti disputatione pertractans istam Platonis de deorum sublimitate et hominum humilitate et daemonum medietate sententiam) — haec ergo si ita sunt, quonam modo ausus est Plato, etiamsi non diis, quos ab omni humana contagione semovit, certe ipsis daemonibus poetas urbe pellendo auferre theatricas voluptates, nisi quia hoc pacto admonuit animum humanum, quamvis adhuc in his moribundis membris positum, pro splendore honestatis impura daemonum iussa contemnere eorumque inmunditiam detestari? Nam si Plato haec honestissime arguit et prohibuit, profecto daemones turpissime poposcerunt atque iusserunt. Aut ergo fallitur Apuleius et non ex isto genere numinum habuit amicum Socrates aut contraria inter se sentit Plato modo daemones honorando, modo eorum delicias a civitate bene morata removendo, aut non est Socrati amicitia daemonis gratulanda, de qua usque adeo et ipse Apuleius erubuit, ut de deo Socratis praenotaret librum, quem secundum suam disputationem, qua deos a daemonibus tam diligenter copioseque discernit, non appellare de deo, sed de daemone Socratis debuit. Maluit autem hoc in ipsa disputatione quam in titulo libri ponere. Ita enim per sanam doctrinam, quae humanis rebus inluxit, omnes vel paene omnes daemonum nomen exhorrent, ut, quisquis ante disputationem Apulei, qua daemonum dignitas commendatur, titulum libri de daemone Socratis legeret, nequaquam illum hominem sanum fuisse sentiret. Quid autem etiam ipse Apuleius quod in daemonibus laudaret invenit praeter subtilitatem et firmitatem corporum et habitationis altiorem locum? Nam de moribus eorum, cum de omnibus generaliter loqueretur, non solum nihil boni dixit, sed etiam plurimum mali. Denique lecto illo libro

prorsus nemo miratur eos etiam scaenicam turpitudinem in rebus divinis habere voluisse, et cum deos se putari velint, deorum criminibus oblectari potuisse, et quidquid in eorum sacris obscena sollemnitate seu turpi crudelitate vel ridetur vel horretur, eorum affectibus convenire.

Caput XV.

Quod neque propter aeria corpora neque propter superiora habitacula daemones hominibus antecellant.

Quam ob rem absit ut ista considerans animus veraciter religiosus et vero Deo subditus ideo arbitretur daemones se ipso esse meliores, quod habeant corpora meliora. Alioquin multas sibi et bestias praelaturus est, quae nos et acrimonia sensuum et motu facillimo atque celerrimo et valentia virium et annosissima firmitate corporum vincunt. Quis hominum videndo aequabitur aquilis et vulturibus? quis odorando canibus? quis velocitate leporibus, cervis, omnibus avibus? quis multum valendo leonibus et elephantis? quis diu vivendo serpentibus, qui etiam deposita tunica senectutem deponere atque in iuventam redire perhibentur? Sed sicut his omnibus ratiocinando et intellegendo meliores sumus, ita etiam daemonibus bene atque honeste vivendo meliores esse debemus. Ob hoc enim et providentia divina eis, quibus nos constat esse potiores, data sunt quaedam potiora corporum munera, ut illud, quo eis praeponimur, etiam isto modo nobis commendaretur multo maiore cura excolendum esse quam corpus, ipsamque excellentiam corporalem, quam daemones habere nossemus, prae bonitate vitae, qua illis anteponimur, contemnere disceremus, habituri et nos inmortalitatem corporum, non quam suppliciorum aeternitas torqueat, sed quam puritas praecedat animorum.

Iam vero de loci altitudine, quod daemones in aere, nos autem habitamus in terra, ita permoveri, ut hinc eos nobis esse praeponendos existimemus, omnino ridiculum est. Hoc enim pacto nobis et omnia volatilia praeponi-

mus. At enim volatilia cum volando fatigantur vel reficiendum alimentis corpus habent, terram repetunt vel ad requiem vel ad pastum, quod daemones, inquiunt, non faciunt. Numquid ergo placet eis, ut volatilia nobis, daemones autem etiam volatilibus antecellant? Quod si dementissimum est opinari, nihil est quod de habitatione superioris elementi dignos esse daemones existimemus, quibus nos religionis affectu subdere debeamus. Sicut enim fieri potuit, ut aeriae volucres terrestribus nobis non solum non praeferantur, verum etiam subiciantur propter rationalis animae, quae in nobis est, dignitatem: ita fieri potuit, ut daemones, quamvis magis aerii sint, terrestribus nobis non ideo meliores sint, quia est aer quam terra superior; sed ideo eis homines praeferendi sint, quoniam spei piorum hominum nequaquam illorum desperatio comparanda est. Nam et illa ratio Platonis, qua elementa quattuor proportione contexit atque ordinat, ita duobus extremis, igni mobilissimo et terrae inmobili, media duo, aerem et aquam, interserens, ut, quanto est aer aquis et aere ignis, tanto et aquae superiores sint terris, satis nos admonet animalium merita non pro elementorum gradibus aestimare. Et ipse quippe Apuleius cum ceteris terrestre animal hominem dicit, qui tamen longe praeponitur animalibus aquatilibus, cum ipsas aquas terris praeponat Plato: ut intellegamus non eundem ordinem tenendum, cum agitur de meritis animarum, qui videtur esse ordo in gradibus corporum; sed fieri posse, ut inferius corpus anima melior inhabitet deteriorque superius.

Caput XVI.

Quid de moribus atque actionibus daemonum Apuleius Platonicus senserit.

De moribus ergo daemonum cum idem Platonicus loqueretur, dixit eos eisdem quibus homines animi pertur-

16) Plat. Tim. p 32 B. 22) Ed. Goldb. p. 8.

25 intellegamus *AKF¬qv*; intellegant *Cabdelps*

bationibus agitari, inritari iniuriis, obsequiis donisque placari, gaudere honoribus, diversis sacrorum ritibus oblectari et in eis si quid neglectum fuerit commoveri. Inter cetera etiam dicit ad eos pertinere divinationes augurum, aruspicum, vatum atque somniorum; ab his quoque esse miracula magorum. Breviter autem eos definiens ait daemones esse genere animalia, animo passiva, mente rationalia, corpore aeria, tempore aeterna; horum vero quinque tria priora illis esse quae nobis, quartum proprium, quintum eos cum diis habere commune. Sed video trium superiorum, quae nobiscum habent, duo etiam cum diis habere. Animalia quippe esse dicit et deos, suaque cuique elementa distribuens in terrestribus animalibus nos posuit cum ceteris, quae in terra vivunt et sentiunt, in aquatilibus pisces et alia natatilia, in aeriis daemones, in aetheriis deos. Ac per hoc quod daemones genere sunt animalia, non solum eis cum hominibus, verum etiam cum diis pecoribusque commune est; quod mente rationalia, cum diis et hominibus; quod tempore aeterna, cum diis solis; quod animo passiva, cum hominibus solis; quod corpore aeria, ipsi sunt soli. Proinde quod genere sunt animalia, non est magnum, quia hoc sunt et pecora; quod mente rationalia, non est supra nos, quia sumus et nos; quod tempore aeterna, quid boni est, si non beata? Melior est enim temporalis felicitas quam misera aeternitas. Quod animo passiva, quo modo supra nos est, quando et nos hoc sumus, nec ita esset, nisi miseri essemus? Quod corpore aeria, quanti aestimandum est, cum omni corpori praeferatur animae qualiscumque natura, et ideo religionis cultus, qui debetur ex animo, nequaquam debeatur ei rei,

3) Ib. p. 15, 15 sqq. 6) Ib. p. 11, 6. 10) Ib. p. 16, 18 sqq. 16) Ib. p. 12.

---

12 suaque *Hoffm.*; quae sua $CA^1K^{\neg}b^1de^1lq$; quia sua Fe^2; qui sua A^2b^2pv ‖ 18 rationabilia Al^1; *cf. II 379, 19; 400, 10*

quae inferior est animo? Porro si inter illa, quae daemonum esse dicit, adnumeraret virtutem, sapientiam, felicitatem et haec eos diceret habere cum diis aeterna atque communia, profecto aliquid diceret exoptandum magnique pendendum; nec sic eos tamen propter haec tamquam Deum colere deberemus, sed potius ipsum, a quo haec illos accepisse nossemus. Quanto minus nunc honore divino aeria digna sunt animalia, ad hoc rationalia ut misera esse possint, ad hoc passiva ut misera sint, ad hoc aeterna ut miseriam finire non possint!

Caput XVII.

An dignum sit eos spiritus ab homine coli, a quorum vitiis eum oporteat liberari.

Quapropter, ut omittam cetera et hoc solum pertractem, quod nobiscum daemones dixit habere commune, id est animi passiones, si omnia quattuor elementa suis animalibus plena sunt, inmortalibus ignis et aer, mortalibus aqua et terra, quaero cur animi daemonum passionum turbelis et tempestatibus agitentur. Perturbatio est enim, quae Graece πάθος dicitur; unde illa voluit vocare animo passiva, quia verbum de verbo πάθος passio diceretur motus animi contra rationem. Cur ergo sunt ista in animis daemonum, quae in pecoribus non sunt? Quoniam si quid in pecore simile apparet, non est perturbatio, quia non est contra rationem, qua pecora carent. In hominibus autem ut sint istae perturbationes, facit hoc stultitia vel miseria; nondum enim sumus in illa perfectione sapientiae beati, quae nobis ab hac mortalitate liberatis in fine promittitur. Deos vero ideo dicunt istas perturbationes non perpeti, quia non solum aeterni, verum etiam beati sunt. Easdem quippe animas rationales etiam ipsos habere perhibent, sed ab omni labe ac peste purissimas. Quam ob rem si propterea dii non perturbantur, quod animalia sunt beata, non misera, et propterea pecora non

13 eum *Cv*; etiam *pq ed. princ.* ‖ 20 phatos *A*¬*s*

perturbantur, quod animalia sunt, quae nec beata possunt esse nec misera: restat ut daemones sicut homines ideo perturbentur, quod animalia sunt non beata, sed misera.

[XVII.] Qua igitur insipientia vel potius amentia per aliquam religionem daemonibus subdimur, cum per veram religionem ab ea vitiositate, in qua illis sumus similes, liberemur? Cum enim daemones, quod et iste Apuleius, quamvis eis plurimum parcat et divinis honoribus dignos censeat, tamen cogitur confiteri, ira instigentur, nobis vera religio praecipit, ne ira instigemur, sed ei potius resistamus. Cum daemones donis invitentur, nobis vera religio praecipit, ne cuiquam donorum acceptione faveamus. Cum daemones honoribus mulceantur, nobis vera religio praecipit, ut talibus nullo modo moveamur. Cum daemones quorundam hominum osores, quorundam amatores sint, non prudenti tranquilloque iudicio, sed animo ut appellat ipse passivo, nobis vera religio praecipit, ut nostros etiam diligamus inimicos. Postremo omnem motum cordis et salum mentis omnesque turbelas et tempestates animi, quibus daemones aestuare atque fluctuare asserit, nos vera religio deponere iubet. Quae igitur causa est nisi stultitia errorque miserabilis, ut ei te facias venerando humilem, cui te cupias vivendo dissimilem; et religione colas, quem imitari nolis, cum religionis summa sit imitari quem colis?

Caput XVIII.

Qualis religio sit, in qua docetur, quod homines, ut commendentur diis bonis, daemonibus uti debeant advocatis.

Frustra igitur eis Apuleius, et quicumque ita sentiunt, hunc detulit honorem, sic eos in aere medios inter

14) Ed. Goldb. p. 16, 15 sqq.

22 miserabilis *AF¬b²elqv*; mirab. *CKab¹dps Hoffm.* ‖ 29 ista? *cf. 334, 5; 336, 15; 27; 405, 21; 449, 28; 481, 16*

aetherium caelum terramque constituens, ut, quoniam nullus deus miscetur homini, quod Platonem dixisse perhibent, isti ad deos perferant preces hominum et inde ad homines inpetrata quae poscunt. Indignum enim putaverunt qui ista crediderunt misceri homines diis et deos hominibus; dignum autem misceri daemones et diis et hominibus, hinc petita qui allegent, inde concessa qui apportent; ut videlicet homo castus et ab artium magicarum sceleribus alienus eos patronos adhibeat, per quos illum dii exaudiant, qui haec amant, quae ille non amando fit dignior, quem facilius et libentius exaudire debeant. Amant quippe illi scaenicas turpitudines, quas non amat pudicitia; amant in maleficiis magorum mille nocendi artes, quas non amat innocentia. Ergo et pudicitia et innocentia si quid ab diis inpetrare voluerit, non poterit suis meritis nisi suis intervenientibus inimicis. Non est quod iste poetica figmenta et theatrica ludibria iustificare conetur. Habemus contra ista magistrum eorum et tantae apud eos auctoritatis Platonem, si pudor humanus ita de se male meretur, ut non solum diligat turpia, verum etiam divinitati existimet grata.

Caput XIX.

De impietate artis magicae, quae patrocinio nititur spirituum malignorum.

Porro adversus magicas artes, de quibus quosdam nimis infelices et nimis impios etiam gloriari libet, nonne ipsam publicam lucem testem citabo? Cur enim tam graviter ista plectuntur severitate legum, si opera sunt numinum colendorum? An forte istas leges Christiani instituerunt, quibus artes magicae puniuntur? Secundum quem alium sensum, nisi quod haec maleficia generi humano perniciosa esse non dubium est, ait poeta clarissimus:

2) Conviv. p. 203 A; Ap. de deo Socr. p. 9, 6. 3) ib. p. 11, 2
14) Verg. Aen. 7, 338.

Testor, cara, deos et te, germana, tuumque
Dulce caput, magicas invitam accingier artes?

Illud etiam, quod alio loco de his artibus dicit:

Atque satas alio vidi traducere messes,

eo quod hac pestifera scelerataque doctrina fructus alieni in alias terras transferri perhibentur, nonne in duodecim tabulis, id est Romanorum antiquissimis legibus, Cicero commemorat esse conscriptum et ei, qui hoc fecerit, supplicium constitutum? Postremo Apuleius ipse numquid apud Christianos iudices de magicis artibus accusatus est? Quas utique sibi obiectas si divinas et pias esse noverat et divinarum potestatum operibus congruas, non solum eas confiteri debuit, sed etiam profiteri, leges culpans potius, quibus haec prohiberentur et damnanda putarentur, quae haberi miranda et veneranda oporteret. Ita enim vel sententiam suam persuaderet iudicibus, vel, si illi secundum iniquas leges saperent eumque talia praedicantem atque laudantem morte multarent, digna animae illius daemones dona rependerent, pro quorum divinis operibus praedicandis humanam vitam sibi adimi non timeret; sicut martyres nostri, cum eis pro crimine obiceretur Christiana religio, qua noverant se fieri salvos et gloriosissimos in aeternum, non eam negando temporales poenas evadere delegerunt, sed potius confitendo profitendo praedicando et pro hac omnia fideliter fortiterque tolerando et cum pia securitate moriendo leges, quibus prohibebatur, erubescere compulerunt mutarique fecerunt. Huius autem philosophi Platonici copiosissima et disertissima extat oratio, qua crimen artium magicarum a se alienum esse defendit seque aliter non vult innocentem videri nisi ea negando, quae non possunt ab innocente committi. At

2) Verg. Aen. 4, 492 sq. 4) Eclog. 8, 98. 9) Plin. H. N. 28, 1, 2. 29) De magia.

8 et ei *CAF*¬*delpqs*; ei *Kabv*

omnia miracula magorum, quos recte sentit esse damnandos, doctrinis fiunt et operibus daemonum, quos viderit cur censeat honorandos, eos necessarios asserens perferendis ad deos precibus nostris, quorum debemus opera devitare, si ad Deum verum preces nostras volumus pervenire. Deinde quaero, quales preces hominum diis bonis per daemones allegari putat, magicas an licitas? Si magicas, nolunt tales; si licitas, nolunt per tales. Si autem peccator paenitens preces fundit, maxime si aliquid magicum admisit: itane tandem illis intercedentibus accipit veniam, quibus inpellentibus aut faventibus se cecidisse plangit in culpam? an et ipsi daemones, ut possint paenitentibus mereri indulgentiam, priores agunt, quod eos deceperint, paenitentiam? Hoc nemo umquam de daemonibus dixit, quia, si ita esset, nequaquam sibi auderent divinos honores expetere, qui paenitendo desiderarent ad gratiam veniae pertinere. Ibi enim est detestanda superbia, hic humilitas miseranda.

Caput XX.

An credendum sit quod dii boni libentius daemonibus quam hominibus misceantur.

At enim urgens causa et artissima cogit daemones medios inter deos et homines agere, ut ab hominibus adferant desiderata, et a diis referant inpetrata. Quaenam tandem ista causa est et quanta necessitas? Quia nullus, inquiunt, Deus miscetur homini. Praeclara igitur sanctitas Dei, qui non miscetur homini supplicanti, et miscetur daemoni arroganti; non miscetur homini paenitenti, et miscetur daemoni decipienti; non miscetur homini confugienti ad divinitatem, et miscetur daemoni fingenti divinitatem; non miscetur homini petenti indulgentiam, et miscetur daemoni suadenti nequitiam; non miscetur homini

7 adligari *CAKF¬dl*[1]*s*[1]; *sed cf. 348, 7* ‖ 17 pertinere *CKF abdelq* (*cf. II 552, 3; 590, 27*); peruenire *Apsv Hoffm.* ‖ 23 adferant *mss* (*cf. 361,28*); offerant *v*

per philosophicos libros poetas de bene instituta civitate pellenti, et miscetur daemoni a principibus et pontificibus civitatis per scaenicos ludos poetarum ludibria requirenti; non miscetur homini deorum crimina fingere prohibenti, et miscetur daemoni se falsis deorum criminibus oblectanti; non miscetur homini magorum scelera iustis legibus punienti, et miscetur daemoni magicas artes docenti et implenti; non miscetur homini imitationem daemonis fugienti, et miscetur daemoni deceptionem hominis aucupanti.

Caput XXI.

An daemonibus nuntiis et interpretibus dii utantur fallique se ab eis aut ignorent aut velint.

Sed nimirum tantae huius absurditatis et indignitatis est magna necessitas, quod scilicet deos aetherios humana curantes quid terrestres homines agerent utique lateret, nisi daemones aerii nuntiarent; quoniam aether longe a terra est alteque suspensus, aer vero aetheri terraeque contiguus. O mirabilem sapientiam! Quid aliud de diis isti sentiunt, quos omnes optimos volunt, nisi eos et humana curare, ne cultu videantur indigni, et propter elementorum distantiam humana nescire, ut credantur daemones necessarii et ob hoc etiam ipsi putentur colendi, per quos dii possint et quid in rebus humanis agatur addiscere et ubi oportet hominibus subvenire? Hoc si ita est, diis istis bonis magis notus est daemon per corpus vicinum quam homo per animum bonum. O multum dolenda necessitas, an potius inridenda vel detestanda vanitas, ne sit vana divinitas! Si enim animo ab obstaculo corporis libero animum nostrum videre dii possunt, non ad hoc indigent daemonibus nuntiis; si autem animorum indicia corporalia, qualia sunt locutio vultus motus, per corpus suum aetherii dii sentiunt et inde colligunt quid etiam daemones nuntient, possunt et mendaciis daemonum

14 *C. XXI in C initium capit a p. 352, 3*: Vellem autem . .

decipi. Porro si deorum divinitas a daemonibus non potest falli, eadem divinitate quod agimus non potest ignorari.

Vellem autem mihi isti dicerent, utrum diis daemones nuntiaverint de criminibus deorum poetica Platoni displicere figmenta et sibi ea placere celaverint, an utrumque occultaverint deosque esse maluerint totius rei huius ignaros, an utrumque indicaverint, et religiosam erga deos Platonis prudentiam et in deos iniuriosam libidinem suam, an sententiam quidem Platonis, qua noluit deos per impiam licentiam poetarum falsis criminibus infamari, ignotam diis esse voluerint, suam vero nequitiam, qua ludos scaenicos amant, quibus illa deorum dedecora celebrantur, prodere non erubuerint vel timuerint. Horum quattuor, quae interrogando proposui, quodlibet eligant et in quolibet eorum quantum mali de diis bonis opinentur adtendant. Si enim primum elegerint, confessuri sunt non licuisse diis bonis habitare cum bono Platone, quando eorum iniurias prohibebat, et habitasse cum daemonibus malis, quando eorum iniuriis exultabant, cum dii boni hominem bonum longe a se positum non nisi per malos daemones nossent, quos vicinos nosse non possent. Si autem secundum elegerint et utrumque occultatum a daemonibus dixerint, ut dii omnino nescirent et Platonis religiosissimam legem et daemonum sacrilegam delectationem: quid in rebus humanis per internuntios daemones dii nosse utiliter possunt, quando illa nesciunt, quae in honorem bonorum deorum religione bonorum hominum contra libidinem malorum daemonum decernuntur? Si vero tertium elegerint et non solum sententiam Platonis deorum iniurias prohibentem, sed etiam daemonum nequitiam deorum iniuriis exultantem per eosdem daemones nuntios diis innotuisse responderint: hoc nuntiare est an insultare? et dii utrumque sic audiunt, sic utrumque cognoscunt, ut non solum malignos daemones deorum

2 ab eadem *Fqv*

dignitati et Platonis religioni contraria cupientes atque facientes a suo accessu non arceant, verum etiam per illos malos propinquos Platoni bono longinquo dona transmittant? sic enim eos elementorum quasi catenata series conligavit, ut illis, a quibus criminantur, coniungi possint, huic, a quo defenduntur, non possint, utrumque scientes, sed aeris et terrae transmutare pondera non valentes. Iam, quod reliquum est, si quartum elegerint, peius est ceteris. Quis enim ferat, si poetarum de diis inmortalibus criminosa figmenta et theatrorum indigna ludibria suamque in his omnibus ardentissimam cupiditatem et suavissimam voluptatem diis daemones nuntiaverunt, et quod Plato philosophica gravitate de optima re publica haec omnia censuit removenda tacuerunt; ut iam dii boni per tales nuntios nosse cogantur mala pessimorum, nec aliena, sed eorundem nuntiorum, atque his contraria non sinantur nosse bona philosophorum, cum illa sint in iniuriam, ista in honorem ipsorum deorum?

Caput XXII.

De abiciendo cultu daemonum contra Apuleium.

Quia igitur nihil istorum quattuor eligendum est, ne in quolibet eorum de diis tam male sentiatur, restat, ut nullo modo credendum sit, quod Apuleius persuadere nititur et quicumque alii sunt eiusdem sententiae philosophi, ita esse medios daemones inter deos et homines tamquam internuntios et interpretes, qui hinc ferant petitiones nostras, inde referant deorum suppetias; sed esse spiritus nocendi cupidissimos, a iustitia penitus alienos, superbia tumidos, invidentia lividos, fallacia callidos, qui in hoc quidem aere habitant, quia de caeli superioris sublimitate deiecti merito inregressibilis transgressionis in hoc sibi congruo velut carcere praedamnati sunt; nec tamen, quia supra terras et aquas aeri locus est, ideo et ipsi sunt meritis superiores hominibus, qui eos non terreno cor-

pore, sed electo in auxilium Deo vero pia mente facillime superant. Sed multis plane participatione verae religionis indignis tamquam captis subditisque dominantur, quorum maximae parti mirabilibus et fallacibus signis sive factorum sive praedictorum deos se esse persuaserunt. Quibusdam vero vitia eorum aliquanto adtentius et diligentius intuentibus non potuerunt persuadere quod dii sint, atque inter deos et homines internuntios ac beneficiorum inpetratores se esse finxerunt; si tamen non istum saltem honorem homines eis deferendum putarunt, qui illos nec deos esse credebant, quia malos videbant, deos autem omnes bonos volebant, nec audebant tamen omnino indignos dicere honore divino, maxime ne offenderent populos, a quibus eis cernebant inveterata superstitione per tot sacra et templa serviri.

Caput XXIII.

Quid Hermes Trismegistus de idolatria senserit et unde scire potuerit superstitiones Aegyptias auferendas.

Nam diversa de illis Hermes Aegyptius, quem Trismegiston vocant, sensit et scripsit. Apuleius enim deos quidem illos negat; sed cum dicit ita inter deos et homines quadam medietate versari, ut hominibus apud ipsos deos necessarii videantur, cultum eorum a supernorum deorum religione non separat. Ille autem Aegyptius alios deos esse dicit a summo Deo factos, alios ab hominibus. Hoc qui audit, sicut a me positum est, putat dici de simulacris, quia opera sunt manuum hominum; at ille visibilia et contrectabilia simulacra velut corpora deorum esse asserit; inesse autem his quosdam spiritus invitatos, qui valeant aliquid sive ad nocendum sive ad desideria nonnulla complenda eorum, a quibus eis divini honores et cultus obsequia deferuntur. Hos ergo spiritus invisibiles

---

19 trismegiston *F*; trismegistum *rell. v* || 21 deos et hom. *C*; hom. et deos *AF*¬*abdelq*; hom. deosque *psv*

per artem quandam visibilibus rebus corporalis materiae copulare, ut sint quasi animata corpora illis spiritibus dicata et subdita simulacra, hoc esse dicit deos facere eamque magnam et mirabilem deos faciendi accepisse homines potestatem. Huius Aegyptii verba, sicut in nostram linguam interpretata sunt, ponam. „Et quoniam de cognatione, inquit, et consortio hominum deorumque nobis indicitur sermo, potestatem hominis, o Asclepi, vimque cognosce. Dominus, inquit, et Pater vel quod est summum Deus ut effector est deorum caelestium, ita homo fictor est deorum, qui in templis sunt humana proximitate contenti.“ Et paulo post: „Ita humanitas, inquit, semper memor naturae et originis suae in illa divinitatis imitatione perseverat, ut, sicuti Pater ac Dominus, ut sui similes essent, deos fecit aeternos, ita humanitas deos suos ex sui vultus similitudine figuraret.“ Hic cum Asclepius, ad quem maxime loquebatur, ei respondisset atque dixisset: „Statuas dicis, o Trismegiste?“ tum ille: „Statuas, inquit, o Asclepi, vides quatenus tu ipse diffidas; statuas animatas sensu et spiritu plenas tantaque facientes et talia, statuas futurorum praescias eaque sorte vate somniis multisque aliis rebus praedicentes, inbecillitates hominibus facientes easque curantes, tristitiam laetitiamque pro meritis. An ignoras, o Asclepi, quod Aegyptus imago sit caeli, aut, quod est verius, translatio aut descensio omnium quae gubernantur atque exercentur in caelo. Ac si dicendum est verius, terra nostra mundi totius est templum. Et tamen quoniam praescire cuncta prudentem decet, istud vos ignorare fas non est: Futurum tempus est, quo appareat Aegyptios incassum pia mente divinitatem sedula religione servasse.“

12) Asclep. ed. Goldb. p. 45, 11 sqq. 16) Ib. 46, 7 sqq. 31) Ib. 46, 12 sqq.

19 uides *mss*; videsne *v Ascl.* ‖ 21 uate *om.* *A*¹ ⁊; uates *K bpqs*; uates omnis *l* ‖ 26 et si *Ascl.* ‖ 29 quo *Cv*; cum *AKF* ⁊ *rell.* ‖ 31 *ut editur mss*; *vulgo post* servasse *haec addebantur*: et omnis eorum sancta veneratio in irritum casura frustrabitur

Deinde multis verbis Hermes hunc locum exequitur, in quo videtur hoc tempus praedicere, quo Christiana religio, quanto est veracior atque sanctior, tanto vehementius et liberius cuncta fallacia figmenta subvertit, ut gratia verissimi Salvatoris liberet hominem ab eis diis, quos facit homo, et ei Deo subdat, a quo factus est homo. Sed Hermes cum ista praedicit, velut amicus eisdem ludificationibus daemonum loquitur, nec Christianum nomen evidenter exprimit, sed tamquam ea tollerentur atque delerentur, quorum observatione caelestis similitudo custodiretur in Aegypto, ita haec futura deplorans luctuosa quodam modo praedicatione testatur. Erat enim de his, de quibus dicit apostolus, quod *cognoscentes Deum non sicut Deum glorificaverunt aut gratias egerunt, sed evanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum; dicentes enim se esse sapientes stulti facti sunt et inmutaverunt gloriam incorrupti Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis* et cetera, quae commemorare longum est. Multa quippe talia dicit de uno vero Deo fabricatore mundi, qualia veritas habet; et nescio quo modo illa obscuratione cordis ad ista delabitur, ut diis, quos confitetur ab hominibus fieri, semper velit homines subdi et haec futuro tempore plangat auferri quasi quicquam sit infelicius homine, cui sua figmenta dominantur; cum sit facilius, ut tamquam deos colendo, quos fecit, nec ipse sit homo, quam ut per eius cultum dii possint esse, quos fecit homo. Citius enim fit, ut homo in honore positus pecoribus non intellegens comparetur, quam ut operi Dei ad eius imaginem facto, id est ipsi homini, opus hominis praeferatur. Quapropter merito homo deficit ab illo qui eum fecit, cum sibi praeficit ipse quod fecit.

18) Rom. 1, 21 sqq. 29) Ps. 48, 13.

6 ei *om.* A ‖ 17 mutauerunt $A\neg$ | incorruptibilis $A^2K^2\neg b^2e$ ‖ 31 deficit CK^2pqsv; defecit $AK^1F\neg abdel$ | praeficit $CKab^1pqsv$; praefecit $AF\neg b^2del$

Haec vana deceptoria, perniciosa sacrilega Hermes Aegyptius, quia tempus, quo auferrentur, venturum sciebat, dolebat; sed tam inpudenter dolebat, quam inprudenter sciebat. Non enim haec ei revelaverat sanctus Spiritus, sicut prophetis sanctis, qui haec praevidentes cum exultatione dicebant: *Si faciet homo deos, et ecce ipsi non sunt dii;* et alio loco: *Erit in illo die, dicit Dominus, exterminabo nomina simulacrorum a terra, et non iam erit eorum memoria;* proprie vero de Aegypto, quod ad hanc rem adtinet, ita sanctus Esaias prophetat: *Et movebuntur manufacta Aegypti a facie eius, et cor eorum vincetur in eis,* et cetera huius modi. Ex quo genere et illi erant, qui venturum quod sciebant venisse gaudebant; qualis Symeon, qualis Anna, qui mox natum Iesum; qualis Elisabeth, quae etiam conceptum in Spiritu agnovit; qualis Petrus revelante Patre dicens: *Tu es Christus, filius Dei vivi.* Huic autem Aegyptio illi spiritus indicaverant futura tempora perditionis suae, qui etiam praesenti in carne Domino trementes dixerunt: *Quid venisti ante tempus perdere nos?* sive quia subitum illis fuit, quod futurum quidem, sed tardius opinabantur, sive quia perditionem suam hanc ipsam dicebant, qua fiebat ut cogniti sernerentur, et hoc erat *ante tempus,* id est ante tempus iudicii, quo aeterna damnatione puniendi sunt cum omnibus etiam hominibus, qui eorum societate detinentur, sicut religio loquitur, quae nec fallit nec fallitur, non sicut iste quasi omni vento doctrinae hinc atque inde perflatus et falsis vera permiscens dolet quasi perituram religionem, quem postea confitetur errorem.

7) Hierem. 16, 20. 9) Zach. 13, 2. 12) Esai. 19, 1. 16) Lc. 2, 25 sqq.; 1, 41 sqq. 17) Matth. 16, 16. 20) Ib. 8, 29 (cf. p. 395, 26 sqq.). 28) Ephes. 4, 14.

1 sacrilegia *C* ‖ 3 dolebat *ante* sed *om. C* ‖ 4 sanct. spir. *CA Fe*; spir. sanct. *K⁻adlv* ‖ 14 symeon *Cel*²; sim. *rell. v* ‖ 29 quam *A⁻bepq*²; *cf. 202, 2*

Caput XXIV.

Quo modo Hermes ⟨patenter⟩ parentum suorum sit confessus errorem, quem tamen doluerit destruendum.

Post multa enim ad hoc ipsum redit, ut iterum dicat de diis, quos homines fecerunt, ita loquens: „Sed iam de talibus sint satis dicta talia. Iterum, inquit, ad hominem rationemque redeamus, ex quo divino dono ⟨homo⟩ animal dictum est rationale. Minus enim miranda etsi miranda sunt, quae de homine dicta sunt. Omnium enim mirabilium vicit admirationem, quod homo divinam potuit invenire naturam eamque efficere. Quoniam ergo proavi nostri multum errabant circa deorum rationem increduli et non animadvertentes ad cultum religionemque divinam, invenerunt artem, qua efficerent deos. Cui inventae adiunxerunt virtutem de mundi natura convenientem, eamque miscentes, quoniam animas facere non poterant, evocantes animas daemonum vel angelorum eas indiderunt imaginibus sanctis divinisque mysteriis, per quas idola et bene faciendi et male vires habere potuissent.“ Nescio utrum sic confiterentur ipsi daemones adiurati, quo modo iste confessus est. „Quoniam, inquit, proavi nostri multum errabant circa deorum rationem increduli et non animadvertentes ad cultum religionemque divinam, invenerunt artem qua efficerent deos.“ Numquidnam saltem mediocriter eos dixit errasse, ut hanc artem invenirent faciendi deos, aut contentus fuit dicere: Errabant, nisi adderet et diceret: Multum errabant? Iste ergo multus error et incredulitas non animadvertentium ad cultum religionemque divinam invenit artem, qua efficeret deos. Et tamen quod multus error et incredulitas et a cultu ac religione divina aversio animi invenit, ut homo arte fa-

19) Ascl. p. 58, 11 sqq.

---

2 patenter *ed. princ. v*; *om. mss* ‖ 7 homo *om. Cd* ‖ 10 uincit *Ascl.* ‖ 25 inuenissent *A*¬

ceret deos, hoc dolet vir sapiens tamquam religionem divinam venturo certo tempore auferri. Vide si non et vi divina maiorum suorum errorem praeteritum prodere, et vi diabolica poenam daemonum futuram dolere compellitur. Si enim proavi eorum multum errando circa deorum rationem incredulitate et aversione animi a cultu ac religione divina invenerunt artem, qua efficerent deos: quid mirum, si, haec ars detestanda quidquid fecit aversa a religione divina, aufertur religione divina, cum veritas emendat errorem, fides redarguit incredulitatem, conversio corrigit aversionem?

Si enim tacitis causis dixisset proavos suos invenisse artem, qua facerent deos: nostrum fuit utique, si quid rectum piumque saperemus, adtendere et videre nequaquam illos ad hanc artem perventuros fuisse, qua homo deos facit, si a veritate non aberrarent, si ea, quae Deo digna sunt, crederent, si animum adverterent ad cultum religionemque divinam; et tamen si causas artis huius nos diceremus multum errorem hominum et incredulitatem et animi errantis atque infidelis a divina religione aversionem, utcumque ferenda esset inpudentia resistentium veritati. Cum vero idem ipse, qui potestatem huius artis super omnia cetera miratur in homine, qua illi deos facere concessum est, et dolet venturum esse tempus, quo haec omnia deorum figmenta ab hominibus instituta etiam legibus iubeantur auferri, confitetur tamen atque exprimit causas, quare ad ista perventum sit, dicens proavos suos multo errore et incredulitate et animum non advertendo ad cultum religionemque divinam invenisse hanc artem, qua facerent deos: nos quid oportet dicere, vel potius quid agere nisi quantas possumus gratias Domino Deo nostro, qui haec contrariis causis, quam instituta sunt, abstulit? Nam quod instituit multitudo erroris, abstulit via veritatis; quod instituit incredulitas, abstulit fides; quod instituit a cultu divinae religionis aversio, abstulit ad unum verum Deum sanctumque conversio; nec in sola

Aegypto, quam solam in isto plangit daemonum spiritus, sed in omni terra, quae cantat Domino canticum novum, sicut vere sacrae et vere propheticae litterae praenuntiarunt, ubi scriptum est: *Cantate Domino canticum novum, cantate Domino omnis terra.* Titulus quippe psalmi huius est: *Quando domus aedificabatur post captivitatem.* Aedificatur enim domus Domino civitas Dei, quae est sancta ecclesia, in omni terra post eam captivitatem, qua illos homines, de quibus credentibus in Deum tamquam lapidibus vivis domus aedificatur, captos daemonia possidebant. Neque enim, quia deos homo faciebat, ideo non ab eis possidebatur ipse qui fecerat, quando in eorum societatem colendo traducebatur; societatem dico, non idolorum stolidorum, sed versutorum daemoniorum. Nam quid sunt idola, nisi quod eadem scriptura dicit: *Oculos habent, et non videbunt,* et quidquid tale de materiis licet affabre effigiatis, tamen vita sensuque carentibus dicendum fuit? Sed inmundi spiritus eisdem simulacris arte illa nefaria conligati cultorum suorum animas in suam societatem redigendo miserabiliter captivaverant. Unde dicit apostolus: *Scimus quia nihil est idolum; sed quae immolant gentes, daemoniis immolant, et non Deo; nolo vos socios fieri daemoniorum.* Post hanc ergo captivitatem, qua homines a malignis daemonibus tenebantur, Dei domus aedificatur in omni terra; unde titulum ille psalmus accepit, ubi dicitur: *Cantate Domino canticum novum, cantate Domino omnis terra. Cantate Domino, benedicite nomen eius, bene nuntiate diem ex die salutare eius. Adnuntiate in gentibus gloriam eius, in omnibus populis mirabilia eius; quoniam magnus Dominus et laudabilis nimis, terribilis est super omnes deos. Quia omnes dii gentium daemonia, dominus autem caelos fecit.*

5) Ps. 95, 1. 10) 1. Petr. 2, 5. 16) Ps. 114, 5. 23) 1. Cor. 10, 20. 31) Ps. 95, 1 sqq.

---

8 eam *om. A⌐pqs* ‖ 16 uidebunt Cl^{1} *sec. Graec.*; ụịdẹbụnṭ uident *q*; uident *rell.v* ‖ 27 benedicite *CAKȧblq sec. Graec.*; et benedicite *F⌐depv* | nomini *KFpq* ‖ 30 qm̄ *A*; quō ⌐ (= *quoniam*); *cf. 46, 24; 398, 21; II 398, 12.*

Qui ergo doluit venturum fuisse tempus, quo auferretur cultus idolorum et in eos, qui colerent, dominatio daemoniorum, malo spiritu instigatus semper volebat istam captivitatem manere, qua transacta psalmus canit aedificari domum in omni terra. Praenuntiabat illa Hermes dolendo; praenuntiabat haec propheta gaudendo. Et quia Spiritus victor est, qui haec per sanctos prophetas canebat, etiam Hermes ipse ea, quae nolebat et dolebat auferri, non a prudentibus et fidelibus et religiosis, sed ab errantibus et incredulis et a cultu divinae religionis aversis esse instituta miris modis coactus est confiteri. Qui quamvis eos appellet deos, tamen cum dicit a talibus hominibus factos, quales esse utique non debemus, velit nolit, ostendit colendos non esse ab eis, qui tales non sunt, quales fuerunt a quibus facti sunt, hoc est a prudentibus, fidelibus, religiosis; simul etiam demonstrans ipsos homines, qui eos fecerunt, sibimet inportasse, ut eos haberent deos, qui non erant dii. Verum est quippe illud propheticum: *Si faciet homo deos, et ecce ipsi non sunt dii.* Deos ergo tales, talium deos, arte factos a talibus, [cum appellasset Hermes,] id est idolis daemones per artem nescio quam cupiditatum suarum vinculis inligatos cum appellaret factos ab hominibus deos, non tamen eis dedit, quod Platonicus Apuleius (unde iam satis diximus et quam sit inconveniens absurdumque monstravimus), ut ipsi essent interpretes et intercessores inter deos, quos fecit Deus, et homines, quos idem fecit Deus; hinc adferentes vota, inde munera referentes. Nimis enim stultum est credere deos, quos fecerunt homines, plus valere apud deos, quos fecit Deus, quam valent ipsi homines, quos idem ipse fecit Deus. Daemon quippe simulacro arte impia conligatus ab homine factus est deus, sed tali homini, non omni homini. Qualis est ergo iste deus, quem

20) Hierem. 16, 20.

11 miseris *A*¬ ‖ 21 cum ... Hermes *uncis inclusi* ‖ 24 iam satis *CAF*¬*adelq*; satis iam *rell. v* ‖ 27 idem ipse fecit *A*¬

non faceret homo nisi errans et incredulus et aversus a vero Deo? Porro si daemones, qui coluntur in templis, per artem nescio quam imaginibus inditi, hoc est visibilibus simulacris, ab eis hominibus, qui hac arte fecerunt deos, cum aberrarent aversique essent a cultu et religione divina, non sunt internuntii nec interpretes inter homines et deos, et propter suos pessimos ac turpissimos mores, et quod homines, quamvis errantes et increduli et aversi a cultu ac religione divina, tamen eis sine dubio meliores sunt, quos deos ipsi arte fecerunt: restat, ut, quod possunt, tamquam daemones possint, vel quasi beneficia praestando magis nocentes, quia magis decipientes, vel aperte malefaciendo (nec tamen quodlibet horum, nisi quando permittuntur alta et secreta Dei providentia), non autem tamquam medii inter homines et deos per amicitiam deorum multum apud homines valeant. Hi enim diis bonis, quos sanctos angelos nos vocamus rationalesque creaturas sanctae caelestis habitationis sive sedes sive dominationes sive principatus sive potestates, amici esse omnino non possunt, a quibus tam longe absunt animi affectione, quam longe absunt a virtutibus vitia et a bonitate malitia.

Caput XXV.

De his, quae sanctis angelis et hominibus bonis possunt esse communia.

Nullo modo igitur per daemonum quasi medietatem ambiendum est ad benevolentiam seu beneficentiam deorum vel potius angelorum bonorum, sed per bonae voluntatis similitudinem, qua cum illis sumus et cum illis vivimus et cum illis Deum quem colunt colimus, etsi eos carnalibus oculis videre non possumus; in quantum autem dissimilitudine voluntatis et fragilitate infirmitatis miseri

18) Coloss. 1, 16.

13 quando *mss plerr.*; quando et quantum *qv* || 18 caelestes habitationes *C*[1] || 23 bonis *Cpq ed. princ.*; *om. v* || 26 beneficientiam *CAF*¬*ade*

sumus, in tantum ab eis longe sumus vitae merito, non corporis loco. Non enim quia in terra condicione carnis habitamus, sed si inmunditia cordis terrena sapimus, non eis iungimur. Cum vero sanamur, ut quales ipsi sunt simus: fide illis interim propinquamus, si ab illo nos fieri beatos, a quo et ipsi facti sunt, etiam ipsis faventibus credimus.

Caput XXVI.

Quod omnis religio paganorum circa homines mortuos fuerit implicata.

Sane advertendum est, quo modo iste Aegyptius, cum doleret tempus esse venturum, quo illa auferrentur ex Aegypto, quae fatetur a multum errantibus et incredulis et a cultu divinae religionis aversis esse instituta, ait inter cetera: „Tunc terra ista, sanctissima sedes delubrorum atque templorum, sepulcrorum erit mortuorumque plenissima"; quasi vero, si illa non auferrentur, non essent homines morituri, aut alibi essent mortui ponendi quam in terra; et utique, quanto plus volveretur temporis et dierum, tanto maior esset numerus sepulcrorum propter maiorem numerum mortuorum. Sed hoc videtur dolere, quod memoriae martyrum nostrorum templis eorum delubrisque succederent, ut videlicet, qui haec legunt animo a nobis averso atque perverso, putent a paganis cultos fuisse deos in templis, a nobis autem coli mortuos in sepulcris. Tanta enim homines impii caecitate in montes quodam modo offendunt resque oculos suos ferientes nolunt videre, ut non adtendant in omnibus litteris paganorum aut non inveniri aut vix inveniri deos, qui non homines fuerint mortuisque divini honores delati sint. Omitto,

17) Ascl. ed. Goldb. p. 47, 5 sqq.

10 implicata *Duebn. in adn. crit.*; implecata *C*; impleta *pqv*

quod Varro dicit omnes ab eis mortuos existimari manes deos et probat per ea sacra, quae omnibus fere mortuis exhibentur, ubi et ludos commemorat funebres, tamquam hoc sit maximum divinitatis indicium, quod non soleant ludi nisi numinibus celebrari.

Hermes ipse, de quo nunc agitur, in eodem ipso libro, ubi quasi futura praenuntiando deplorans ait: „Tunc terra ista, sanctissima sedes delubrorum atque templorum, sepulcrorum erit mortuorumque plenissima“, deos Aegypti homines mortuos esse testatur. Cum enim dixisset proavos suos multum errantes circa deorum rationem, incredulos et non animadvertentes ad cultum religionemque divinam, invenisse artem, qua efficerent deos: „Cui inventae, inquit, adiunxerunt virtutem de mundi natura convenientem eamque miscentes, quoniam animas facere non poterant, evocantes animas daemonum vel angelorum eas indiderunt imaginibus sanctis divinisque mysteriis, per quas idola et bene faciendi et male vires habere potuissent.“ Deinde sequitur tamquam hoc exemplis probaturus et dicit: „Avus enim tuus, o Asclepi, medicinae primus inventor, cui templum consecratum est in monte Libyae circa litus crocodilorum, in quo eius iacet mundanus homo, id est corpus; reliquus enim, vel potius totus, si est homo totus in sensu vitae, melior remeavit in caelum, omnia etiam nunc hominibus adiumenta praestans infirmis numine nunc suo, quae solebat medicinae arte praebere.“ Ecce dixit mortuum coli pro deo in eo loco, ubi habebat sepulcrum, falsus ac fallens, quod remeavit in caelum. Adiungens deinde aliud: „Hermes, inquit, cuius avitum mihi nomen est, nonne in sibi cognomine patria consistens omnes mortales undique venientes adiuvat atque conser-

9) Cf. p. 363, 15 sqq. 26) Ascl. ed. Goldb. 58, 19 sqq.

20 o *om. Ascl.* ‖ 26 suo quae solebat *scripsi*; suo quae solent *C*[1] *Hoffm.*; s. q. solet *AFdelpqs*; s. q. ante solebat *v*; s. q. ante solet (solebat) *Ascl.*; $\overset{r}{q}$uo solet *K*; suo quoque solet *C*[2]¬ *ab* | praeberi *Hoffm.* ‖ 29 inquit] autem *C* ‖ 30 sui cognominis *A*[2]

vat?“ Hic enim Hermes maior, id est Mercurius, quem dicit avum suum fuisse, in Hermopoli, hoc est in sui nominis civitate, esse perhibetur. Ecce duos deos dicit homines fuisse, Aesculapium et Mercurium. Sed de Aesculapio et Graeci et Latini hoc idem sentiunt; Mercurium autem multi non putant fuisse mortalem, quem tamen iste avum suum fuisse testatur. At enim alius est ille, alius iste, quamvis eodem nomine nuncupentur. Non multum pugno, alius ille sit, alius iste; verum et iste, sicut Aesculapius, ex homine deus secundum testimonium tanti apud suos viri, huius Trismegisti, nepotis sui.

Adhuc addit et dicit: „Isin vero Osiris quam multa bona praestare propitiam, quantis obesse scimus iratam!“ Deinde ut ostenderet ex hoc genere esse deos, quos illa arte homines faciunt (unde dat intellegi daemones se opinari ex hominum mortuorum animis extitisse, quos per artem, quam invenerunt homines multum errantes, increduli et inreligiosi, ait inditos simulacris, quia hi, qui tales deos faciebant, animas facere non utique poterant), cum de Iside dixisset, quod commemoravi, „quantis obesse scimus iratam“, secutus adiunxit: „Terrenis etenim diis atque mundanis facile est irasci, utpote qui sint ab hominibus ex utraque natura facti atque compositi.“ „Ex utraque natura“ dicit ex anima et corpore, ut pro anima sit daemon, pro corpore simulacrum. „Unde contigit, inquit, ab Aegyptiis haec sancta animalia nuncupari colique per singulas civitates eorum animas, quorum sunt consecratae viventes, ita ut eorum legibus incolantur et eorum nominibus nuncupentur.“ Ubi est illa velut querela luctuosa, quod terra Aegypti, sanctissima sedes delubrorum atque templorum, sepulcrorum futura esset mortuorumque plenissima? Nempe spiritus fallax, cuius instinctu Hermes ista dicebat, per eum ipsum coactus est confiteri iam tunc illam terram sepulcrorum et mortuorum, quos pro

1) ib. 59, 1. 29) ibid.

12 uero uxorem Os. a^2v; *cf. Madv. Gr. 280, 4* ‖ 25 contingit *Ascl.*

diis colebant, fuisse plenissimam. Sed dolor daemonum per eum loquebatur, qui suas futuras poenas apud sanctorum martyrum memorias inminere maerebant. In multis enim talibus locis torquentur et confitentur et de possessis hominum corporibus eiciuntur.

Caput XXVII.

De modo honoris, quem Christiani martyribus inpendunt.

Nec tamen nos eisdem martyribus templa, sacerdotia, sacra et sacrificia constituimus, quoniam non ipsi, sed Deus eorum nobis est Deus. Honoramus sane memorias eorum tamquam sanctorum hominum Dei, qui usque ad mortem corporum suorum pro veritate certarunt, ut innotesceret vera religio falsis fictisque convictis; quod etiam si qui antea sentiebant, timendo reprimebant. Quis autem audivit aliquando fidelium stantem sacerdotem ad altare, etiam super sanctum corpus martyris ad Dei honorem cultumque constructum, dicere in precibus: Offero tibi sacrificium Petre vel Paule vel Cypriane, cum apud eorum memorias offeratur Deo, qui eos et homines et martyres fecit et sanctis suis angelis caelesti honore sociavit, ut ea celebritate et Deo vero de illorum victoriis gratias agamus et nos ad imitationem talium coronarum atque palmarum eodem invocato in auxilium ex illorum memoriae renovatione adhortemur? Quaecumque igitur adhibentur religiosorum obsequia in martyrum locis, ornamenta sunt memoriarum, non sacra vel sacrificia mortuorum tamquam deorum. Quicumque etiam epulas suas eo deferunt (quod quidem a Christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo) — tamen quicumque id faciunt, quas cum apposuerint, orant et auferunt, ut vescantur vel ex eis etiam indigentibus largiantur, sanctificari sibi eas volunt per merita martyrum in nomine do-

---

30 quascumque *AK*² ⌐ ‖ 31 largiuntur *A* ⌐

mini martyrum. Non autem esse ista sacrificia martyrum novit, qui novit unum, quod etiam illic offertur, sacrificium Christianorum.

Nos itaque martyres nostros nec divinis honoribus nec humanis criminibus colimus, sicut colunt illi deos suos, nec sacrificia illis offerimus, nec eorum probra in eorum sacra convertimus. Nam de Iside, uxore Osiris, Aegyptia dea, et de parentibus eorum, qui omnes reges fuisse scribuntur (quibus parentibus suis illa cum sacrificaret, invenit hordei segetem atque inde spicas marito regi et eius consiliario Mercurio demonstravit, unde eandem et Cererem volunt), quae et quanta mala non a poetis, sed mysticis eorum litteris memoriae mandata sint, sicut Leone sacerdote prodente ad Olympiadem matrem scribit Alexander, legant qui volunt vel possunt, et recolant qui legerunt, et videant quibus hominibus mortuis vel de quibus eorum factis tamquam diis sacra fuerint instituta. Absit ut eos, quamvis deos habeant, sanctis martyribus nostris, quos tamen deos non habemus, ulla ex parte audeant comparare. Sic enim non constituimus sacerdotes nec offerimus sacrificia martyribus nostris, quia incongruum indebitum inlicitum est atque uni Deo tantummodo debitum, ut nec criminibus suis nec ludis eos turpissimis oblectemus, ubi vel flagitia isti celebrant deorum suorum, si, cum homines essent, talia commiserunt, vel conficta delectamenta daemonum noxiorum, si homines non fuerunt. Ex isto genere daemonum Socrates non haberet deum, si haberet deum; sed fortasse homini ab illa arte faciendi deos alieno et innocenti illi inportaverint talem deum, qui eadem arte excellere voluerunt. Quid ergo plura? Non esse spiritus istos colendos propter vitam beatam, quae post mortem futura est, nullus vel mediocriter prudens ambigit. Sed fortasse dicturi sunt deos quidem esse omnes bonos, daemones autem alios malos, alios bonos, et

13) Cf. p. 327, 25 sqq.

27 si haberet deum *om.* C^1*ad*

eos, per quos ad vitam in aeternum beatam perveniamus, colendos esse censebunt, quos bonos opinantur. Quod quale sit iam in volumine sequenti videndum est.

LIBER IX.

Caput I.

Ad quem articulum disputatio praemissa pervenerit et quid discutiendum sit de residua quaestione.

Et bonos et malos deos esse quidam opinati sunt; quidam vero de diis meliora sentientes tantum eis honoris laudisque tribuerunt, ut nullum deorum malum credere auderent. Sed illi, qui deos quosdam bonos, quosdam malos esse dixerunt, daemones quoque appellaverunt nomine deorum, quamquam et deos, sed rarius, nomine daemonum, ita ut ipsum Iovem, quem volunt esse regem ac principem ceterorum, ab Homero fateantur daemonem nuncupatum. Hi autem, qui omnes deos non nisi bonos esse adserunt et longe praestantiores eis hominibus, qui perhibentur boni, merito moventur daemonum factis, quae negare non possunt, eaque nullo modo a diis, quos omnes bonos volunt, committi posse existimantes differentiam inter deos et daemones adhibere coguntur, ut, quidquid eis merito displicet in operibus vel affectibus pravis, quibus vim suam manifestant occulti spiritus, id credant esse daemonum, non deorum. Sed quia eosdem daemones inter homines et deos ita medios constitutos putant, tamquam nullus deus homini misceatur, ut hinc perferant desiderata, inde referant impetrata, atque hoc Platonici, praecipui philosophorum ac nobilissimi, sentiunt, cum quibus velut cum excellentioribus placuit istam examinare quaestionem, utrum cultus plurimorum deorum prosit ad con-

24 affectionibus *A*ᒣ; *cf. 371, 4; 11* || 31 cum *om.* ᒣ*e*

sequendam vitam beatam quae post mortem futura est: libro superiore quaesivimus, quo pacto daemones, qui talibus gaudent, qualia boni et prudentes homines aversantur et damnant, id est sacrilega flagitiosa facinerosa non de quolibet homine, sed de ipsis diis figmenta poetarum et magicarum artium sceleratam puniendamque violentiam, possint quasi propinquiores et amiciores diis bonis conciliare homines bonos, et hoc nulla ratione posse compertum est.

Caput II.

An inter daemones, quibus dii superiores sunt, sit aliqua pars bonorum, quorum praesidio ad veram beatitudinem possit humana anima pervenire.

Proinde hic liber, sicut in illius fine promisimus, disputationem continere debebit de differentia (si quam volunt esse) non deorum inter se, quos omnes bonos dicunt, nec de differentia deorum et daemonum, quorum illos ab hominibus longe alteque seiungunt, istos inter deos et homines conlocant; sed de differentia ipsorum daemonum, quod ad praesentem pertinet quaestionem. Apud plerosque enim usitatum est dici, alios bonos alios malos daemones; quae sive sit etiam Platonicorum, sive quorumlibet sententia, nequaquam eius est neglegenda discussio, ne quisquam velut daemones bonos sequendos sibi esse arbitretur, per quos tamquam medios diis, quos omnes bonos credit, dum conciliari adfectat et studet, ut quasi cum eis possit esse post mortem, inretitus malignorum spirituum deceptusque fallacia longe aberret a vero Deo, cum quo solo et in quo solo et de quo solo anima humana, id est rationalis et intellectualis, beata est.

4 facinerosa CK^1F^1*(?)*l; facinorosa $AF^2\neg a^1b^1pv$; ac facinor. a^2b^2 || 14 proposuimus $A\neg$ || 18 alteque $CAK^1\neg a$ (*cf. 351, 18*); lateque $K^2Fblpqsv$

Caput III.

Quae daemonibus Apuleius ascribat, quibus cum rationem non subtrahat, nihil virtutis assignat.

Quae igitur est differentia daemonum bonorum et malorum? Quando quidem Platonicus Apuleius de his universaliter disserens et tam multa loquens de aeriis eorum corporibus de virtutibus tacuit animorum, quibus essent praediti, si essent boni. Tacuit ergo beatitudinis causam, indicium vero miseriae tacere non potuit, confitens eorum mentem, qua rationales esse perhibuit, non saltem inbutam munitamque virtute passionibus animi inrationabilibus nequaquam cedere, sed ipsam quoque, sicut stultarum mentium mos est, procellosis quodam modo perturbationibus agitari. Verba namque eius de hac re ista sunt: „Ex hoc ferme daemonum numero, inquit, poetae solent haudquaquam procul a veritate osores et amatores quorundam hominum deos fingere; hos prosperare et evehere, illos contra adversari et adfligere; igitur et misereri et indignari, et angi et laetari omnemque humani animi faciem pati, simili motu cordis et salo mentis per omnes cogitationum aestus fluctuare. Quae omnes turbelae tempestatesque procul a deorum caelestium tranquillitate exulant.“ Num est in his verbis ulla dubitatio, quod non animorum aliquas inferiores partes, sed ipsas daemonum mentes, quibus rationalia sunt animalia, velut procellosum salum dixit passionum tempestate turbari? ut ne hominibus quidem sapientibus comparandi sint, qui huius modi perturbationibus animorum, a quibus humana non est inmunis infirmitas, etiam cum eas huius vitae condicione patiuntur, mente inperturbata resistunt, non eis cedentes ad aliquid adprobandum vel perpetrandum, quod exorbitet ab itinere sapientiae et lege iustitiae; sed stultis mortalibus et iniustis non corporibus, sed moribus similes

23) De deo Socr. ed. Goldb. p. 15, 13 sqq.

20 per] ad *Apul.* ‖ 23 exultant C^1; exolant $C^2 A^1 l^1$; exsolant *K*

(ut non dicam deteriores, eo quo vetustiores et debita poena insanabiles) ipsius quoque mentis, ut iste appellavit, salo fluctuant, nec in veritate atque virtute, qua turbulentis et pravis affectionibus repugnatur, ex ulla animi parte consistunt.

Caput IV.

De perturbationibus, quae animo accidunt, quae sit Peripateticorum Stoicorumque sententia.

Duae sunt sententiae philosophorum de his animi motibus, quae Graeci πάϑη, nostri autem quidam, sicut Cicero, perturbationes, quidam affectiones vel affectus, quidam vero, sicut iste, de Graeco expressius passiones vocant. Has ergo perturbationes sive affectiones sive passiones quidam philosophi dicunt etiam in sapientem cadere, sed moderatas rationique subiectas, ut eis leges quodam modo, quibus ad necessarium redigantur modum, dominatio mentis inponat. Hoc qui sentiunt, Platonici sunt sive Aristotelici, cum Aristoteles discipulus Platonis fuerit, qui sectam Peripateticam condidit. Aliis autem, sicut Stoicis, cadere ullas omnino huiusce modi passiones in sapientem non placet. Hos autem, id est Stoicos, Cicero in libris de finibus bonorum et malorum verbis magis quam rebus adversus Platonicos seu Peripateticos certare convincit; quando quidem Stoici nolunt bona appellare, sed commoda corporis et externa, eo quod nullum bonum volunt esse hominis praeter virtutem, tamquam artem bene vivendi, quae non nisi in animo est. Haec autem isti simpliciter et ex communi loquendi consuetudine appellant bona; sed in comparatione virtutis, qua recte vivitur, parva et exigua. Ex quo fit, ut ab utrisque quodlibet vocentur, seu bona seu commoda, pari tamen aestimatione pensentur, nec in hac quaestione Stoici delectentur nisi novitate ver-

25 et *om.* *A*¬ ‖ 31 existimatione *A*¬; extimatione *l*

borum. Videtur ergo mihi etiam in hoc, ubi quaeritur utrum accidant sapienti passiones animi, an ab eis sit prorsus alienus, de verbis eos potius quam de rebus facere controversiam. Nam et ipsos nihil hinc aliud quam Platonicos et Peripateticos sentire existimo, quantum ad vim rerum adtinet, non ad vocabulorum sonum.

Ut enim alia omittam, quibus id ostendam, ne longum faciam, aliquid unum quod sit evidentissimum dicam. In libris, quibus titulus est Noctium Atticarum, scribit A. Gellius, vir elegantissimi eloquii et multae undecumque scientiae, se navigasse aliquando cum quodam philosopho nobili Stoico. Is philosophus, sicut latius et uberius, quod ego breviter adtingam, narrat A. Gellius, cum illud navigium horribili caelo et mari periculosissime iactaretur, vi timoris expalluit. Id animadversum est ab eis, qui aderant, quamvis in mortis vicinia curiosissime adtentis, utrum necne philosophus animo turbaretur. Deinde tempestate transacta mox ut securitas praebuit conloquendi vel etiam garriendi locum, quidam ex his, quos navis illa portabat, dives luxuriosus Asiaticus philosophum compellat inludens, quod extimuisset atque palluisset, cum ipse mansisset intrepidus in eo quod inpendebat exitio. At ille Aristippi Socratici responsum rettulit, qui cum in re simili eadem verba ab homine simili audisset, respondit illum pro anima nequissimi nebulonis merito non fuisse sollicitum, se autem pro Aristippi anima timere debuisse. Hac illo divite responsione depulso postea quaesivit A. Gellius a philosopho non exagitandi animo, sed discendi, quaenam illa ratio esset pavoris sui. Qui ut doceret hominem sciendi studio naviter accensum, protulit statim de sarci-

13) Lib. 19 c. 1

---

10 multae undecumque *p Hoffm. coll. 247, 29*; multae unde *C*[1]*ls*; multe eunde *A*[1]*F*¬; multae ac facundae (fec. *q*) *C*[2]*A*[2]*Kabeqv*; *fort.* undeunde; *cf. Hor. sat. I 3, 88* ‖ 16 utrum necne *AKFabel*[2]*q* (*cf. II 350, 14*); utrum nec *l*[1]; utrumne *C*¬*psv* ‖ 18 loquendi *AF*¬*a* ‖ 20 luxor. *CK*[1]

nula sua Stoici Epicteti librum, in quo ea scripta essent, quae congruerent decretis Zenonis et Chrysippi, quos fuisse Stoicorum principes novimus. In eo libro se legisse dicit A. Gellius hoc Stoicis placuisse, quod animi visa, quas appellant phantasias nec in potestate est utrum et quando incidant animo, cum veniunt ex terribilibus et formidabilibus rebus, necesse est etiam sapientis animum moveant, ita ut paulisper vel pavescat metu, vel tristitia contrahatur, tamquam his passionibus praevenientibus mentis et rationis officium; nec ideo tamen in mente fieri opinionem mali, nec adprobari ista eisque consentiri. Hoc enim esse volunt in potestate idque interesse censent inter animum sapientis et stulti, quod stulti animus eisdem passionibus cedit atque adcommodat mentis adsensum; sapientis autem, quamvis eas necessitate patiatur, retinet tamen de his, quae adpetere vel fugere rationabiliter debet, veram et stabilem inconcussa mente sententiam. Haec ut potui non quidem commodius A. Gellio, sed certe brevius et, ut puto, planius exposui, quae ille se in Epicteti libro legisse commemorat eum ex decretis Stoicorum dixisse atque sensisse.

Quae si ita sunt, aut nihil aut paene nihil distat inter Stoicorum aliorumque philosophorum opinionem de passionibus et perturbationibus animorum; utrique enim mentem rationemque sapientis ab earum dominatione defendunt. Et ideo fortasse dicunt eas in sapientem non cadere Stoici, quia nequaquam eius sapientiam, qua utique sapiens est, ullo errore obnubilant aut labe subvertunt. Accidunt autem animo sapientis salva serenitate sapientiae propter illa, quae commoda vel incommoda appellant, quamvis ea nolint dicere bona vel mala. Nam profecto si nihili penderet eas res ille philosophus, quas amissurum se naufragio sentiebat, sicuti est vita ista salusque corporis: non ita illud periculum perhorresceret, ut palloris

15 *sqq.* sapientis . . patiatur, retinet . . debet *Kepqv*; sapientes . . patiantur, retinent . . debent *CAF¬abls* ‖ 29 accedunt *CK*[1]*l*

etiam testimonio proderetur. Verum tamen et illam poterat permotionem pati, et fixam tenere mente sententiam, vitam illam salutemque corporis, quorum amissionem minabatur tempestatis inmanitas, non esse bona, quae illos quibus inessent facerent bonos, sicut facit iustitia. Quod autem aiunt ea nec bona appellanda esse, sed commoda: verborum certamini, non rerum examini deputandum est. Quid enim interest, utrum aptius bona vocentur an commoda, dum tamen ne his privetur non minus Stoicus quam Peripateticus pavescat et palleat, ea non aequaliter appellando, sed aequaliter aestimando? Ambo sane, si bonorum istorum seu commodorum periculis ad flagitium vel facinus urgeantur, ut aliter ea retinere non possint, malle se dicunt haec amittere, quibus natura corporis salva et incolumis habetur, quam illa committere, quibus iustitia violatur. Ita mens, ubi fixa est ista sententia, nullas perturbationes, etiamsi accidunt inferioribus animi partibus, in se contra rationem praevalere permittit; quin immo eis ipsa dominatur eisque non consentiendo et potius resistendo regnum virtutis exercet. Talem describit etiam Vergilius Aenean, ubi ait:

Mens inmota manet, lacrimae volvuntur inanes.

Caput V.

Quod passiones, quae Christianos animos afficiunt, non in vitium trahant, sed virtutem exerceant.

Non est nunc necesse copiose ac diligenter ostendere, quid de istis passionibus doceat scriptura divina, qua Christiana eruditio continetur. Deo quippe illa ipsam mentem subicit regendam et iuvandam mentique passiones ita moderandas atque frenandas, ut in usum iustitiae con-

22) Aen. 4, 449.

17 accidunt $AK^2F^{\neg}$*beps*; accedunt CK^1; accedant *l*; accedit *a*; accidant *qv*; *cf. 208, 14* ‖ 19 et] sed *pv*; et .. resist. *sup. lin. C* ‖ 28 illa $A^{\neg}$*ps*; *om.* C^1; illam C^2F *rell. v* ‖ 30 usum $AKF^{\neg}$*abelpqs*; usu *C*; usus *v*

vertantur. Denique in disciplina nostra non tam quaeritur utrum pius animus irascatur, sed quare irascatur; nec utrum sit tristis, sed unde sit tristis; nec utrum timeat, sed quid timeat. Irasci enim peccanti ut corrigatur, contristari pro adflicto ut liberetur, timere periclitanti ne pereat nescio utrum quisquam sana consideratione reprehendat. Nam et misericordiam Stoicorum est solere culpare; sed quanto honestius ille Stoicus misericordia perturbaretur hominis liberandi quam timore naufragii. Longe melius et humanius et piorum sensibus accommodatius Cicero in Caesaris laude locutus est, ubi ait: „Nulla de virtutibus tuis nec admirabilior nec gratior misericordia est.“ Quid est autem misericordia nisi alienae miseriae quaedam in nostro corde compassio, qua utique si possumus subvenire compellimur? Servit autem motus iste rationi, quando ita praebetur misericordia, ut iustitia conservetur, sive cum indigenti tribuitur, sive cum ignoscitur paenitenti. Hanc Cicero locutor egregius non dubitavit appellare virtutem, quam Stoicos inter vitia numerare non pudet, qui tamen, ut docuit liber Epicteti, nobilissimi Stoici, ex decretis Zenonis et Chrysippi, qui huius sectae primas habuerunt, huiusce modi passiones in animum sapientis admittunt, quem vitiis omnibus liberum volunt. Unde fit consequens, ut haec ipsa non putent vitia, quando sapienti sic accidunt, ut contra virtutem mentis rationemque nihil possint, et una sit eademque sententia Peripateticorum vel etiam Platonicorum et ipsorum Stoicorum, sed, ut ait Tullius, verbi controversia iam diu torqueat homines Graeculos contentionis cupidiores quam veritatis. Sed adhuc merito quaeri potest, utrum ad vitae praesentis pertineat infirmitatem etiam in quibusque bonis officiis huiusce modi perpeti affectus, sancti vero angeli et sine ira puniant, quos accipiunt aeterna Dei

11) Lig. c. 12, 37. 28) De orat. 1, 11, 47.

22 huiusmodi *v* ‖ 29 torqueat *C²AF¹¬ablpsv*; torque ad *C¹*; torquet *KF²eq*

lege puniendos, et miseris sine miseriae compassione subveniant, et periclitantibus eis, quos diligunt, sine timore opitulentur; et tamen istarum nomina passionum consuetudine locutionis humanae etiam in eos usurpentur propter quandam operum similitudinem, non propter affectionum infirmitatem, sicut ipse Deus secundum scripturas irascitur, nec tamen ulla passione turbatur. Hoc enim verbum vindictae usurpavit effectus, non illius turbulentus affectus.

Caput VI.

Quibus passionibus daemones confitente Apuleio exagitentur, quorum ope homines apud deos asserit adiuvari.

Qua interim de sanctis angelis quaestione dilata videamus quem ad modum dicant Platonici medios daemones inter deos et homines constitutos istis passionum aestibus fluctuare. Si enim mente ab his libera eisque dominante motus huiusce modi paterentur, non eos diceret Apuleius simili motu cordis et salo mentis per omnes cogitationum aestus fluctuare. Ipsa igitur mens eorum, id est pars animi superior, qua rationales sunt, in qua virtus et sapientia, si ulla eis esset, passionibus turbulentis inferiorum animi partium regendis moderandisque dominaretur, — ipsa, inquam, mens eorum, sicut iste Platonicus confitetur, salo perturbationum fluctuat. Subiecta est ergo mens daemonum passionibus libidinum formidinum irarum atque huiusmodi ceteris. Quae igitur pars in eis libera est composque sapientiae, qua placeant diis et ad bonorum morum similitudinem hominibus consulant, cum eorum mens passionum vitiis subiugata et oppressa, quidquid rationis naturaliter habet, ad fallendum et decipiendum tanto acrius intendat, quanto eam magis possidet nocendi cupiditas?

19) Cf. p. 370, 20.

11 exagitantur *p* ‖ 26 huiusmodi *CAK*[1]¬*s*; huiusce modi *F*τ

Caput VII.

Quod Platonici figmentis poetarum infamatos asserant deos de contrariorum studiorum certamine, cum hae partes daemonum, non deorum sint.

Quod si quisquam dicit, non ex omnium, sed ex malorum daemonum numero esse, quos poetae quorundam hominum osores et amatores deos non procul a veritate confingunt (hos enim dixit Apuleius salo mentis per omnes cogitationum aestus fluctuare): quo modo istud intellegere poterimus, quando, cum hoc diceret, non quorundam, id est malorum, sed omnium daemonum medietatem propter aeria corpora inter deos et homines describebat? Hoc enim ait fingere poetas, quod ex istorum daemonum numero deos faciunt et eis deorum nomina inponunt et quibus voluerint hominibus ex his amicos inimicosque distribuunt ficti carminis inpunita licentia, cum deos ab his daemonum moribus et caelesti loco et beatitudinis opulentia remotos esse perhibeat. Haec est ergo fictio poetarum deos dicere, qui dii non sunt, eosque sub deorum nominibus inter se decertare propter homines, quos pro studio partium diligunt vel oderunt. Non procul autem a veritate dicit hanc esse fictionem, quoniam deorum appellati vocabulis, qui dii non sunt, tales tamen describuntur daemones, quales sunt. Denique hinc esse dicit Homericam illam Minervam, „quae mediis coetibus Graium cohibendo Achilli intervenit.“ Quod ergo Minerva illa fuerit, poeticum vult esse figmentum, eo quod Minervam deam putat eamque inter deos, quos omnes bonos beatosque credit, in alta aetheria sede conlocat, procul a conversatione mortalium; quod autem aliquis daemon

9) Cf. 376, 19. 22) Cf. 370, 16 26) De deo Socr. p. 15, 2 sq.

---

18 perhibeat *ps, ut conieceram (cf. 379, 12 sqq.; 24 sqq.)*; perhibeant *rell. v*

fuerit Graecis favens Troianisque contrarius, sicut alius adversus Graecos Troianorum opitulator, quem Veneris seu Martis nomine idem poeta commemorat, quos deos iste talia non agentes in habitationibus caelestibus ponit, et hi daemones pro eis, quos amabant, contra eos, quos oderant, inter se decertaverint: hoc non procul a veritate poetas dixisse confessus est. De his quippe ista dixerunt, quos hominibus simili motu cordis et salo mentis per omnes cogitationum aestus fluctuare testatur, ut possint amores et odia non pro iustitia, sed sicut populus similis eorum in venatoribus et aurigis secundum suarum studia partium pro aliis adversus alios exercere. Id enim videtur philosophus curasse Platonicus, ne, cum haec a poetis canerentur, non a daemonibus mediis, sed ab ipsis diis, quorum nomina poetae fingendo ponunt, fieri crederentur.

Caput VIII.

De diis caelestibus et daemonibus aeriis hominibusque terrenis Apulei Platonici definitio.

Quid? illa ipsa definitio daemonum parumne intuenda est (ubi certe omnes determinando complexus est), quod ait daemones esse genere animalia, animo passiva, mente rationalia, corpore aeria, tempore aeterna? In quibus quinque commemoratis nihil dixit omnino, quo daemones cum bonis saltem hominibus id viderentur habere commune, quod non esset in malis. Nam ipsos homines cum aliquanto latius describendo complecteretur, suo loco de illis dicens tamquam de infimis atque terrenis, cum prius dixisset de caelestibus diis, ut commendatis duabus partibus ex summo et infimo ultimis tertio loco de mediis daemonibus loqueretur: „Igitur homines, inquit, ratione

23) De deo Socr. ed. Goldb. 16, 18 sqq.

9 possint *Cl*; possent *AF¬abepv* ‖ 23 rationabilia *Kes*; ingenio rationabilia *Apul.* ‖ 24 quo *Duebner in adnot. crit.* (*cf 379, 20*); quod *mss v Hoffm.* ‖ 25 id *om.* e^2s

gaudentes, oratione pollentes, inmortalibus animis, moribundis membris, levibus et anxiis mentibus, brutis et obnoxiis corporibus, dissimilibus moribus, similibus erroribus, pervicaci audacia, pertinaci spe, casso labore, fortuna caduca, singillatim mortales, cuncti tamen universo genere perpetui, vicissim sufficienda prole mutabiles, volucri tempore, tarda sapientia, cita morte, querula vita terras incolunt.“ Cum hic tam multa diceret, quae ad plurimos homines pertinent, numquid etiam illud tacuit, quod noverat esse paucorum, ubi ait „tarda sapientia“? Quod si praetermisisset, nullo modo recte genus humanum descriptionis huius tam intenta diligentia terminasset. Cum vero deorum excellentiam commendaret, ipsam beatitudinem, quo volunt homines per sapientiam pervenire, in eis adfirmavit excellere. Proinde si aliquos daemones bonos vellet intellegi, aliquid etiam in ipsorum descriptione poneret, unde vel cum diis aliquam beatitudinis partem, vel cum hominibus qualemcumque sapientiam putarentur habere communem. Nunc vero nullum bonum eorum commemoravit, quo boni discernuntur a malis. Quamvis et eorum malitiae liberius exprimendae pepercerit, non tam ne ipsos, quam ne cultores eorum, apud quos loquebatur, offenderet: significavit tamen prudentibus, quid de illis sentire deberent, quando quidem deos, quos omnes bonos beatosque credi voluit, ab eorum passionibus atque, ut ait ipse, turbelis omni modo separavit, sola illos corporum aeternitate coniungens, animo autem non diis, sed hominibus similes daemones apertissime inculcans; et hoc non sapientiae bono, cuius et homines possunt esse participes, sed perturbatione passionum, quae stultis malisque dominatur, a sapientibus vero et bonis ita regitur, ut malint eam non habere quam vincere. Nam si non cor-

8) Ib. p. 8, 16 sqq.

1 gaudentes *C*; claud. *AF¬lp*[1]*s*; plaud. *K*[1]*ae Apul.*; utentes *p*[2]; prudentes *q*; *om.* *b*; cluentes *v Hoffm.* | pollentes] pell. *K*[1]*s*; fruentes *b*[2] ‖ 6 sufficiendam prolem *C* ‖ 20 quod *Ae*; *cf. 378, 24*

porum, sed animorum aeternitatem cum diis habere daemones vellet intellegi, non utique homines ab huius rei consortio separaret, quia et hominibus aeternos esse animos procul dubio sicut Platonicus sentit. Ideo cum hoc genus animantum describeret, inmortalibus animis, moribundis membris dixit esse homines. Ac per hoc si propterea communem cum diis aeternitatem non habent homines, quia corpore sunt mortales: propterea ergo daemones habent, quia corpore sunt inmortales.

Caput IX.

An amicitia caelestium deorum per intercessionem daemonum possit homini provideri.

Quales igitur mediatores sunt inter homines et deos, per quos ad deorum amicitias homines ambiant, qui hoc cum hominibus habent deterius, quod est in animante melius, id est animum; hoc autem habent cum diis melius, quod est in animante deterius, id est corpus? Cum enim animans, id est animal, ex anima constet et corpore, quorum duorum anima est utique corpore melior, etsi vitiosa et infirma, melior certe corpore etiam sanissimo atque firmissimo, quoniam natura eius excellentior nec labe vitiorum postponitur corpori, sicut aurum etiam sordidum argento seu plumbo, licet purissimo, carius aestimatur: isti mediatores deorum et hominum, per quos interpositos divinis humana iunguntur, cum diis habent corpus aeternum, vitiosum autem cum hominibus animum; quasi religio, qua volunt diis homines per daemones iungi, in corpore sit, non in animo constituta. Quaenam tandem istos mediatores falsos atque fallaces quasi capite deorsum nequitia vel poena suspendit, ut inferiorem animalis partem, id est corpus, cum superioribus, superiorem vero, id est animum, cum inferioribus habeant, et cum diis

---

5 animantium *apv* ‖ 24 isti] ista *Do.*[2] *et Hoffm. falso*

caelestibus in parte serviente coniuncti, cum hominibus autem terrestribus in parte dominante sint miseri? Corpus quippe servum est, sicut etiam Sallustius ait: „Animi imperio, corporis servitio magis utimur.“ Adiunxit autem ille: „Alterum nobis cum diis, alterum cum beluis commune est“, quoniam de hominibus loquebatur, quibus sicut beluis mortale corpus est. Isti autem, quos inter nos et deos mediatores nobis philosophi providerunt, possunt quidem dicere de animo et corpore: Alterum nobis cum diis, alterum cum hominibus commune est; sed, sicut dixi, tamquam in perversum ligati atque suspensi, servum corpus cum diis beatis, dominum animum cum hominibus miseris, parte inferiore exaltati, superiore deiecti. Unde etiamsi quisquam propter hoc eos putaverit aeternitatem habere cum diis, quia nulla morte, sicut animalium terrestrium, animi eorum solvuntur a corpore: nec sic existimandum est eorum corpus tamquam honoratorum aeternum vehiculum, sed aeternum vinculum damnatorum.

Caput X.

Quod secundum Plotini sententiam minus miseri sint homines in corpore mortali quam daemones in aeterno.

Plotinus certe nostrae memoriae vicinis temporibus Platonem ceteris excellentius intellexisse laudatur. Is cum de humanis animis ageret: „Pater, inquit, misericors mortalia illis vincla faciebat.“ Ita hoc ipsum, quod mortales sunt homines corpore, ad misericordiam Dei patris pertinere arbitratus est, ne semper huius vitae miseria tenerentur. Hac misericordia indigna iudicata est iniquitas daemonum, quae in animi passivi miseria non mortale

3) Cat. 1, 2. 25) Enn 4, 3, 12.

6 *et* 10 esse *K* ‖ 8 prodiderunt *C*² *Ke* ‖ 13 *ut editur mss plerr.* (*Madv. Gr. § 237b*; *Kühner, Gr. II § 71, 3*); miseris habentes *psv Hoffm.* ‖ 25 uincla *CA*¹*KFb*; uincula *rell. v*

sicut homines, sed aeternum corpus accepit. Essent quippe feliciores hominibus, si mortale cum eis haberent corpus et cum diis animum beatum. Essent autem pares hominibus, si cum animo misero corpus saltem mortale cum eis habere meruissent; si tamen adquirerent aliquid pietatis, ut ab aerumnis vel in morte requiescerent. Nunc vero non solum feliciores hominibus non sunt animo misero, sed etiam miseriores sunt perpetuo corporis vinculo. Non enim aliqua pietatis et sapientiae disciplina proficientes intellegi voluit ex daemonibus fieri deos, cum apertissime dixerit daemones aeternos.

Caput XI.

De opinione Platonicorum, qua putant animas hominum daemones esse post corpora.

Dicit quidem et animas hominum daemones esse et ex hominibus fieri lares, si boni meriti sunt; lemures, si mali, seu larvas; manes autem deos dici, si incertum est bonorum eos seu malorum esse meritorum. In qua opinione quantam voraginem aperiant sectandis perditis moribus, quis non videat, si vel paululum adtendat? Quando quidem quamlibet nequam homines fuerint, vel larvas se fieri dum opinantur, vel dum manes deos, tanto peiores fiunt, quanto sunt nocendi cupidiores, ut etiam quibusdam sacrificiis tamquam divinis honoribus post mortem se invitari opinentur, ut noceant. Larvas quippe dicit esse noxios daemones ex hominibus factos. Sed hinc alia quaestio est. Inde autem perhibet appellari Graece beatos *εὐδαίμονας*, quod boni sint animi, hoc est boni daemones, animos quoque hominum daemones esse confirmans.

15) De deo Socr. p. 18, 11 sqq.

13 qua] qui *p* ‖ 16 bon. mer. *Cv*; mer. bon. *rell.*

Caput XII.

De ternis contrariis, quibus secundum Platonicos daemonum hominumque natura distinguitur.

Sed nunc de his agimus, quos in natura propria descripsit inter deos et homines genere animalia, mente rationalia, animo passiva, corpore aeria, tempore aeterna. Nempe cum prius deos in sublimi caelo, homines autem in terra infima disiunctos locis et naturae dignitate secerneret, ita conclusit: „Habetis, inquit, interim bina animalia: deos ab hominibus plurimum differentes loci sublimitate, vitae perpetuitate, naturae perfectione, nullo inter se propinquo communicatu, cum et habitacula summa ab infimis tanta intercapedo fastigii dispescat, et vivacitas illic aeterna et indefecta sit, hic caduca et subsiciva, et ingenia illa ad beatitudinem sublimata, haec ad miserias infimata." Hic terna video commemorata contraria de duabus naturae partibus ultimis, id est summis atque infimis. Nam tria quae proposuit de diis laudabilia, eadem repetivit, aliis quidem verbis, ut eis adversa alia tria ex hominibus redderet. Tria deorum haec sunt: loci sublimitas, vitae perpetuitas, perfectio naturae. Haec aliis verbis ita repetivit, ut eis tria contraria humanae condicionis opponeret. „Cum et habitacula, inquit, summa ab infimis tanta intercapedo fastigii dispescat", quia dixerat loci sublimitatem; „et vivacitas, inquit, illic aeterna et indefecta sit, hic caduca et subsiciva", quia dixerat vitae perpetuitatem; „et ingenia illa, inquit, ad beatitudinem sublimata, haec ad miserias infimata", quia dixerat naturae perfectionem. Tria igitur ab eo posita sunt deorum, id est locus sublimis, aeternitas, beatitudo; et his contraria tria hominum, id est locus infimus, mortalitas, miseria.

5) Cf. p. 378, 23. 15) De deo Socr. p. 8, 23.

---

14 subsiciua *C*[2]*A*[1]*K*[2]*Fbelps* (*cf. 26*); subsciua *K*[1]; subsicaua *C*[1]; succidua *A*[2]¬; subcisiua *v* (*item* 26) ‖ 15 in beat. *K*[1]*Fab*[1]

Caput XIII.

Quo modo daemones, si nec cum diis beati nec cum hominibus sunt miseri, inter utramque partem sine utriusque communione sint medii.

Inter haec terna deorum et hominum quoniam daemones medios posuit, de loco nulla est controversia; inter sublimem quippe et infimum medius locus aptissime habetur et dicitur. Cetera bina restant, quibus cura adtentior adhibenda est, quem ad modum vel aliena esse a daemonibus ostendantur, vel sic eis distribuantur, ut medietas videtur exposcere. Sed ab eis aliena esse non possunt. Non enim sicut dicimus locum medium nec summum esse nec infimum, ita daemones, cum sint animalia rationalia, nec beatos esse nec miseros, sicuti sunt arbusta vel pecora, quae sunt sensus vel rationis expertia, recte possumus dicere. Quorum ergo ratio mentibus inest, aut miseros esse aut beatos necesse est. Item non possumus recte dicere nec mortales esse daemones nec aeternos. Omnia namque viventia aut in aeternum vivunt, aut finiunt morte quod vivunt. Iam vero iste tempore aeternos daemones dixit. Quid igitur restat, nisi ut hi medii de duobus summis unum habeant et de duobus infimis alterum? Nam si utraque de imis habebunt aut utraque de summis, medii non erunt, sed in alterutram partem vel resiliunt vel recumbunt. Quia ergo his binis, sicut demonstratum est, carere utrisque non possunt, acceptis ex utraque parte singulis mediabuntur. Ac per hoc quia de infimis habere non possunt aeternitatem, quae ibi non est, unum hoc de summis habent; et ideo non est alterum ad complendam medietatem suam, quod de infimis habeant, nisi miseriam.

Est itaque secundum Platonicos sublimium deorum vel beata aeternitas vel aeterna beatitudo; hominum vero

---

30 miseria *ab*[1]

infimorum vel miseria mortalis vel mortalitas misera; daemonum autem mediorum vel misera aeternitas vel aeterna miseria. Nam et quinque illis, quae in definitione daemonum posuit, non eos medios, sicut promittebat, ostendit; quoniam tria dixit eos habere nobiscum, quod genere animalia, quod mente rationalia, quod animo passiva sunt; cum diis autem unum, quod tempore aeterna; et unum proprium, quod corpore aeria. Quo modo ergo medii, quando unum habent cum summis, tria cum infimis? Quis non videat relicta medietate quantum inclinentur et deprimantur ad infima? Sed plane etiam ibi medii possunt ita inveniri, ut unum habeant proprium, quod est corpus aerium, sicut et illi de summis atque infimis singula propria, dii corpus aetherium hominesque terrenum; duo vero communia sint omnibus, quod genere sunt animalia et mente rationalia. Nam et ipse cum de diis et hominibus loqueretur: „Habetis, inquit, bina animalia", et non solent isti deos nisi rationales mente perhibere. Duo sunt residua, quod sunt animo passiva et tempore aeterna; quorum habent unum cum infimis, cum summis alterum, ut proportionali ratione librata medietas neque sustollatur in summa, neque in infima deprimatur. Ipsa est autem illa daemonum misera aeternitas vel aeterna miseria. Qui enim ait „animo passiva", etiam „misera" dixisset, nisi eorum cultoribus erubuisset. Porra quia providentia summi Dei, sicut etiam ipsi fatentur, non fortuita temeritate regitur mundus, numquam esset istorum aeterna miseria, nisi esset magna malitia.

Si igitur beati recte dicuntur eudaemones, non sunt eudaemones daemones, quos inter homines et deos isti in medio locaverunt. Quis ergo est locus bonorum daemonum, qui supra homines, infra deos istis praebeant adiutorium, illis ministerium? Si enim boni aeternique sunt, profecto et beati sunt. Aeterna autem beatitudo medios eos esse non sinit, quia multum cum diis comparat multumque ab hominibus separat. Unde frustra isti conabuntur osten-

22 illa *om.* $a^1e^1l^1$ ‖ 25 dei summi *C* ‖ 34 cum *C*; *om. rell.* *v*

dere, quo modo daemones boni, si et inmortales sunt et beati, recte medii constituantur inter deos inmortales ac beatos et homines mortales ac miseros. Cum enim utrumque habeant cum diis, et beatitudinem scilicet et inmortalitatem, nihil autem horum cum hominibus et miseris et mortalibus: quo modo non potius remoti sunt ab hominibus diisque coniuncti, quam inter utrosque medii constituti? Tunc enim medii essent, si haberent et ipsi duo quaedam sua, non cum binis alterutrorum, sed cum singulis utrorumque communia; sicut homo medium quiddam est, sed inter pecora et angelos, ut, quia pecus est animal inrationale atque mortale, angelus autem rationale et inmortale, medius homo est, sed inferior angelis, superior pecoribus, habens cum pecoribus mortalitatem, rationem cum angelis, animal rationale mortale. Ita ergo cum quaerimus medium inter beatos inmortales miserosque mortales, hoc invenire debemus, quod aut mortale sit beatum, aut inmortale sit miserum.

Caput XIV.

An homines, cum sint mortales, possint vera beatitudine esse felices.

Utrum et beatus et mortalis homo esse possit, magna est inter homines quaestio. Quidam enim condicionem suam humilius inspexerunt negaveruntque hominem capacem esse posse beatitudinis, quamdiu mortaliter vivit. Quidam vero extulerunt se et ausi sunt dicere sapientiae compotes beatos esse ⟨posse⟩ mortales. Quod si ita est, cur non ipsi potius medii constituuntur inter mortales miseros et inmortales beatos, beatitudinem habentes cum inmortalibus beatis, mortalitatem cum mortalibus miseris? Profecto enim, si beati sunt, invident nemini (nam quid mi-

---

13 est sed *Fp* (*cf. 11*); est (*om.* sed) *A*[2]⌐*e* (*cf. adnot. in p. 15,5*); esset *CA*[1]*ablv*; esse *s* ‖ 22 Utrum et *mss*; Utrum autem et *v* ‖ 25 posse *C*[1] *sup. lin.* ‖ 27 posse *CK*[2]*F*⌐*aelps*; *om.* *AK*[1]*b*

serius invidentia?) et ideo mortalibus miseris, quantum possunt, ad consequendam beatitudinem consulunt, ut etiam inmortales valeant esse post mortem et angelis inmortalibus beatisque coniungi.

Caput XV.

De mediatore Dei et hominum, homine Christo Iesu.

Si autem, quod multo credibilius et probabilius disputatur, omnes homines, quamdiu mortales sunt, etiam miseri sint necesse est, quaerendus est medius, qui non solum homo, verum etiam deus sit, ut homines ex mortali miseria ad beatam inmortalitatem huius medii beata mortalitas interveniendo perducat; quem neque non fieri mortalem oportebat, neque permanere mortalem. Mortalis quippe factus est non infirmata Verbi divinitate, sed carnis infirmitate suscepta; non autem permansit in ipsa carne mortalis, quam resuscitavit a mortuis; quoniam ipse est fructus mediationis eius, ut nec ipsi, propter quos liberandos mediator effectus est, in perpetua vel carnis morte remanerent. Proinde mediatorem inter nos et Deum et mortalitatem habere oportuit transeuntem et beatitudinem permanentem, ut per id, quod transit, congrueret morituris, et ad id, quod permanet, transferret ex mortuis. Boni igitur angeli inter miseros mortales et beatos inmortales medii esse non possunt, quia ipsi quoque et beati et inmortales sunt; possunt autem medii esse angeli mali, quia inmortales sunt cum illis, miseri cum istis. His contrarius est mediator bonus, qui adversus eorum inmortalitatem et miseriam et mortalis esse ad tempus voluit, et beatus in aeternitate persistere potuit; ac sic eos et inmortales superbos et miseros noxios, ne inmortalitatis iactantia seducerent ad miseriam, et suae mortis humilitate et suae beatitudinis benignitate destruxit in eis, quo-

2 ut etiam *AKFabelp*; ut et etiam *Cv* ‖ 27 mediator bonus *om.* E^{mv} ‖ 32 dignitate *A* (*opp.* humilitate; *cf. Caes. b. g.* 7, 39, 1)

rum corda per suam fidem mundans ab illorum inmundissima dominatione liberavit.

Homo itaque mortalis et miser longe seiunctus ab inmortalibus et beatis quid eligat medium, per quod inmortalitati et beatitudini copuletur? Quod possit delectare in daemonum inmortalitate, miserum est; quod posset offendere in Christi mortalitate, iam non est. Ibi ergo cavenda est miseria sempiterna; hic mors timenda non est, quae non esse potuit sempiterna, et beatitudo amanda est sempiterna. Ad hoc se quippe interponit medius inmortalis et miser, ut ad inmortalitatem beatam transire non sinat, quoniam persistit quod inpedit, id est ipsa miseria; ad hoc se autem interposuit mortalis et beatus, ut mortalitate transacta et ex mortuis faceret inmortales, quod in se resurgendo monstravit, et ex miseris beatos, unde numquam ipse discessit. Alius est ergo medius malus, qui separat amicos; alius bonus, qui reconciliat inimicos. Et ideo multi sunt medii separatores, quia multitudo, quae beata est, unius Dei participatione fit beata; cuius participationis privatione misera multitudo malorum angelorum, quae se opponit potius ad inpedimentum, quam interponit ad beatitudinis adiutorium, etiam ipsa multitudine obstrepit quodam modo, ne possit ad illud unum beatificum ⟨bonum⟩ perveniri, ad quod ut perduceremur, non multis, sed uno mediatore opus erat, et hoc eo ipso, cuius participatione simus beati, hoc est Verbo Dei non facto, per quod facta sunt omnia. Nec tamen ob hoc mediator est, quia Verbum; maxime quippe inmortale et maxime beatum Verbum longe est a mortalibus miseris; sed mediator, per quod homo, eo ipso utique ostendens ad illud non solum beatum, verum etiam beatificum bonum non oportere quaeri alios mediatores, per quos arbitremur nobis perventionis gradus esse moliendos, quia beatus et beatificus Deus factus particeps humanitatis nostrae compen-

5 posset $A^2 K F \neg aes E^{mv}$ ‖ 6 posset $A K F \neg ab^1 eps E^v$; possit $C b^2 lv E^{dgp}$ ‖ 24 bonum *v* (*cf.* 31); *om.* $C A K F \neg ablsE$ ‖ 27 quod] quem *E* (*exc.* E^t)

dium praebuit participandae divinitatis suae. Neque enim nos a mortalitate et miseria liberans ad angelos inmortales beatosque ita perducit, ut eorum participatione etiam nos inmortales et beati simus; sed ad illam Trinitatem, cuius et angeli participatione beati sunt. Ideo quando in forma servi, ut mediator esset, infra angelos esse voluit, in forma Dei supra angelos mansit; idem in inferioribus via vitae, qui in superioribus vita.

Caput XVI.

An rationabiliter Platonici definierint deos caelestes declinantes terrena contagia hominibus non misceri, quibus ad amicitiam deorum daemones suffragentur.

Non enim verum est, quod idem Platonicus ait Platonem dixisse: „Nullus Deus miscetur homini"; et hoc praecipuum eorum sublimitatis ait esse specimen, quod nulla adtrectatione hominum contaminantur. Ergo daemones contaminari fatetur, et ideo eos, a quibus contaminantur, mundare non possunt omnesque inmundi pariter fiunt, et daemones contrectatione hominum et homines cultu daemonum. Aut si et contrectari miscerique hominibus, nec tamen contaminari daemones possunt, diis profecto meliores sunt, quia illi, si miscerentur, contaminarentur. Nam hoc deorum dicitur esse praecipuum, ut eos sublimiter separatos humana contrectatio contaminare non possit. Deum quidem summum omnium creatorem, quem nos verum Deum dicimus, sic a Platone praedicari asseverat, quod ipse sit solus qui non possit penuria sermonis humani quavis oratione vel modice conprehendi; vix autem sapientibus viris, cum se vigore animi quantum licuit a corpore

6) Phil. 2, 7. 13) De deo Socr. ed. Goldb. 9, 6.

4 et] atque E^{mv} ‖ 20 contrectari ¬a^1*ev*; contrectare *CAK Flps* ‖ 27 quod] quo modo *ps* | penuria sermonis C^2*AKF*¬*ab elpsv Apul.*; *om.* C^1

removerunt, intellectum huius Dei, id quoque interdum velut in altissimis tenebris rapidissimo coruscamine lumen candidum intermicare. Si ergo supra omnia vere summus Deus intellegibili et ineffabili quadam praesentia, etsi interdum, etsi tamquam rapidissimo coruscamine lumen candidum intermicans, adest tamen sapientium mentibus, cum se quantum licuit a corpore removerunt, nec ab eis contaminari potest: quid est quod isti dii propterea constituuntur longe in sublimi loco, ne contrectatione contaminentur humana? Quasi vero aliud corpora illa aetheria quam videre sufficiat, quorum luce terra, quantum sufficit, inlustratur. Porro si non contaminantur sidera, cum videntur, quos deos omnes visibiles dicit: nec daemones hominum contaminantur aspectu, quamvis de proximo videantur. An forte vocibus humanis contaminarentur, qui acie non contaminantur oculorum, et ideo daemones medios habent, per quos eis voces hominum nuntientur, a quibus longe absunt, ut incontaminatissimi perseverent? Quid iam de ceteris sensibus dicam? Non enim olfaciendo contaminari vel dii possent, si adessent, vel cum adsunt daemones possunt vivorum corporum vaporibus humanorum, si tantis sacrificiorum cadaverinis non contaminantur nidoribus. In gustandi autem sensu nulla necessitate reficiendae mortalitatis urgentur, ut fame adacti cibos ab hominibus quaerant. Tactus vero in potestate est. Nam licet ab eo potissimum sensu contrectatio dicta videatur, hactenus tamen, si vellent, miscerentur hominibus, ut viderent et viderentur, audirent et audirentur. Tangendi autem quae necessitas? Nam neque homines id concupiscere auderent, cum deorum vel daemonum bonorum conspectu vel conloquio fruerentur; et si in tantum curiositas progrederetur, ut vellent: quonam pacto quis-

3) De deo Socr. ed. Goldb. 7, 25 sqq.

---

1 remouerint *ev* | id $CAF\neg b^1el$; et id Kb^2qv || 7 removerint *v* || 23 sensu $A^2F\neg aelp$ (*Naegelsb. Stil.* § *123, II*); sensum CA^1Kbv || 32 uellent $A^2KF\neg abv$; uellet CA^1lp *Hoffm.*

piam posset invitum tangere deum vel daemonem, qui nisi captum non potest passerem?

Videndo igitur visibusque se praebendo et loquendo et audiendo dii corporaliter misceri hominibus possent. Hoc autem modo daemones si miscentur, ut dixi, et non contaminantur, dii autem contaminarentur, si miscerentur: incontaminabiles dicunt daemones et contaminabiles deos. Si autem contaminantur et daemones, quid conferunt hominibus ad vitam post mortem beatam, quos contaminati mundare non possunt, ut eos mundos diis incontaminatis possint adiungere, inter quos et illos medii constituti sunt? Aut si hoc eis beneficii non conferunt, quid prodest hominibus daemonum amica mediatio? An ut post mortem non ad deos homines per daemones transeant, sed simul vivant utrique contaminati ac per hoc neutri beati? Nisi forte quis dicat more spongiarum vel huiusce modi rerum mundare daemones amicos suos, ut tanto ipsi sordidiores fiant, quanto fiunt homines eis velut tergentibus mundiores. Quod si ita est, contaminatioribus dii miscentur daemonibus, qui, ne contaminarentur, hominum propinquitatem contrectationemque vitarunt. An forte dii possunt ab hominibus contaminatos mundare daemones, nec ab eis contaminari, et eo modo non possent et homines? Quis talia sentiat, nisi quem fallacissimi daemones deceperunt? Quid quod, si videri et videre contaminat, videntur ab hominibus dii, quos visibiles dicit, „clarissima mundi lumina“ et cetera sidera, tutioresque sunt daemones ab ista hominum contaminatione, qui non possunt videri, nisi velint? Aut si non videri, sed videre contaminat, negent ab istis clarissimis mundi luminibus, quos deos opinantur, videri homines, cum radios suos terras usque pertendant. Qui tamen eorum radii per quaeque inmunda diffusi non contaminantur, et dii contaminaren-

26) De deo Socr. ed. Goldb. 6, 14. 27) Verg. Georg. 1, 5 sq.

23 possunt *A*; possint *l*

tur, si hominibus miscerentur, etiamsi esset necessarius in subveniendo contactus? Nam radiis solis et lunae terra contingitur, nec istam contaminat lucem.

Caput XVII.

Ad consequendam vitam beatam, quae in participatione est summi boni, non tali mediatore indigere hominem qualis est daemon, sed tali qualis est unus Christus.

Miror autem plurimum tam doctos homines, qui cuncta corporalia et sensibilia prae incorporalibus et intellegibilibus postponenda iudicaverunt, cum agitur de beata vita, corporalium contrectationum facere mentionem. Ubi est illud Plotini, ubi ait: „Fugiendum est igitur ad carissimam patriam, et ibi pater, et ibi omnia. Quae igitur, inquit, classis aut fuga? Similem Deo fieri.“ Si ergo deo quanto similior, tanto fit quisque propinquior: nulla est ab illo alia longinquitas quam eius dissimilitudo. Incorporali vero illi aeterno et incommutabili tanto est anima hominis dissimilior, quanto rerum temporalium mutabiliumque cupidior. Hoc ut sanetur, quoniam inmortali puritati, quae in summo est, ea quae in imo sunt mortalia et inmunda convenire non possunt, opus est quidem mediatore; non tamen tali, qui corpus quidem habeat inmortale propinquum summis, animum autem morbidum similem infimis (quo morbo nobis invideat potius ne sanemur, quam adiuvet ut sanemur); sed tali, qui nobis infimis ex corporis mortalitate coaptatus inmortali spiritus iustitia, per quam non locorum distantia, sed similitudinis excellentia mansit in summis, mundandis liberandisque nobis vere divinum praebeat adiutorium. Qui profecto incontaminabilis Deus absit ut contaminationem timeret ex homine quo indutus est, aut ex hominibus inter quos

14) Enn. 1, 6, 8; 2, 3.

9 corporalia CAK^2e^1lps; corporea K^1Fae^2v ‖ 14 inquit *om.* A ‖ 26 inmortalis b^1e^2l

in homine conversatus est. Non enim parva sunt haec interim duo, quae salubriter sua incarnatione monstravit, nec carne posse contaminari veram divinitatem, nec ideo putandos daemones nobis esse meliores, quia non habent carnem. Hic est, sicut eum sancta scriptura praedicat, *mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus,* de cuius et divinitate, qua patri est semper aequalis, et humanitate, qua nobis factus est similis, non hic locus est ut competenter pro nostra facultate dicamus.

Caput XVIII.

Quod fallacia daemonum, dum sua intercessione viam spondet ad Deum, hoc adnitatur, ut homines a via veritatis avertat.

Falsi autem illi fallacesque mediatores daemones, qui, cum per spiritus inmunditiam miseri ac maligni multis effectibus clareant, per corporalium tamen locorum intervalla et per aeriorum corporum levitatem a provectu animorum nos avocare atque avertere moliuntur, non viam praebent ad Deum, sed, ne via teneatur, inpediunt. Quando quidem et in ipsa via corporali (quae falsissima est et plenissima erroris, qua non iter agit iustitia; quoniam non per corporalem altitudinem, sed per spiritalem, hoc est incorporalem, similitudinem ad Deum debemus ascendere) — in ipsa tamen via corporali, quam daemonum amici per elementorum gradus ordinant inter aetherios deos et terrenos homines aeriis daemonibus mediis constitutis, hoc deos opinantur habere praecipuum, ut propter hoc intervallum locorum contrectatione non contaminentur humana. Ita daemones contaminari potius ab hominibus, quam homines mundari a daemonibus credunt,

6) 1. Tim. 2, 5.

---

17 profectu *F*; ac prouectum ꝛ*p*

et deos ipsos contaminari potuisse, nisi loci altitudine munirentur. Quis tam infelix est, ut ista via mundari se existimet, ubi homines contaminantes, daemones contaminati, dii contaminabiles praedicantur; et non potius eligat viam, ubi contaminantes magis daemones evitentur et ab incontaminabili Deo ad ineundam societatem incontaminatorum angelorum homines a contaminatione mundentur?

Caput XIX.

Quod appellatio daemonum iam nec apud cultores eorum assumatur in significationem alicuius boni.

Sed ne de verbis etiam nos certare videamur, quoniam nonnulli istorum, ut ita dixerim, daemonicolarum, in quibus et Labeo est, eosdem perhibent ab aliis angelos dici, quos ipsi daemones nuncupant, iam mihi de bonis angelis aliquid video disserendum, quos isti esse non negant, sed eos bonos daemones vocare quam angelos malunt. Nos autem, sicut scriptura loquitur, secundum quam Christiani sumus, angelos quidem partim bonos, partim malos, numquam vero bonos daemones legimus; sed ubicumque illarum litterarum hoc nomen positum reperitur, sive daemones, sive daemonia dicantur, non nisi maligni significantur spiritus. Et hanc loquendi consuetudinem in tantum populi usquequaque secuti sunt, ut eorum etiam, qui pagani appellantur et deos multos ac daemones colendos esse contendunt, nullus fere sit tam litteratus et doctus, qui audeat in laude vel servo suo dicere: „Daemonem habes“; sed cuilibet hoc dicere voluerit, non se aliter accipi, quam maledicere voluisse, dubitare non possit. Quae igitur nos causa compellit, ut post offensionem aurium tam multarum, ut iam paene sint omnium, quae hoc verbum non nisi in malam partem audire consuerunt,

---

27 cuilibet $C^{2}AK^{1}F$¬*abe*^{2}*v*; quilibet $C^{1}K^{2}e^{1}$*lps* | haec *C solus* ‖ 29 nos] non C^{1}*a* ‖ 31 consueverunt *v*

quod diximus cogamur exponere, cum possimus angelorum nomine adhibito eandem offensionem, quae nomine daemonum fieri poterat, evitare?

Caput XX.

De qualitate scientiae, quae daemones superbos facit.

Quamquam etiam ipsa origo huius nominis, si divinos intueamur libros, aliquid adfert cognitione dignissimum. Daemones enim dicuntur (quoniam vocabulum Graecum est) ab scientia nominati. Apostolus autem spiritu sancto locutus ait: *Scientia inflat, caritas vero aedificat;* quod recte aliter non intellegitur, nisi scientiam tunc prodesse, cum caritas inest; sine hac autem inflare, id est in superbiam inanissimae quasi ventositatis extollere. Est ergo in daemonibus scientia sine caritate, et ideo tam inflati, hoc est tam superbi sunt, ut honores divinos et religionis servitutem, quam vero Deo deberi sciunt, sibi satis egerint exhiberi, et quantum possunt et apud quos possunt adhuc agant. Contra superbiam porro daemonum, qua pro meritis possidebatur genus humanum, Dei humilitas, quae in Christo apparuit, quantam virtutem habeat, animae hominum nesciunt inmunditia elationis inflatae, daemonibus similes superbia, non scientia.

Caput XXI.

Ad quem modum Dominus voluerit daemonibus innotescere.

Ipsi autem daemones etiam hoc ita sciunt, ut eidem Domino infirmitate carnis induto dixerint: *Quid nobis et*

10) 1. Cor. 8, 1.

9 ab scientia *AKF¬abels* (*cf. p. 264, 27; 402, 29; progr. p. 18 sq.*); ob scientiam *Cpv Hoffm.* ‖ 15 id est *psv* ‖ 17 sategerint *v* | et apud *Apsv*; et *om. CKF¬ael* ‖ 18 agant *CAFlp*; agunt *Kabev* ‖ 20 qui C^1 | in christo CAK^2F*¬elps*; in forma serui K^1*abv* ‖ 22 non scientia sed superbia *C Hoffm.*

tibi, Iesu Nazarene? Venisti perdere nos? Clarum est in his verbis, quod in eis et tanta scientia erat, et caritas non erat. Poenam suam quippe formidabant ab illo, non in illo iustitiam diligebant. Tantum vero eis innotuit, quantum voluit; tantum autem voluit, quantum oportuit. Sed innotuit non sicut angelis sanctis, qui eius, secundum id quod Dei Verbum est, participata aeternitate perfruuntur, sed sicut eis terrendis innotescendum fuit, ex quorum tyrannica quodam modo potestate fuerat liberaturus praedestinatos in suum regnum et gloriam semper veracem et veraciter sempiternam. Innotuit ergo daemonibus non per id, quod est vita aeterna et lumen incommutabile, quod inluminat pios, cui videndo per fidem, quae in illo est, corda mundantur, sed per quaedam temporalia suae virtutis effecta et occultissimae signa praesentiae, quae angelicis sensibus etiam malignorum spirituum potius quam infirmitati hominum possent esse conspicua. Denique quando ea paululum supprimenda iudicavit et aliquanto altius latuit, dubitavit de illo daemonum princeps eumque temptavit, an Christus esset explorans, quantum se temptari ipse permisit, ut hominem, quem gerebat, ad nostrae imitationis temperaret exemplum. Post illam vero temptationem, cum angeli, sicut scriptum est, ministrarent ei, boni utique et sancti ac per hoc spiritibus inmundis metuendi et tremendi, magis magisque innotescebat daemonibus quantus esset, ut ei iubenti, quamvis in illo contemptibilis videretur carnis infirmitas, resistere nullus auderet.

1) Mr. 1, 24; Mt. 8, 29.

---

1 uenisti ante tempus e^2lv; *cf. p. 398, 25* ‖ 3 quippe suam *elpv* ‖ 15 occultissima *Kab*; *cf. p. 397, 18 sq.* | praesentiae] sapientiae *K*[1]*ab* ‖ 17 possent *AF*¬*abev*; possint *Clps Hoffm.*

Caput XXII.

Quid intersit inter scientiam sanctorum angelorum et scientiam daemonum.

His igitur angelis bonis omnis corporalium temporaliumque rerum scientia, qua inflantur daemones, vilis est; non quod earum ignari sint, sed quod illis Dei, qua sanctificantur, caritas cara est, prae cuius non tantum incorporali, verum etiam incommutabili et ineffabili pulchritudine, cuius sancto amore inardescunt, omnia, quae infra sunt et, quod illud est, non sunt seque ipsos inter illa contemnunt, ut ex toto, quod boni sunt, eo bono, ex quo boni sunt, perfruantur. Et ideo certius etiam temporalia et mutabilia ista noverunt, quia eorum principales causas in Verbo Dei conspiciunt, per quod factus est mundus; quibus causis quaedam probantur, quaedam reprobantur, cuncta ordinantur. Daemones autem non aeternas temporum causas et quodam modo cardinales in Dei sapientia contemplantur, sed quorundam signorum nobis occultorum maiore experientia multo plura quam homines futura prospiciunt; dispositiones quoque suas aliquando praenuntiant. Denique saepe isti, numquam illi omnino falluntur. Aliud est enim temporalibus temporalia et mutabilibus mutabilia coniectare eisque temporalem et mutabilem modum suae voluntatis et facultatis inserere, quod daemonibus certa ratione permissum est; aliud autem in aeternis atque incommutabilibus Dei legibus, quae in eius sapientia vivunt, mutationes temporum praevidere Deique voluntatem, quae tam certissima quam potentissima est omnium, spiritus eius participatione cognoscere; quod sanctis angelis recta discretione donatum est. Itaque non solum aeterni, verum etiam beati sunt. Bonum autem, quo beati sunt, Deus illis est, a quo creati sunt. Illius quippe indeclinabiliter participatione et contemplatione perfruuntur.

Caput XXIII.

Nomen deorum falso ascribi diis gentium, quod tamen et angelis sanctis et hominibus iustis ex divinarum scripturarum auctoritate commune est.

Hos si Platonici malunt deos quam daemones dicere eisque adnumerare, quos a summo Deo conditos deos scribit eorum auctor et magister Plato: dicant quod volunt; non enim cum eis de verborum controversia laborandum est. Si enim sic inmortales, ut tamen a summo Deo factos, et si non per se ipsos, sed ei, a quo facti sunt, adhaerendo beatos esse dicunt: hoc dicunt quod dicimus, quolibet eos nomine appellent. Hanc autem Platonicorum esse sententiam, sive omnium sive meliorum, in eorum litteris inveniri potest. Nam et de ipso nomine, quod huius modi inmortalem beatamque creaturam deos appellant, ideo inter nos et ipsos paene nulla dissensio est, quia et in nostris sacris litteris legitur: *Deus deorum dominus locutus est*, et alibi: *Confitemini deo deorum*, et alibi: *Rex magnus super omnes deos.* Illud autem ubi scriptum est: *Terribilis est super omnes deos*, cur dictum sit, deinceps ostenditur. Sequitur enim: *Quoniam omnes dii gentium daemonia, Dominus autem caelos fecit. Super omnes* ergo *deos* dixit, sed *gentium*, id est quos gentes pro diis habent, quae sunt *daemonia;* ideo *terribilis,* sub quo terrore Domino dicebant: *Venisti perdere nos?* Illud vero, ubi dicitur: *Deus deorum,* non potest intellegi deus daemoniorum; et *rex magnus super omnes deos* absit ut dicatur rex magnus super omnia daemonia. Sed homines quoque in populo Dei eadem scriptura deos appellat. *Ego,* inquit, *dixi*, *dii estis et*

7) Tim. p. 40. 18) Ps. 49, 1. 18) Ps. 135, 2. 19) Ps. 94, 3. 23) Ps. 95, 4 sq. 26) Mr. 1, 24.

10 et si *p, ut conieceram*; etsi *mss rell. v* ‖ 12 appellant $A^1 b$ ‖ 15 quod *CAF*⁻*elps*; quo *av* ‖ 25 uenisti ante tempus *l*; *cf. 396, 1*

filii Excelsi omnes. Potest itaque intellegi horum deorum deus, qui dictus est *deus deorum*, et super hos deos rex magnus, qui dictus est *rex magnus super omnes deos.*

Verum tamen cum a nobis quaeritur: Si homines dicti sunt dii, quod in populo Dei sunt, quem per angelos vel per homines alloquitur Deus, quanto magis inmortales eo nomine digni sunt, qui ea fruuntur beatitudine, ad quam Deum colendo cupiunt homines pervenire: quid respondebimus nisi non frustra in scripturis sanctis expressius homines nuncupatos deos, quam illos inmortales et beatos, quibus nos aequales futuros in resurrectione promittitur, ne scilicet propter illorum excellentiam aliquem eorum nobis constituere deum infidelis auderet infirmitas? Quod in homine facile est evitare. Et evidentius dici debuerunt homines dii in populo Dei, ut certi ac fidentes fierent eum esse Deum suum, qui dictus est *deus deorum;* quia etsi appellentur dii inmortales illi et beati, qui in caelis sunt, non tamen dicti sunt dii deorum, id est dii hominum in populo Dei constitutorum, quibus dictum est: *Ego dixi, dii estis et filii Excelsi omnes.* Hinc est quod ait apostolus: *Etsi sunt qui dicuntur dii, sive in caelo sive in terra, sicuti sunt dii multi et domini multi: nobis tamen unus Deus Pater, ex quo omnia et nos in ipso, et unus Dominus Iesus Christus, per quem omnia et nos per ipsum.*

Non multum ergo de nomine disceptandum est, cum res ipsa ita clareat, ut ab scrupulo dubitationis aliena sit. Illud vero, quod nos ex eorum inmortalium beatorum numero missos esse angelos dicimus, qui Dei voluntatem hominibus adnuntiarent, illis autem non placet, quia hoc ministerium non per illos, quos deos appellant, id est inmortales et beatos, sed per daemones fieri credunt, quos inmortales tantum, non etiam beatos audent dicere, aut certe ita inmortales et beatos, ut tamen daemones bonos,

1) Ps. 81, 6. 24) 1. Cor. 8, 5 sq.

---

20 fili *Cl* ‖ 26 a scrup. *v* ‖ 33 et] ac *psv*

non deos sublimiter conlocatos et ab humana contrectatione semotos, quamvis nominis controversia videatur, tamen ita detestabile est nomen daemonum, ut hoc modis omnibus a sanctis angelis nos removere debeamus. Nunc ergo ita liber iste claudatur, ut sciamus inmortales et beatos, quodlibet vocentur, qui tamen facti et creati sunt, medios non esse ad inmortalem beatitudinem perducendis mortalibus miseris, a quibus utraque differentia separantur. Qui autem medii sunt communem habendo inmortalitatem cum superioribus, miseriam cum inferioribus, quoniam merito malitiae miseri sunt, beatitudinem, quam non habent, invidere nobis possunt potius quam praebere. Unde nihil habent amici daemonum quod nobis dignum adferant, cur eos tamquam adiutores colere debeamus, quos potius ut deceptores vitare debemus. Quos autem bonos et ideo non solum inmortales, verum etiam beatos deorum nomine sacris et sacrificiis propter vitam beatam post mortem adipiscendam colendos putant, qualescumque illi sint et quolibet vocabulo digni sint, non eos velle per tale religionis obsequium nisi unum Deum coli, a quo creati et cuius participatione beati sunt, adiuvante ipso in sequenti libro diligentius disseremus.

LIBER X.

Caput I.

Veram beatitudinem sive angelis sive hominibus per unum Deum tribui etiam Platonicos definisse; sed utrum hi, quos ob hoc ipsum colendos putant, uni tantum Deo, an etiam sibi sacrificari velint, esse quaerendum.

Omnium certa sententia est, qui ratione quoquo modo uti possunt, beatos esse omnes homines velle. Qui autem

5 et] ac *psv*; esse et *A* ‖ 7 ad inmortalitatem beatitudinemque *edd. vett. et Do.*[1, 2] ‖ 12 possunt *om.* $C^1A^1F\neg l$; *addunt post* praebere $A^2F\neg e$ | potius *om.* K^1 ‖ 15 evitare *v* ‖ 18 beatam *om.* *C* ‖ 22 diligenter *A*

sint vel unde fiant dum mortalium quaerit infirmitas, multae magnaeque controversiae concitatae sunt, in quibus philosophi sua studia et otia contriverunt, quas in medium adducere atque discutere et longum est et non necessarium. Si enim recolit qui haec legit, quid in libro egerimus octavo in eligendis philosophis, cum quibus haec de beata vita, quae post mortem futura est, quaestio tractaretur, utrum ad eam uni Deo vero, qui etiam effector est deorum, an plurimis diis religione sacrisque serviendo pervenire possimus: non etiam hic eadem repeti expectat, praesertim cum possit relegendo, si forte oblitus est, adminiculare memoriam. Elegimus enim Platonicos omnium philosophorum merito nobilissimos, propterea quia sapere potuerunt licet inmortalem ac rationalem vel intellectualem hominis animam nisi participato lumine illius Dei, a quo et ipsa et mundus factus est, beatam esse non posse; ita illud, quod omnes homines appetunt, id est vitam beatam, quemquam isti assecuturum negant, qui non illi uni optimo, quod est incommutabilis Deus, puritate casti amoris adhaeserit. Sed quia ipsi quoque sive cedentes vanitati errorique populorum sive, ut ait apostolus, *evanescentes in cogitationibus suis* multos deos colendos ita putaverunt vel putari voluerunt, ut quidam eorum etiam daemonibus divinos honores sacrorum et sacrificiorum deferendos esse censerent, quibus iam non parva ex parte respondimus: nunc videndum ac disserendum est, quantum Deus donat, inmortales ac beati in caelestibus sedibus dominationibus, principatibus potestatibus constituti, quos isti deos et ex quibus quosdam vel bonos daemones vel nobiscum angelos nominant, quo modo credendi sint velle a nobis religionem pietatemque servari; hoc est, ut apertius dicam, utrum

22) Rom. 1, 21. 27) Coloss. 1, 16

---

11 adminiculare *A K Fabels* (*cf. Neue-Wag.*[3] *III p. 18 sq.*); -lari ¬*p v Hoffm.* ‖ 13 quia sicut sap. *v* ‖ 19 qui *K*[1] *a v* (*sed cf. 388, 23; 31*) ‖ 25 senserint *A*[1]; *cf. 405, 21* ‖ 30 sunt *Fla* | uelle coli a nobis *A* (*cf. Cic. Flacc. 4, 9*); uel ea nobis *p s*; uel a nobis *b*[1]

etiam sibi an tantum Deo suo, qui etiam noster est, placeat eis ut sacra faciamus et sacrificemus, vel aliqua nostra seu nos ipsos religionis ritibus consecremus

Hic est enim divinitati vel, si expressius dicendum est, deitati debitus cultus, propter quem uno verbo significandum, quoniam mihi satis idoneum non occurrit Latinum, Graeco ubi necesse est insinuo quid velim dicere. *Λατρείαν* quippe nostri, ubicumque sanctarum scripturarum positum est, interpretati sunt servitutem. Sed ea servitus, quae debetur hominibus, secundum quam praecipit apostolus servos dominis suis subditos esse debere, alio nomine Graece nuncupari solet; *λατρεία* vero secundum consuetudinem, qua locuti sunt qui nobis divina eloquia condiderunt, aut semper aut tam frequenter ut paene semper ea dicitur servitus, quae pertinet ad colendum Deum. Proinde si tantummodo cultus ipse dicatur, non soli Deo deberi videtur. Dicimur enim colere etiam homines, quos honorifica vel recordatione vel praesentia frequentamus. Nec solum ea, quibus nos religiosa humilitate subicimus, sed quaedam etiam, quae subiecta sunt nobis, perhibentur coli. Nam ex hoc verbo et agricolae et coloni et incolae vocantur, et ipsos deos non ob aliud appellant caelicolas, nisi quod caelum colant, non utique venerando, sed inhabitando, tamquam caeli quosdam colonos; non sicut appellantur coloni, qui condicionem debent genitali solo, propter agriculturam sub dominio possessorum, sed, sicut ait quidam Latini eloquii magnus auctor:

Urbs antiqua fuit, Tyrii tenuere coloni.

Ab incolendo enim colonos vocavit, non agricultura. Hinc et civitates a maioribus civitatibus velut populorum examinibus conditae coloniae nuncupantur. Ac per hoc cul-

11) Ephes. 6, 5. 28) Verg. Aen. 1, 12.

---

8 latrian *mss* ‖ 14 aut paene *F¬aes* ‖ 17 uideatur *ab*^{3} ‖ 29 agricult. A^1K^1 (*cf.* *229,19*; *234,19*; *249,20*; *271,13*; *305,18*, *310,25 etc.*); ab agricult. A^2K^2F*¬aelpsv*

tum quidem non deberi nisi Deo propria quadam notione verbi huius omnino verissimum est; sed quia et aliarum rerum dicitur cultus, ideo Latine uno verbo significari cultus Deo debitus non potest.

Nam et ipsa religio quamvis distinctius non quemlibet, sed Dei cultum significare videatur (unde isto nomine interpretati sunt nostri eam, quae Graece *θρησκεία* dicitur): tamen quia Latina loquendi consuetudine, non inperitorum, verum etiam doctissimorum, et cognationibus humanis atque adfinitatibus et quibusque necessitudinibus dicitur exhibenda religio, non eo vocabulo vitatur ambiguum, cum de cultu deitatis vertitur quaestio, ut fidenter dicere valeamus religionem non esse nisi cultum Dei, quoniam videtur hoc verbum a significanda observantia propinquitatis humanae insolenter auferri. Pietas quoque proprie Dei cultus intellegi solet, quam Graeci *εὐσέβειαν* vocant. Haec tamen et erga parentes officiose haberi dicitur. More autem vulgi hoc nomen etiam in operibus misericordiae frequentatur; quod ideo arbitror evenisse, quia haec fieri praecipue mandat Deus eaque sibi vel pro sacrificiis vel prae sacrificiis placere testatur. Ex qua loquendi consuetudine factum est, ut et Deus ipse dicatur pius; quem sane Graeci nullo suo sermonis usu *εὐσεβῆν* vocant, quamvis *εὐσέβειαν* pro misericordia illorum etiam vulgus usurpet. Unde in quibusdam scripturarum locis, ut distinctio certior appareret, non *εὐσέβειαν*, quod ex bono cultu, sed *θεοσέβειαν*, quod ex Dei cultu compositum resonat, dicere maluerunt. Utrumlibet autem horum nos uno verbo enuntiare non possumus. Quae itaque *λατρεία* Graece nuncupatur et Latine interpretatur servitus, sed ea qua colimus Deum; vel quae *θρησκεία* Graece, Latine autem religio dicitur, sed ea quae nobis est erga

23) 2. Par. 30, 9; Eccli. 2, 13; Iudith 7, 20.

7 threscia *K*¬; thyrescia *A*; trescia *Fps*; threstia *a* ‖ 12 cum] dum *Aa* ‖ 15 insolerter *K*[1]*e*[1] ‖ 23 *εὐσεβῆν scripsi* (*cf. Ann. nov. philol. 121* (*1880*) *p. 149*); euseben *mss*; *εὐσεβεῖν v*; *εὐσεβῆ Duebn.*

Deum; vel quam illi *θεοσέβειαν*, nos vero non uno verbo exprimere, sed Dei cultum possumus appellare: hanc ei tantum Deo deberi dicimus, qui verus est Deus facitque suos cultores deos. Quicumque igitur sunt in caelestibus habitationibus inmortales et beati, si nos non amant nec beatos esse nos volunt, colendi utique non sunt. Si autem amant et beatos volunt, profecto inde volunt, unde et ipsi sunt; an aliunde ipsi beati, aliunde nos?

Caput II.

De superna inluminatione quid Plotinus Platonicus senserit.

Sed non est nobis ullus cum his excellentioribus philosophis in hac quaestione conflictus. Viderunt enim suisque litteris multis modis copiosissime mandaverunt hinc illos, unde et nos, fieri beatos, obiecto quodam lumine intellegibili, quod Deus est illis et aliud est quam illi, a quo inlustrantur, ut clareant atque eius participatione perfecti beatique subsistant. Saepe multumque Plotinus asserit sensum Platonis explanans, ne illam quidem, quam credunt esse universitatis animam, aliunde beatam esse quam nostram, idque esse lumen quod ipsa non est, sed a quo creata est et quo intellegibiliter inluminante intellegibiliter lucet. Dat etiam similitudinem ad illa incorporea de his caelestibus conspicuis amplisque corporibus, tamquam ille sit sol et ipsa sit luna. Lunam quippe solis obiectu inluminari putant. Dicit ergo ille magnus Platonicus animam rationalem, sive potius intellectualis dicenda sit, ex quo genere etiam inmortalium beatorumque animas esse intellegit, quos in caelestibus sedibus habitare non

4) Ps. 81, 6.

---

1 *θεοσέβειαν v*; theosebian *e*; eusebian *mss rell. itemque* (*εὐσέβειαν*) *Do.*[2] *et Hoffm.* ‖ 12 *verba* Sed *et* nobis . . . excellentioribus *superscripta sunt in Kb*; *cf. 408, 21* ‖ 15 obiectiuo *A*; obiectitio *K*; obiectio *F*

dubitat, non habere supra se naturam nisi Dei, qui fabricatus est mundum, a quo et ipsa facta est; nec aliunde illis supernis praeberi vitam beatam et lumen intellegentiae veritatis, quam unde praebetur et nobis, consonans evangelio, ubi legitur: *Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Iohannes; hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent per eum. Non erat ille lumen, sed ut testimonium perhiberet de lumine. Erat lumen verum, quod inluminat omnem hominem venientem in hunc mundum.* In qua differentia satis ostenditur animam rationalem vel intellectualem, qualis erat in Iohanne, sibi lumen esse non posse, sed alterius veri luminis participatione lucere. Hoc et ipse Iohannes fatetur, ubi ei perhibens testimonium dicit: *Nos omnes de plenitudine eius accepimus.*

Caput III.

De vero Dei cultu, a quo Platonici, quamvis creatorem universitatis intellexerint, deviarunt colendo angelos seu bonos seu malos honore divino.

Quae cum ita sint, si Platonici vel quicumque alii ista senserunt cognoscentes Deum sicut Deum glorificarent et gratias agerent nec evanescerent in cogitationibus suis nec populorum erroribus partim auctores fierent, partim resistere non auderent: profecto confiterentur et illis inmortalibus ac beatis et nobis mortalibus ac miseris, ut inmortales ac beati esse possimus, unum Deum deorum colendum, qui et noster est et illorum.

Huic nos servitutem, quae λατρεία Graece dicitur, sive in quibusque sacramentis sive in nobis ipsis debemus. Huius enim templum simul omnes et singuli templa sumus, quia et omnium concordiam et singulos inhabitare dignatur; non in omnibus quam in singulis maior, quoniam nec mole distenditur nec partitione minuitur. Cum ad

10) Io. 1, 6 sqq. 15) Io. 1, 16. 30) 1. Cor. 3, 16 sq.

19 seu .. seu *C*; seu *prius om. p*; siue .. siue *qv*

illum sursum est, eius est altare cor nostrum; eius Unigenito eum sacerdote placamus; ei cruentas victimas caedimus, quando usque ad sanguinem pro eius veritate certamus; eum suavissimo adolemus incenso, cum in eius conspectu pio sanctoque amore flagramus; ei dona eius in nobis nosque ipsos vovemus et reddimus; ei beneficiorum eius sollemnitatibus festis et diebus statutis dicamus sacramusque memoriam, ne volumine temporum ingrata subrepat oblivio; ei sacrificamus hostiam humilitatis et laudis in ara cordis igne fervidae caritatis. Ad hunc videndum, sicut videri poterit, eique cohaerendum ab omni peccatorum et cupiditatum malarum labe mundamur et eius nomine consecramur. Ipse enim fons nostrae beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes vel potius religentes (amiseramus enim neglegentes) — hunc ergo religentes, unde et religio dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus, ideo beati, quia illo fine perfecti. Bonum enim nostrum, de cuius fine inter philosophos magna contentio est, nullum est aliud quam illi cohaerere, cuius unius anima intellectualis incorporeo, si dici potest, amplexu veris impletur fecundaturque virtutibus. Hoc bonum diligere in toto corde, in tota anima et in tota virtute praecipimur; ad hoc bonum debemus et a quibus diligimur duci, et quos diligimus ducere. Sic complentur duo illa praecepta, in quibus tota lex pendet et prophetae: *Diliges Dominum Deum tuum in toto corde tuo et in tota anima tua et in tota mente tua*, et: *Diliges proximum tuum tamquam te ipsum.* Ut enim homo se diligere nosset, constitutus est ei finis, quo referret omnia quae ageret, ut beatus esset; non enim qui se diligit aliud vult esse quam beatus. Hic

4) Cf. Verg. Aen. 1, 704. 28) Mt. 22, 37 sqq.

1 eum unig. eius *ps Hoffm.* ‖ 4 ei suavissimum ad. incensum *v* ‖ 5 conspectum *F¬ps Hoffm.*; *cf. II 469, 14* ‖ 10 *ut editur ¬bev* (igni *¬e*), *cf. 411, 3*; in ignem feruidum car. *A*; ingne feruida c. *F*; igne (ignem *K*) feruidam c. *Kalps* ‖ 29 se] si *Fe*; sese *v*

autem finis est adhaerere Deo. Iam igitur scienti diligere se ipsum, cum mandatur de proximo diligendo sicut se ipsum, quid aliud mandatur, nisi ut ei, quantum potest, commendet diligendum Deum? Hic est Dei cultus, haec vera religio, haec recta pietas, haec tantum Deo debita servitus. Quaecumque igitur inmortalis potestas quantalibet virtute praedita si nos diligit sicut se ipsam, ei vult esse subditos, ut beati simus, cui et ipsa subdita beata est. Si ergo non colit Deum, misera est, quia privatur Deo; si autem colit Deum, non vult se coli pro Deo. Illi enim potius divinae sententiae suffragatur et dilectionis viribus favet, qua scriptum est: *Sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli.*

Caput IV.

Quod uni vero Deo sacrificium debeatur.

Nam, ut alia nunc taceam, quae pertinent ad religionis obsequium, quo colitur Deus, sacrificium certe nullus hominum est qui audeat dicere deberi nisi deo. Multa denique de cultu divino usurpata sunt, quae honoribus deferrentur humanis, sive humilitate nimia sive adulatione pestifera; ita tamen, ut, quibus ea deferrentur, homines haberentur, qui dicuntur colendi et venerandi, si autem multum eis additur, ⟨et⟩ adorandi: quis vero sacrificandum censuit nisi ei, quem deum aut scivit aut putavit aut finxit? Quam porro antiquus sit in sacrificando Dei cultus, duo illi fratres Cain et Abel satis indicant, quorum maioris Deus reprobavit sacrificium, minoris aspexit.

Caput V.

De sacrificiis, quae Deus non requirit, sed ad significationem eorum offerri voluit, quae requirit.

Quis autem ita desipiat, ut existimet aliquibus usibus Dei esse necessaria, quae in sacrificiis offeruntur?

1) Ps. 72, 28. 13) Exod. 22, 20.

---

20 deferentur K^1; deferuntur K^2 *F*¬*bes* || 23 et *om. AF*¬*es* || 30 offerri *Cqv*; referri uel offerri *p*; observari *ed. princ.*

Quod cum multis locis divina scriptura testetur, ne longum faciamus, breve illud de psalmo commemorare sufficerit: *Dixi Domino, Deus meus es tu, quoniam bonorum meorum non eges.* Non solum igitur pecore vel qualibet alia re corruptibili atque terrena, sed ne ipsa quidem iustitia hominis Deus egere credendus est, totumque quod recte colitur Deus homini prodesse, non Deo. Neque enim fonti se quisquam dixerit consuluisse, si biberit; aut luci, si viderit. Nec quod ab antiquis patribus alia sacrificia facta sunt in victimis pecorum, quae nunc Dei populus legit, non facit, aliud intellegendum est, nisi rebus illis eas res fuisse significatas, quae aguntur in nobis, ad hoc ut inhaereamus Deo et ad eundem finem proximo consulamus. Sacrificium ergo visibile invisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum signum est. Unde ille paenitens apud prophetam vel ipse propheta quaerens Deum peccatis suis habere propitium: *Si voluisses,* inquit, *sacrificium, dedissem utique; holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contritus; cor contritum et humiliatum Deus non spernet.* Intueamur quem ad modum, ubi Deum dixit nolle sacrificium, ibi Deum ostendit velle sacrificium. Non vult ergo sacrificium trucidati pecoris, et vult sacrificium contriti cordis. Illo igitur quod eum nolle dixit, hoc significatur, quod eum velle subiecit. Sic itaque illa Deum nolle dixit, quo modo ab stultis ea velle creditur, velut suae gratia voluptatis. Nam si ea sacrificia quae vult (quorum hoc unum est: cor contritum et humiliatum dolore paenitendi) nollet eis sacrificiis significari, quae velut sibi delectabilia desiderare putatus est: non utique de his offerendis in lege vetere praecepisset. Et ideo mutanda erant oppor-

4) Ps. 15, 2 20) Ps. 50, 18 sq.

8 consuluisse *mss*; profuisse *v* ‖ 10 alia (*sc. praeter iustitiam*) *mss*; talia *v* ‖ 19 contritus *AKFbl* (*progr. p. 11*); contribulatus ¬*aepsv Hoffm.* ‖ 21 ibi — sacrif. *om.* K^1b^1; *cf. 404, 12* ‖ 23 et *AKF*¬*abel*; sed *psv Hoffm.* ‖ 24 dicit *lsv*

tuno certoque iam tempore, ne ipsi Deo desiderabilia vel certe in nobis acceptabilia, ac non potius quae his significata sunt crederentur. Hinc et alio loco psalmi alterius: *Si esuriero,* inquit, *non dicam tibi; meus est enim orbis terrae et plenitudo eius. Numquid manducabo carnes taurorum aut sanguinem hircorum potabo?* tamquam diceret: Utique si mihi essent necessaria, non a te peterem, quae habeo in potestate. Deinde subiungens quid illa significent: *Immola*, inquit, *Deo sacrificium laudis et redde Altissimo vota tua et invoca me in die tribulationis, et eximam te et glorificabis me.* Item apud alium prophetam: *In quo,* inquit, *adprehendam Dominum, assumam Deum meum excelsum? Si adprehendam illum in holocaustis, in vitulis anniculis? Si acceptaverit Dominus in milibus arietum aut in denis milibus hircorum pinguium? Si dedero primogenita mea inpietatis, fructum ventris mei pro peccato animae meae? Si adnuntiatum est tibi, homo, bonum? Aut quid Dominus exquirat a te nisi facere iudicium et diligere misericordiam et paratum esse ire cum Domino Deo tuo?* Et in huius prophetae verbis utrumque distinctum est satisque declaratum illa sacrificia per se ipsa non requirere Deum, quibus significantur haec sacrificia, quae requirit Deus. In epistula, quae inscribitur ad Hebraeos: *Bene facere,* inquit, *et communicatores esse nolite oblivisci; talibus enim sacrificiis placetur Deo.* Ac per hoc ubi scriptum est: *Misericordiam volo quam sacrificium* nihil aliud quam sacrificium sacrificio praelatum oportet intellegi; quoniam illud, quod ab omnibus appellatur sacrificium, signum est veri sacrificii. Porro autem misericordia verum sacrificium est; unde dictum est, quod paulo ante commemoravi:

6) Ps. 49, 12 sq. 11) ib. 14 sq. 20) Mich. 6, 6 sqq. 24) Hebr. 13, 16. 27) Ose. 6, 6.

---

11 eripiam te et magnific. *ps Hoffm.* | honorif. *a* ‖ 16 *ut ed. A K F*¬ *abel* (*πρωτότοκά μου ἀσεβείας cod. Alex.*); prim. mea pro impietate mea *v*; primogenitum meum pro scelere meo aut fructum *ps*

Talibus enim sacrificiis placetur Deo. Quaecumque igitur in ministerio tabernaculi sive templi multis modis de sacrificiis leguntur divinitus esse praecepta, ad dilectionem Dei et proximi significando referuntur. *In his* enim *duobus praeceptis*, ut scriptum est, *tota lex pendet et prophetae.*

Caput VI.

De vero perfectoque sacrificio.

Proinde verum sacrificium est omne opus, quo agitur, ut sancta societate inhaereamus Deo, relatum scilicet ad illum finem boni, quo veraciter beati esse possimus. Unde et ipsa misericordia, qua homini subvenitur, si non propter Deum fit, non est sacrificium. Etsi enim ab homine fit vel offertur, tamen sacrificium res divina est, ita ut hoc quoque vocabulo id Latini veteres appellaverint. Unde ipse homo Dei nomine consecratus et Deo votus, in quantum mundo moritur ut Deo vivat, sacrificium est. Nam et hoc ad misericordiam pertinet, quam quisque in se ipsum facit. Propterea scriptum est: *Miserere animae tuae placens Deo.* Corpus etiam nostrum cum temperantia castigamus, si hoc, quem ad modum debemus, propter Deum facimus, ut non exhibeamus membra nostra arma iniquitatis peccato, sed arma iustitiae Deo, sacrificium est. Ad quod exhortans apostolus ait: *Obsecro itaque vos, fratres, per miserationem Dei, ut exhibeatis corpora vestra hostiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequium vestrum.* Si ergo corpus, quo inferiore tamquam famulo vel tamquam instrumento utitur anima,

6) Mt. 22, 40. 20) Eccli. 30, 24. 23) Rom. 6, 13. 27) Rom 12, 1 sq.

---

4 significandam *av* ‖ 9 quo *Aab* (*cf. 584, 29*: Agebatur .. aliis .., ne *sqq.*); que *F*; quod *K¬elpsv Hoffm.* ‖ 16 deo uotus *AKv*; dõ uotū *Fe*², dĩ ůoſuſ *e*¹; deuotus ¬; deo(?) deuotus *bps Hoffm.* ‖ 20 per temperantiam *v* ‖ 22 faciamus *A* ‖ 25 miserationem *AF(bel)v*; misericordiam *K¬aps Hoffm.*

cum eius bonus et rectus usus ad Deum refertur, sacrificium est: quanto magis anima ipsa cum se refert ad Deum, ut igne amoris eius accensa formam concupiscentiae saecularis amittat eique tamquam incommutabili formae subdita reformetur, hinc ei placens, quod ex eius pulchritudine acceperit, fit sacrificium! Quod idem apostolus consequenter adiungens: *Et nolite,* inquit, *conformari huic saeculo; sed reformamini in novitate mentis vestrae ad probandum vos quae sit voluntas Dei, quod bonum et bene placitum et perfectum.* Cum igitur vera sacrificia opera sint misericordiae sive in nos ipsos sive in proximos, quae referuntur ad Deum; opera vero misericordiae non ob aliud fiant, nisi ut a miseria liberemur ac per hoc ut beati simus (quod non fit nisi bono illo, de quo dictum est: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est*): profecto efficitur, ut tota ipsa redempta civitas, hoc est congregatio societasque sanctorum, universale sacrificium offeratur Deo per sacerdotem magnum, qui etiam se ipsum obtulit in passione pro nobis, ut tanti capitis corpus essemus, secundum formam servi. Hanc enim obtulit, in hac oblatus est, quia secundum hanc mediator est, in hac sacerdos, in hac sacrificium est. Cum itaque nos hortatus esset apostolus, ut exhibeamus corpora nostra hostiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequium nostrum, et non conformemur huic saeculo, sed reformemur in novitate mentis nostrae: ad probandum quae sit voluntas Dei, quod bonum et bene placitum et perfectum, quod totum sacrificium nos ipsi sumus: *Dico enim,* inquit, *per gratiam Dei, quae data est mihi, omnibus, qui sunt in vobis, non plus sapere, quam oportet sapere, sed sapere ad temperantiam; sicut unicuique Deus partitus est mensuram fidei. Sicut enim in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non eosdem actus habent: ita multi unum corpus sumus in Christo; singuli autem alter alterius membra, habentes*

16) Ps. 72, 28.

dona diversa secundum gratiam, quae data est nobis. Hoc est sacrificium Christianorum: *multi unum corpus in Christo.* Quod etiam sacramento altaris fidelibus noto frequentat ecclesia, ubi ei demonstratur, quod in ea re, quam offert, ipsa offeratur.

Caput VII.

Quod sanctorum angelorum ea sit in nos dilectio, ut nos non suos, sed unius veri Dei velint esse cultores.

Merito illi in caelestibus sedibus constituti inmortales et beati, qui creatoris sui participatione congaudent, cuius aeternitate firmi, cuius veritate certi, cuius munere sancti sunt, quoniam nos mortales et miseros, ut inmortales beatique simus, misericorditer diligunt, nolunt nos sibi sacrificari, sed ei, cuius et ipsi nobiscum sacrificium se esse noverunt. Cum ipsis enim sumus una civitas Dei, cui dicitur in psalmo: *Gloriosissima dicta sunt de te, civitas Dei;* cuius pars in nobis peregrinatur, pars in illis opitulatur. De illa quippe superna civitate, ubi Dei voluntas intellegibilis atque incommutabilis lex est, de illa superna quodam modo curia (geritur namque ibi cura de nobis) ad nos ministrata per angelos sancta illa scriptura descendit, ubi legitur: *Sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli.* Huic scripturae, huic legi, praeceptis talibus tanta sunt adtestata miracula, ut satis appareat, cui nos sacrificari velint inmortales ac beati, qui hoc nobis volunt esse quod sibi.

1) Rom. 12, 3 sqq. 17) Ps. 86, 3. 23) Exod. 22, 20.

---

4 in ea oblatione ¬*ae* ‖ 14 sacrificari *AK*¬*abel*; sacrificare *Fpsv* ‖ 16 gloriosissima *mss praeter l*; gloriosa *lv* (*cf. 83, 15*) ‖ 23 deo ¬*be* ‖ 25 sacrificari *mss*; sacrificare *v*

Caput VIII.

De miraculis, quae Deus ad conroborandam fidem piorum etiam per angelorum ministerium promissis suis adhibere dignatus est.

Nam nimis vetera si commemorem, longius quam sat est revolvere videbor, quae miracula facta sint adtestantia promissis Dei, quibus ante annorum milia praedicit Abrahae, quod in semine eius omnes gentes benedictionem fuerant habiturae. Quis enim non miretur eidem Abrahae filium peperisse coniugem sterilem eo tempore senectutis, quo parere nec fecunda iam posset, atque in eiusdem Abrahae sacrificio flammam caelitus factam inter divisas victimas cucurrisse, eidemque Abrahae praedictum ab angelis caeleste incendium Sodomorum, quos angelos hominibus similes hospitio susceperat et per eos de prole ventura Dei promissa tenuerat, ipsoque inminente iam incendio miram de Sodomis per eosdem angelos liberationem Loth filii fratris eius, cuius uxor in via retro respiciens atque in salem repente conversa magno admonuit sacramento neminem in via liberationis suae praeterita desiderare debere? Illa vero quae et quanta sunt, quae iam per Moysen pro populo Dei de iugo servitutis eruendo in Aegypto mirabiliter gesta sunt, ubi magi Pharaonis, hoc est regis Aegypti, qui populum illum dominatione deprimebat, ad hoc facere quaedam mira permissi sunt, ut mirabilius vincerentur! Illi enim faciebant veneficiis et incantationibus magicis, quibus sunt mali angeli, hoc est daemones, dediti; Moyses autem tanto potentius, quanto iustius, nomine Dei, qui fecit caelum et terram, servientibus angelis eos facile superavit. Denique in tertia plaga deficientibus magis decem plagae per Moysen magna mysteriorum dispositione completae sunt, quibus ad Dei

5 satis *Aaps Hoffm.* ‖ 22 pro *om. eps*; *cf. praef. p. XVII ad 118, 19* ‖ 29 nomine dei *KFa*; nomine b^1 (b^2 *add.* eius); nomini dei *A¬elp*; in nomine Domini *v*

populum dimittendum Pharaonis et Aegyptiorum dura corda cesserunt. Moxque paenituit, et cum abscedentes Hebraeos consequi conarentur, illis diviso mari per siccum transeuntibus unda hinc atque hinc in sese redeunte cooperti et oppressi sunt. Quid de illis miraculis dicam, quae, cum in deserto idem populus ductaretur, stupenda divinitate crebuerunt: aquas, quae bibi non poterant, misso in eas, sicut Deus praeceperat, ligno amaritudine caruisse sitientesque satiasse; manna esurientibus venisse de caelo et, cum esset colligentibus constituta mensura, quidquid amplius quisque collegerat, exortis vermibus putruisse, ante diem vero sabbati duplum collectum, quia sabbato colligere non licebat, nulla putredine violatum; desiderantibus carne vesci, quae tanto populo nulla sufficere posse videbatur, volatilibus castra completa et cupiditatis ardorem fastidio satietatis extinctum; obvios hostes transitumque prohibentes atque proeliantes orante Moyse manibusque eius in figuram crucis extentis nullo Hebraeorum cadente prostratos; seditiosos in populo Dei ac sese ab ordinata divinitus societate dividentes ad exemplum visibile invisibilis poenae vivos terra dehiscente submersos; virga percussam petram tantae multitudini abundantia fluenta fudisse; serpentum morsus mortiferos, poenam iustissimam peccatorum, in ligno exaltato atque prospecto aeneo serpente sanatos, ut et populo subveniretur adflicto, et mors morte destructa velut crucifixae mortis similitudine signaretur? Quem sane serpentem propter facti memoriam reservatum cum postea populus errans tamquam idolum colere coepisset, Ezechias rex religiosa potestate Deo serviens cum magna pietatis laude contrivit.

30) 2. Reg. 18, 4.

7 crebuerunt $A^1K^1Fab^1e$; crepuerunt *ps* (*cf. Buecheler, Annal. nov. philol. 105 (1872) p. 113*); crebruerunt b^2lv ‖ 18 figuram *lv Hoffm.*; figura $AKFabe^2ps$ | extensis $\neg b$ ‖ 25 aereo *A*

Caput IX.

De inlicitis artibus erga daemonum cultum, in quibus Porphyrius Platonicus quaedam probando, quaedam quasi inprobando versatur.

Haec et alia multa huiusce modi, quae omnia commemorare nimis longum est, fiebant ad commendandum unius Dei veri cultum et multorum falsorumque prohibendum. Fiebant autem simplici fide atque fiducia pietatis, non incantationibus et carminibus nefariae curiositatis arte compositis, quam vel magian vel detestabiliore nomine goetian vel honorabiliore theurgian vocant, qui quasi conantur ista discernere et inlicitis artibus deditos alios damnabiles, quos et maleficos vulgus appellat (hos enim ad goetian pertinere dicunt), alios autem laudabiles videri volunt, quibus theurgian deputant; cum sint utrique ritibus fallacibus daemonum obstricti sub nominibus angelorum.

Nam et Porphyrius quandam quasi purgationem animae per theurgian, cunctanter tamen et pudibunda quodam modo disputatione promittit; reversionem vero ad Deum hanc artem praestare cuiquam negat; ut videas eum inter vitium sacrilegae curiositatis et philosophiae professionem sententiis alternantibus fluctuare. Nunc enim hanc artem tamquam fallacem et in ipsa actione periculosam et legibus prohibitam cavendam monet; nunc autem velut eius laudatoribus cedens utilem dicit esse mundandae parti animae, non quidem intellectuali, qua rerum intellegibilium percipitur veritas, nullas habentium similitudines corporum; sed spiritali, qua corporalium rerum capiuntur imagines. Hanc enim dicit per quasdam consecrationes theurgicas, quas teletas vocant, idoneam fieri atque aptam susceptioni spirituum et angelorum et ad videndos deos. Ex quibus tamen theurgicis teletis fatetur intellectuali animae nihil purgationis accedere, quod eam faciat idoneam ad videndum Deum suum et perspi-

10 detestabiliori *ps* ‖ 11 honorabiliori p^2; horribiliori p^1s

cienda ea, quae vere sunt. Ex quo intellegi potest, qualium deorum vel qualem visionem fieri dicat theurgicis consecrationibus, in qua non ea videntur, quae vere sunt. Denique animam rationalem sive, quod magis amat dicere, intellectualem, in sua posse dicit evadere, etiamsi quod eius spiritale est nulla theurgica fuerit arte purgatum; porro autem a theurgo spiritalem purgari hactenus, ut non ex hoc ad inmortalitatem aeternitatemque perveniat. Quamquam itaque discernat a daemonibus angelos, aeria loca esse daemonum, aetheria vel empyria disserens angelorum, et admoneat utendum alicuius daemonis amicitia, quo subvectante vel paululum a terra possit elevari quisque post mortem, aliam vero viam esse perhibeat ad angelorum superna consortia: cavendam tamen daemonum societatem expressa quodam modo confessione testatur, ubi dicit animam post mortem luendo poenas cultum daemonum a quibus circumveniebatur horrescere; ipsamque theurgian, quam velut conciliatricem angelorum deorumque commendat, apud tales agere potestates negare non potuit, quae vel ipsae invideant purgationi animae, vel artibus serviant invidorum, querelam de hac re Chaldaei nescio cuius expromens: „Conqueritur, inquit, vir in Chaldaea bonus, purgandae animae magno in molimine frustratos sibi esse successus, cum vir ad eadem potens tactus invidia adiuratas sacris precibus potentias alligasset, ne postulata concederent. Ergo et ligavit ille, inquit, et iste non solvit.“ Quo indicio dixit apparere theurgian esse tam boni conficiendi quam mali et apud deos et apud homines disciplinam; pati etiam deos et ad illas perturbationes passionesque deduci, quas communiter daemonibus et hominibus Apuleius adtribuit; deos tamen ab eis aetheriae sedis altitudine separans et Platonis asserens in illa discretione sententiam.

---

5 sua *mss*; superna *v* ‖ 10 empyria *F¬b* (*cf. 444, 2*); emphyria *AKe*; enpyria *s*; estphyria *a*; empyrea *p(?)v Hoffm.*

Caput X.

De theurgia, quae falsam purgationem animis daemonum invocatione promittit.

Ecce nunc alius Platonicus, quem doctiorem ferunt, Porphyrius, per nescio quam theurgicam disciplinam etiam ipsos deos obstrictos passionibus et perturbationibus dicit, quoniam sacris precibus adiurari tenerique potuerunt, ne praestarent animae purgationem, et ita terreri ab eo, qui imperabat malum, ut ab alio, qui poscebat bonum, per eandem artem theurgicam solvi illo timore non possent et ad dandum beneficium liberari. Quis non videat haec omnia fallacium daemonum esse commenta, nisi eorum miserrimus servus et a gratia veri liberatoris alienus? Nam si haec apud deos agerentur bonos, plus ibi utique valeret beneficus purgator animae quam malevolus inpeditor. Aut si diis iustis homo, pro quo agebatur, purgatione videbatur indignus, non utique ab invido territi nec, sicut ipse dicit, per metum valentioris numinis inpediti, sed iudicio libero id negare debuerunt. Mirum est autem, quod benignus ille Chaldaeus, qui theurgicis sacris animam purgare cupiebat, non invenit aliquem superiorem deum, qui vel plus terreret atque ad bene faciendum cogeret territos deos, vel ab eis terrentem compesceret, ut libere bene facerent; si tamen theurgo bono sacra defuerunt, quibus ipsos deos, quos invocabat animae purgatores, prius ab illa timoris peste purgaret. Quid enim causae est, cur deus potentior adhiberi possit a quo terreantur, nec possit a quo purgentur? An invenitur deus qui exaudiat invidum et timorem diis incutiat ne bene faciant; nec invenitur deus qui exaudiat benevolum et timorem diis auferat ut bene faciant? O theurgia praeclara, o animae praedicanda purgatio, ubi plus imperat inmunda inviden-

---

7 tenerique *scripsi* (*cf. 416, 25; 443, 9*); terreri *mss v Hoffm.*
15 maliuolus A^2¬*abel*^{2} ‖ 30 beniuolum *A*¬*abe*

tia, quam inpetrat pura beneficentia! Immo vero malignorum spirituum cavenda et detestanda fallacia, et salutaris audienda doctrina. Quod enim qui has sordidas purgationes sacrilegis ritibus operantur quasdam mirabiliter pulchras, sicut iste commemorat, vel angelorum imagines vel deorum tamquam purgato spiritu vident (si tamen vel tale aliquid vident), illud est, quod apostolus dicit: *Quoniam satanas transfigurat se velut angelum lucis.* Eius enim sunt illa phantasmata, qui miseras animas multorum falsorumque deorum fallacibus sacris cupiens inretire et a vero veri Dei cultu, quo solo mundantur et sanantur, avertere, sicut de Proteo dictum est,

formas se vertit in omnes,

hostiliter insequens, fallaciter subveniens, utrobique nocens.

Caput XI.

De epistula Porphyrii ad Anebontem Aegyptium, in qua petit de diversitate daemonum se doceri.

Melius sapuit iste Porphyrius, cum ad Anebontem scribit Aegyptium, ubi consulenti similis et quaerenti et prodit artes sacrilegas et evertit. Et ibi quidem omnes daemones reprobat, quos dicit ob inprudentiam trahere humidum vaporem et ideo non in aethere, sed in aere esse sub luna atque in ipso lunae globo; verum tamen non audet omnes fallacias et malitias et ineptias, quibus merito movetur, omnibus daemonibus dare. Quosdam namque benignos daemones more appellat aliorum, cum omnes generaliter inprudentes esse fateatur. Miratur autem quod non solum dii alliciantur victimis, sed etiam compellantur atque cogantur facere quod homines volunt; et si corpore

8) 2. Cor. 11, 14. 13) Verg. Georg. 4, 411.

1 beneficientia *a*; benefitiencia *e* ‖ 16 in *om. p* ‖ 19 scribit *AFeps* (*cf.* 419, 28); scripsit *K*¬*v* ‖ 21 ob] ad K^1¬*a*

et incorporalitate dii a daemonibus distinguuntur, quo modo deos esse existimandum sit solem et lunam et visibilia cetera in caelo, quae corpora esse non dubitat; et si dii sunt, quo modo alii benefici, alii malefici esse dicantur; et quo modo incorporalibus, cum sint corporei, coniungantur. Quaerit etiam veluti dubitans, utrum in divinantibus et quaedam mira facientibus animae sint passiones an aliqui spiritus extrinsecus veniant, per quos haec valeant; et potius venire extrinsecus conicit, eo quod lapidibus et herbis adhibitis et alligent quosdam, et aperiant clausa ostia, vel aliquid eius modi mirabiliter operentur. Unde dicit alios opinari esse quoddam genus, cui exaudire sit proprium, natura fallax, omniforme, multimodum, simulans deos et daemones et animas defunctorum, et hoc esse quod efficiat haec omnia quae videntur bona esse vel prava; ceterum circa ea, quae vere bona sunt, nihil opitulari, immo vero ista nec nosse, sed et male conciliare et insimulare atque inpedire nonnumquam virtutis sedulos sectatores, et plenum esse temeritatis et fastus, gaudere nidoribus, adulationibus capi, et cetera, quae de hoc genere fallacium malignorumque spirituum, qui extrinsecus in animam veniunt humanosque sensus sopitos vigilantesve deludunt, non tamquam sibi persuasa confirmat, sed tam tenuiter suspicatur aut dubitat, ut haec alios asserat opinari. Difficile quippe fuit tanto philosopho cunctam diabolicam societatem vel nosse vel fidenter arguere, quam quaelibet anicula Christiana nec cunctatur esse, et liberrime detestatur. Nisi forte iste et ipsum, ad quem scribit, Anebontem tamquam talium sacrorum praeclarissimum antistitem et alios talium operum tamquam divinorum et ad deos colendos pertinentium admiratores verecundatur offendere.

Sequitur tamen et ea velut inquirendo commemorat, quae sobrie considerata tribui non possunt nisi malignis et fallacibus potestatibus. Quaerit enim cur tamquam melioribus invocatis quasi peioribus imperetur, ut iniusta

praecepta hominis exsequantur; cur adtrectatum re Veneria non exaudiant inprecantem, cum ipsi ad incestos quoque concubitus quoslibet ducere non morentur; cur animantibus suos antistites oportere abstinere denuntient, ne vaporibus profecto corporeis polluantur, ipsi vero et aliis vaporibus inliciantur et nidoribus hostiarum, cumque a cadaveris contactu prohibeatur inspector, plerumque illa cadaveribus celebrentur; quid sit, quod non daemoni vel alicui animae defuncti, sed ipsi soli et lunae aut cuicumque caelestium homo vitio cuilibet obnoxius intendit minas eosque territat falso, ut eis extorqueat veritatem. Nam et caelum se conlidere comminatur et cetera similia homini inpossibilia, ut illi dii tamquam insipientissimi pueri falsis et ridiculis comminationibus territi quod imperatur efficiant. Dicit etiam scripsisse Chaeremonem quendam, talium sacrorum vel potius sacrilegiorum peritum, ea, quae apud Aegyptios sunt celebrata rumoribus vel de Iside vel de Osiri marito eius, maximam vim habere cogendi deos, ut faciant imperata, quando ille, qui carminibus cogit, ea se prodere vel evertere comminatur, ubi se etiam Osiridis membra dissipaturum terribiliter dicit, si facere iussa neglexerint. Haec atque huius modi vana et insana hominem diis minari, nec quibuslibet, sed ipsis caelestibus et siderea luce fulgentibus, nec sine effectu, sed violenta potestate cogentem atque his terroribus ad facienda quae voluerit perducentem, merito Porphyrius admiratur; immo vero sub specie mirantis et causas rerum talium requirentis dat intellegi illos haec agere spiritus, quorum genus superius sub aliorum opinatione descripsit, non, ut ipse posuit, natura, sed vitio fallaces, qui simulant deos et animas defunctorum, daemones autem non, ut ait ipse, simulant, sed plane sunt. Et quod ei videtur herbis et lapidibus et animantibus et sonis certis quibusdam ac vocibus et figurationibus atque figmentis, quibusdam etiam observatis in

1 Venerea p^2v ‖ 2 quoque *AF*¬; quosque *Kabelpsv Hoffm*
18 osiri A^1ps (*cf. 268, 19; 367, 7*); osiride A^2KF¬ *rell. v*

caeli conversione motibus siderum fabricari in terra ab hominibus potestates idoneas variis effectibus exsequendis, totum hoc ad eosdem ipsos daemones pertinet ludificatores animarum sibimet subditarum et voluptaria sibi ludibria de hominum erroribus exhibentes. Aut ergo re vera dubitans et inquirens ista Porphyrius ea tamen commemorat, quibus convincantur et redarguantur, nec ad eas potestates, quae nobis ad beatam vitam capessendam favent, sed ad deceptores daemones pertinere monstrentur; aut, ut meliora de philosopho suspicemur, eo modo voluit hominem Aegyptium talibus erroribus deditum et aliqua magna se scire opinantem non superba quasi auctoritate doctoris offendere, nec aperte adversantis altercatione turbare, sed quasi quaerentis et discere cupientis humilitate ad ea cogitanda convertere et quam sint contemnenda vel etiam devitanda monstrare. Denique prope ad epistulae finem petit se ab eo doceri, quae sit ad beatitudinem via ex Aegyptia sapientia. Ceterum illos, quibus conversatio cum diis ad hoc esset, ut ob inveniendum fugitivum vel praedium comparandum, aut propter nuptias vel mercaturam vel quid huius modi mentem divinam inquietarent, frustra eos videri dicit coluisse sapientiam; illa etiam ipsa numina, cum quibus conversarentur, etsi de ceteris rebus vera praedicerent, tamen quoniam de beatitudine nihil cautum nec satis idoneum monerent, nec deos illos esse nec benignos daemones, sed aut illum, qui dicitur fallax, aut humanum omne commentum.

Caput XII.

De miraculis, quae per sanctorum angelorum ministerium Deus verus operatur.

Verum quia tanta et talia geruntur his artibus, ut universum modum humanae facultatis excedant: quid re-

20 aut *mss*; vel *v* ‖ 26 *cf. M. Haupt in Herm. IV p. 333 sq.* | illorum *Hoffm.* | qui *mss plerr.* (*in K manu recent.*); quod *p Hoffm.*

stat, nisi ut ea, quae mirifice tamquam divinitus praedici vel fieri videntur nec tamen ad unius Dei cultum referuntur, cui simpliciter inhaerere fatentibus quoque Platonicis et per multa testantibus solum beatificum bonum est, malignorum daemonum ludibria et seductoria inpedimenta, quae vera pietate cavenda sunt, prudenter intellegantur? Porro autem quaecumque miracula sive per angelos sive quocumque modo ita divinitus fiunt, ut Dei unius, in quo solo beata vita est, cultum religionemque commendent, ea vere ab eis vel per eos, qui nos secundum veritatem pietatemque diligunt, fieri ipso Deo in illis operante credendum est. Neque enim audiendi sunt, qui Deum invisibilem visibilia miracula operari negant, cum ipse etiam secundum ipsos fecerit mundum, quem certe visibilem negare non possunt. Quidquid igitur mirabile fit in hoc mundo, profecto minus est quam totus hic mundus, id est caelum et terra et omnia quae in eis sunt, quae certe Deus fecit. Sicut autem ipse qui fecit, ita modus quo fecit occultus est et inconprehensibilis homini. Quamvis itaque miracula visibilium naturarum videndi assiduitate viluerint, tamen, cum ea sapienter intuemur, inusitatissimis rarissimisque maiora sunt. Nam et omni miraculo, quod fit per hominem, maius miraculum est homo. Quapropter Deus, qui fecit visibilia caelum et terram, non dedignatur facere visibilia miracula in caelo vel terra, quibus ad se invisibilem colendum excitet animam adhuc visibilibus deditam; ubi vero et quando faciat, incommutabile consilium penes ipsum est, in cuius dispositione iam tempora facta sunt quaecumque futura sunt. Nam temporalia movens temporaliter non movetur, nec aliter novit facienda quam facta, nec aliter invocantes exaudit quam invocaturos videt. Nam et cum exaudiunt angeli eius, ipse in eis exaudit, tamquam in vero nec manu facto templo suo,

---

22 rarissimisque *AFv*; rarisque *Kb* ‖ 25 uel terra *AKae*[1]*l* (*cf. 310, 25*); et terra *s*; uel in terra ¬*be*[2]*v;* et in terra *p*

sicut in hominibus sanctis suis, eiusque temporaliter fiunt iussa aeterna eius lege conspecta.

Caput XIII.

De invisibili Deo, qui se visibilem saepe praestiterit, non secundum quod est, sed secundum quod poterant ferre cernentes.

Nec movere debet, quod, cum sit invisibilis, saepe visibiliter patribus apparuisse memoratur. Sicut enim sonus, quo auditur sententia in silentio intellegentiae constituta, non est hoc quod ipsa: ita et species, qua visus est Deus in natura invisibili constitutus, non erat quod ipse. Verum tamen ipse in eadem specie corporali videbatur, sicut illa sententia ipsa in sono vocis auditur; nec illi ignorabant invisibilem Deum in specie corporali, quod ipse non erat, se videre. Nam et loquebatur cum loquente Moyses et ei tamen dicebat: *Si inveni gratiam ante te, ostende mihi temet ipsum, scienter ut videam te.* Cum igitur oporteret Dei legem in edictis angelorum terribiliter dari, non uni homini paucisve sapientibus, sed universae genti et populo ingenti: coram eodem populo magna facta sunt in monte, ubi lex per unum dabatur, conspiciente multitudine metuenda et tremenda quae fiebant. Non enim populus Israel sic Moysi credidit, quem ad modum suo Lycurgo Lacedaemonii, quod a Iove seu Apolline leges, quas condidit, accepisset. Cum enim lex dabatur populo, qua coli unus iubebatur Deus, in conspectu ipsius populi, quantum sufficere divina providentia iudicabat, mirabilibus rerum signis et motibus apparebat ad eandem legem dandam creatori servire creaturam.

17) Exod. 33, 13. 18) Act. 7, 53.

---

17 moyse sed ¬*abe* ‖ 23 et] ac *v* ‖ 29 et] ac *v*

Caput XIV.

De uno Deo colendo non solum propter aeterna, sed etiam propter temporalia beneficia, quia universa in ipsius providentiae potestate consistunt.

Sicut autem unius hominis, ita humani generis, quod ad Dei populum pertinet, recta eruditio per quosdam articulos temporum tamquam aetatum profecit accessibus, ut a temporalibus ad aeterna capienda et a visibilibus ad invisibilia surgeretur; ita sane ut etiam illo tempore, quo visibilia promittebantur divinitus praemia, unus tamen colendus commendaretur Deus, ne mens humana vel pro ipsis terrenis vitae transitoriae beneficiis cuiquam nisi vero animae creatori et domino subderetur. Omnia quippe, quae praestare hominibus vel angeli vel homines possunt, in unius esse Omnipotentis potestate quisquis diffitetur, insanit. De providentia certe Plotinus Platonicus disputat eamque a summo Deo, cuius est intellegibilis atque ineffabilis pulchritudo, usque ad haec terrena et ima pertingere flosculorum atque foliorum pulchritudine conprobat; quae omnia quasi abiecta et velocissime pereuntia decentissimos formarum suarum numeros habere non posse confirmat, nisi inde formentur, ubi forma intellegibilis et incommutabilis simul habens omnia perseverat. Hoc Dominus Iesus ibi ostendit, ubi ait: *Considerate lilia agri, non laborant neque neunt. Dico autem vobis, quia nec Salomon in tota gloria sua sic amictus est, sicut unum ex eis. Quod si faenum agri, quod hodie est et cras in clibanum mittitur, Deus sic vestit: quanto magis vos, modicae fidei?* Optime igitur anima humana adhuc terrenis desideriis infirma ea ipsa, quae temporaliter exoptat bona

16) Enn. 3, 2, 13. 29) Mt. 6, 28 sqq.

12 uero *om. A* ‖ 13 ac *sv* ‖ 15 diffidetur *A*[2] *F*[2]; diffidit *eps* ‖ 25 neunt *A*[1] *ut Sangerm. Clarom. Specul. Aug. ed. Weihr. p. 339,7 (Roensch, Ital. p. 286)*; neent *Fl*; nent *A*[2] *rell. v* ‖ 26 tota *F*¬*eps* (πάσῃ); tanta *AKbv*; omni *a* ‖ 27 eis] ipsis ¬; his *el*; istis *a*

infima atque terrena vitae huic transitoriae necessaria et prae illius vitae sempiternis beneficiis contemnenda, non tamen nisi ab uno Deo expectare consuescit, ut ab illius cultu etiam in istorum desiderio non recedat, ad quem contemptu eorum et ab eis aversione perveniat.

Caput XV.

De ministerio sanctorum angelorum, quo providentiae Dei serviunt.

Sic itaque divinae providentiae placuit ordinare temporum cursum, ut, quem ad modum dixi et in actibus apostolorum legitur, lex in edictis angelorum daretur de unius veri Dei cultu, in quibus et persona ipsius Dei, non quidem per suam substantiam, quae semper corruptibilibus oculis invisibilis permanet, sed certis indiciis per subiectam creatori creaturam visibiliter appareret et syllabatim per transitorias temporum morulas humanae linguae vocibus loqueretur, qui in sua natura non corporaliter, sed spiritaliter, non sensibiliter, sed intellegibiliter, non temporaliter, sed, ut ita dicam, aeternaliter nec incipit loqui nec desinit; quod apud illum sincerius audiunt, non corporis aure, sed mentis, ministri eius et nuntii, qui eius veritate incommutabili perfruuntur inmortaliter beati; et quod faciendum modis ineffabilibus audiunt et usque in ista visibilia atque sensibilia perducendum, incunctanter atque indifficulter efficiunt. Haec autem lex distributione temporum data est, quae prius haberet, ut dictum est, promissa terrena, quibus tamen significarentur aeterna, quae visibilibus sacramentis celebrarent multi, intellegerent pauci. Unius tamen Dei cultus apertissima illic et vocum et rerum omnium contestatione praecipitur, non unius de turba, sed qui fecit caelum et terram et omnem animam et omnem spiritum, qui non est quod ipse. Ille enim fecit, haec

11) Act. 7, 53.

facta sunt, atque ut sint et bene se habeant, eius indigent, a quo facta sunt.

Caput XVI.

An de promerenda beata vita his angelis sit credendum, qui se coli exigunt honore divino; an vero illis, qui non sibi, sed uni Deo sancta praecipiunt religione serviri.

Quibus igitur angelis de beata et sempiterna vita credendum esse censemus? Utrum eis, qui se religionis ritibus coli volunt sibi sacra et sacrificia flagitantes a mortalibus exhiberi, an eis, qui hunc omnem cultum uni Deo creatori omnium deberi dicunt eique reddendum vera pietate praecipiunt, cuius et ipsi contemplatione beati sunt et nos futuros esse promittunt? Illa namque visio Dei tantae pulchritudinis visio est et tanto amore dignissima, ut sine hac quibuslibet aliis bonis praeditum atque abundantem non dubitet Plotinus infelicissimum dicere. Cum ergo ad hunc unum quidam angeli, quidam vero ad se ipsos latria colendos signis mirabilibus excitent, et hoc ita, ut illi istos coli prohibeant, isti autem illum prohibere non audeant: quibus potius sit credendum, respondeant Platonici, respondeant quicumque philosophi, respondeant theurgi vel potius periurgi; hoc enim sunt omnes illae artes vocabulo digniores; postremo respondeant homines, si ullus naturae suae sensus, quod rationales creati sunt, ex aliqua parte vivit in eis; respondeant, inquam, eisne sacrificandum sit diis vel angelis, qui sibi sacrificari iubent, an illi uni, cui iubent hi qui et sibi et istis prohibent? Si nec isti nec illi ulla miracula facerent, sed tantum praeciperent, alii quidem ut sibi sacrificaretur, alii vero id vetarent, sed uni tantum iuberent Deo: satis deberet pietas ipsa discernere, quid horum de fastu superbiae,

16) Enn. 1, 6, 7.

1 eius adiutorio ind. ⁊ ‖ 6 sibi *v*; se *pq ed. princ.*; *om. C*; *cf. 428, 16 sq.* ‖ 24 quo *av*

quid de vera religione descenderet. Plus etiam dicam: si tantum hi mirabilibus factis humanas animas permoverent, qui sacrificia sibi expetunt, illi autem, qui hoc prohibent et uni tantum Deo sacrificari iubent, nequaquam ista visibilia miracula facere dignarentur: profecto non sensu corporis, sed ratione mentis praeponenda eorum esset auctoritas. Cum vero Deus id egerit ad commendanda eloquia veritatis suae, ut per istos inmortales nuntios non sui fastum, sed maiestatem illius praedicantes faceret maiora, certiora, clariora miracula, ne infirmis piis illi, qui sacrificia sibi expetunt, falsam religionem facilius persuaderent, eo quod sensibus eorum quaedam stupenda monstrarent: quem tandem ita desipere libeat, ut non vera eligat quae sectetur, ubi et ampliora invenit quae miretur?

Illa quippe miracula deorum gentilium, quae commendat historia (non ea dico, quae intervallis temporum occultis ipsius mundi causis, verum tamen sub divina providentia constitutis et ordinatis monstrosa contingunt; quales sunt inusitati partus animalium et caelo terraque rerum insolita facies, sive tantum terrens sive etiam nocens, quae procurari atque mitigari daemonicis ritibus fallacissima eorum astutia perhibentur; sed ea dico, quae vi ac potestate eorum fieri satis evidenter apparet, ut est quod effigies deorum Penatium, quas de Troia Aeneas fugiens advexit, de loco in locum migrasse referuntur; quod cotem Tarquinius novacula secuit; quod Epidaurius serpens Aesculapio naviganti Romam comes adhaesit; quod navem, qua simulacrum matris Phrygiae vehebatur, tantis hominum boumque conatibus inmobilem redditam una muliercula zona alligatam ad suae pudicitiae testimonium movit et traxit; quod virgo Vestalis, de cuius corruptione quaestio vertebatur, aqua inpleto cribro de Tiberi neque perfluente abstulit controversiam) — haec ergo atque

2 hi *om.* ab^1ps | anim. permou.] promou. mentes *b*; m. prom. *a*; perm. m. *v* ‖ 25 quas] quos *e* ‖ 26 adduxit *A* ‖ 29 nauim A^2ev ‖ 34 fluente *A*; defl. a^2, *cf. II 586, 15* | atque huius m. (huiusce

huius modi nequaquam illis, quae in populo Dei facta legimus, virtute ac magnitudine conferenda sunt; quanto minus ea, quae illorum quoque populorum, qui tales deos coluerunt, legibus iudicata sunt prohibenda atque plectenda, magica scilicet vel theurgica! quorum pleraque specie tenus mortalium sensus imaginaria ludificatione decipiunt, quale est lunam deponere, „donec suppositas, ut ait Lucanus, propior despumet in herbas"; quaedam vero etsi nonnullis piorum factis videantur opere coaequari, finis ipse, quo discernuntur, incomparabiliter haec nostra ostendit excellere. Illis enim multi tanto minus sacrificiis colendi sunt, quanto magis haec expetunt; his vero unus commendatur Deus, qui se nullis talibus indigere et scripturarum suarum testificatione et eorundem postea sacrificiorum remotione demonstrat. Si ergo angeli sibi expetunt sacrificium, praeponendi eis sunt, qui non sibi, sed Deo creatori omnium, cui serviunt. Hinc enim ostendunt quam sincero amore nos diligant, quando per sacrificium non sibi, sed ei nos subdere volunt, cuius et ipsi contemplatione beati sunt, et ad eum nos pervenire, a quo ipsi non recesserunt. Si autem angeli, qui non uni sed plurimis sacrificia fieri volunt, non sibi, sed eis diis volunt, quorum deorum angeli sunt: etiam sic eis praeponendi sunt illi, qui unius Dei deorum angeli sunt, cui sacrificari sic iubent, ut alicui alteri vetent, cum eorum nullus huic vetet, cui uni isti sacrificari iubent. Porro si, quod magis indicat eorum superba fallacia, nec boni nec bonorum deorum angeli sunt, sed daemones mali, qui non unum solum ac summum Deum, sed se ipsos sacrificiis coli volunt: quod maius quam unius Dei contra eos eligendum est praesidium, cui serviunt angeli boni, qui non sibi, sed illi iubent ut sacrificio serviamus, cuius nos ipsi sacrificium esse debemus?

8) Phars. 6, 506.

m. *e*) *AF*¬*elps* (*cf. 430, 13*); et (atque *v*) alia huius m. *Kabv* ‖ 16 sunt illi qui *Fv* ‖ 18 diligant *AK*²*F*¬*elps*; diligunt *K*¹*abv* ‖ 33 sacr. esse *AKF*¬*absv*; esse sacr. *rell.* (?) *Hoffm.*

Caput XVII.

De arca testamenti miraculisque signorum, quae ad commendandam legis ac promissionis auctoritatem divinitus facta sunt.

Proinde lex Dei, quae in edictis data est angelorum, in qua unus Deus deorum religione sacrorum iussus est coli, alii vero quilibet prohibiti, in arca erat posita, quae arca testimonii nuncupata est. Quo nomine satis significatur non Deum, qui per illa omnia colebatur, circumcludi solere vel contineri loco, cum responsa eius et quaedam humanis sensibus darentur signa ex illius arcae loco, sed voluntatis eius hinc testimonia perhiberi; quod etiam ipsa lex erat in tabulis conscripta lapideis et in arca, ut dixi, posita, quam tempore peregrinationis in eremo cum tabernaculo, quod similiter appellatum est tabernaculum testimonii, cum debita sacerdotes veneratione portabant; signumque erat, quod per diem nubes apparebat, quae sicut ignis nocte fulgebat; quae nubes cum moveretur, castra movebantur, et ubi staret, castra ponebantur. Reddita sunt autem illi legi magni miraculi testimonia praeter ista, quae dixi, et praeter voces, quae ex illius arcae loco edebantur. Nam cum terram promissionis intrantibus eadem arca transiret, Iordanes fluvius ex parte superiore subsistens et ex inferiore decurrens et ipsi et populo siccum praebuit transeundi locum. Deinde civitatis, quae prima hostilis occurrit more gentium deos plurimos colens, septiens eadem arca circumacta muri repente ceciderunt, nulla manu oppugnati, nullo ariete percussi. Post haec etiam cum iam in terra promissionis essent et eadem arca propter eorum peccata fuisset ab hostibus capta, hi, qui

18) Exod. 13, 21. 19) Ib. 40, 34 sq. 25) Ios. 3, 16 sq. 28) Ib. 6, 20.

---

14 heremo *mss* ‖ 23 iordanes *Fl*; iordannes *A*; iordanis ¬ *abeps*; Iordanem, fluvius *v* ‖ 26 gentilium *A* ‖ 30 hi qui eam ceperant, in templo Dei sui *v*

ceperant, in templo eam dei sui, quem prae ceteris colebant, honorifice conlocarunt abeuntesque clauserunt, apertoque postridie simulacrum, cui supplicabant, invenerunt conlapsum deformiterque confractum. Deinde ipsi prodigiis acti deformiusque puniti arcam divini testimonii populo, unde ceperant, reddiderunt. Ipsa autem redditio qualis fuit! Inposuerunt eam plaustro eique iuvencas, a quibus vitulos sugentes abstraxerant, subiunxerunt et eas quo vellent ire siverunt, etiam hic vim divinam explorare cupientes. At illae sine duce homine atque rectore ad Hebraeos viam pertinaciter gradientes nec revocatae mugitibus esurientium filiorum magnum sacramentum suis cultoribus reportarunt. Haec atque huius modi Deo parva sunt, sed magna terrendis salubriter erudiendisque mortalibus. Si enim philosophi praecipueque Platonici rectius ceteris sapuisse laudantur, sicut paulo ante commemoravi, quod divinam providentiam haec quoque rerum infima atque terrena administrare docuerunt numerosarum testimonio pulchritudinum, quae non solum in corporibus animalium, verum in herbis etiam faenoque gignuntur: quanto evidentius haec adtestantur divinitati, quae ad horam praedicationis eius fiunt, ubi ea religio commendatur, quae omnibus caelestibus, terrestribus, infernis sacrificari vetat, uni Deo tantum iubens, qui solus diligens et dilectus beatos facit eorumque sacrificiorum tempora imperata praefiniens eaque per meliorem sacerdotem in melius mutanda praedicens non ista se appetere, sed per haec alia potiora significare testatur, non ut ipse his honoribus sublimetur, sed ut nos ad eum colendum eique cohaerendum igne amoris eius accensi, quod nobis, non illi, bonum est, excitemur.

13) 1. Sam. 4 sqq. 20) Cf. p. 424, 16 sqq.

---

9 hic *mss plerr.*; hinc ꝛ*v*; inde *p Hoffm.* (*cf. tamen eiusd. praefat. p. XV*) ‖ 22 eius *om. A*

Caput XVIII.

Contra eos, qui de miraculis, quibus Dei populus eruditus est, negant ecclesiasticis libris esse credendum.

An dicet aliquis ista falsa esse miracula nec fuisse facta, sed mendaciter scripta? Quisquis hoc dicit, si de his rebus negat omnino ullis litteris esse credendum, potest etiam dicere nec deos ullos curare mortalia. Non enim se aliter colendos esse persuaserunt nisi mirabilium operum effectibus, quorum et historia gentium testis est, quarum dii se ostentare mirabiles potius quam utiles ostendere potuerunt. Unde hoc opere nostro, cuius hunc iam decimum librum habemus in manibus, non eos suscepimus refellendos, qui vel ullam esse vim divinam negant vel humana non curare contendunt, sed eos, qui nostro Deo conditori sanctae et gloriosissimae civitatis deos suos praeferunt, nescientes eum ipsum esse etiam mundi huius visibilis et mutabilis invisibilem et incommutabilem conditorem et vitae beatae non de his, quae condidit, sed de se ipso verissimum largitorem. Eius enim propheta veracissimus ait: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est.* De fine boni namque inter philosophos quaeritur, ad quod adipiscendum omnia officia referenda sunt. Nec dixit iste: Mihi autem divitiis abundare bonum est, aut insigniri purpura et sceptro vel diademate excellere, aut, quod nonnulli etiam philosophorum dicere non erubuerunt: Mihi voluptas corporis bonum est; aut quod melius velut meliores dicere visi sunt: Mihi virtus animi mei bonum est; sed: *Mihi*, inquit, *adhaerere Deo bonum est.* Hoc eum docuerat, cui uni tantummodo sacrificandum sancti quoque angeli eius miraculorum etiam contestatione monuerunt. Unde et ipse sacrificium eius factus erat, cuius igne intellegibili correptus ardebat, et in eius ineffabilem incorporeumque complexum sancto desiderio ferebatur. Porro

20) Ps. 72, 28.

autem si multorum deorum cultores (qualescumque deos suos esse arbitrentur) ab eis facta esse miracula vel civilium rerum historiae vel libris magicis sive, quod honestius putant, theurgicis credunt: quid causae est, cur illis litteris nolint credere ista facta esse, quibus tanto maior debetur fides, quanto super omnes est magnus, cui uni soli sacrificandum esse praecipiunt?

Caput XIX.

Quae ratio sit visibilis sacrificii, quod uni vero et invisibili Deo offerri docet vera religio.

Qui autem putant haec visibilia sacrificia diis aliis congruere, illi vero tamquam invisibili invisibilia et maiora maiori meliorique meliora, qualia sunt purae mentis et bonae voluntatis officia: profecto nesciunt haec ita signa esse illorum, sicut verba sonantia signa sunt rerum. Quocirca sicut orantes atque laudantes ad eum dirigimus significantes voces, cui res ipsas in corde quas significamus offerimus: ita sacrificantes non alteri visibile sacrificium offerendum esse noverimus quam illi, cuius in cordibus nostris invisibile sacrificium nos ipsi esse debemus. Tunc nobis favent nobisque congaudent atque ad hoc ipsum nos pro suis viribus adiuvant angeli quique virtutesque superiores et ipsa bonitate ac pietate potentiores. Si autem illis haec exhibere voluerimus, non libenter accipiunt, et cum ad homines ita mittuntur, ut eorum praesentia sentiatur, apertissime vetant. Sunt exempla in litteris sanctis. Putaverunt quidam deferendum angelis honorem vel adorando vel sacrificando, qui debetur Deo, et eorum sunt admonitione prohibiti iussique hoc ei deferre, cui uni fas esse noverunt. Imitati sunt angelos sanctos etiam sancti homines Dei. Nam Paulus et Barnabas in Lycaonia facto

30) Iudic. 13, 16; Apoc. 22, 8 sq.

---

11 alienis ¬*abe* ‖ 12 maiori maiora *ps Hoffm.* ‖ 14 ista ¬*be*

quodam miraculo sanitatis putati sunt dii, eisque Lycaonii victimas immolare voluerunt; quod a se humili pietate removentes eis in quem crederent adnuntiaverunt Deum. Nec ob aliud fallaces illi superbe sibi hoc exigunt, nisi quia vero Deo deberi sciunt. Non enim re vera, ut ait Porphyrius et nonnulli putant, cadaverinis nidoribus, sed divinis honoribus gaudent. Copiam vero nidorum magnam habent undique, et si amplius vellent, ipsi sibi poterant exhibere. Qui ergo divinitatem sibi arrogant spiritus, non cuiuslibet corporis fumo, sed supplicantis animo delectantur, cui decepto subiectoque dominentur, intercludentes iter ad Deum verum, ne sit homo illius sacrificium, dum sacrificatur cuipiam praeter illum.

Caput XX.

De summo veroque sacrificio, quod ipse Dei et hominum mediator effectus est.

Unde verus ille mediator, in quantum formam servi accipiens mediator effectus est Dei et hominum, homo Christus Iesus, cum in forma Dei sacrificium cum Patre sumat, cum quo et unus Deus est, tamen in forma servi sacrificium maluit esse quam sumere, ne vel hac occasione quisquam existimaret cuilibet sacrificandum esse creaturae. Per hoc et sacerdos est, ipse offerens, ipse et oblatio. Cuius rei sacramentum cotidianum esse voluit ecclesiae sacrificium, quae cum ipsius capitis corpus sit, se ipsam per ipsum discit offerre. Huius veri sacrificii multiplicia variaque signa erant sacrificia prisca sanctorum, cum hoc unum per multa figuraretur, tamquam verbis multis res una diceretur, ut sine fastidio multum commendaretur. Huic summo veroque sacrificio cuncta sacrificia falsa cesserunt.

3) Act. 14. 19) 1. Tim. 2, 5.

Caput XXI.

De modo potestatis daemonibus datae ad glorificandos sanctos per tolerantiam passionum, qui aerios spiritus non placando ipsos, sed in Deo permanendo vicerunt.

Moderatis autem praefinitisque temporibus etiam potestas permissa daemonibus, ut hominibus quos possident excitatis inimicitias adversus Dei civitatem tyrannice exerceant sibique sacrificia non solum ab offerentibus sumant et a volentibus expetant, verum etiam invitos persequendo violenter extorqueant, non solum perniciosa non est, sed etiam utilis invenitur ecclesiae, ut martyrum numerus impleatur; quos civitas Dei tanto clariores et honoratiores cives habet, quanto fortius adversus impietatis peccatum et usque ad sanguinem certant. Hos multo elegantius, si ecclesiastica loquendi consuetudo pateretur, nostros heroas vocaremus. Hoc enim nomen a Iunone dicitur tractum, quod Graece Iuno Ἥρα appellatur, et ideo nescio quis filius eius secundum Graecorum fabulas Heros fuerit nuncupatus, hoc videlicet veluti mysticum significante fabula, quod aer Iunoni deputetur, ubi volunt cum daemonibus heroas habitare, quo nomine appellant alicuius meriti animas defunctorum. Sed a contrario martyres nostri heroes nuncuparentur, si, ut dixi, usus ecclesiastici sermonis admitteret, non quo eis esset cum daemonibus in aere societas, sed quod eosdem daemones, id est aerias vincerent potestates et in eis ipsam, quidquid putatur significare, Iunonem, quae non usquequaque inconvenienter a poetis inducitur inimica virtutibus et caelum petentibus viris fortibus invida. Sed rursus ei succumbit infeliciter ceditque Vergilius, ut, cum apud eum illa dicat:

12) Apoc. 6, 11.

---

9 inuitos *A K F*[1] *a b*[1] *l*; ab inuitis ¬ *b*[2] *e p s v Hoffm.*; ab inimicis *F*[2] || 14 et] etiam *v* || 22 a *A*[1]*K*[1]*b e l*[1]*p s v*; e *A*[2]*K*[2]*F*¬ *a l*[2] || 24 quod *pr*

Vincor ab Aenea,

ipsum Aenean admoneat Helenus quasi consilio religioso et dicat:

Iunoni cane vota libens, dominamque potentem
Supplicibus supera donis.

Ex qua opinione Porphyrius, quamvis non ex sua sententia, sed ex aliorum, dicit bonum deum vel genium non venire in hominem, nisi malus fuerit ante placatus; tamquam fortiora sint apud eos numina mala quam bona, quando quidem mala inpediunt adiutoria bonorum, nisi eis placata dent locum, malisque nolentibus bona prodesse non possunt; nocere autem mala possunt, non sibi valentibus resistere bonis. Non est ista verae veraciterque sanctae religionis via; non sic Iunonem, hoc est aerias potestates piorum virtutibus invidentes, nostri martyres vincunt. Non omnino, si dici usitate posset, heroes nostri supplicibus donis, sed virtutibus divinis Heran superant. Commodius quippe Scipio Africanus est cognominatus, quod virtute Africam vicerit, quam si hostes donis placasset, ut parcerent.

Caput XXII.

Unde sit sanctis adversum daemones potestas et unde cordis vera purgatio.

Vera pietate homines Dei aeriam potestatem inimicam contrariamque pietati exorcizando eiciunt, non placando, omnesque temptationes adversitatis eius vincunt orando non ipsam, sed Deum suum adversus ipsam. Non enim aliquem vincit aut subiugat nisi societate peccati. In eius ergo nomine vincitur, qui hominem adsumpsit egitque sine peccato, ut in ipso sacerdote ac sacrificio fieret remissio peccatorum, id est per mediatorem Dei et homi-

1) Aen. 7, 310. 5) Aen. 3, 438 sq. 31) 1. Tim. 2, 5.

17 heran *A*[1]*el*; heroan *K*; erant *F*; heroas *ab*; aera *ps*; heram *A*[2]¬*v* || 27 suum Deum *v*

num, hominem Christum Iesum, per quem facta peccatorum purgatione reconciliamur Deo. Non enim nisi peccatis homines separantur a Deo, quorum in hac vita non fit nostra virtute, sed divina miseratione purgatio, per indulgentiam illius, non per nostram potentiam; quia et ipsa quantulacumque virtus, quae dicitur nostra, illius est nobis bonitate concessa. Multum autem nobis in hac carne tribueremus, nisi usque ad eius depositionem sub venia viveremus. Propterea ergo nobis per Mediatorem praestita est gratia, ut polluti carne peccati carnis peccati similitudine mundaremur. Hac Dei gratia, qua in nos ostendit magnam misericordiam suam, et in hac vita per fidem regimur, et post hanc vitam per ipsam speciem incommutabilis veritatis ad perfectionem plenissimam perducemur.

Caput XXIII.

De principiis, in quibus Platonici purgationem animae esse profitentur.

Dicit etiam Porphyrius divinis oraculis fuisse responsum nos non purgari lunae teletis atque solis, ut hinc ostenderetur nullorum deorum teletis hominem posse purgari. Cuius enim teletae purgant, si lunae solisque non purgant, quos inter caelestes deos praecipuos habent? Denique eodem dicit oraculo expressum principia posse purgare, ne forte, cum dictum esset non purgare teletas solis et lunae, alicuius alterius dei de turba valere ad purgandum teletae crederentur. Quae autem dicat esse principia tamquam Platonicus, novimus. Dicit enim Deum Patrem et Deum Filium, quem Graece appellat paternum intellectum vel paternam mentem; de Spiritu autem sancto aut nihil aut non aperte aliquid dicit; quamvis quem alium dicat horum medium, non intellego. Si enim tertiam, sicut Plotinus, ubi de tribus principalibus substan-

tiis disputat, animae naturam etiam iste vellet intellegi, non utique diceret horum medium, id est Patris et Filii medium. Postponit quippe Plotinus animae naturam paterno intellectui; iste autem cum dicit medium, non postponit, sed interponit. Et nimirum hoc dixit, ut potuit sive ut voluit, quod nos sanctum Spiritum, nec Patris tantum nec Filii tantum, sed utriusque Spiritum dicimus. Liberis enim verbis loquuntur philosophi, nec in rebus ad intellegendum difficillimis offensionem religiosarum aurium pertimescunt. Nobis autem ad certam regulam loqui fas est, ne verborum licentia etiam de rebus, quae his significantur, impiam gignat opinionem.

Caput XXIV.

De uno veroque principio, quod solum naturam humanam purgat atque renovat.

Nos itaque ita non dicimus duo vel tria principia, cum de Deo loquimur, sicut nec duos deos vel tres nobis licitum est dicere, quamvis de unoquoque loquentes, vel de Patre vel de Filio vel de Spiritu sancto, etiam singulum quemque Deum esse fateamur, nec dicamus tamen quod haeretici Sabelliani, eundem esse Patrem, qui est et Filius, et eundem Spiritum sanctum, qui est et Pater et Filius, sed Patrem esse Filii Patrem, et Filium Patris Filium, et Patris et Filii Spiritum sanctum nec Patrem esse nec Filium. Verum itaque dictum est non purgari hominem nisi principio, quamvis pluraliter apud eos sint dicta principia.

[XXIV.] Sed subditus Porphyrius invidis potestatibus, de quibus et erubescebat, et eas libere redarguere formidabat, noluit intellegere Dominum Christum esse

1) Enn. 5, 1. 4) Ib. cap. 6.

---

1 etiam *om. A* ‖ 6 spir. sanct. ⌐*pv*

principium, cuius incarnatione purgamur. Eum quippe in ipsa carne contempsit, quam propter sacrificium nostrae purgationis adsumpsit, magnum scilicet sacramentum ea superbia non intellegens, quam sua ille humilitate deiecit verus benignusque Mediator, in ea se ostendens mortalitate mortalibus, quam maligni fallacesque mediatores non habendo se superbius extulerunt miserisque hominibus adiutorium deceptorium velut immortales mortalibus promiserunt. Bonus itaque verusque Mediator ostendit peccatum esse malum, non carnis substantiam vel naturam, quae cum anima hominis et suscipi sine peccato potuit et haberi, et morte deponi et in melius resurrectione mutari; nec ipsam mortem, quamvis esset poena peccati, quam tamen pro nobis sine peccato ipse persolvit, peccando esse vitandam, sed potius, si facultas datur, pro iustitia perferendam. Ideo enim solvere potuit moriendo peccata, quia et mortuus est, et non pro peccato. Hunc ille Platonicus non cognovit esse principium; nam cognosceret purgatorium. Neque enim caro principium est aut anima humana, sed Verbum per quod facta sunt omnia. Non ergo caro per se ipsa mundat, sed per Verbum a quo suscepta est, cum *Verbum caro factum est et habitavit in nobis.* Nam de carne sua manducanda mystice loquens, cum hi qui non intellexerunt offensi recederent dicentes: *Durus est hic sermo, quis eum potest audire?* respondit manentibus ceteris: *Spiritus est qui vivificat, caro autem non prodest quicquam.* Principium ergo suscepta anima et carne et animam credentium mundat et carnem. Ideo quaerentibus Iudaeis quis esset respondit se esse principium. Quod utique carnales, infirmi, peccatis obnoxii et ignorantiae tenebris obvoluti nequaquam percipere possemus, nisi ab eo mun-

23) Io. 1, 14. 27) Io. 6, 60; 63. 30) Io. 8, 25. Exposit. August. in Ioh. 38 extr.

17 peccatum *A* | pro pecc. *mss*; pro suo p. *v* ‖ 21 ergo] enim *ps* | ipsa *AKs*; ipsam *F¬aelpv Hoffm.*

daremur atque sanaremur per hoc quod eramus et non eramus. Eramus enim homines, sed iusti non eramus; in illius autem incarnatione natura humana erat, sed iusta, non peccatrix erat. Haec est mediatio, qua manus lapsis iacentibusque porrecta est; hoc est semen dispositum per angelos, in quorum edictis et lex dabatur, qua et unus Deus coli iubebatur et hic Mediator venturus promittebatur.

Caput XXV.

Omnes sanctos et sub legis tempore et sub prioribus saeculis in sacramento et fide Christi iustificatos fuisse.

Huius sacramenti fide etiam iusti antiqui mundari pie vivendo potuerunt, non solum antequam lex populo Hebraeo daretur (neque enim eis praedicator Deus vel angeli defuerunt), sed ipsius quoque legis temporibus, quamvis in figuris rerum spiritalium habere videretur promissa carnalia, propter quod vetus dicitur testamentum. Nam et prophetae tunc erant, per quos, sicut per angelos, eadem promissio praedicata est, et ex illorum numero erat, cuius tam magnam divinamque sententiam de boni humani fine paulo ante commemoravi: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est.* In quo plane psalmo duorum testamentorum, quae dicuntur vetus et novum, satis est declarata distinctio. Propter carnales enim terrenasque promissiones, cum eas impiis abundare perspiceret, dicit pedes suos paene fuisse commotos et effusos in lapsum propemodum gressus suos, tamquam frustra Deo ipse servisset, cum ea felicitate, quam de illo expectabat, contemptores eius florere perspiceret; seque in rei huius inquisitione laborasse, volentem cur ita esset adprehendere, donec intraret in sanctuarium Dei et in-

6) Gal. 3, 19. 22) Ps. 72, 28.

18 per ang.] per *om.* *K* ‖ 29 prospic. ¬*a*; p̃spic. *e*

tellegeret in novissima eorum, qui felices videbantur erranti. Tunc eos intellexit in eo, quod se extulerunt, sicut dicit, fuisse deiectos et defecisse ac perisse propter iniquitates suas; totumque illud culmen temporalis felicitatis ita eis factum tamquam somnium evigilantis, qui se repente invenit suis quae somniabat fallacibus gaudiis destitutum. Et quoniam in hac terra vel in civitate terrena magni sibi videbantur: *Domine*, inquit, *in civitate tua imaginem illorum ad nihilum rediges.* Quod huic tamen utile fuerit etiam ipsa terrena non nisi ab uno vero Deo quaerere, in cuius potestate sunt omnia, satis ostendit ubi ait: *Velut pecus factus sum apud te, et ego semper tecum. Velut pecus* dixit utique „non intellegens.“ „Ea quippe a te desiderare debui, quae mihi cum impiis non possunt esse communia, quibus eos cum abundare cernerem, putavi me incassum tibi servisse, quando et illi haec haberent, qui tibi servire noluissent. Tamen *ego semper tecum,* quia etiam in talium rerum desiderio deos alios non quaesivi.“ Ac per hoc sequitur: *Tenuisti manum dexterae meae, in voluntate tua deduxisti me, et cum gloria adsumpsisti me;* tamquam ad sinistram cuncta illa pertineant, quae abundare apud impios cum vidisset paene conlapsus est. *Quid enim mihi est,* inquit, *in caelo, et a te quid volui super terram?* Reprehendit se ipsum iusteque sibi displicuit, quia, cum tam magnum bonum haberet in caelo (quod post intellexit), rem transitoriam, fragilem et quodam modo luteam felicitatem a suo Deo quaesivit in terra. *Defecit,* inquit, *cor meum et caro mea, Deus cordis mei,* defectu utique bono ab inferioribus ad superna; unde in alio psalmo dicitur: *Desiderat et deficit anima mea in atria Domini;* item in

4) Ps. 72, 17 sqq. 29) Ps. 72, 20 sqq. 31) Ps. 83, 3.

7 in ciuit. *mss*; in *om.* ¬*v* ‖ 9 eorum *v* | quid *A*¹*KF*¬*alps* ‖ 15 quibus *mss*; non ea quibus *v* ‖ 18 quia *AKF*¬*abel*; qui *psv Hoffm.* ‖ 19 alienos ¬*ae*; *cf. 432, 11* ‖ 20 in uol. *AKF*¬*abel sec. Graec.*; et in uol. *psv Hoffm.* ‖ 23 inquit *om. Aa* ‖ 31 defecit *Ab*

alio: *Defecit in salutare tuum anima mea.* Tamen cum de utroque dixisset, id est de corde et carne deficiente, non subiecit: Deus cordis et carnis meae, sed *Deus cordis mei.* Per cor quippe caro mundatur. Unde dicit Dominus: *Mundate, quae intus sunt, et quae foris sunt munda erunt.* Partem deinde suam dicit ipsum Deum, non aliquid ab eo, sed ipsum. *Deus,* inquit, *cordis mei, et pars mea Deus in saecula;* quod inter multa, quae ab hominibus eliguntur, ipse illi placuerit eligendus. *Quia ecce,* inquit, *qui longe se faciunt a te, peribunt; perdidisti omnem, qui fornicatur abs te,* hoc est, qui multorum deorum vult esse prostibulum. Unde sequitur illud, propter quod et cetera de eodem psalmo dicenda visa sunt: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est,* non longe ire, non per plurima fornicari. Adhaerere autem Deo tunc perfectum erit, cum totum, quod liberandum est, fuerit liberatum Nunc vero fit illud, quod sequitur: *Ponere in Deo spem meam. Spes* enim *quae videtur, non est spes; quod enim videt quis, quid sperat?* ait apostolus. *Si autem quod non videmus speramus, per patientiam expectamus.* In hac autem spe nunc constituti agamus quod sequitur, et simus nos quoque pro modulo nostro angeli Dei, id est nuntii eius, adnuntiantes eius voluntatem et gloriam gratiamque laudantes. Unde cum dixisset: *Ponere in Deo spem meam, ut adnuntiem,* inquit, *omnes laudes tuas in portis filiae Sion.* Haec est gloriosissima civitas Dei; haec unum Deum novit et colit; hanc angeli sancti adnuntiaverunt, qui nos ad eius societatem invitaverunt civesque suos in illa esse voluerunt; quibus non placet ut eos colamus tamquam nostros deos, sed cum eis et illorum et nostrum Deum; nec eis sacrificemus, sed cum ipsis sacrificium simus Deo. Nullo itaque dubitante, qui

1) Ps. 118, 81. 5) Mt. 23, 26. 21) Rom. 8, 24 sq. 26) Ps. 72, 26 sqq.

19 quid sperat $AK^2\neg ab^2psv$ (*ut Cypr. cod. Clarom. Vat.;* *cf. II 96, 28*); quid et sp. K^1Fb^1el

haec deposita maligna obstinatione considerat, omnes inmortales beati, qui nobis non invident (neque enim si inviderent, essent beati), sed potius nos diligunt, ut et nos cum ipsis beati simus, plus nobis favent, plus adiuvant, quando unum Deum cum illis colimus, Patrem et Filium et Spiritum sanctum, quam si eos ipsos per sacrificia coleremus.

Caput XXVI.

De inconstantia Porphyrii inter confessionem veri Dei et cultum daemonum fluctuantis.

Nescio quo modo, quantum mihi videtur, amicis suis theurgis erubescebat Porphyrius. Nam ista utcumque sapiebat, sed contra multorum deorum cultum non libere defendebat. Et angelos quippe alios esse dixit, qui deorsum descendentes hominibus theurgicis divina pronuntient; alios autem, qui in terris ea, quae Patris sunt, et altitudinem eius profunditatemque declarent. Num igitur hos angelos, quorum ministerium est declarare voluntatem Patris, credendum est velle nos subdi nisi ei, cuius nobis adnuntiant voluntatem? Unde optime admonet etiam ipse Platonicus imitandos eos potius quam invocandos. Non itaque debemus metuere, ne inmortales et beatos uni Deo subditos non eis sacrificando offendamus. Quod enim non nisi uni vero Deo deberi sciunt, cui et ipsi adhaerendo beati sunt, procul dubio neque per ullam significantem figuram, neque per ipsam rem, quae sacramentis significatur, sibi exhiberi volunt. Daemonum est haec arrogantia superborum atque miserorum, a quibus longe diversa est pietas subditorum Deo nec aliunde quam illi cohaerendo beatorum. Ad quod bonum percipiendum etiam nobis sincera benignitate oportet ut faveant, neque sibi arrogent quo eis subiciamur, sed eum adnuntient sub

---

5 ipsis *A* ‖ 12 theurgicis *AFe*; theorgicis *s*; theoricis *p* ‖ 32 quod *Ap*

quo eis in pace sociemur. Quid adhuc trepidas, o philosophe, adversus potestates et veris virtutibus et veri Dei muneribus invidas habere liberam vocem? Iam distinxisti angelos, qui Patris adnuntiant voluntatem, ab eis angelis, qui ad theurgos homines nescio qua deducti arte descendunt. Quid adhuc eos honoras, ut dicas pronuntiare divina? Quae tandem divina pronuntiant, qui non voluntatem Patris adnuntiant? Nempe illi sunt, quos sacris precibus invidus alligavit, ne praestarent animae purgationem, nec a bono, ut dicis, purgare cupiente ab illis vinculis solvi et suae potestati reddi potuerunt. Adhuc dubitas haec maligna esse daemonia, vel te fingis fortasse nescire, dum non vis theurgos offendere, a quibus curiositate deceptus ista perniciosa et insana pro magno beneficio didicisti? Audes istam invidam non potentiam, sed pestilentiam, et non dicam dominam, sed, quod tu fateris, ancillam potius invidorum isto aere transcenso levare in caelum et inter deos vestros etiam sidereos conlocare, vel ipsa quoque sidera his opprobriis infamare?

Caput XXVII.

De impietate Porphyrii, qua etiam Apulei transcendit errorem.

Quanto humanius et tolerabilius consectaneus tuus Platonicus Apuleius erravit, qui tantummodo daemones a luna et infra ordinatos agitari morbis passionum mentisque turbelis honorans eos quidem, sed volens nolensque confessus est; deos tamen caeli superiores ad aetheria spatia pertinentes, sive visibiles, quos conspicuos lucere cernebat, solem ac lunam et cetera ibidem lumina, sive invisibiles, quos putabat, ab omni labe istarum perturbationum quanta potuit disputatione secrevit! Tu autem hoc

10) Cf. p. 416, 22. 24) Cf. p. 379, 26. De deo Socr. p. 15 sq.

5 theurgicos ¬*es* ‖ 8 adnuntiant *Ap* (*cf. 4; 441, 23*); //nuntiant *a*; nuntiant *rell. v* ‖ 10 cupienti *Kabl* ‖ 27 superioris ¬*es*

didicisti non a Platone, sed a Chaldaeis magistris, ut in aetherias vel empyrias mundi sublimitates et firmamenta caelestia extolleres vitia humana, ut possent dii vestri theurgis pronuntiare divina; quibus divinis te tamen per intellectualem vitam facis altiorem, ut tibi videlicet tamquam philosopho theurgicae artis purgationes nequaquam necessariae videantur; sed aliis eas tamen inportas, ut hanc veluti mercedem reddas magistris tuis, quod eos, qui philosophari non possunt, ad ista seducis, quae tibi tamquam superiorum capaci esse inutilia confiteris; ut videlicet quicumque a philosophiae virtute remoti sunt, quae ardua nimis atque paucorum est, te auctore theurgos homines, a quibus non quidem in anima intellectuali, verum saltem in anima spiritali purgentur, inquirant, et quoniam istorum, quos philosophari piget, incomparabiliter maior est multitudo, plures ad secretos et inlicitos magistros tuos, quam ad scholas Platonicas venire cogantur. Hoc enim tibi inmundissimi daemones, deos aetherios se esse fingentes, quorum praedicator et angelus factus es, promiserunt, quod in anima spiritali theurgica arte purgati ad Patrem quidem non redeunt, sed super aerias plagas inter deos aetherios habitabunt. Non audit ista hominum multitudo, propter quos a daemonum dominatu liberandos Christus advenit. In illo enim habent misericordissimam purgationem et mentis et spiritus et corporis sui. Propterea quippe totum hominem sine peccato ille suscepit, ut totum, quo constat homo, a peccatorum peste sanaret. Quem tu quoque utinam cognovisses eique te potius quam vel tuae virtuti, quae humana, fragilis et infirma est, vel perniciosissimae curiositati sanandum tutius commisisses. Non enim te decepisset, quem vestra, ut tu ipse scribis, oracula sanctum inmortalemque confessa sunt; de quo etiam poeta nobilissimus poetice quidem, quia in alterius adumbrata persona, veraciter tamen, si ad ipsum referas, dixit:

1 mag. tuis *ps Hoffm.* ‖ 2 empyreas *pv Hoffm.* ‖ 3 possint *Aes* ‖ 17 scolas *AK⁻abes* ‖ 23 a *om.* ⁊*s* ‖ 33 obumbrata *A*

Te duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Inrita perpetua solvent formidine terras.

Ea quippe dixit, quae etiam multum proficientium in virtute iustitiae possunt propter huius vitae infirmitatem, etsi non scelera, scelerum tamen manere vestigia, quae non nisi ab illo salvatore sanantur, de quo iste versus expressus est. Nam utique non hoc a se ipso se dixisse Vergilius in eclogae ipsius quarto ferme versu indicat, ubi ait:

Ultima Cumaei venit iam carminis aetas;

unde hoc a Cumaea Sibylla dictum esse incunctanter apparet. Theurgi vero illi vel potius daemones deorum speciem figurasque fingentes inquinant potius quam purgant humanum spiritum falsitate phantasmatum et deceptoria vanarum ludificatione formarum. Quo modo enim purgent hominis spiritum, qui inmundum habent proprium? Alioquin nullo modo carminibus invidi hominis ligarentur ipsumque inane beneficium, quod praestaturi videbantur, aut metu premerent aut simili invidentia denegarent. Sufficit quod purgatione theurgica neque intellectualem animam, hoc est mentem nostram, dicis posse purgari, et ipsam spiritalem, id est nostrae animae partem mente inferiorem, quam tali arte purgari posse asseris, inmortalem tamen aeternamque non posse hac arte fieri confiteris. Christus autem vitam promittit aeternam; unde ad eum mundus vobis quidem stomachantibus, mirantibus tamen stupentibusque concurrit. Quid prodest quia negare non potuisti errare homines theurgica disciplina et quam plurimos fallere per caecam insipientemque sententiam atque esse certissimum errorem agendo et supplicando ad principes angelosque decurrere, et rur-

2) Verg. Eclog. 4, 13 sq.

12 speciem figurasque *KFab*; speciem figuramque *A*; species figurasque *epsv Hoffm.*

sum, quasi ne operam perdidisse videaris ista discendo, mittis homines ad theurgos, ut per eos anima spiritalis purgetur illorum, qui non secundum intellectualem animam vivunt?

Caput XXVIII.

Quibus persuasionibus Porphyrius obcaecatus non potuerit veram sapientiam, quod est Christus, agnoscere.

Mittis ergo homines in errorem certissimum, neque hoc tantum malum te pudet, cum virtutis et sapientiae profitearis amatorem; quam si vere ac fideliter amasses, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam cognovisses nec ab eius saluberrima humilitate tumore inflatus vanae scientiae resiluisses. Confiteris tamen etiam spiritalem animam sine theurgicis artibus et sine teletis, quibus frustra discendis elaborasti, posse continentiae virtute purgari. Aliquando etiam dicis, quod teletae non post mortem elevant animam, ut iam nec eidem ipsi, quam spiritalem vocas, aliquid post huius vitae finem prodesse videantur; et tamen versas haec multis modis et repetis, ad nihil aliud, quantum existimo, nisi ut talium quoque rerum quasi peritus appareas et placeas inlicitarum artium curiosis, vel ad eas facias ipse curiosos. Sed bene, quod metuendam dicis hanc artem vel legum periculis vel ipsius actionis. Atque utinam hoc saltem abs te miseri audiant et inde, ne illic absorbeantur, abscedant aut eo penitus non accedant. Ignorantiam certe et propter eam multa vitia per nullas teletas purgari dicis, sed per solum πατρικὸν νοῦν, id est paternam mentem sive intellectum, qui paternae est conscius voluntatis. Hunc autem Christum esse non credis; contemnis enim eum propter corpus ex femina acceptum et propter crucis opprobrium, excelsam videlicet sapientiam spretis atque abiectis infimis idoneus de superioribus

10 te prof. ¬ b^2; profiteris *A* ‖ 22 bene ẽ quod ($\overset{1a}{\text{q}}$ ¬) *A* ¬ ‖ 27 per *om.* A^1 | patricum nun A^1(?); p. nyn A^2 (y *in ras.*) ¬; p. non K^1; p. nunc K^2F; p. num s^1; p. numen a^1belps^2; p. nomen a^2

carpere. At ille implet, quod prophetae sancti de illo veraciter praedixerunt: *Perdam sapientiam sapientium et prudentiam prudentium reprobabo.* Non enim suam in eis perdit et reprobat, quam ipse donavit, sed quam sibi arrogant, qui non habent ipsius. Unde commemorato isto prophetico testimonio sequitur et dicit apostolus: *Ubi sapiens? ubi scriba? ubi conquisitor huius saeculi? Nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi? Nam quoniam in Dei sapientia non cognovit mundus per sapientiam Deum, placuit Deo per stultitiam praedicationis salvos facere credentes. Quoniam quidem Iudaei signa petunt et Graeci sapientiam quaerunt; nos autem,* inquit, *praedicamus Christum crucifixum, Iudaeis quidem scandalum, gentibus autem stultitiam, ipsis vero vocatis Iudaeis et Graecis Christum Dei virtutem et Dei sapientiam; quoniam stultum Dei sapientius est hominibus, et infirmum Dei fortius est hominibus.* Hoc quasi stultum et infirmum tamquam sua virtute sapientes fortesque contemnunt. Sed haec est gratia, quae sanat infirmos, non superbe iactantes falsam beatitudinem suam, sed humiliter potius veram miseriam confitentes.

Caput XXIX.

De incarnatione Domini nostri Iesu Christi, quam confiteri Platonicorum erubescit impietas.

Praedicas Patrem et eius Filium, quem vocas paternum intellectum seu mentem, et horum medium, quem putamus te dicere Spiritum sanctum, et more vestro appellas tres deos. Ubi, etsi verbis indisciplinatis utimini, videtis tamen qualitercumque et quasi per quaedam tenuis imaginationis umbracula, quo nitendum sit; sed incarna-

3) Esai. 29, 14. 17) 1. Cor. 1, 19 sqq.

---

13 christum et hunc crucif. *F*; chr. iesum et hunc cr. *e*

tionem incommutabilis Filii Dei, qua salvamur, ut ad illa, quae credimus vel ex quantulacumque parte intellegimus, venire possimus, non vultis agnoscere. Itaque videtis utcumque, etsi de longinquo, etsi acie caligante, patriam in qua manendum est, sed viam qua eundum est non tenetis. Confiteris tamen gratiam, quando quidem ad Deum per virtutem intellegentiae pervenire paucis dicis esse concessum. Non enim dicis: Paucis placuit, vel: Pauci voluerunt; sed cum dicis esse concessum, procul dubio Dei gratiam, non hominis sufficientiam confiteris. Uteris etiam hoc verbo apertius, ubi Platonis sententiam sequens nec ipse dubitas in hac vita hominem nullo modo ad perfectionem sapientiae pervenire, secundum intellectum tamen viventibus omne quod deest providentia Dei et gratia post hanc vitam posse compleri. O si cognovisses Dei gratiam per Iesum Christum dominum nostrum ipsamque eius incarnationem, qua hominis animam corpusque suscepit, summum esse exemplum gratiae videre potuisses. Sed quid faciam? Scio me frustra loqui mortuo, sed quantum ad te adtinet; quantum autem ad eos, qui te magnipendunt et te vel qualicumque amore sapientiae vel curiositate artium, quas non debuisti discere, diligunt, quos potius in tua compellatione alloquor, fortasse non frustra. Gratia Dei non potuit gratius commendari, quam ut ipse unicus Dei Filius in se incommutabiliter manens indueretur hominem et spem dilectionis suae daret hominibus homine medio, qua ad illum ab hominibus veniretur, qui tam longe erat inmortalis a mortalibus incommutabilis a commutabilibus, iustus ab impiis beatus a miseris. Et quia naturaliter indidit nobis, ut beati inmortalesque esse cupiamus, manens beatus suscipiensque mortalem, ut nobis tribueret quod amamus, perpetiendo docuit contemnere quod timemus.

---

25 indueret *pv* | homine *ae* ‖ 26 spem] speciem? (= *exemplum; cf. 18; 450, 17*) ‖ 27 qua *mss* (*sc.* via; *cf. 5; 463, 20*); qua *superscr.* fc. dilectione *p*; quo *av*

Sed huic veritati ut possetis adquiescere, humilitate opus erat, quae cervici vestrae difficillime persuaderi potest. Quid enim incredibile dicitur, praesertim vobis qui talia sapitis, quibus ad hoc credendum vos ipsos admonere debeatis; quid, inquam, vobis incredibile dicitur, cum dicitur Deus adsumpsisse humanam animam et corpus? Vos certe tantum tribuitis animae intellectuali, quae anima utique humana est, ut eam consubstantialem paternae illi menti, quem Dei Filium confitemini, fieri posse dicatis. Quid ergo incredibile est, si aliqua una intellectualis anima modo quodam ineffabili et singulari pro multorum salute suscepta est? Corpus vero animae cohaerere, ut homo totus et plenus sit, natura ipsa nostra teste cognoscimus. Quod nisi usitatissimum esset, hoc profecto esset incredibilius; facilius quippe in fidem recipiendum est, etsi humanum divino, etsi mutabile incommutabili, tamen spiritum spiritui, aut ut verbis utar, quae in usu habetis, incorporeum incorporeo, quam corpus incorporeo cohaerere. An forte vos offendit inusitatus corporis partus ex virgine? Neque hoc debet offendere, immo potius ad pietatem suscipiendam debet adducere, quod mirabilis mirabiliter natus est. An vero quod ipsum corpus morte depositum et in melius resurrectione mutatum iam incorruptibile neque mortale in superna subvexit, hoc fortasse credere recusatis intuentes Porphyrium in his ipsis libris, ex quibus multa posui, quos de regressu animae scripsit, tam crebro praecipere omne corpus esse fugiendum, ut anima possit beata permanere cum Deo? Sed ipse potius ista sentiens corrigendus fuit, praesertim cum de anima mundi huius visibilis et tam ingentis corporeae molis cum illo tam incredibilia sapiatis. Platone quippe auctore animal esse dicitis mundum et animal beatissimum, quod vultis esse etiam sempiternum. Quo modo ergo nec umquam

26) Cf. Zeller, Phil. Graec. III 2^3 p. 652. 31) Tim. p. 30 sqq.

5 debuistis *A*; debeat *s*; deceat *p* ‖ 6 Deus dic. *v* ‖ 15 in fide *Ae*; *cf. 456,35* ‖ 16 mutabile *AF¬bes*; mutabilem *rell. v Hoffm.*

solvetur a corpore, nec umquam carebit beatitudine, si, ut beata sit anima, corpus est omne fugiendum? Solem quoque istum et cetera sidera non solum in libris vestris corpora esse fatemini, quod vobiscum omnes homines et conspicere non cunctantur et dicere; verum etiam altiore, ut putatis, peritia haec esse animalia beatissima perhibetis et cum his corporibus sempiterna. Quid ergo est, quod, cum vobis fides Christiana suadetur, tunc obliviscimini, aut ignorare vos fingitis, quid disputare aut docere soleatis? Quid causae est, cur propter opiniones vestras, quas vos ipsi oppugnatis, Christiani esse nolitis, nisi quia Christus humiliter venit et vos superbi estis? Qualia sanctorum corpora in resurrectione futura sint, potest aliquanto scrupulosius inter Christianarum scripturarum doctissimos disputari; futura tamen sempiterna minime dubitamus, et talia futura, quale sua resurrectione Christus demonstravit exemplum. Sed qualiacumque sint, cum incorruptibilia prorsus et inmortalia nihiloque animae contemplationem, qua in Deo figitur, inpedientia praedicentur vosque etiam dicatis esse in caelestibus inmortalia corpora inmortaliter beatorum: quid est quod, ut beati simus, omne corpus fugiendum esse opinamini, ut fidem Christianam quasi rationabiliter fugere videamini, nisi quia illud est, quod iterum dico: Christus est humilis, vos superbi? An forte corrigi pudet? Et hoc vitium non nisi superborum est. Pudet videlicet doctos homines ex discipulis Platonis fieri discipulos Christi, qui piscatorem suo spiritu docuit sapere ac dicere: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est. In ipso vita erat, et vita erat lux hominum, et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non conprehenderunt.* Quod initium sancti

---

2 corpus sit *ps Hoffm.* ‖ 13 aliquanto *AKF¬blps* (*cf. 80,8; II 581,10*); aliquando *aev* ‖ 18 contemplatione *eps*

evangelii, cui nomen est secundum Iohannem, quidam Platonicus, sicut a sancto sene Simpliciano, qui postea Mediolanensi ecclesiae praesedit episcopus, solebamus audire, aureis litteris conscribendum et per omnes ecclesias in locis eminentissimis proponendum esse dicebat. Sed ideo viluit superbis Deus ille magister, quia *Verbum caro factum est et habitavit in nobis;* ut parum sit miseris quod aegrotant, nisi se etiam in ipsa aegritudine extollant et de medicina, qua sanari poterant, erubescant. Non enim hoc faciunt ut erigantur, sed ut cadendo gravius affligantur.

Caput XXX.

Quanta Platonici dogmatis Porphyrius refutaverit et dissentiendo correxerit.

Si post Platonem aliquid emendare existimatur indignum, cur ipse Porphyrius nonnulla et non parva emendavit? Nam Platonem animas hominum post mortem revolvi usque ad corpora bestiarum scripsisse certissimum est. Hanc sententiam Porphyrii doctor tenuit et Plotinus; Porphyrio tamen iure displicuit. In hominum sane non sua quae dimiserant, sed alia nova corpora redire humanas animas arbitratus est. Puduit scilicet illud credere, ne mater fortasse filium in mulam revoluta vectaret; et non puduit hoc credere, ubi revoluta mater in puellam filio forsitan nuberet. Quanto creditur honestius, quod sancti et veraces angeli docuerunt, quod prophetae Dei spiritu acti locuti sunt, quod ipse quem venturum Salvatorem praemissi nuntii praedixerunt, quod missi apostoli qui orbem terrarum evangelio repleverunt, — quanto, inquam, honestius creditur reverti animas semel ad corpora propria quam reverti totiens ad diversa! Verum tamen, ut dixi, ex magna parte correctus est in hac opinione Porphyrius, ut saltem in solos homines humanas animas prae-

7) Io. 1, 14. 18) Enn. 3, 4, 2.

8 et. in ipsa *Aps*; in ipsa et. *F*¬ *rell. v* ‖ 13 correxit *Cp* ‖ 29 semel animas *v*; semel *om. A*

cipitari posse sentiret, beluinos autem carceres evertere minime dubitaret. Dicit etiam ad hoc Deum animam mundo dedisse, ut materiae cognoscens mala ad Patrem recurreret nec aliquando iam talium polluta contagione teneretur. Ubi etsi aliquid inconvenienter sapit (magis enim data est corpori, ut bona faceret; non enim mala disceret, si non faceret), in eo tamen aliorum Platonicorum opinionem et non in re parva emendavit, quod mundatam ab omnibus malis animam et cum Patre constitutam numquam iam mala mundi huius passuram esse confessus est. Qua sententia profecto abstulit, quod esse Platonicum maxime perhibetur, ut mortuos ex vivis, ita vivos ex mortuis semper fieri; falsumque esse ostendit, quod Platonice videtur dixisse Vergilius, in campos Elysios purgatas animas missas (quo nomine tamquam per fabulam videntur significari gaudia beatorum) ad fluvium Letheum evocari, hoc est ad oblivionem praeteritorum:

Scilicet inmemores supera ut convexa revisant
Rursus et incipiant in corpora velle reverti.

Merito displicuit hoc Porphyrio, quoniam re vera credere stultum est ex illa vita, quae beatissima esse non poterit nisi de sua fuerit aeternitate certissima, desiderare animas corruptibilium corporum labem et inde ad ista remeare, tamquam hoc agat summa purgatio, ut inquinatio requiratur. Si enim quod perfecte mundantur hoc efficit, ut omnium obliviscantur malorum, malorum autem oblivio facit corporum desiderium, ubi rursus implicentur malis: profecto erit infelicitatis causa summa felicitas et stultitiae causa perfectio sapientiae et inmunditiae causa summa mundatio. Nec veritate ibi beata erit anima, quamdiucumque erit, ubi oportet fallatur, ut beata sit. Non enim beata erit nisi secura; ut autem secura sit, falso putabit semper se beatam fore, quoniam aliquando erit et misera. Cui ergo gaudendi causa falsitas erit, quo modo de veri-

11) Phaed. p. 70 C. sqq. 19) Aen. 6, 750 sq.

tate gaudebit? Vidit hoc Porphyrius purgatamque animam ob hoc reverti dixit ad Patrem, ne aliquando iam malorum polluta contagione teneatur. Falso igitur a quibusdam est Platonicis creditus quasi necessarius orbis ille ab eisdem abeundi et ad eadem revertendi. Quod etiamsi verum esset, quid hoc scire prodesset, nisi forte inde se nobis auderent praeferre Platonici, quia id nos in hac vita iam nesciremus, quod ipsi in alia meliore vita purgatissimi et sapientissimi fuerant nescituri et falsum credendo beati futuri? Quod si absurdissimum et stultissimum est dicere, Porphyrii profecto est praeferenda sententia his, qui animarum circulos alternante semper beatitate et miseria suspicati sunt. Quod si ita est, ecce Platonicus in melius a Platone dissentit; ecce vidit, quod ille non vidit, nec post talem ac tantum magistrum refugit correctionem, sed homini praeposuit veritatem.

Caput XXXI.

Contra argumentum Platonicorum, quo animam humanam Deo asserunt esse coaeternam.

Cur ergo non potius divinitati credimus de his rebus, quas humano ingenio pervestigare non possumus, quae animam quoque ipsam non Deo coaeternam, sed creatam dicit esse, quae non erat? Ut enim hoc Platonici nollent credere, hanc utique causam idoneam sibi videbantur adferre, quia, nisi quod semper antea fuisset, sempiternum deinceps esse non posset; quamquam et de mundo et de his, quos in mundo deos a Deo factos scribit Plato, apertissime dicat eos esse coepisse et habere initium, finem tamen non habituros, sed per conditoris potentissimam voluntatem in aeternum mansuros esse perhibeat. Verum id quo modo intellegant invenerunt, non esse hoc videlicet

27) Tim. p. 41 B. Cic. interpr. c. 11.

12 circulo *p s Hoffm.* (*sed cf.* 533, 5) | alternante *mss v*; -nantem *Hoffm.* | beatitudinem *p Hoffm.* (*cf.* 465, 30; 531, 18); -tudine *e*²*s*; *sed cf.* 541,14 | miseriam *p Hoffm.* ‖ 30 permansuros *v*

temporis, sed substitutionis initium. „Sicut enim, inquiunt, si pes ex aeternitate semper fuisset in pulvere, semper ei subesset vestigium, quod tamen vestigium a calcante factum nemo dubitaret, nec alterum altero prius esset, quamvis alterum ab altero factum esset: sic, inquiunt, et mundus atque in illo dii creati et semper fuerunt semper existente qui fecit, et tamen facti sunt.“ Numquid ergo, si anima semper fuit, etiam miseria eius semper fuisse dicenda est? Porro si aliquid in illa, quod ex aeterno non fuit, esse coepit ex tempore, cur non fieri potuerit, ut ipsa esset ex tempore quae antea non fuisset? Deinde beatitudo quoque eius post experimentum malorum firmior et sine fine mansura, sicut iste confitetur, procul dubio coepit ex tempore, et tamen semper erit, cum antea non fuerit. Illa igitur omnis argumentatio dissoluta est, qua putatur nihil esse posse sine fine temporis, nisi quod initium non habet temporis. Inventa est enim animae beatitudo, quae cum initium temporis habuerit, finem temporis non habebit. Quapropter divinae auctoritati humana cedat infirmitas, eisque beatis et inmortalibus de vera religione credamus, qui sibi honorem non expetunt, quem Deo suo, qui etiam noster est, deberi sciunt, nec iubent, ut sacrificium faciamus, nisi ei tantum, cuius et nos cum illis, ut saepe dixi et saepe dicendum est, sacrificium esse debemus, per eum sacerdotem offerendi, qui in homine, quem suscepit, secundum quem et sacerdos esse voluit, etiam usque ad mortem sacrificium pro nobis dignatus est fieri.

Caput XXXII.

De universali via animae liberandae, quam Porphyrius male quaerendo non repperit, et quam sola gratia Christiana reseravit.

Haec est religio, quae universalem continet viam animae liberandae, quoniam nulla nisi hac liberari potest.

---

23 tantummodo *v* ‖ 26 qui in forma quam (in qua K^1) susc. K^1 *a b*

Haec est enim quodam modo regalis via, quae una ducit ad regnum, non temporali fastigio nutabundum, sed aeternitatis firmitate securum. Cum autem dicit Porphyrius in primo iuxta finem de regressu animae libro nondum receptum in unam quandam sectam, quod universalem contineat viam animae liberandae, vel a philosophia verissima aliqua vel ab Indorum moribus ac disciplina, aut inductione Chaldaeorum aut alia qualibet via, nondumque in suam notitiam eandem viam historiali cognitione perlatam: procul dubio confitetur esse aliquam, sed nondum in suam venisse notitiam. Ita ei non sufficiebat quidquid de anima liberanda studiosissime didicerat sibique vel potius aliis nosse ac tenere videbatur. Sentiebat enim adhuc sibi deesse aliquam praestantissimam auctoritatem, quam de re tanta sequi oporteret. Cum autem dicit vel a philosophia verissima aliqua nondum in suam notitiam pervenisse sectam, quae universalem contineat viam animae liberandae: satis, quantum arbitror, ostendit vel eam philosophiam, in qua ipse philosophatus est, non esse verissimam, vel ea non contineri talem viam. Et quo modo iam potest esse verissima, qua non continetur haec via? Nam quae alia via est universalis animae liberandae, nisi qua universae animae liberantur ac per hoc sine illa nulla anima liberatur? Cum autem addit et dicit: „Vel ab Indorum moribus ac disciplina, vel ab inductione Chaldaeorum vel alia qualibet via“, manifestissima voce testatur neque illis quae ab Indis neque illis quae a Chaldaeis didicerat hanc universalem viam liberandae animae contineri; et utique se a Chaldaeis oracula divina sumpsisse, quorum adsiduam commemorationem facit, tacere non potuit. Quam vult ergo intellegi animae liberandae universalem viam nondum receptam vel ex aliqua verissima philosophia vel ex earum gentium doctrinis, quae magnae

4) Cf. p. 449, 26.

4 receptam *ev* ‖ 5 in unam *mss*; in *om. v* | quod *mss plerr.* (*cf. 456, 11; 33*); quae *psv Hoffm.* (*cf. 17*) ‖ 28 anim. lib. *Fsv*

velut in divinis rebus habebantur, quia plus apud eas curiositas valuit quorumque angelorum cognoscendorum et colendorum, nondumque in suam notitiam historiali cognitione perlatam? Quaenam ista est universalis via, nisi quae non suae cuique genti propria, sed universis gentibus quae communis esset divinitus inpertita est? Quam certe iste homo non mediocri ingenio praeditus esse non dubitat. Providentiam quippe divinam sine ista universali via liberandae animae genus humanum relinquere potuisse non credit. Neque enim ait non esse, sed hoc tantum bonum tantumque adiutorium nondum receptum, nondum in suam notitiam esse perlatum; nec mirum. Tunc enim Porphyrius erat in rebus humanis, quando ista liberandae animae universalis via, quae non est alia quam religio Christiana, oppugnari permittebatur ab idolorum daemonumque cultoribus regibusque terrenis, propter asserendum et consecrandum martyrum numerum, hoc est testium veritatis, per quos ostenderetur omnia corporalia mala pro fide pietatis et commendatione veritatis esse toleranda. Videbat ergo ista Porphyrius et per huius modi persecutiones cito istam viam perituram et propterea non esse ipsam liberandae animae universalem putabat, non intellegens hoc, quod eum movebat et quod in eius electione perpeti metuebat, ad eius confirmationem robustioremque commendationem potius pertinere.

Haec est igitur animae liberandae universalis via, id est universis gentibus divina miseratione concessa, cuius profecto notitia ad quoscumque iam venit et ad quoscumque ventura est, nec debuit nec debebit ei dici: Quare modo? et: Quare sero? quoniam mittentis consilium non est humano ingenio penetrabile. Quod sensit etiam iste, cum dixit, nondum receptum hoc donum Dei et nondum in suam notitiam fuisse perlatum. Neque enim propterea verum non esse iudicavit, quia nondum in fidem suam

34 Nec *v* ‖ 35 in fide sua *A*; *cf. 449, 15*

receptum fuerat vel in notitiam nondum pervenerat. Haec est, inquam, liberandorum credentium universalis via, de qua fidelis Abraham divinum accepit oraculum: *In semine tuo benedicentur omnes gentes.* Qui fuit quidem gente Chaldaeus, sed ut talia promissa perciperet et ex illo propagaretur semen dispositum per angelos in manu Mediatoris, in quo esset ista liberandae animae universalis via, hoc est omnibus gentibus data, iussus est discedere de terra sua et de cognatione sua et de domo patris sui. Tunc ipse primitus a Chaldaeorum superstitionibus liberatus unum verum Deum sequendo coluit, cui haec promittenti fideliter credidit. Haec est universalis via, de qua in sancta prophetia dictum est: *Deus misereatur nostri et benedicat nos; inluminet vultum suum super nos, ut cognoscamus in terra viam tuam, in omnibus gentibus salutare tuum.* Unde tanto post ex Abrahae semine carne suscepta de se ipso ait ipse Salvator: *Ego sum via, veritas et vita.* Haec est universalis via, de qua tanto ante prophetatum est: *Erit in novissimis diebus manifestus mons Domini, paratus in cacumine montium et extolletur super colles, et venient ad eum universae gentes et ingredientur nationes multae et dicent: Venite, ascendamus in montem Domini et in domum Dei Iacob; et adnuntiabit nobis viam suam, et ingrediemur in ea. Ex Sion enim prodiet lex et verbum Domini ab Hierusalem.* Via ergo ista non est unius gentis, sed universarum gentium; et lex verbumque Domini non in Sion et Hierusalem remansit, sed inde processit, ut se per universa diffunderet. Unde ipse Mediator post resurrectionem suam discipulis trepidantibus ait: *Oportebat im-*

4) Gen. 22, 18. 7) Gal. 3, 19. 16) Ps. 66, 2 sq. 18) Io. 14, 6. 26) Esai. 2, 2 sq.

---

14 super nos *A F*¬*el* (*progr. 11*); s. n. et misereatur nobis *Kb*; s. n. et mis. nostri *apsv Hoffm* ‖ 17 se *AF*¬*ab²elv*; *om.* (*ps?*) *Do.*¹,² *Hoffm.* ‖ 19 praedictum *ps Hoffm.* ‖ 20 manifestatus *ps Hoffm.* | mons domus domini ¬*apv Hoffm.* | in cacum. (ἐπ᾽ ἄκρου)] in uertice *a*; super cacumina *ps Hoffm.* ‖ 24 in ea *AKF*¬*v* (ἐν

pleri quae scripta sunt in lege et prophetis et psalmis de me. Tunc aperuit illis sensum, ut intellegerent scripturas, et dixit eis, quia oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die et praedicari in nomine eius paenitentiam et remissionem peccatorum per omnes gentes incipientibus ab Hierusalem. Haec est igitur universalis animae liberandae via, quam sancti angeli sanctique prophetae prius in paucis hominibus ubi potuerunt Dei gratiam reperientibus et maxime in Hebraea gente, cuius erat ipsa quodam modo sacrata res publica in prophetationem et praenuntiationem civitatis Dei ex omnibus gentibus congregandae, et tabernaculo et templo et sacerdotio et sacrificiis significaverunt et eloquiis quibusdam manifestis, plerisque mysticis praedixerunt; praesens autem in carne ipse Mediator et beati eius apostoli iam testamenti novi gratiam revelantes apertius indicarunt, quae aliquanto occultius superioribus sunt significata temporibus, pro aetatum generis humani distributione, sicut eam Deo sapienti placuit ordinare, mirabilium operum divinorum, quorum superius pauca iam posui, contestantibus signis. Non enim apparuerunt tantummodo visiones angelicae et caelestium ministrorum sola verba sonuerunt, verum etiam hominibus Dei verbo simplicis pietatis agentibus spiritus inmundi de hominum corporibus ac sensibus pulsi sunt, vitia corporis languoresque sanati, fera animalia terrarum et aquarum, volatilia caeli, ligna, elementa, sidera divina iussa fecerunt, inferna cesserunt, mortui revixerunt; exceptis ipsius Salvatoris propriis singularibusque miraculis, maxime nativitatis et resurrectionis, quorum in uno maternae virginitatis tantummodo sacramentum, in altero autem etiam eorum, qui in fine resurrecturi sunt, demonstravit exemplum. Haec via totum hominem mundat et inmortalitati mortalem ex omni-

6) Lc. 24, 44 sqq.

αὐτῇ); in eam *abelps Hoffm.* ‖ 4 tertia *ab*² ‖ 30 in quorum *v*

bus quibus constat partibus praeparat. Ut enim non alia purgatio ei parti quaereretur, quam vocat intellectualem Porphyrius, alia ei, quam vocat spiritalem, aliaque ipsi corpori: propterea totum suscepit veracissimus potentissimusque mundator atque salvator. Praeter hanc viam, quae, partim cum haec futura praenuntiantur, partim cum facta nuntiantur, numquam generi humano defuit, nemo liberatus est, nemo liberatur, nemo liberabitur.

Quod autem Porphyrius universalem viam animae liberandae nondum in suam notitiam historiali cognitione dicit esse perlatam: quid hac historia vel inlustrius inveniri potest, quae universum orbem tanto apice auctoritatis obtinuit, vel fidelius, in qua ita narrantur praeterita, ut futura etiam praedicantur, quorum multa videmus impleta, ex quibus ea quae restant sine dubio speremus implenda? Non enim potest Porphyrius vel quicumque Platonici etiam in hac via quasi terrenarum rerum et ad vitam istam mortalem pertinentium divinationem praedictionemque contemnere, quod merito in aliis vaticinantibus et quorumlibet modorum vel artium divinationibus faciunt. Negant enim haec vel magnorum hominum vel magni esse pendenda, et recte. Nam vel inferiorum fiunt praesensione causarum, sicut arte medicinae quibusdam antecedentibus signis plurima eventura valetudini praevidentur; vel inmundi daemones sua disposita facta praenuntiant, quorum ius et in mentibus atque cupiditatibus iniquorum ad quaeque congruentia facta ducendis quodam modo sibi vindicant, et in materia infima fragilitatis humanae. Non talia sancti homines in ista universali animarum liberandarum via gradientes tamquam magna prophetare curarunt, quamvis et ista eos non fugerint et ab eis saepe praedicta sint ad eorum fidem faciendam, quae mortalium sensibus non poterant intimari nec ad experimentum ce-

---

19 uaticinantibus *AKFael*; uaticinationibus *bpsv Hoffm.* || 24 ualetudini (ualit.) *A*¬*bev*; ualetudine *Fps Hoffm.* || 28 infima *AKe*^{2}*p*^{1}*sv* (*cf. 463, 7 sqq.*); materiā infimā ¬; infirma *Fablp*^{2}

leri facilitate perduci. Sed alia erant vere magna atque divina, quae quantum dabatur cognita Dei voluntate futura nuntiabant. Christus quippe in carne venturus et quae in illo tam clara perfecta sunt atque in eius nomine impleta, paenitentia hominum et ad Deum conversio voluntatum, remissio peccatorum, gratia iustitiae, fides piorum et per universum orbem in veram divinitatem multitudo credentium, culturae simulacrorum daemonumque subversio et a temptationibus exercitatio, proficientium purgatio et liberatio ab omni malo, iudicii dies, resurrectio mortuorum, societatis impiorum aeterna damnatio regnumque aeternum gloriosissimae civitatis Dei conspectu eius inmortaliter perfruentis in huius viae scripturis praedicta atque promissa sunt; quorum tam multa impleta conspicimus, ut recta pietate futura esse cetera confidamus. Huius viae rectitudinem usque ad Deum videndum eique in aeternum cohaerendum in sanctarum scripturarum qua praedicatur atque adseritur veritate quicumque non credunt et ob hoc nec intellegunt, oppugnare possunt, sed expugnare non possunt.

Quapropter in decem istis libris, etsi minus quam nonnullorum de nobis expectabat intentio, tamen quorundam studio, quantum verus Deus et Dominus adiuvare dignatus est, satisfecimus refutando contradictiones impiorum, qui conditori sanctae civitatis, de qua disputare instituimus, deos suos praeferunt. Quorum decem librorum quinque superiores adversus eos conscripti sunt, qui propter bona vitae huius deos colendos putant; quinque autem posteriores adversus eos, qui cultum deorum propter vitam, quae post mortem futura est, servandum existimant. Deinceps itaque, ut in primo libro polliciti sumus, de duarum civitatum, quas in hoc saeculo perplexas diximus invicemque permixtas, exortu et procursu et debitis finibus quod dicendum arbitror, quantum divinitus adiuvabor expediam.

4 clare ¬*e* || 8 conuersio *ps* || 33 dicimus ¬*e* *Do.*[1,2]

LIBER XI.

Caput I.

De ea parte operis, qua duarum civitatum, id est caelestis atque terrenae, initia et fines incipient demonstrari.

Civitatem Dei dicimus, cuius ea scriptura testis est, quae non fortuitis motibus animorum, sed plane summae dispositione providentiae super omnes omnium gentium litteras omnia sibi genera ingeniorum humanorum divina excellens auctoritate subiecit. Ibi quippe scriptum est: *Gloriosa dicta sunt de te, civitas Dei;* et in alio psalmo legitur: *Magnus Dominus et laudabilis nimis in civitate Dei nostri, in monte sancto eius, dilatans exultationes universae terrae;* et paulo post in eodem psalmo: *Sicut audivimus, ita et vidimus, in civitate domini virtutum, in civitate Dei nostri; Deus fundavit eam in aeternum;* item in alio: *Fluminis impetus laetificat civitatem Dei, sanctificavit tabernaculum suum Altissimus; Deus in medio eius non commovebitur.* His atque huius modi testimoniis, quae omnia commemorare nimis longum est, didicimus esse quandam civitatem Dei, cuius cives esse concupivimus illo amore, quem nobis illius conditor inspiravit. Huic conditori sanctae civitatis cives terrenae civitatis deos suos praeferunt ignorantes eum esse Deum deorum, non deorum falsorum, hoc est impiorum et superborum, qui eius incommutabili omnibusque communi luce privati et ob hoc ad quandam egenam potestatem redacti suas quodam modo privatas potentias consectantur hono-

12) Ps. 86, 3. 17) Ps. 47, 2, 3, 9. 20) Ps. 45, 5 sq.

---

5 incipient *VA*¬; incipiunt *v* ‖ 13 nimis *VAFGaelp*; ualde *bv* ‖ 23 concupiuimus *VAF*b^{2}*el*; concupimus *a*b^{1}; concupiscimus *pv Hoffm.* | eius *AF*¬*bel*

resque divinos a deceptis subditis quaerunt; sed deorum piorum atque sanctorum, qui potius se ipsos uni subdere quam multos sibi, potiusque Deum colere quam pro Deo coli delectantur. Sed huius sanctae civitatis inimicis decem superioribus libris, quantum potuimus, domino et rege nostro adiuvante respondimus. Nunc vero quid a me iam expectetur agnoscens meique non inmemor debiti de duarum civitatum, terrenae scilicet et caelestis, quas in hoc interim saeculo perplexas quodam modo diximus invicemque permixtas, exortu et excursu et debitis finibus, quantum valuero, disputare eius ipsius domini et regis nostri ubique opitulatione fretus adgrediar, primumque dicam, quem ad modum exordia duarum istarum civitatum in angelorum diversitate praecesserint.

Caput II.

De cognoscendo Deo, ad cuius notitiam nemo hominum pervenit, nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum.

Magnum est et admodum rarum universam creaturam corpoream et incorpoream consideratam compertamque mutabilem intentione mentis excedere atque ad incommutabilem Dei substantiam pervenire et illic discere ex ipso, quod cunctam naturam, quae non est quod ipse, non fecit nisi ipse. Sic enim Deus cum homine non per aliquam creaturam loquitur corporalem, corporalibus instrepens auribus, ut inter sonantem et audientem aeria spatia verberentur, neque per eius modi spiritalem, quae corporum similitudinibus figuratur, sicut in somnis vel quo alio tali modo (nam et sic velut corporis auribus loquitur, quia velut per corpus loquitur et velut interposito corporalium locorum intervallo; multum enim similia sunt

4 coli del. *AGlptv*; del. coli *VFabe* ‖ 16 Deo] dm̄ *A*¬ ‖ 18 christ. ies. *VA*¬ (*cf. 463, 19; progr. p. 11*); Ies. Christ. *v* ‖ 28 somnis *mss*; somniis *v*

talia visa corporibus); sed loquitur ipsa veritate, si quis sit idoneus ad audiendum mente, non corpore. Ad illud enim hominis ita loquitur, quod in homine ceteris, quibus homo constat, est melius, et quo ipse Deus solus est melior. Cum enim homo rectissime intellegatur vel, si hoc non potest, saltem credatur factus ad imaginem Dei: profecto ea sui parte est propinquior superiori Deo, qua superat inferiores suas, quas etiam cum pecoribus communes habet. Sed quia ipsa mens, cui ratio et intellegentia naturaliter inest, vitiis quibusdam tenebrosis et veteribus invalida est, non solum ad inhaerendum fruendo, verum etiam ad perferendum incommutabile lumen, donec de die in diem renovata atque sanata fiat tantae felicitatis capax, fide primum fuerat inbuenda atque purganda. In qua ut fidentius ambularet ad veritatem, ipsa veritas, Deus Dei filius, homine adsumpto, non Deo consumpto, eandem constituit et fundavit fidem, ut ad hominis Deum iter esset homini per hominem Deum. Hic est enim mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Per hoc enim mediator, per quod homo, per hoc et via. Quoniam si inter eum qui tendit et illud quo tendit via media est, spes est perveniendi; si autem desit aut ignoretur qua eundum sit, quid prodest nosse quo eundum sit? Sola est autem adversus omnes errores via munitissima, ut idem ipse sit Deus et homo; quo itur Deus, qua itur homo.

Caput III.

De auctoritate canonicae scripturae divino spiritu conditae.

Hic prius per prophetas, deinde per se ipsum, postea per apostolos, quantum satis esse iudicavit, locutus etiam scripturam condidit, quae canonica nominatur, eminentissimae auctoritatis, cui fidem habemus de his rebus,

19) 1. Tim. 2, 5.

quas ignorare non expedit nec per nos ipsos nosse idonei sumus. Nam si ea sciri possunt testibus nobis, quae remota non sunt a sensibus nostris sive interioribus sive etiam exterioribus (unde et praesentia nuncupantur, quod ita ea dicimus esse prae sensibus, sicut prae oculis quae praesto sunt oculis): profecto ea, quae remota sunt a sensibus nostris, quoniam nostro testimonio scire non possumus, de his alios testes requirimus eisque credimus, a quorum sensibus remota esse vel fuisse non credimus. Sicut ergo de visibilibus, quae non vidimus, eis credimus, qui viderunt, atque ita de ceteris, quae ad suum quemque sensum corporis pertinent: ita de his, quae animo ac mente sentiuntur (quia et ipse rectissime dicitur sensus, unde et sententia vocabulum accepit), hoc est de invisibilibus quae a nostro sensu interiore remota sunt, his nos oportet credere, qui haec in illo incorporeo lumine disposita didicerunt vel manentia contuentur.

Caput IV.

De conditione mundi, quae nec intemporalis sit, nec novo Dei ordinata consilio, quasi postea voluerit, quod ante noluerat.

Visibilium omnium maximus mundus est, invisibilium omnium maximus Deus est. Sed mundum esse conspicimus, Deum esse credimus. Quod autem Deus fecerit mundum, nulli tutius credimus quam ipsi Deo. Ubi eum audivimus? Nusquam interim nos melius quam in scripturis sanctis, ubi dixit propheta eius: *In principio fecit Deus caelum et terram.* Numquidnam ibi fuit iste propheta, quando fecit Deus caelum et terram? Non; sed ibi fuit sapientia Dei, per quam facta sunt omnia, quae in animas sanctas etiam se transfert, amicos Dei et prophe-

31) Sap. 7, 27. Prov. 8, 27.

1 nosmet ipsos *v* ‖ 8 a *om. V* ‖ 16 iis *v* ‖ 19 quae *VA*¬*pq*; quod *v* ‖ 21 ante noluerat *VA*¬*p*; antea noluerit *qv* ‖ 31 sanct. et. *V*; et. s. *rell. v* | transfert et *G*; -feret *t*; -ferens *p Hoffm.*

tas constituit eisque opera sua sine strepitu intus enarrat. Loquuntur eis quoque angeli Dei, qui semper vident faciem Patris voluntatemque eius quibus oportet adnuntiant. Ex his unus erat iste propheta, qui dixit et scripsit: *In principio fecit Deus caelum et terram.* Qui tam idoneus testis est, per quem Deo credendum sit, ut eodem spiritu Dei, quo haec sibi revelata cognovit, etiam ipsam fidem nostram futuram tanto ante praedixerit.

Sed quid placuit aeterno Deo tunc facere caelum et terram, quae antea non fecisset? Qui hoc dicunt, si mundum aeternum sine ullo initio et ideo nec a Deo factum videri volunt, nimis aversi sunt a veritate et letali morbo impietatis insaniunt. Exceptis enim propheticis vocibus mundus ipse ordinatissima sua mutabilitate et mobilitate et visibilium omnium pulcherrima specie quodam modo tacitus et factum se esse et non nisi a Deo ineffabiliter atque invisibiliter magno et ineffabiliter atque invisibiliter pulchro fieri se potuisse proclamat. Qui autem a Deo quidem factum fatentur, non tamen eum temporis volunt habere, sed suae creationis initium, ut modo quodam vix intellegibili semper sit factus, dicunt quidem aliquid, unde sibi Deum videntur velut a fortuita temeritate defendere, ne subito illi venisse credatur in mentem, quod numquam ante venisset, facere mundum, et accidisse illi voluntatem novam, cum in nullo sit omnino mutabilis; sed non video quo modo eis possit in ceteris rebus ratio ista subsistere maximeque in anima, quam si Deo coaeternam esse contenderint, unde illi acciderit nova miseria, quae numquam antea per aeternum, nullo modo poterunt explicare. Si enim alternasse semper eius miseriam et beatitudinem dixerint, necesse est dicant etiam semper alternaturam; unde illa eos sequetur absurditas, ut etiam cum beata dicitur in hoc utique non sit beata, si futuram suam

3) Mt. 18, 10.

---

24 nou. uol. *A*¬*lpt* ‖ 31 alternare nat. A^2FG; alternasse nat. $¬^2el^2$; alternatam nat. *b* ‖ 32 sequatur A^1; sequitur A^2lt

miseriam et turpitudinem praevidet; si autem non praevidet nec se turpem ac miseram fore, sed beatam semper existimat, falsa opinione sit beata; quo dici stultius nihil potest. Si autem semper quidem per saecula retro infinita cum beatitudine alternasse animae miseriam putant, sed nunc iam de cetero, cum fuerit liberata, ad miseriam non esse redituram, nihilo minus convincuntur numquam eam fuisse vere beatam, sed deinceps esse incipere nova quadam nec fallaci beatitudine; ac per hoc fatebuntur accidere illi aliquid novi, et hoc magnum atque praeclarum, quod numquam retro per aeternitatem accidisset. Cuius novitatis causam si Deum negabunt in aeterno habuisse consilio, simul eum negabunt beatitudinis eius auctorem, quod nefandae impietatis est; si autem dicent etiam ipsum novo consilio excogitasse, ut de cetero sit anima in aeternum beata, quo modo eum alienum ab ea, quae illis quoque displicet, mutabilitate monstrabunt? Porro si ex tempore creatam, sed nullo ulterius tempore perituram, tamquam numerum, habere initium, sed non habere finem fatentur, et ideo semel expertam miserias, si ab eis fuerit liberata, numquam miseram postea futuram: non utique dubitabunt hoc fieri manente incommutabilitate consilii Dei. Sic ergo credant et mundum ex tempore fieri potuisse, nec tamen ideo Deum in eo faciendo aeternum consilium voluntatemque mutasse.

Caput V.

Tam non esse cogitandum de infinitis temporum spatiis ante mundum, quam nec de infinitis locorum spatiis extra mundum, quia, sicut nulla ante ipsum sunt tempora, ita nulla extra ipsum sunt loca.

Deinde videndum est, isti, qui Deum conditorem mundi esse consentiunt et tamen quaerunt de mundi tem-

15 ut *om. A*¬ ‖ 16 eum *om. A*¬ ‖ 28 *ut editur VA*¬; spatiis extra — sunt loca *om. pqv* ‖ 31 isti *VAF*¬ G^2a^1el; istis G^1a^2btpv

pore quid respondeamus, quid ipsi respondeant de mundi loco. Ita enim quaeritur, cur potius tunc et non antea factus sit, quem ad modum quaeri potest, cur hic potius ubi est et non alibi. Nam si infinita spatia temporis ante mundum cogitant, in quibus eis non videtur Deus ab opere cessare potuisse, similiter cogitent extra mundum infinita spatia locorum, in quibus si quisquam dicat non potuisse vacare Omnipotentem, nonne consequens erit, ut innumerabiles mundos cum Epicuro somniare cogantur (ea tantum differentia, quod eos ille fortuitis motibus atomorum gigni asserit et resolvi, isti autem opere Dei factos dicturi sunt), si eum per interminabilem inmensitatem locorum extra mundum circumquaque patentium vacare noluerint, nec eosdem mundos, quod etiam de isto sentiunt, ulla causa posse dissolvi? Cum his enim agimus, qui et Deum incorporeum et omnium naturarum, quae non sunt quod ipse, creatorem nobiscum sentiunt; alios autem nimis indignum est ad istam disputationem religionis admittere, maxime quod apud eos, qui multis diis sacrorum obsequium deferendum putant, isti philosophos ceteros nobilitate atque auctoritate vicerunt, non ob aliud, nisi quia longo quidem intervallo, verum tamen reliquis propinquiores sunt veritati. An forte substantiam Dei, quam nec includunt nec determinant nec distendunt loco, sed eam, sicut de Deo sentire dignum est, fatentur incorporea praesentia ubique totam, a tantis locorum extra mundum spatiis absentem esse dicturi sunt, et uno tantum atque in comparatione illius infinitatis tam exiguo loco, in quo mundus est, occupatam? Non opinor eos in haec vaniloquia progressuros. Cum igitur unum mundum ingenti quidem mole corporea, finitum tamen et loco suo determinatum et operante Deo factum esse dicant: quod respondent de infinitis extra mundum locis, cur in eis ab opere Deus cesset, hoc sibi

4 si *om.* *F* ‖ 6 similiter ergo cog. *F* | cogitant *bel* ‖ 27 in conparationem *V Hoffm.*; *cf.* *110, 19; 133, 4; 470, 6; 478, 23*

respondeant de infinitis ante mundum temporibus, cur in eis ab opere Deus cessaverit. Et sicut non est consequens, ut fortuito potius quam ratione divina Deus non alio, sed isto in quo est loco mundum constituerit, cum pariter infinitis ubique patentibus nullo excellentiore merito posset hic eligi, quamvis eandem divinam rationem, qua id factum est, nulla possit humana conprehendere: ita non est consequens, ut Deo aliquid existimemus accidisse fortuitum, quod illo potius quam anteriore tempore condidit mundum, cum aequaliter anteriora tempora per infinitum retro spatium praeterissent nec fuisset aliqua differentia, unde tempus tempori eligendo praeponeretur. Quod si dicunt inanes esse hominum cogitationes, quibus infinita imaginantur loca, cum locus nullus sit praeter mundum: respondetur eis isto modo inaniter homines cogitare praeterita tempora vacationis Dei, cum tempus nullum sit ante mundum.

Caput VI.

Creationis mundi et temporum unum esse principium nec aliud alio praeveniri.

Si enim recte discernuntur aeternitas et tempus, quod tempus sine aliqua mobili mutabilitate non est, in aeternitate autem nulla mutatio est: quis non videat, quod tempora non fuissent, nisi creatura fieret, quae aliquid aliqua motione mutaret, cuius motionis et mutationis cum aliud atque aliud, quae simul esse non possunt, cedit atque succedit, in brevioribus vel productioribus morarum intervallis tempus sequeretur? Cum igitur Deus, in cuius aeternitate nulla est omnino mutatio, creator sit temporum et ordinator: quo modo dicatur post temporum spatia mundum creasse non video, nisi dicatur ante mundum iam aliquam fuisse creaturam, cuius motibus tempora currerent. Porro si litterae sacrae maximeque veraces ita dicunt, in principio fecisse Deum caelum et terram, ut nihil

7 hum. intellegentia conpr. *A²FGe* ‖ 8 accessisse *E^mv* ‖ 22 mobili *om. E* ‖ 29 omn. est *Apt* ‖ 32 aliqua . . creatura *pt*

antea fecisse intellegatur, quia hoc potius in principio fecisse diceretur, si quid fecisset ante cetera cuncta quae fecit: procul dubio non est mundus factus in tempore, sed cum tempore. Quod enim fit in tempore, et post aliquod fit et ante aliquod tempus; post id quod praeteritum est, ante id quod futurum est; nullum autem posset esse praeteritum, quia nulla erat creatura, cuius mutabilibus motibus ageretur. Cum tempore autem factus est mundus, si in eius conditione factus est mutabilis motus, sicut videtur se habere etiam ordo ille primorum sex vel septem dierum, in quibus et mane et vespera nominantur, donec omnia, quae his diebus Deus fecit, sexto perficiantur die septimoque in magno mysterio Dei vacatio commendetur. Qui dies cuius modi sint, aut perdifficile nobis aut etiam inpossibile est cogitare, quanto magis dicere.

Caput VII.

De qualitate primorum dierum, qui etiam antequam sol fieret vesperam et mane traduntur habuisse.

Videmus quippe istos dies notos non habere vesperam nisi de solis occasu nec mane nisi de solis exortu; illorum autem priores tres dies sine sole peracti sunt, qui die quarto factus refertur. Et primitus quidem lux verbo Dei facta atque inter ipsam et tenebras Deus separasse narratur et eandem lucem vocasse diem, tenebras autem noctem; sed qualis illa sit lux et quo alternante motu qualemque vesperam et mane fecerit, remotum est a sensibus nostris, nec ita ut est intellegi a nobis potest, quod tamen sine ulla haesitatione credendum est. Aut enim aliqua lux corporea est, sive in superioribus mundi partibus longe a conspectibus nostris sive unde sol postmodum accensus est; aut lucis nomine significata est sancta civitas in sanctis angelis et spiritibus beatis, de qua dicit apo-

11 et mane] et *om.* A^1vE ‖ 12 in his A^1Gpt ‖ 15 etiam *om.* E^{mv} ‖ 17 etiam *VA*¬; *om. pqv* ‖ 21 priorum lE^{mv}

stolus: *Quae sursum est Hierusalem, mater nostra aeterna in caelis;* ait quippe et alio loco: *Omnes enim vos filii lucis estis et filii diei; non sumus noctis neque tenebrarum;* si tamen et vesperam diei huius et mane aliquatenus congruenter intellegere valeamus. Quoniam scientia creaturae in comparatione scientiae Creatoris quodam modo vesperascit, itemque lucescit et mane fit, cum et ipsa refertur ad laudem dilectionemque Creatoris; nec in noctem vergitur, ubi non Creator creaturae dilectione relinquitur. Denique scriptura cum illos dies dinumeraret ex ordine, nusquam interposuit vocabulum noctis. Non enim ait alicubi: Facta est nox; sed: *Facta est vespera et factum est mane dies unus.* Ita dies secundus et ceteri. Cognitio quippe creaturae in se ipsa decoloratior est, ut ita dicam, quam cum in Dei sapientia cognoscitur, velut in arte qua facta est. Ideo vespera quam nox congruentius dici potest; quae tamen, ut dixi, cum ad laudandum et amandum refertur Creatorem, recurrit in mane. Et hoc cum facit in cognitione sui ipsius, dies unus est; cum in cognitione firmamenti, quod inter aquas inferiores et superiores caelum appellatum est, dies secundus; cum in cognitione terrae ac maris omniumque gignentium, quae radicibus continuata sunt terrae, dies tertius; cum in cognitione luminarium maioris et minoris omniumque siderum, dies quartus; cum in cognitione omnium ex aquis animalium natatilium atque volatilium, dies quintus; cum in cognitione omnium animalium terrenorum atque ipsius hominis, dies sextus.

2) Gal. 4, 26. 3) 1. Thess. 5, 5.

---

6 in conparationem *VlE*[mtv] *Hoffm.* (*cf. 467, 27*) ‖ 17 et ad amand. *AFlp Hoffm.* ‖ 19 cognitionem *VE* (*bis*) ‖ 26 natantium et (atque *pt*) uolantium *Apt*; natantium (*om.* et uol.) *l*; *cf. 550, 16*

Caput VIII.

Quae qualisque intellegenda sit Dei requies, qua post opera sex dierum requievit in septimo.

Cum vero in die septimo requiescit Deus ab omnibus operibus suis et sanctificat eum, nequaquam est accipiendum pueriliter, tamquam Deus laboraverit operando, qui *dixit et facta sunt* verbo intellegibili et sempiterno, non sonabili et temporali. Sed requies Dei requiem significat eorum qui requiescunt in Deo, sicut laetitia domus laetitiam significat eorum, qui laetantur in domo, etiamsi non eos domus ipsa, sed alia res aliqua laetos facit. Quanto magis, si eadem domus pulchritudine sua faciat laetos habitatores, ut non solum eo loquendi modo laeta dicatur, quo significamus per id quod continet id quod continetur (sicut „theatra plaudunt, prata mugiunt", cum in illis homines plaudunt, in his boves mugiunt); sed etiam illo, quo significatur per efficientem id quod efficitur; sicut laeta epistula dicitur, significans eorum laetitiam, quos legentes efficit laetos. Convenientissime itaque, cum Deum requievisse prophetica narrat auctoritas, significatur requies eorum, qui in illo requiescunt et quos facit ipse requiescere; hoc etiam hominibus, quibus loquitur et propter quos utique conscripta est, promittente prophetia, quod etiam ipsi post bona opera, quae in eis et per eos operatur Deus, si ad illum prius in ista vita per fidem quodam modo accesserint, in illo habebunt requiem sempiternam. Hoc enim et sabbati vacatione ex praecepto legis in vetere Dei populo figuratum est, unde suo loco diligentius arbitror disserendum.

7) Ps. 148, 5.

---

2 qualisque *VA¬q*; qualisue *pv* ‖ 8 Sed] et *VE*^{pt}; *om. E*^{mv} ‖ 16 plaudunt *V*^{1}*ApE*^{p}; plaudant *V*^{2}*FGabelvE*$^{rell.}$ | mugiunt *V*^{1}*A*^{1}*¬pt*^{2}*E*^{p}; mugiant *V*^{2}*FGt*^{1} *rell. vE*$^{rell.}$

Caput IX.

De angelorum conditione quid secundum divina testimonia sentiendum sit.

Nunc, quoniam de sanctae civitatis exortu dicere institui et prius quod ad sanctos angelos adtinet dicendum putavi, quae huius civitatis et magna pars est et eo beatior, quod numquam peregrinata, quae hinc divina testimonia suppetant, quantum satis videbitur, Deo largiente explicare conabor. Ubi de mundi constitutione sacrae litterae loquuntur, non evidenter dicitur, utrum vel quo ordine creati sint angeli; sed si praetermissi non sunt, vel caeli nomine, ubi dictum est: *In principio fecit Deus caelum et terram*, vel potius lucis huius, de qua loquor, significati sunt. Non autem esse praetermissos hinc existimo, quod scriptum est, requievisse Deum in die septimo ab omnibus operibus suis quae fecit, cum liber ipse ita sit exorsus: *In principio fecit Deus caelum et terram;* ut ante caelum et terram nihil aliud fecisse videatur. Cum ergo a caelo et terra coeperit, atque ipsa terra, quam primitus fecit, sicut scriptura consequenter eloquitur, invisibilis et incomposita nondumque luce facta utique tenebrae fuerint super abyssum, id est super quandam terrae et aquae indistinctam confusionem (ubi enim lux non est, tenebrae sint necesse est), deinde omnia creando disposita sint, quae per sex dies consummata narrantur: quo modo angeli praetermitterentur, tamquam non essent in operibus Dei, a quibus in die septimo requievit? Opus autem Dei esse angelos hic quidem etsi non praetermissum, non tamen evidenter expressum est; sed alibi hoc sancta scriptura clarissima voce testatur. Nam et in hymno trium in camino virorum cum praedictum esset: *Bene-*

---

9 conabor *V ed. princ.*; curabo *mss rell. ed. Arg. v* ‖ 10 loq.] dicuntur *V*; locuntur *E*[v] ‖ 15 *in cod. A* (ר) *post* existimo *continuo sequuntur verba*: nisi aeterna est (*477, 24*); *cf. praef. vol. II p. V* ‖ 24 deinde si *pt Hoffm.* ‖ 25 sunt *pt Hoffm.* ‖ 30 in *om. Fept*

dicite omnia opera Domini Dominum, in executione eorundem operum etiam angeli nominati sunt; et in psalmo canitur: *Laudate Dominum de caelis, laudate eum in excelsis; laudate eum omnes angeli eius, laudate eum omnes virtutes eius; laudate eum sol et luna, laudate eum omnes stellae et lumen; laudate eum caeli caelorum, et aquae, quae super caelos sunt, laudent nomen Domini; quoniam ipse dixit, et facta sunt; ipse mandavit, et creata sunt.* Etiam hic apertissime a Deo factos esse angelos divinitus dictum est, cum eis inter cetera caelestia commemoratis infertur ad omnia: *Ipse dixit, et facta sunt.* Quis porro audebit opinari post omnia ista, quae sex diebus enumerata sunt, angelos factos? Sed etsi quisquam ita desipit, redarguit istam vanitatem illa scriptura paris auctoritatis, ubi Deus dicit: *Quando facta sunt sidera, laudaverunt me voce magna omnes angeli mei.* Iam ergo erant angeli, quando facta sunt sidera. Facta sunt autem quarto die. Numquidnam ergo die tertio factos esse dicemus? Absit. In promptu est enim, quid illo die factum sit. Ab aquis utique terra discreta est et distinctas sui generis species duo ista elementa sumpserunt et produxit terra quidquid ei radicitus inhaeret. Numquidnam secundo? Ne hoc quidem. Tunc enim firmamentum factum est inter aquas superiores et inferiores caelumque appellatum est; in quo firmamento quarto die facta sunt sidera. Nimirum ergo si ad istorum dierum opera Dei pertinent angeli, ipsi sunt illa lux, quae diei nomen accepit, cuius unitas ut commendaretur, non est dictus dies primus, sed dies unus. Nec alius est dies secundus aut tertius aut ceteri; sed idem ipse unus ad inplendum senarium vel septenarium numerum repetitus est propter septenariam cognitionem; senariam scilicet operum, quae fecit Deus,

1) Dan. 3, 57 sq. 9) Ps. 148, 1 sqq. 16) Iob 38, 7.

---

1 dominum *mss plerr.*; domino $b^2 l^2 v$ ‖ 10 cetera *om.* ***V*** ‖ 19 promtum ***Vt*** ‖ 24 inter] super ***VE***; *sed cf. 470, 20* ‖ 31 septenariam cogn. ***VFlptE***; senariam uel septenariam c. *rell.v Hoffm.*

et septimam quietis Dei. Cum enim dixit Deus: *Fiat lux,* et facta est lux, si recte in hac luce creatio intellegitur angelorum, profecto facti sunt participes lucis aeternae, quod est ipsa incommutabilis sapientia Dei, per quam facta sunt omnia, quem dicimus unigenitum Dei filium; ut ea luce inluminati, qua creati, fierent lux et vocarentur dies participatione incommutabilis lucis et diei, quod est verbum Dei, per quod et ipsi et omnia facta sunt. *Lumen* quippe *verum, quod inluminat omnem hominem venientem in hunc mundum,* hoc inluminat et omnem angelum mundum, ut sit lux non in se ipso, sed in Deo; a quo si avertitur angelus, fit inmundus; sicut sunt omnes, qui vocantur inmundi spiritus, nec iam lux in Domino, sed in se ipsis tenebrae, privati participatione lucis aeternae. Mali enim nulla natura est; sed amissio boni mali nomen accepit.

Caput X.

De simplici et incommutabili trinitate Dei Patris et Dei Filii et Dei Spiritus sancti, unius Dei, cui non est aliud qualitas aliudque substantia.

Est itaque bonum solum simplex et ob hoc solum incommutabile, quod est Deus. Ab hoc bono creata sunt omnia bona, sed non simplicia et ob hoc mutabilia. Creata sane, inquam, id est facta, non genita. Quod enim de simplici bono genitum est, pariter simplex est et hoc est quod illud de quo genitum est; quae duo Patrem et Filium dicimus; et utrumque hoc cum spiritu suo unus Deus est; qui spiritus Patris et Filii Spiritus sanctus propria quadam notione huius nominis in sacris litteris nuncupatur. Alius est autem quam Pater et Filius, quia nec Pater est nec Filius; sed „alius" dixi, non „aliud", quia et hoc

10) Io. 1, 9.

---

1 septimam *VFGblptE*; septenariam *rell. v Hoffm.* || 18 dei patris *VA¬pq*; dei *om. v* | et dei filii et dei sp. s. *VA¬*; dei *bis om. pqv* || 20 aliudque *VA¬*; aliud *pq*^{2}*v* || 27 est Deus *v*

pariter simplex pariterque incommutabile bonum est et coaeternum. Et haec trinitas unus est Deus; nec ideo non simplex, quia trinitas. Neque enim propter hoc naturam istam boni simplicem dicimus, quia Pater in ea solus aut solus Filius aut solus Spiritus sanctus, aut vero sola est ista nominis trinitas sine subsistentia personarum, sicut Sabelliani haeretici putaverunt; sed ideo simplex dicitur, quoniam quod habet hoc est, excepto quod relative quaeque persona ad alteram dicitur. Nam utique Pater habet Filium, nec tamen ipse est Filius ⟨, et Filius habet Patrem, nec tamen ipse est Pater⟩. In quo ergo ad semet ipsum dicitur, non ad alterum, hoc est quod habet; sicut ad se ipsum dicitur vivus habendo utique vitam, et eadem vita ipse est.

Propter hoc itaque natura dicitur simplex, cui non sit aliquid habere, quod vel possit amittere; vel aliud sit habens, aliud quod habet; sicut vas aliquem liquorem aut corpus colorem aut aer lucem sive fervorem aut anima sapientiam. Nihil enim horum est id quod habet; nam neque vas liquor est nec corpus color nec aer lux sive fervor neque anima sapientia est. Hinc est quod etiam privari possunt rebus, quas habent, et in alios habitus vel qualitates verti atque mutari, ut et vas evacuetur umore quo plenum est, et corpus decoloretur et aer tenebrescat sive frigescat et anima desipiat. Sed etsi sit corpus incorruptibile, quale sanctis in resurrectione promittitur, habet quidem ipsius incorruptionis inamissibilem qualitatem, sed manente substantia corporali non hoc est, quod ipsa incorruptio. Nam illa etiam per singulas partes corporis tota est nec alibi maior, alibi minor; neque enim ulla pars est incorruptior quam altera; corpus vero ipsum maius est in toto quam in parte; et cum alia pars est in eo amplior, alia minor, non ea quae amplior est

10 et fil. — pater *om. Vlpt* ‖ 11 semet *Vb^{2}e*; se *FGab^{1}lpv* ‖ 12 ad *om. F* ‖ 13 vivens *v* ‖ 15 utique *Gp Hoffm.*; *cf. 9; 13* ‖ 17 sicut et *FGa* ‖ 20 neque corp. *FGet* | neque aer *FGelt* ‖ 32 aliqua *p Hoffm.*

incorruptior quam quae minor. Aliud est itaque corpus, quod non ubique sui totum est, alia incorruptio, quae ubique eius tota est, quia omnis pars incorruptibilis corporis etiam ceteris inaequalis aequaliter incorrupta est. Neque enim verbi gratia, quia digitus minor est quam tota manus, ideo incorruptibilior manus quam digitus. Ita cum sint inaequales manus et digitus, aequalis est tamen incorruptibilitas manus et digiti. Ac per hoc quamvis a corpore incorruptibili inseparabilis incorruptibilitas sit, aliud est tamen substantia, qua corpus dicitur, aliud qualitas eius, qua incorruptibile nuncupatur. Et ideo etiam sic non hoc est quod habet. Anima quoque ipsa, etiamsi semper sit sapiens, sicut erit cum liberabitur in aeternum, participatione tamen incommutabilis sapientiae sapiens erit, quae non est quod ipsa. Neque enim si aer infusa luce numquam deseratur, ideo non aliud est ipse, aliud lux qua inluminatur. Neque hoc ita dixerim, quasi aer sit anima, quod putaverunt quidam qui non potuerunt incorpoream cogitare naturam. Sed habent haec ad illa etiam in magna disparilitate quandam similitudinem, ut non inconvenienter dicatur sic inluminari animam incorpoream luce incorporea simplicis sapientiae Dei, sicut inluminatur aeris corpus luce corporea; et sicut aer tenebrescit ista luce desertus (nam nihil sunt aliud quae dicuntur locorum quorumque corporalium tenebrae quam aer carens luce), ita tenebrescere animam sapientiae luce privatam.

Secundum hoc ergo dicuntur illa simplicia, quae principaliter vereque divina sunt, quod non aliud est in eis qualitas, aliud substantia, nec aliorum participatione vel divina vel sapientia vel beata sunt. Ceterum dictus est in scripturis sanctis Spiritus sapientiae multiplex, eo

32) Sap. 7, 22.

---

1 quae *V*; ea quae *rell. v Hoffm.* ‖ 10 aliud qual. *btv*; alia qual. *VFGaelp*; *sed cf. 29sq.*; *474,20* ‖ 25 quorumque *VFGa*b^2*l* (*cf. 503,23; 553,9*); *om. p*; quorumcumque *v Hoffm.*

quod multa in sese habeat; sed quae habet, haec et est, et ea omnia unus est. Neque enim multae, sed una sapientia est, in qua sunt infiniti quidam eique finiti thensauri rerum intellegibilium, in quibus sunt omnes invisibiles atque incommutabiles rationes rerum etiam visibilium et mutabilium, quae per ipsam factae sunt. Quoniam Deus non aliquid nesciens fecit, quod nec de quolibet homine artifice recte dici potest; porro si sciens fecit omnia, ea utique fecit quae noverat. Ex quo occurrit animo quiddam mirum, sed tamen verum, quod iste mundus nobis notus esse non posset, nisi esset; Deo autem nisi notus esset, esse non posset.

Caput XI.

An eius beatitudinis, quam sancti angeli ab initio sui semper habuerunt, etiam illos spiritus, qui in veritate non steterunt, participes fuisse credendum sit.

Quae cum ita sint, nullo modo quidem secundum spatium aliquod temporis prius erant spiritus illi tenebrae, quos angelos dicimus; sed simul ut facti sunt, lux facti sunt; non tamen tantum ita creati, ut quoquo modo essent et quoquo modo viverent; sed etiam inluminati, ut sapienter beateque viverent. Ab hac inluminatione aversi quidam angeli non obtinuerunt excellentiam sapientis beataeque vitae, quae procul dubio non nisi aeterna est aeternitatisque suae certa atque secura; sed rationalem vitam licet insipientem sic habent, ut eam non possint amittere, nec si velint. Quatenus autem, antequam peccassent, illius sapientiae fuerint participes, definire quis potest? In eius tamen participatione aequales fuisse istos illis, qui propterea vere pleneque beati sunt, quoniam ne-

1 sese *Vaelp*; se *FGbtv* | haec *v*; hoc *VFG rell. mss* ‖ 3 *ut editur Vbelp*; infinita quaedam eique infiniti (finiti *t*) thes. *FG at*; immensi quidam atque infiniti thes. *v* | thens. *Vl* ‖ 24 nisi] *hinc redeunt codd. A*¬ ‖ 25 sed *mss*; sed et *v*

quaquam de suae beatitudinis aeternitate falluntur, quo modo dicturi sumus? quando quidem si aequales in ea fuissent, etiam isti in eius aeternitate mansissent pariter beati, quia pariter certi. Neque enim sicut vita, quamdiucumque fuerit, ita aeterna vita veraciter dici poterit, si finem habitura sit; si quidem vita tantummodo vivendo, aeterna vero finem non habendo nominata est. Quapropter quamvis non, quidquid aeternum, continuo beatum sit (dicitur enim etiam poenalis ignis aeternus): tamen si vere perfecteque beata vita non nisi aeterna est, non erat talis istorum, quandoque desitura et propterea non aeterna, sive id scirent, sive nescientes aliud putarent; quia scientes timor, nescientes error beatos esse utique non sinebat. Si autem hoc ita nesciebant, ut falsis incertisve non fiderent, sed utrum sempiternum an quandoque finem habiturum esset bonum suum, in neutram partem firma adsensione ferrentur: ipsa de tanta felicitate cunctatio eam beatae vitae plenitudinem, quam in sanctis angelis esse credimus, non habebat. Neque enim beatae vitae vocabulum ita contrahimus ad quasdam significationis angustias, ut solum Deum dicamus beatum; qui tamen vere ita beatus est, ut maior beatitudo esse non possit, in cuius comparatione, quod angeli beati sunt summa quadam sua beatitudine, quanta esse in angelis potest, quid aut quantum est?

Caput XII.

De comparatione beatitudinis iustorum necdum obtinentium promissionis divinae praemium et primorum in paradiso hominum ante peccatum.

Nec ipsos tantum, quod adtinet ad rationalem vel intellectualem creaturam, beatos nuncupandos putamus. Quis enim primos illos homines in paradiso negare audeat

---

24 *ut editur* ***V***; sua quad. beat. *A*⌐; sua qu. summa beat. *FG*; sua summa qu. beat. *rell. v* ‖ 27 obtinentium (optin. ***V***) ***V****A*⁻; tenentium *pqv*

beatos fuisse ante peccatum, quamvis sua beatitudo quam diuturna vel utrum aeterna esset incertos (esset autem aeterna, nisi peccassent), cum hodie non inpudenter beatos vocemus, quos videmus iuste ac pie cum spe futurae inmortalitatis hanc vitam ducere sine crimine vastante conscientiam, facile inpetrantes peccatis huius infirmitatis divinam misericordiam. Qui licet de suae perseverantiae praemio certi sint, de ipsa tamen perseverantia sua repperiuntur incerti. Quis enim hominum se in actione provectuque iustitiae perseveraturum usque in finem sciat, nisi aliqua revelatione ab illo fiat certus, qui de hac re iusto latentique iudicio non omnes instruit, sed neminem fallit? Quantum itaque pertinet ad delectationem praesentis boni, beatior erat primus homo in paradiso, quam quilibet iustus in hac infirmitate mortali; quantum autem ad spem futuri, beatior quilibet in quibuslibet cruciatibus corporis, cui non opinione, sed certa veritate manifestum est, sine fine se habiturum omni molestia carentem societatem angelorum in participatione summi Dei, quam erat ille homo sui casus incertus in magna illa felicitate paradisi.

Caput XIII.

An ita unius felicitatis omnes angeli sint creati, ut neque lapsuros se possent nosse qui lapsi sunt, et post ruinam labentium perseverantiae suae praescientiam acceperint qui steterunt.

Quocirca cuivis iam non difficulter occurrit utroque coniuncto effici beatitudinem, quam recto proposito intellectualis natura desiderat, hoc est, ut et bono incommutabili, quod Deus est, sine ulla molestia perfruatur et in eo se in aeternum esse mansurum nec ulla dubitatione

1 sua beatitudo *mss*; de sua beatitudine *v* ‖ 2 incertos] incertum est *pte*[marg.]; incertos esse *e* ‖ 9 profectuque *v* (*cf. 14, 10; 188, 17; 393, 17*) ‖ 29 et *om. V* ‖ 31 mansuram *Galv*

cunctetur nec ullo errore fallatur. Hanc habere angelos lucis pia fide credimus; hanc nec antequam caderent habuisse angelos peccatores, qui sua pravitate illa luce privati sunt, consequenti ratione colligimus; habuisse tamen aliquam, etsi non praesciam, beatitudinem, si vitam egerunt ante peccatum, profecto credendi sunt. Aut si durum videtur, quando facti sunt angeli, alios credere ita factos ut non acciperent praescientiam vel perseverantiae vel casus sui, alios autem ita ut veritate certissima aeternitatem suae beatitudinis nossent, sed aequalis felicitatis omnes ab initio creati sunt, et ita fuerunt, donec isti, qui nunc mali sunt, ab illo bonitatis lumine sua voluntate cecidissent: procul dubio multo est durius nunc putare angelos sanctos aeternae suae beatitudinis incertos, et ipsos de semet ipsis ignorare, quod nos de illis per scripturas sanctas nosse potuimus. Quis enim catholicus Christianus ignorat nullum novum diabolum ex bonis angelis ulterius futurum, sicut nec istum in societatem bonorum angelorum ulterius rediturum? Veritas quippe in evangelio sanctis fidelibusque promittit, quod erunt aequales angelis Dei; quibus etiam promittitur, quod ibunt in vitam aeternam. Porro autem si nos certi sumus numquam nos ex illa inmortali felicitate casuros, illi vero certi non sunt: iam potiores, non aequales eis erimus. Sed quia nequaquam Veritas fallit et aequales eis erimus, profecto etiam ipsi certi sunt suae felicitatis aeternae. Cuius illi alii quia certi non fuerunt (non enim erat eorum aeterna felicitas cuius certi essent, quae finem fuerat habitura), restat, ut aut inpares fuerint, aut, si pares fuerunt, post istorum ruinam illis certa scientia suae sempiternae felicitatis accesserit. Nisi forte quis dicat id, quod Dominus ait de diabolo in evangelio: *Ille homicida erat ab initio et in veritate non*

20) Mt. 22, 30. 21) Ib. 25, 46.

---

13 si nunc putant *pt* ‖ 14 beatitatis *bev* ‖ 22 simus *AFb* ‖ 23 certi *VG*; si certi *rell. v Hoffm.* ‖ 24 eis *om. Vl* ‖ 31 id] hic *AF*¬

stetit, sic esse accipiendum, ut non solum homicida fuerit ab initio, id est initio humani generis, ex quo utique homo factus est, quem decipiendo posset occidere, verum etiam ab initio suae conditionis in veritate non steterit et ideo numquam beatus cum sanctis angelis fuerit, suo recusans esse subditus creatori et sua per superbiam velut privata potestate laetatus, ac per hoc falsus et fallax, quia neque quisquam potestatem Omnipotentis evadit, et qui per piam subiectionem noluit tenere quod vere est, adfectat per superbam elationem simulare quod non est, ut sic intellegatur etiam quod beatus Iohannes apostolus ait: *Ab initio diabolus peccat,* hoc est, ex quo creatus est, iustitiam recusavit, quam nisi pia Deoque subdita voluntas habere non posset. Huic sententiae quisquis adquiescit, non cum illis haereticis sapit, id est Manichaeis, et si quae aliae pestes ita sentiunt, quod suam quandam propriam tamquam ex adverso quodam principio diabolus habeat naturam mali; qui tanta vanitate desipiunt, ut, cum verba ista evangelica in auctoritate nobiscum habeant, non adtendant non dixisse Dominum: A veritate alienus fuit; sed: *In veritate non stetit,* ubi a veritate lapsum intellegi voluit, in qua utique si stetisset, eius particeps factus beatus cum sanctis angelis permaneret.

Caput XIV.

Quo genere locutionis dictum sit de diabolo, quod in veritate non steterit, quia veritas non est in eo.

Subiecit autem indicium, quasi quaesissemus, unde ostendatur, quod in veritate non steterit, atque ait: *Quia non est veritas in eo.* Esset autem in eo, si in illa ste-

1) Io. 8, 44. 12) 1. Io. 3, 8.

7 elatus *Fae*[1] | neque quisquam *A*¬*be*[2]; nec quisquam *l Hoffm.*; nequisquam *V*; nec umquam *FGapv* ‖ 14 possit *lv* ‖ 15 hoc est *A*¬*lp* ‖ 16 *malim* ista; *cf. 347, 29* ‖ 18 mali *om. A*[1]

tisset. Locutione autem dictum est minus usitata. Sic enim videtur sonare: *In veritate non stetit, quia veritas non est in eo,* tamquam ea sit causa, ut in veritate non steterit, quod in eo veritas non sit; cum potius ea sit causa, ut in eo veritas non sit, quod in veritate non stetit. Ista locutio est et in psalmo: *Ego clamavi, quoniam exaudisti me Deus;* cum dicendum fuisse videatur: Exaudisti me Deus, quoniam clamavi. Sed cum dixisset: „*Ego clamavi*“, tamquam ab eo quaereretur, unde se clamasse monstraret, ab effectu exauditionis Dei clamoris sui ostendit affectum; tamquam diceret: „Hinc ostendo clamasse me, quoniam exaudisti me.“

Caput XV.

Quid sentiendum sit de eo, quod dictum est: Ab initio diabolus peccat.

Illud etiam, quod ait de diabolo Iohannes: *Ab initio diabolus peccat,* non intellegunt, si natura talis est, nullo modo esse peccatum. Sed quid respondetur propheticis testimoniis, sive quod ait Esaias sub figurata persona principis Babyloniae diabolum notans: *Quo modo cecidit Lucifer, qui mane oriebatur;* sive quod Hiezechiel: *In deliciis paradisi Dei fuisti, omni lapide pretioso ornatus es?* Ubi intellegitur fuisse aliquando sine peccato. Nam expressius ei paulo post dicitur: *Ambulasti in diebus tuis sine vitio.* Quae si aliter convenientius intellegi nequeunt, oportet etiam illud, quod dictum est: *In veritate non stetit,* sic accipiamus, quod in veritate fuerit, sed non permanserit; et illud, quod *ab initio diabolus peccat,* non ab initio, ex quo creatus est, peccare putandus est, sed ab initio peccati, quod ab ipsius superbia coeperit esse

7) Ps. 16, 6. 21) Esai. 14, 12. 25) Hiezech. 28, 13 sq.

---

5 steterit *v* ‖ 14 dictum *VA*¬; scriptum *pqv* ‖ 17 nat. talis VFl^{2}; naturalis $A\neg Gae^{1}l^{1}pt$; naturale $be^{2}v$

peccatum. Nec illud, quod scriptum est in libro Iob, cum de diabolo sermo esset: *Hoc est initium figmenti Domini, quod fecit ad inludendum ab angelis suis* (cui consonare videtur et psalmus, ubi legitur: *Draco hic, quem finxisti ad inludendum ei*), sic intellegendum est, ut existimemus talem ab initio creatum, cui ab angelis inluderetur, sed in hac poena post peccatum ordinatum. Initium ergo eius figmentum est Domini; non enim est ulla natura etiam in extremis infimisque bestiolis, quam non ille constituit, a quo est omnis modus, omnis species, omnis ordo, sine quibus nihil rerum inveniri vel cogitari potest; quanto magis angelica creatura, quae omnia cetera, quae Deus condidit, naturae dignitate praecedit!

Caput XVI.

De gradibus et differentiis creaturarum, quas aliter pendit usus utilitatis, aliter ordo rationis.

In his enim, quae quoquo modo sunt et non sunt quod Deus est a quo facta sunt, praeponuntur viventia non viventibus, sicut ea, quae habent vim gignendi vel etiam appetendi, his, quae isto motu carent; et in his, quae vivunt, praeponuntur sentientia non sentientibus, sicut arboribus animalia; et in his, quae sentiunt, praeponuntur intellegentia non intellegentibus, sicut homines pecoribus; et in his, quae intellegunt, praeponuntur inmortalia mortalibus, sicut angeli hominibus. Sed ista praeponuntur naturae ordine; est autem alius atque alius pro suo cuiusque usu aestimationis modus, quo fit, ut quaedam sensu carentia quibusdam sentientibus praeponamus, in tantum, ut si potestas esset ea prorsus de natura rerum auferre vellemus, sive quem in ea locum habeant ignoran-

3) Iob 40,14. 5) Ps. 103,26. Retract. ed. Knoell p. 79,11 sqq.

---

15 quas *VA*¬; quod *pqv* | perdit *V* ‖ 25 ista *v*; ita *mss*

tes, sive etiamsi sciamus nostris ea commodis postponentes. Quis enim non domi suae panem habere quam mures, nummos quam pulices malit? Sed quid mirum, cum in ipsorum etiam hominum aestimatione, quorum certe natura tantae est dignitatis, plerumque carius comparetur equus quam servus, gemma quam famula? Ita libertate iudicandi plurimum distat ratio considerantis a necessitate indigentis seu voluptate cupientis, cum ista quid per se ipsum in rerum gradibus pendat, necessitas autem quid propter quid expetat cogitat, et ista quid verum luci mentis appareat, voluptas vero quid iucundum corporis sensibus blandiatur spectat. Sed tantum valet in naturis rationalibus quoddam veluti pondus voluntatis et amoris, ut, cum ordine naturae angeli hominibus, tamen lege iustitiae boni homines malis angelis praeferantur.

Caput XVII.

Vitium malitiae non naturam esse, sed contra naturam, cui ad peccandum non Conditor causa est, sed voluntas.

Propter naturam igitur, non propter malitiam diaboli, dictum recte intellegimus: *Hoc est initium figmenti Domini.* Quia sine dubio, ubi est vitium malitiae, natura non vitiata praecessit. Vitium autem ita contra naturam est, ut non possit nisi nocere naturae. Non itaque esset vitium recedere a Deo, nisi naturae, cuius id vitium est, potius competeret esse cum Deo. Quapropter etiam voluntas mala grande testimonium est naturae bonae. Sed Deus sicut naturarum bonarum optimus creator est, ita malarum voluntatum iustissimus ordinator; ut, cum illae male utuntur naturis bonis, ipse bene utatur etiam volun-

1 etiamsi G^2*v*; si *om.* ***VAF*¬** G^1 *rell.* ‖ 2 domi A^1*v*; domui ***V*** A^2***F*¬** *rell.*; *cf. Neue-Wag.* I^3 *774* ‖ 4 in ***VAF*¬** *Gabept* (*progr. 4 sq.*); *om. lv* ‖ 8 uoluptate *Gv*; uoluntate ***VAF*¬***lpt* ‖ 10 cogitet *v* ‖ 12 spectat *scripsi* (*cf. 269, 3; 327, 10; 496, 20; II 612, 31*); expectat *mss Hoffm.*; exquirat *v* ‖ 21 est *scripsi*; esset *mss v Hoffm.*

tatibus malis. Itaque fecit, ut diabolus institutione illius bonus, voluntate sua malus, in inferioribus ordinatus inluderetur ab angelis eius, id est, ut prosint temptationes eius sanctis, quibus eas obesse desiderat. Et quoniam Deus, cum eum conderet, futurae malignitatis eius non erat utique ignarus et praevidebat quae bona de malo eius esset ipse facturus: propterea psalmus ait: *Draco hic, quem finxisti ad inludendum ei,* ut in eo ipso quod eum finxit, licet per suam bonitatem bonum, iam per suam praescientiam praeparasse intellegatur quo modo illo uteretur et malo.

Caput XVIII.

De pulchritudine universitatis, quae per ordinationem Dei etiam ex contrariorum fit oppositione luculentior.

Neque enim Deus ullum, non dico angelorum, sed vel hominum crearet, quem malum futurum esse praescisset, nisi pariter nosset quibus eos bonorum usibus commodaret atque ita ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum carmen etiam ex quibusdam quasi antithetis honestaret. Antitheta enim quae appellantur in ornamentis elocutionis sunt decentissima, quae Latine ut appellentur opposita, vel, quod expressius dicitur, contraposita, non est apud nos huius vocabuli consuetudo, cum tamen eisdem ornamentis locutionis etiam sermo Latinus utatur, immo linguae omnium gentium. His antithetis et Paulus apostolus in secunda ad Corinthios epistula illum locum suaviter explicat, ubi dicit: *Per arma iustitiae dextra et sinistra: per gloriam et ignobilitatem, per infamiam et*

6 malo *VAF*¬*Galpt* (*cf. II* 425, 3; 554, 17); malis *b c* marg. *v* ‖ 19 etiam *VA*¬*elpt*; *om. FGabv* ‖ 21 ut appellentur *VAF* ¬*Gablpt*; appellentur (*om.* ut) *e*; appellantur *v*; uel appellentur *scripsit Hoffm.; idem Do.*[1] (*vol. I p. XXII*) *suspicatus erat; sed cf. p.* 252, 23 *sq. Interpunctionem vulgatam* (contraposita. Non ..) *mutavit iam Do.*[2] ‖ 27 dextra et sinistra *Vlpt sec. Graec.*; a dextra et a (*om. A*) sinistra *A*¬*e*; a dextris et a sinistris *FGabv*

bonam famam; ut seductores et veraces, ut qui ignoramur et cognoscimur; quasi morientes, et ecce vivimus, ut coherciti et non mortificati; ut tristes, semper autem gaudentes, sicut egeni, multos autem ditantes, tamquam nihil habentes et omnia possidentes. Sicut ergo ista contraria contrariis opposita sermonis pulchritudinem reddunt: ita quadam non verborum, sed rerum eloquentia contrariorum oppositione saeculi pulchritudo componitur. Apertissime hoc positum est in libro ecclesiastico isto modo: *Contra malum bonum est et contra mortem vita; sic contra pium peccator. Et sic intuere in omnia opera Altissimi, bina bina, unum contra unum.*

Caput XIX.

Quid sentiendum videatur de eo quod scriptum est: Divisit Deus inter lucem et tenebras.

Quamvis itaque divini sermonis obscuritas etiam ad hoc sit utilis, quod plures sententias veritatis parit et in lucem notitiae producit, dum alius eum sic, alius sic intellegit (ita tamen ut, quod in obscuro loco intellegitur, vel adtestatione rerum manifestarum vel aliis locis minime dubiis asseratur; sive, cum multa tractantur, ad id quoque perveniatur, quod sensit ille qui scripsit, sive id lateat, sed ex occasione tractandae profundae obscuritatis alia quaedam vera dicantur): non mihi videtur ab operibus Dei absurda sententia, si, cum lux prima illa facta est, angeli creati intelleguntur, inter sanctos angelos et inmundos fuisse discretum, ubi dictum est: *Et divisit Deus inter lucem et tenebras; et vocavit Deus lucem diem et tenebras vocavit noctem.* Solus quippe ille ista

5) 2. Cor. 6, 7 sqq. 12) Eccli. 33, 15.

4 egentes *A*¬ | locupletantes *A*¬*lpt* ‖ 9 hoc modo *v* ‖ 12 bina bina *mss*; bina et bina *v* ‖ 22 id quidem lat. *v* ‖ 26 et inter *av* ‖ 29 vocavit *om. Gt*

discernere potuit, qui potuit etiam priusquam caderent praescire casuros et privatos lumine veritatis in tenebrosa superbia remansuros. Nam inter istum nobis notissimum diem et noctem, id est inter hanc lucem et has tenebras, vulgatissima sensibus nostris luminaria caeli ut dividerent imperavit: *Fiant*, inquit, *luminaria in firmamento caeli, ut luceant super terram et dividant inter diem et noctem;* et paulo post: *Et fecit*, inquit, *Deus duo luminaria magna, luminare maius in principia diei, et luminare minus in principia noctis, et stellas; et posuit illa Deus in firmamento caeli lucere super terram et praeesse diei et nocti et dividere inter lucem et tenebras.* Inter illam vero lucem, quae sancta societas angelorum est inlustratione veritatis intellegibiliter fulgens, et ei contrarias tenebras, id est malorum angelorum aversorum a luce iustitiae taeterrimas mentes, ipse dividere potuit, cui etiam futurum non naturae, sed voluntatis malum occultum aut incertum esse non potuit.

Caput XX.

De eo, quod post discretionem lucis atque tenebrarum dictum est: Et vidit Deus lucem quia bona est.

Denique nec illud est praetereundum silentio, quod, ubi dixit Deus: *Fiat lux, et facta est lux,* continuo subiunctum est: *Et vidit Deus lucem quia bona est;* non postea quam separavit inter lucem et tenebras et vocavit lucem diem et tenebras noctem, ne simul cum luce etiam talibus tenebris testimonium placiti sui perhibuisse videretur. Nam ubi tenebrae inculpabiles sunt, inter quas et lucem istam his oculis conspicuam luminaria caeli dividunt, non ante, sed post infertur: *Et vidit Deus quia bonum est. Posuit illa,* inquit, *in firmamento caeli lucere*

5 uulgatissima ¬*v*; uulgatissimas *VAFelt* ‖ 9 *sq.* principia *Velptv*; principio *AF*¬*Gab* ‖ 31 Et posuit *v* | inquit *om. AF*¬

super terram et praeesse diei et nocti et separare inter lucem et tenebras. Et vidit Deus quia bonum est. Utrumque placuit, quia utrumque sine peccato est. Ubi autem dixit Deus: *Fiat lux, et facta est lux. Et vidit Deus lucem quia bona est;* et postmodum infertur: *Et separavit Deus inter lucem et tenebras; et vocavit Deus lucem diem et tenebras vocavit noctem:* non hoc loco additum est: *Et vidit Deus quia bonum est,* ne utrumque appellaretur bonum, cum esset horum alterum malum, vitio proprio, non natura. Et ideo sola ibi lux placuit Conditori: tenebrae autem angelicae, etsi fuerant ordinandae, non tamen fuerant adprobandae.

Caput XXI.

De aeterna et incommutabili scientia Dei ac voluntate, qua semper illi universa quae fecit sic placuerunt facienda, quem ad modum facta.

Quid est enim aliud intellegendum in eo, quod per omnia dicitur: *Vidit Deus quia bonum est,* nisi operis adprobatio secundum artem facti, quae sapientia Dei est? Deus autem usque adeo non, cum factum est, tunc didicit bonum, ut nihil eorum fieret, si ei fuisset incognitum. Dum ergo videt quia bonum est, quod, nisi vidisset antequam fieret, non utique fieret: docet bonum esse, non discit. Et Plato quidem plus ausus est dicere, elatum esse scilicet Deum gaudio mundi universitate perfecta. Ubi et ipse non usque adeo desipiebat, ut putaret Deum sui operis novitate factum beatiorem; sed sic ostendere voluit artifici suo placuisse iam factum, quod placuerat in arte faciendum; non quod ullo modo Dei scientia varietur, ut aliud in ea faciant quae nondum sunt, aliud quae iam sunt,

24) Tim. p. 37, C.

---

3 utrumque *mss*; utrumque enim *v* ‖ 6 vocavitque *v* ‖ 14 voluntate] bonitate *V* ‖ 15 ei *A*¬

aliud quae fuerunt; non enim more nostro ille vel quod futurum est prospicit, vel quod praesens est aspicit, vel quod praeteritum est respicit; sed alio modo quodam a nostrarum cogitationum consuetudine longe alteque diverso. Ille quippe non ex hoc in illud cogitatione mutata, sed omnino incommutabiliter videt; ita ut illa quidem, quae temporaliter fiunt, et futura nondum sint et praesentia iam sint et praeterita iam non sint, ipse vero haec omnia stabili ac sempiterna praesentia conprehendat; nec aliter oculis, aliter mente; non enim ex animo constat et corpore; nec aliter nunc et aliter antea et aliter postea; quoniam non sicut nostra, ita eius quoque scientia trium temporum, praesentis videlicet et praeteriti vel futuri, varietate mutatur, *apud quem non est inmutatio nec momenti obumbratio.* Neque enim eius intentio de cogitatione in cogitationem transit, in cuius incorporeo contuitu simul adsunt cuncta quae novit; quoniam tempora ita novit nullis suis temporalibus notionibus, quem ad modum temporalia movet nullis suis temporalibus motibus. Ibi ergo vidit bonum esse quod fecit, ubi bonum esse vidit ut faceret; nec quia factum vidit scientiam duplicavit vel ex aliqua parte auxit, tamquam minoris scientiae fuerit priusquam faceret quod videret, qui tam perfecte non operaretur, nisi tam perfecta scientia, cui nihil ex eius operibus adderetur. Quapropter, si tantummodo nobis insinuandum esset quis fecerit lucem, sufficeret dicere, fecit Deus lucem; si autem non solum quis fecerit, verum etiam per quid fecerit, satis esset ita enuntiari: *Et dixit Deus: Fiat lux, et facta est lux;* ut non tantum Deum, sed etiam per Verbum lucem fecisse nossemus. Quia vero tria quaedam maxime scienda de creatura nobis oportuit intimari, quis eam fecerit, per quid fecerit, quare fecerit: *Dixit Deus,*

15) Iac. 1, 17.

---

2 prospicit] praeficit *Vt* ‖ 4 lateque *A*ᵐ*c* ‖ 11 et *post* nunc *om. lv* ‖ 16 contuitu *Vbelv*; intuitu *AF*ᵐ*Gapt*

inquit: *Fiat lux, et facta est lux. Et vidit Deus lucem quia bona est.* Si ergo quaerimus, quis fecerit: *Deus est;* si per quid fecerit: *Dixit: Fiat, et facta est;* si quare fecerit: *Quia bona est.* Nec auctor est excellentior Deo, nec ars efficacior Dei verbo, nec causa melior quam ut bonum crearetur a Deo bono. Hanc etiam Plato causam condendi mundi iustissimam dicit, ut a bono Deo bona opera fierent; sive ista legerit, sive ab his qui legerant forte cognoverit; sive acerrimo ingenio invisibilia Dei per ea, quae facta sunt, intellecta conspexerit, sive ab his qui ista conspexerant et ipse didicerit.

Caput XXII.

De his, quibus in universitate rerum a bono Creatore bene conditarum quaedam displicent, et putant nonnullam esse naturam malam.

Hanc tamen causam, id est ad bona creanda bonitatem Dei, hanc, inquam, causam tam iustam atque idoneam, quae diligenter considerata et pie cogitata omnes controversias quaerentium mundi originem terminat, quidam haeretici non viderunt, quia egenam carnis huius fragilemque mortalitatem iam de iusto supplicio venientem, dum ei non conveniunt, plurima offendunt, sicut ignis aut frigus aut fera bestia aut quid eius modi; nec adtendunt, quam vel in suis locis naturisque vigeant pulchroque ordine disponantur, quantumque universitati rerum pro suis portionibus decoris tamquam in communem rem publicam conferant vel nobis ipsis, si eis congruenter atque scienter utamur, commoditatis adtribuant, ita ut venena ipsa, quae per inconvenientiam perniciosa sunt, convenienter adhibita in salubria medicamenta vertantur;

6) Tim. p. 30. 10) Rom. 1, 20.

6 deo bono *AF*¬*v* (*492, 11*); bono deo *ae* (*492, 28 sq.*); deo *om. VGbl*[1] ‖ 14 ullam *VA*¬*pq*; *sed cf. 491,20* ‖ 15 esse nat. mal. *A*¬*v*; mal. e. n. *V Hoffm.* ‖ 23 aut quid *A*¬*Gelptv*; uel quid *VFab* ‖ 26 pro sui portione *p Hoffm.*; pro suis portionis *t* ‖ 27 publ. *om. A*¬

quamque a contrario etiam haec, quibus delectantur, sicut cibus et potus et ista lux, inmoderato et inopportuno usu noxia sentiantur. Unde nos admonet divina providentia non res insipienter vituperare, sed utilitatem rerum diligenter inquirere, et ubi nostrum ingenium vel infirmitas deficit, ita credere occultam, sicut erant quaedam, quae vix potuimus invenire; quia et ipsa utilitatis occultatio aut humilitatis exercitatio est aut elationis adtritio; cum omnino natura nulla sit malum nomenque hoc non sit nisi privationis boni. Sed a terrenis usque ad caelestia et a visibilibus usque ad invisibilia sunt aliis alia bona meliora, ad hoc inaequalia, ut essent omnia; Deus autem ita est artifex magnus in magnis, ut minor non sit in parvis; quae parva non sua granditate (nam nulla est), sed artificis sapientia metienda sunt; sicut in specie visibilis hominis, si unum radatur supercilium, quam propemodum nihil corpori, et quam multum detrahitur pulchritudini, quoniam non mole constat, sed parilitate ac dimensione membrorum! Nec sane multum mirandum est, quod hi, qui nonnullam malam putant esse naturam suo quodam contrario exortam propagatamque principio, nolunt accipere istam causam creationis rerum, ut bonus Deus conderet bona, credentes eum potius ad haec mundana molimina rebellantis adversum se mali repellendi extrema necessitate perductum suamque naturam bonam malo cohercendo superandoque miscuisse, quam turpissime pollutam et crudelissime captivatam et oppressam labore magno vix mundet ac liberet; non tamen totam, sed quod eius non potuerit ab illa inquinatione purgari, tegmen ac vinculum futurum hostis victi et inclusi. Sic autem Manichaei non desiperent vel potius insanirent, si Dei naturam, sicuti est, incommutabilem atque omnino incorruptibilem crederent, cui nocere nulla res possit; animam vero, quae voluntate mutari in deterius et peccato corrumpi potuit

---

6 deficit $V\neg\ Gab^2l^2ptv$; defecit AFb^1el^1 | occulta $AF\neg\ Gept$

atque ita incommutabilis veritatis luce privari, non Dei partem nec eius naturae, quae Dei est, sed ab illo conditam longe inparem Conditori Christiana sanitate sentirent.

Caput XXIII.

De errore, in quo Origenis doctrina culpatur.

Sed multo est mirandum amplius, quod etiam quidam, qui unum nobiscum credunt omnium rerum esse principium, ullamque naturam, quae non est quod Deus est, nisi ab illo conditore esse non posse, noluerunt tamen istam causam fabricandi mundi tam bonam ac simplicem bene ac simpliciter credere, ut Deus bonus conderet bona et essent post Deum quae non essent quod est Deus, bona tamen, quae non faceret nisi bonus Deus; sed animas dicunt, non quidem partes Dei, sed factas a Deo, peccasse a Conditore recedendo et diversis progressibus pro diversitate peccatorum a caelis usque ad terras diversa corpora quasi vincula meruisse, et hunc esse mundum eamque causam mundi fuisse faciendi, non ut conderentur bona, sed ut mala cohiberentur. Hic Origenes iure culpatur. In libris enim, quos appellat *περὶ ἀρχῶν*, id est de principiis, hoc sensit, hoc scripsit. Ubi plus quam dici potest miror hominem in ecclesiasticis litteris tam doctum et exercitatum non adtendisse, primum quam hoc esset contrarium scripturae huius tantae auctoritatis intentioni, quae per omnia opera Dei subiungens: *Et vidit Deus, quia bonum est,* completisque omnibus inferens: *Et vidit Deus omnia, quae fecit, et ecce bona valde,* nullam aliam causam faciendi mundi intellegi voluit, nisi ut bona fierent a bono Deo. Ubi si nemo peccasset, tantummodo naturis bonis esset mundus ornatus et plenus; et quia peccatum est, non ideo cuncta sunt impleta peccatis, cum bonorum longe

5 culpatur *A*¬ (*cf. 19*); culpatus *V*; inculpatur *pqv* ‖ 19 hic *A F*¬ (= *in hoc errore; cf. 5*); hinc *V G a b e l p t E v Hoffm.* ‖ 29 naturalis boni (naturalibus bonis *sec. Hoern.*) *V*

maior numerus in caelestibus suae naturae ordinem servet; nec mala voluntas, quia naturae ordinem servare noluit, ideo iusti Dei leges omnia bene ordinantis effugit; quoniam sicut pictura cum colore nigro loco suo posito, ita universitas rerum, si quis possit intueri, etiam cum peccatoribus pulchra est, quamvis per se ipsos consideratos sua deformitas turpet.

Deinde videre debuit Origenes et quicumque ista sapiunt, si haec opinio vera esset, mundum ideo factum, ut animae pro meritis peccatorum suorum tamquam ergastula, quibus poenaliter includerentur, corpora acciperent, superiora et leviora quae minus, inferiora vero et graviora quae amplius peccaverunt, daemones, quibus deterius nihil est, terrena corpora, quibus inferius et gravius nihil est, potius quam homines etiam bonos habere debuisse. Nunc vero, ut intellegeremus animarum merita non qualitatibus corporum esse pensanda, aerium pessimus daemon, homo autem, et nunc licet malus longe minoris mitiorisque malitiae, et certe ante peccatum, tamen luteum corpus accepit. Quid autem stultius dici potest, quam istum solem, ut in uno mundo unus esset, non decori pulchritudinis vel etiam saluti rerum corporalium consuluisse artificem Deum, sed hoc potius evenisse, quia una anima sic peccaverat, ut tali corpore mereretur includi? ac per hoc si contigisset, ut non una, sed duae; immo non duae, sed decem vel centum similiter aequaliterque peccassent, centum soles haberet hic mundus? Quod ut non fieret, non opificis provisione mirabili ad rerum corporalium salutem decoremque consultum est, sed contigit potius tanta unius animae progressione peccantis, ut sola corpus tale mereretur. Non plane animarum, de quibus nesciunt quid loquantur, sed eorum ipso-

4 posito *VFGbl*; posita *A⁻acptv* ‖ 8 ista G^1*e*, *ut ipse conieceram* (*cf. 494, 1; 449, 4; 31*); ita *mss rell. v* ‖ 15 bonos] malos *v* ‖ 20 quam istum solem ut *codd. plerr.* (*praegnantiâ quadam orationis?*); quam per ist. sol. ut *pv*; in isto sole ut (*om.* quam) *G*; quam isto sole ut *Hoffm.*; *fort.* quam iste sol ut

rum, qui talia sapiunt multum longe a veritate, [et] merito est cohercenda progressio. Haec ergo tria, quae superius commendavi, cum in unaquaque creatura requirantur, quis eam fecerit, per quid fecerit, quare fecerit, ut respondeatur „Deus, per Verbum, quia bona est", utrum altitudine mystica nobis ipsa trinitas intimetur, hoc est Pater et Filius et Spiritus sanctus, an aliquid occurrat, quod hoc loco scripturarum id accipiendum esse prohibeat, multi sermonis est quaestio, nec omnia uno volumine ut explicemus urgendum est.

Caput XXIV.

De trinitate divina, quae per omnia opera sua significationis suae sparsit indicia.

Credimus et tenemus et fideliter praedicamus, quod Pater genuerit Verbum, hoc est sapientiam, per quam facta sunt omnia, unigenitum Filium, unus unum, aeternus coaeternum, summe bonus aequaliter bonum; et quod Spiritus sanctus simul et Patris et Filii sit Spiritus et ipse consubstantialis et coaeternus ambobus; atque hoc totum et trinitas sit propter proprietatem personarum et unus Deus propter inseparabilem divinitatem, sicut unus Omnipotens propter inseparabilem omnipotentiam; ita tamen, ut etiam cum de singulis quaeritur unusquisque eorum et Deus et omnipotens esse respondeatur; cum vero de omnibus simul, non tres dii vel tres omnipotentes, sed unus Deus omnipotens; tanta ibi est in tribus inseparabilis unitas, quae sic se voluit praedicari. Utrum autem boni Patris et boni Filii Spiritus sanctus, quia communis ambobus est, recte bonitas dici possit amborum, non audeo temerariam praecipitare sententiam; verum

3) Cf. p. 489, 30.

---

1 et *quod iam prius uncis secluseram, om. a*; *vulgarem verborum distinctionem corr. Hoffm.* ‖ 3 requirantur *V*; requirentur ¬; requiruntur *AFG rell. v* ‖ 8 hoc *Vbel*; in hoc *AF¬Gaptv*

tamen amborum eum dicere sanctitatem facilius ausus fuero, non amborum quasi qualitatem, sed ipsum quoque substantiam et tertiam in trinitate personam. Ad hoc enim me probabilius ducit, quod, cum sit et Pater spiritus et Filius spiritus, et Pater sanctus et Filius sanctus, proprie tamen ipse vocatur Spiritus sanctus tamquam sanctitas substantialis et consubstantialis amborum. Sed si nihil est aliud bonitas divina quam sanctitas, profecto et illa diligentia rationis est, non praesumptionis audacia, ut in operibus Dei secreto quodam loquendi modo, quo nostra exerceatur intentio, eadem nobis insinuata intellegatur trinitas, unamquamque creaturam quis fecerit, per quid fecerit, propter quid fecerit. Pater quippe intellegitur Verbi, qui dixit ut fiat; quod autem illo dicente factum est, procul dubio per Verbum factum est; in eo vero quod dicitur: *Vidit Deus, quia bonum est,* satis significatur Deum nulla necessitate, nulla suae cuiusquam utilitatis indigentia, sed sola bonitate fecisse quod factum est, id est, quia bonum est; quod ideo postea quam factum est dicitur, ut res, quae facta est, congruere bonitati, propter quam facta est, indicetur. Quae bonitas si Spiritus sanctus recte intellegitur, universa nobis trinitas in suis operibus intimatur. Inde est civitatis sanctae, quae in sanctis angelis sursum est, et origo et informatio et beatitudo. Nam si quaeratur unde sit: Deus eam condidit; si unde sit sapiens: a Deo inluminatur; si unde sit felix: Deo fruitur; subsistens modificatur, contemplans inlustratur, inhaerens iucundatur; est, videt, amat; in aeternitate Dei viget, in veritate Dei lucet, in bonitate Dei gaudet.

Caput XXV.

De tripertita totius philosophiae disciplina.

Quantum intellegi datur, hinc philosophi sapientiae disciplinam tripertitam esse voluerunt, immo tripertitam

---

7 *sq. locus obscurior* ‖ 9 illa dil.] intellegentia *Hoffm.* ‖ 12 trinitas unaquaeque (-quaque *t*) trinitas unamq. *Vt* ‖ 14 ut *om. av*

esse animadvertere potuerunt (neque enim ipsi instituerunt ut ita esset, sed ita esse potius invenerunt), cuius una pars appellaretur physica, altera logica, tertia ethica (quarum nomina Latina iam multorum litteris frequentata sunt, ut naturalis, rationalis moralisque vocarentur; quas etiam in octavo libro breviter strinximus); non quo sit consequens, ut isti in his tribus aliquid secundum Deum de trinitate cogitaverint, quamvis Plato primus istam distributionem repperisse et commendasse dicatur, cui neque naturarum omnium auctor nisi Deus visus est neque intellegentiae dator neque amoris, quo bene beateque vivitur, inspirator. Sed certe cum et de natura rerum et de ratione indagandae veritatis et de boni fine, ad quem cuncta quae agimus referre debemus, diversi diversa sentiant: in his tamen tribus magnis et generalibus quaestionibus omnis eorum versatur intentio. Ita cum in unaquaque earum quid quisque sectetur multiplex discrepantia sit opinionum, esse tamen aliquam naturae causam, scientiae formam, vitae summam nemo cunctatur. Tria etiam sunt, quae in unoquoque homine artifice spectantur, ut aliquid efficiat: natura, doctrina, usus; natura ingenio, doctrina scientia, usus fructu diiudicandus est. Nec ignoro, quod proprie fructus fruentis, usus utentis sit, atque hoc interesse videatur, quod ea re frui dicimur, quae nos non ad aliud referenda per se ipsa delectat; uti vero ea re, quam propter aliud quaerimus (unde temporalibus magis utendum est, quam fruendum, ut frui mereamur aeternis; non sicut perversi, qui frui volunt nummo, uti autem Deo; quoniam non nummum propter Deum inpendunt, sed Deum propter nummum colunt);

6) C. 4 sqq.

5 ration. natur. *VA*¬ ‖ 6 strinximus *FGabep*; instr. *VA*¬*l* (*Schuchh. Vocal. II p. 337 sqq.*); perstr. *v* | quo *mss*; quod *v* ‖ 11 quolibet quo bene *V* ‖ 13 indag. *Vabe*[1]*v* (*cf. 509,18; 544,30*); inueniendae *AF*¬*Ge*[2]*lpt* ‖ 20 expect. *AF*¬*Gbt*; *cf. 484,12* ‖ 25 ipsa *VA*; ipsam ¬*blpv*; nisi (*marg.* sed) per se ipsa *e*; nisi per se ipsam *Fa*

verum tamen eo loquendi modo, quem plus obtinuit consuetudo, et fructibus utimur et usibus fruimur; nam et fructus iam proprie dicuntur agrorum, quibus utique omnes temporaliter utimur. Hoc itaque more usum dixerim in his tribus, quae in homine spectanda commonui, quae sunt natura, doctrina, usus. Ex his propter obtinendam beatam vitam tripertita, ut dixi, a philosophis inventa est disciplina, naturalis propter naturam, rationalis propter doctrinam, moralis propter usum. Si ergo natura nostra esset a nobis, profecto et nostram nos genuissemus sapientiam nec eam doctrina, id est aliunde discendo, percipere curaremus; et noster amor a nobis profectus et ad nos relatus et ad beate vivendum sufficeret nec bono alio quo frueremur ullo indigeret; nunc vero quia natura nostra, ut esset, Deum habet auctorem, procul dubio ut vera sapiamus ipsum debemus habere doctorem, ipsum etiam ut beati simus suavitatis intimae largitorem.

Caput XXVI.

De imagine summae trinitatis, quae secundum quendam modum in natura etiam necdum beatificati hominis invenitur.

Et nos quidem in nobis, tametsi non aequalem, immo valde longeque distantem, neque coaeternam et, quo brevius totum dicitur, non eiusdem substantiae, cuius Deus est, tamen qua Deo nihil sit in rebus ab eo factis natura propinquius, imaginem Dei, hoc est illius summae trinitatis, agnoscimus, adhuc reformatione perficiendam, ut sit etiam similitudine proxima. Nam et sumus et nos esse novimus et id esse ac nosse diligimus. In his autem tribus, quae dixi, nulla nos falsitas veri similis turbat. Non enim ea sicut illa, quae foris sunt, ullo sensu corporis tangimus, velut colores videndo, sonos audiendo,

5 expect. *FG* ‖ 10 profecta? *cf. 12* ‖ 13 et ad beate *Vpt* (*cf. 10 sqq.* et . . nec); et *om. AF¬ Gablv* ‖ 25 quia V^1*A¬ Get*; quando *F* ‖ 27 reformationem *Felt* ‖ 29 id *AF¬ Gv*; *om. Vabl*

odores olfaciendo, sapores gustando, dura et mollia contrectando sentimus, quorum sensibilium etiam imagines eis simillimas nec iam corporeas cogitatione versamus, memoria tenemus et per ipsas in istorum desideria concitamur; sed sine ulla phantasiarum vel phantasmatum imaginatione ludificatoria mihi esse me idque nosse et amare certissimum est. Nulla in his veris Academicorum argumenta formido dicentium: Quid si falleris? Si enim fallor, sum. Nam qui non est, utique nec falli potest; ac per hoc sum, si fallor. Quia ergo sum si fallor, quo modo esse me fallor, quando certum est me esse, si fallor? Quia igitur essem qui fallerer, etiamsi fallerer, procul dubio in eo, quod me novi esse, non fallor. Consequens est autem, ut etiam in eo, quod me novi nosse, non fallar. Sicut enim novi esse me, ita novi etiam hoc ipsum, nosse me. Eaque duo cum amo, eundem quoque amorem quiddam tertium nec inparis aestimationis eis quas novi rebus adiungo. Neque enim fallor amare me, cum in his quae amo non fallar; quamquam etsi illa falsa essent, falsa me amare verum esset. Nam quo pacto recte reprehenderer et recte prohiberer ab amore falsorum, si me illa amare falsum esset? Cum vero et illa vera atque certa sint, quis dubitet quod eorum, cum amantur, et ipse amor verus et certus est? Tam porro nemo est qui esse se nolit, quam nemo est qui non esse beatus velit. Quo modo enim potest beatus esse, si nihil sit?

Caput XXVII.

De essentia et scientia et utriusque amore.

Ita vero vi quadam naturali ipsum esse iucundum est, ut non ob aliud et hi qui miseri sunt nolint interire et, cum se miseros esse sentiant, non se ipsos de rebus, sed miseriam suam potius auferri velint. Illis etiam, qui

9 *sq.* Nam qui — si fallor (*prius*) *om. A* || 10 si fallor *prius om. pt* | quia ergo sum (sum ergo *Hoffm.*) si fallor *AF¬Gablv*; *eadem Ve, sed omisso* si fallor; si quia sum fallor *p*; si quia hoc sunt fallor *t* || 14 etiam] iam *V* || 15 fallor *Vb*[1]; *cf. 15, 5; II 598,21*

et sibi miserrimi apparent et plane sunt et non solum a sapientibus, quoniam stulti, verum et ab his, qui se beatos putant, miseri iudicantur, quia pauperes atque mendici sunt, si quis inmortalitatem daret, qua nec ipsa miseria moreretur, proposito sibi quod, si in eadem miseria semper esse nollent, nulli et nusquam essent futuri, sed omni modo perituri, profecto exultarent laetitia et sic semper eligerent esse quam omnino non esse. Huius rei testis est notissimus sensus illorum. Unde enim mori metuunt et malunt in illa aerumna vivere, quam eam morte finire, nisi quia satis apparet quam refugiat natura non esse? Atque ideo cum se noverint esse morituros, pro magno beneficio sibi hanc inpendi misericordiam desiderant, ut aliquanto productius in eadem miseria vivant tardiusque moriantur. Procul dubio ergo indicant, inmortalitatem, saltem talem quae non habeat finem mendicitatis, quanta gratulatione susciperent. Quid? animalia omnia etiam inrationalia, quibus datum non est ista cogitare, ab inmensis draconibus usque ad exiguos vermiculos nonne se esse velle atque ob hoc interitum fugere omnibus quibus possunt motibus indicant? Quid? arbusta omnesque frutices, quibus nullus est sensus ad vitandam manifesta motione perniciem, nonne ut in auras tutum cacuminis germen emittant, aliud terrae radicis adfigunt, quo alimentum trahant atque ita suum quodam modo esse conservent? Ipsa postremo corpora, quibus non solum sensus, sed nec ulla saltem seminalis est vita, ita tamen vel exiliunt in superna vel in ima descendunt vel librantur in mediis, ut essentiam suam, ubi secundum naturam possunt esse, custodiant.

Iam vero nosse quantum ametur quamque falli nolit humana natura, vel hinc intellegi potest, quod lamentari quisque sana mente mavult quam laetari in amentia.

18 inrationalia *Vv*; inrationabilia *AF*¬ *Gabelpt* ‖ 24 cacuminis *V*²*AGb*²*el*; caminis *V*¹; qƨ (= *quia*) cū in his ¬; culminis *Fabptv* | aliud *VAF*¬ *Gbelpt* (*progr. p. 16*); altius *av* | radicis *VAbet*; radices *FGalpv*

Quae vis magna atque mirabilis mortalibus praeter homini animantibus nulla est, licet eorum quibusdam ad istam lucem contuendam multo quam nobis sit acrior sensus oculorum; sed lucem illam incorpoream contingere nequeunt, qua mens nostra quodam modo radiatur, ut de his omnibus recte iudicare possimus. Nam in quantum eam capimus, in tantum id possumus. Verum tamen inest in sensibus inrationalium animantium, etsi scientia nullo modo, at certe quaedam scientiae similitudo; cetera autem rerum corporalium, non quia sentiunt, sed quia sentiuntur, sensibilia nuncupata sunt. Quorum in arbustis hoc simile est sensibus, quod aluntur et gignunt. Verum tamen et haec et omnia corporalia latentes in natura causas habent; sed formas suas, quibus mundi huius visibilis structura formosa est, sentiendas sensibus praebent, ut pro eo, quod nosse non possunt, quasi innotescere velle videantur. Sed nos ea sensu corporis ita capimus, ut de his non sensu corporis iudicemus. Habemus enim alium interioris hominis sensum isto longe praestantiorem, quo iusta et iniusta sentimus, iusta per intellegibilem speciem, iniusta per eius privationem. Ad huius sensus officium non acies pupulae, non foramen auriculae, non spiramenta narium, non gustus faucium, non ullus corporeus tactus accedit. Ibi me et esse et hoc nosse certus sum, et haec amo atque amare me similiter certus sum.

Caput XXVIII.

An etiam ipsum amorem, quo et esse et scire diligimus, diligere debeamus, quo magis divinae trinitatis imagini propinquemus.

Sed de duobus illis, essentia scilicet et notitia, quantum amentur in nobis, et quem ad modum etiam in ceteris

5 irradiatur *v.* ‖ 7 id] et *A*¬*t*; ad id *V*; *om. p* | in sens.] in *om. ev* ‖ 9 at] ad VFl^1; ac t^1; hac t^2 ‖ 22 pupulae VA^1; populae *t*; pupillae A^2F¬*G rell. v* ‖ 29 propinquamus *pqv*

rebus, quae infra sunt, eorum reperiatur, etsi differens, quaedam tamen similitudo, quantum suscepti huius operis ratio visa est postulare, satis diximus; de amore autem, quo amantur, utrum et ipse amor ametur, non dictum est. Amatur autem; et hinc probamus, quod in hominibus, qui rectius amantur, ipse magis amatur. Neque enim vir bonus merito dicitur qui scit quod bonum est, sed qui diligit. Cur ergo et in nobis ipsis non et ipsum amorem nos amare sentimus, quo amamus quidquid boni amamus? Est enim et amor, quo amatur et quod amandum non est, et istum amorem odit in se, qui illum diligit, quo id amatur quod amandum est. Possunt enim ambo esse in uno homine, et hoc bonum est homini, ut illo proficiente quo bene vivimus iste deficiat quo male vivimus, donec ad perfectum sanetur et in bonum commutetur omne quod vivimus. Si enim pecora essemus, carnalem vitam et quod secundum sensum eius est amaremus idque esset sufficiens bonum nostrum et secundum hoc, cum esset nobis bene, nihil aliud quaereremus. Item si arbores essemus, nihil quidem sentiente motu amare possemus, verum tamen id quasi adpetere videremur, quo feracius essemus uberiusque fructuosae. Si essemus lapides aut fluctus aut ventus aut flamma vel quid huius modi, sine ullo quidem sensu atque vita, non tamen nobis deesset quasi quidam nostrorum locorum atque ordinis adpetitus. Nam velut amores corporum momenta sunt ponderum, sive deorsum gravitate sive sursum levitate nitantur. Ita enim corpus pondere, sicut animus amore fertur, quocumque fertur. Quoniam igitur homines sumus ad nostri creatoris imaginem creati, cuius est vera aeternitas, aeterna veritas, aeterna et vera caritas, estque ipse aeterna et vera et cara trinitas neque confusa neque separata: in his quidem rebus, quae infra nos sunt, quoniam et ipsa nec aliquo modo essent nec aliqua specie

17 sensus *A* ‖ 23 huius *V*; eius *rell. v* ‖ 31 ipse *VA*¬*Gelpt*; ipsa *Fabv* ‖ 33 his] iis *v* ‖ 34 nec ipsa *AF*[1]

continerentur nec aliquem ordinem vel adpeterent vel tenerent, nisi ab illo facta essent, qui summe est, qui summe sapiens est, qui summe bonus est, tamquam per omnia, quae fecit mirabili stabilitate, currentes quasi quaedam eius alibi magis, alibi minus inpressa vestigia colligamus; in nobis autem ipsis eius imaginem contuentes tamquam minor ille evangelicus filius ad nosmet ipsos reversi surgamus et ad illum redeamus, a quo peccando recesseramus. Ibi esse nostrum non habebit mortem, ibi nosse nostrum non habebit errorem, ibi amare nostrum non habebit offensionem. Nunc autem tria ista nostra quamvis certa teneamus nec aliis ea credamus testibus, sed nos ipsi praesentia sentiamus atque interiore veracissimo cernamus aspectu, tamen, quamdiu futura vel utrum numquam defutura et quo si male, quo autem si bene agantur perventura sint, quoniam per nos ipsos nosse non possumus, alios hinc testes vel quaerimus vel habemus; de quorum fide cur nulla debeat esse dubitatio, non est iste, sed posterior erit diligentius disserendi locus. In hoc autem libro de civitate Dei, quae non peregrinatur in huius vitae mortalitate, sed inmortalis semper in caelis est, id est de angelis sanctis Deo cohaerentibus, qui nec fuerunt umquam nec futuri sunt desertores, inter quos et illos, qui aeternam lucem deserentes tenebrae facti sunt, Deum primitus divisisse iam diximus, illo adiuvante quod coepimus ut possumus explicemus.

Caput XXIX.

De sanctorum angelorum scientia, qua trinitatem in ipsa eius deitate noverunt et qua operum causas prius in operantis arte quam in ipsis operibus artificis intuentur.

Illi quippe angeli sancti non per verba sonantia Deum discunt, sed per ipsam praesentiam inmutabilis veritatis,

8) Lc. 15, 18.

---

7 et *VA* ¬ *Gabelpt*; ut *Fv* ‖ 8 eamus *Vb*[1]*e* ‖ 15 bene .. male *v*

hoc est Verbum eius unigenitum, et ipsum Verbum et Patrem et eorum Spiritum sanctum, eamque esse inseparabilem trinitatem singulasque in ea personas esse substantiam, et tamen omnes non tres deos esse, sed unum Deum, ita noverunt, ut eis magis ista, quam nos ipsi nobis cogniti simus. Ipsam quoque creaturam melius ibi, hoc est in sapientia Dei, tamquam in arte, qua facta est, quam in ea ipsa sciunt; ac per hoc et se ipsos ibi melius quam in se ipsis, verum tamen et in se ipsis. Facti sunt enim et aliud sunt quam ille qui fecit. Ibi ergo tamquam in diurna cognitione, in se ipsis autem tamquam in vespertina, sicut iam supra diximus. Multum enim differt, utrum in ea ratione cognoscatur aliquid, secundum quam factum est, an in se ipso; sicut aliter scitur rectitudo linearum seu veritas figurarum, cum intellecta conspicitur, aliter cum in pulvere scribitur; et aliter iustitia in veritate incommutabili, aliter in anima iusti. Sic deinde cetera, sicut firmamentum inter aquas superiores et inferiores, quod caelum vocatum est; sicut deorsum aquarum congeries terraeque nudatio et herbarum institutio atque lignorum; sicut solis ac lunae stellarumque conditio; sicut ex aquis animalium, volucrum scilicet atque piscium beluarumque natantium; sicut quorumque in terra gradientium atque repentium et ipsius hominis, qui cunctis in terra rebus excelleret. Omnia haec aliter in Verbo Dei cognoscuntur ab angelis, ubi habent causas rationesque suas, id est secundum quas facta sunt, incommutabiliter permanentes, aliter in se ipsis; illa clariore, hac obscuriore cognitione, velut artis atque operum; quae tamen opera cum ad ipsius Creatoris laudem venerationemque referuntur, tamquam mane lucescit in mentibus contemplantium.

12) C. 7.

3 esse substantiam *VA¬lpt* (*cf. 495, 3; malim* substantias); unam esse subst. *abe*; esse un. subst. *FGv* ‖ 6 simus *VA²¬G b²elpt*; sumus *A¹Fab¹v* ‖ 23 quorumque *mss* (*cf. 476, 25*); quorumcumque *v* ‖ 28 illa .. hac *mss*; illic .. hic *v*.

Caput XXX.

De senarii numeri perfectione, qui primus partium suarum quantitate completur.

Haec autem propter senarii numeri perfectionem eodem die sexiens repetito sex diebus perfecta narrantur, non quia Deo fuerit necessaria mora temporum, quasi qui non potuerit creare omnia simul, quae deinceps congruis motibus peragerent tempora; sed quia per senarium numerum est operum significata perfectio. Numerus quippe senarius primus completur suis partibus, id est sexta sui parte et tertia et dimidia, quae sunt unum et duo et tria, quae in summam ducta sex fiunt. Partes autem in hac consideratione numerorum illae intellegendae sunt, quae quotae sint dici potest; sicut dimidia, tertia, quarta et deinceps ab aliquo numero denominatae. Neque enim exempli gratia quia in novenario numero quattuor pars aliqua eius est, ideo dici potest quota eius sit; unum autem potest, nam nona eius est; et tria potest, nam tertia eius est. Coniunctae vero istae duae partes eius, nona scilicet atque tertia, id est unum et tria, longe sunt a tota summa eius, quod est novem. Itemque in denario quaternarius est aliqua pars eius; sed quota sit dici non potest; unum autem potest; nam decima pars eius est. Habet et quintam, quod sunt duo; habet et dimidiam, quod sunt quinque. Sed hae tres partes eius, decima et quinta et dimidia, id est unum et duo et quinque, simul ductae non complent decem; sunt enim octo. Duodenarii vero numeri partes in summam ductae transeunt eum; habet enim duodecimam, quod est unum; habet sextam, quae sunt duo; habet quartam, quae sunt tria; habet tertiam, quae sunt quattuor; habet et dimidiam, quae sunt sex; unum autem et duo et tria et quattuor et sex non duodecim, sed amplius, id est sedecim, fiunt. Hoc breviter commemorandum putavi ad com-

7 deinceps *om. V* ‖ 12 summum *V*; summa *pt* ‖ 31 et *om. Felt*

mendandam senarii numeri perfectionem, qui primus, ut dixi, partibus suis in summam redactis ipse perficitur; in quo perfecit Deus opera sua. Unde ratio numeri contemnenda non est, quae in multis sanctarum scripturarum locis quam magni aestimanda sit elucet diligenter intuentibus. Nec frustra in laudibus Dei dictum est: *Omnia in mensura et numero et pondere disposuisti.*

Caput XXXI.

De die septimo, in quo plenitudo et requies commendatur.

In septimo autem die, id est eodem die septiens repetito, qui numerus etiam ipse alia ratione perfectus est, Dei requies commendatur, in qua primum sanctificatio sonat. Ita Deus noluit istum diem in ullis suis operibus sanctificare, sed in requie sua, quae non habet vesperam; neque enim ulla creatura est, ut etiam ipsa aliter in Dei Verbo, aliter in se cognita faciat aliam velut diurnam, aliam velut vespertinam notitiam. De septenarii porro numeri perfectione dici quidem plura possunt; sed et liber iste iam prolixus est, et vereor ne occasione comperta scientiolam nostram leviter magis quam utiliter iactare velle videamur. Habenda est itaque ratio moderationis atque gravitatis, ne forte, cum de numero multum loquimur, mensuram et pondus neglegere iudicemur. Hoc itaque satis sit admonere, quod totus inpar primus numerus ternarius est, totus par quaternarius; ex quibus duobus septenarius constat. Ideo pro universo saepe ponitur, sicuti est: *Septiens cadet iustus, et resurget;* id est: Quotienscumque ceciderit, non peribit; quod non de iniquitatibus, sed de tribulationibus ad humilitatem perducentibus intellegi voluit; et: *Septiens in die laudabo te;*

6) Sap. 11, 21. 27) Prov. 24, 16. 30) Ps. 118, 164.

---

3 perficit *VA*[1]*l*[1]*pt* ‖ 5 extimanda *l*; existim. *pt* ‖ 7 depos. *Hoffm.* (*err. typogr.?*) ‖ 22 dum *A*¬ ‖ 24 primus *om. V* ‖ 27 sicut *V* | cadit *VGc*

quod alibi alio modo dictum est: *Semper laus eius in ore meo;* et multa huius modi in divinis auctoritatibus reperiuntur, in quibus septenarius numerus, ut dixi, pro cuiusque rei universitate poni solet. Propter hoc eodem saepe numero significatur Spiritus sanctus, de quo Dominus ait: *Docebit vos omnem veritatem.* Ibi requies Dei, qua requiescitur in Deo. In toto quippe, id est in plena perfectione, requies; in parte autem labor. Ideo laboramus, quamdiu ex parte scimus, sed cum venerit quod perfectum est, quod ex parte est evacuabitur. Hinc est quod etiam scripturas istas cum labore rimamur. Sancti vero angeli quorum societati et congregationi in hac peregrinatione laboriosissima suspiramus, sicut habent permanendi aeternitatem, ita cognoscendi facilitatem et requiescendi felicitatem. Sine difficultate quippe nos adiuvant, quoniam spiritalibus motibus puris et liberis non laborant.

Caput XXXII.

De opinione eorum, qui angelorum creationem anteriorem volunt esse quam mundi.

Ne quis autem contendat et dicat non sanctos angelos esse significatos in eo quod scriptum est: *Fiat lux, et facta est lux,* sed quamlibet lucem tunc primum factam esse corpoream aut opinetur aut doceat; angelos autem prius esse factos non tantum ante firmamentum, quod inter aquas et aquas factum appellatum est caelum, sed ante illud de quo dictum est: *In principio fecit Deus caelum et terram;* atque illud, quod dictum est: *In principio,* non ita dictum tamquam primum hoc factum sit, cum ante fecerit angelos, sed quia omnia in sapientia

2) Ps. 33, 2. 6) Io. 16, 13. 10) 1. Cor. 13, 9 sq.

12 qu. societati et congregationi *mss* (*cf.* 39, 31); ad qu. societatem et congregationem *v* ‖ 26 de quo *VA*¬ *Gablpt*; quod *Fev*

fecit, quod est Verbum eius et ipsum scriptura principium nominavit (sicut ipse in evangelio Iudaeis quaerentibus quis esset respondit se esse principium): non e contrario referam contentionem, maxime quia hoc me delectat plurimum, quod etiam in summo exordio sancti libri geneseos trinitas commendatur. Cum enim ita dicitur: *In principio fecit Deus caelum et terram,* ut Pater fecisse intellegatur in Filio, sicut adtestatur psalmus, ubi legitur: *Quam magnificata sunt opera tua Domine! omnia in sapientia fecisti:* convenientissime paulo post commemoratur etiam Spiritus sanctus. Cum enim dictum esset, qualem terram Deus primitus fecerit, vel quam molem materiamve futurae constructionis mundi caeli et terrae nomine nuncupaverit subiciendo et addendo: *Terra autem erat invisibilis et incomposita et tenebrae erant super abyssum:* mox ut trinitatis commemoratio compleretur: *Et spiritus,* inquit, *Dei superferebatur super aquam.* Proinde ut volet quisque accipiat, quod ita profundum est, ut ad exercitationem legentium a fidei regula non abhorrentes plures possit generare sententias, dum tamen angelos sanctos in sublimibus sedibus non quidem Deo coaeternos, sed tamen de sua sempiterna et vera felicitate securos et certos esse nemo ambigat. Ad quorum societatem pertinere parvulos suos Dominus docens non solum illud ait: *Erunt aequales angelis Dei;* verum ipsi quoque angeli qua contemplatione fruantur ostendit, ubi ait: *Videte, ne contemnatis unum ex pusillis istis; dico enim vobis, quia angeli eorum in caelis semper vident faciem Patris mei, qui in caelis est.*

8) Io. 8, 25. 10) Ps. 103, 24. 25) Mt. 22, 30. 29) ib. 18, 10.

---

3 qui V^1 ‖ 17 ferebatur *A¬Glpt*; *cf. 337, 22* | aquam *Vev* (ὕδατος); aquas *AF¬Gablpt* ‖ 19 a *om. A¬* ‖ 20 abhorrentes *V* (*cf. 509,21*); aberrantes *A¬²aev*; oberrantes *¬¹lp*; obseruantes *t* | 25 illud *om. A¬lpt* ‖ 28 enim] autem *A¬Gept* | in caelis *om. A¬*

Caput XXXIII.

De duabus angelorum societatibus diversis atque disparibus, quae non incongrue intelleguntur lucis et tenebrarum nominibus nuncupatae.

Peccasse autem quosdam angelos et in huius mundi ima detrusos, qui eis velut carcer est, usque ad futuram in die iudicii ultimam damnationem apostolus Petrus apertissime ostendit dicens, quod Deus angelis peccantibus non pepercerit, sed carceribus caliginis inferi retrudens tradiderit in iudicio puniendos reservari. Inter hos ergo et illos Deum vel praescientia vel opere divisisse quis dubitet? illosque lucem merito appellari quis contradicat? quando quidem nos adhuc in fide viventes et eorum aequalitatem adhuc sperantes, utique nondum tenentes iam lux dicti ab apostolo sumus: *Fuistis enim,* inquit, *aliquando tenebrae, nunc autem lux in Domino.* Istos vero desertores tenebras aptissime nuncupari profecto advertunt, qui peiores esse hominibus infidelibus sive intellegunt sive credunt. Quapropter, etsi alia lux in isto huius libri loco intellegenda est, ubi legimus: *Dixit Deus: Fiat lux, et facta est lux,* et aliae tenebrae significatae sunt in eo quod scriptum est: *Divisit Deus inter lucem et tenebras:* nos tamen has duas angelicas societates, unam fruentem Deo, alteram tumentem typho; unam cui dicitur: *Adorate eum omnes angeli eius,* aliam cuius princeps dicit: *Haec omnia tibi dabo, si prostratus adoraveris me;* unam Dei sancto amore flagrantem, alteram propriae celsitudinis inmundo amore fumantem; et quoniam, sicut scriptum est, *Deus superbis resistit, humilibus autem dat*

10) 2. Petr. 2, 4. 16) Ephes. 5, 8. 25) Ps. 96, 7. 26) Mt. 4, 9.

---

4 nuncupatae *om. V* ‖ 17 aptissime *VAF¬Glpt*; apertissime *abev* ‖ 18 *sq.* intellegant . . credant *V* ‖ 20 Deus *om. V* ‖ 21 et facta est lux *om. Vb*¹ ‖ 27 fraglantem *Vt*

gratiam, illam in caelis caelorum habitantem, istam inde deiectam in hoc infimo aerio caelo tumultuantem; illam luminosa pietate tranquillam, istam tenebrosis cupiditatibus turbulentam; illam Dei nutu clementer subvenientem, iuste ulciscentem, istam suo fastu subdendi et nocendi libidine exaestuantem; illam, ut quantum vult consulat, Dei bonitati ministram, istam, ne quantum vult noceat, Dei potestate frenatam; illam huic inludentem, ut nolens prosit persecutionibus suis, hanc illi invidentem, cum peregrinos colligit suos, — nos ergo has duas societates angelicas inter se dispares atque contrarias, unam et natura bonam et voluntate rectam, aliam vero natura bonam, sed voluntate perversam, aliis manifestioribus divinarum scripturarum testimoniis declaratas quod etiam in hoc libro, cui nomen est genesis, lucis tenebrarumque vocabulis significatas existimavimus, etiamsi aliud hoc loco sensit forte qui scripsit, non est inutiliter obscuritas huius pertractata sententiae, quia, etsi voluntatem auctoris libri huius indagare nequivimus, a regula tamen fidei, quae per alias eiusdem auctoritatis sacras litteras satis fidelibus nota est, non abhorruimus. Etsi enim corporalia hic commemorata sunt opera Dei, habent procul dubio nonnullam similitudinem spiritalium, secundum quam dicit apostolus: *Omnes enim vos filii lucis estis et filii diei, non sumus noctis neque tenebrarum.* Si autem hoc sensit etiam ille qui scripsit, ad perfectiorem disputationis finem nostra pervenit intentio, ut homo Dei tam eximiae divinaeque sapientiae, immo per eum Spiritus Dei in commemorandis operibus Dei, quae omnia sexto die dicit esse perfecta, nullo modo angelos praetermisisse credatur, sive *in principio*, quia primo fecit, sive, quod convenientius intellegitur, *in principio*, quia in Verbo unigenito fecit, scriptum sit: *In principio fecit Deus caelum et terram;*

1) Iac. 4, 6; 1. Petr. 5, 5. 25) 1. Thess. 5, 5.

9 persecutoribus *V* ‖ 18 indag.] inuenire *l*; *cf. 496, 13; 544, 30* ‖ 21 abhorruimus *VA¬Gabept*; oberrauimus *l*; aberrauimus *v*

quibus nominibus universalis est significata creatura, vel spiritalis et corporalis, quod est credibilius, vel magnae duae mundi partes, quibus omnia quae creata sunt continentur, ut primitus eam totam proponeret ac deinde partes eius secundum mysticum dierum numerum exsequeretur.

Caput XXXIV.

De eo quod quidam putant in conditione firmamenti aquarum discretarum nomine angelos significatos, et quod quidam aquas existimant non creatas.

Quamquam nonnulli putaverint aquarum nomine significatos quodam modo populos angelorum et hoc esse quod dictum est: *Fiat firmamentum inter aquam et aquam*, ut supra firmamentum angeli intellegantur, infra vero vel aquae istae visibiles vel malorum angelorum multitudo vel omnium hominum gentes. Quod si ita est, non illic apparet ubi facti sint angeli, sed ubi discreti; quamvis et aquas, quod perversissimae atque impiae vanitatis est, negent quidam factas a Deo, quoniam nusquam scriptum est: Dixit Deus: Fiant aquae. Quod possunt simili vanitate etiam de terra dicere; nusquam enim legitur: Dixit Deus: Fiat terra. Sed, inquiunt, scriptum est: *In principio fecit Deus caelum et terram.* Illic ergo et aqua intellegenda est; uno enim nomine utrumque conprehensum est. Nam *ipsius est mare*, sicut in psalmo legitur, *et ipse fecit illud, et aridam terram manus eius finxerunt.* Sed hi, qui in nomine aquarum, quae super caelos sunt, angelos intellegi volunt, ponderibus elementorum moventur et ideo non putant aquarum fluvidam gravemque naturam in superioribus mundi locis potuisse consti-

27) Ps. 94, 5.

---

10 aestimant *VA*¬ ‖ 11 putauerint *V*¬*Gbelptv*; putauerunt *AFa* ‖ 17 sint *VA*¬*Gaet*; sunt *Fblpv* ‖ 29 fluuidam *VA*^{1}*Faet*; flọuidam *l*; fluidam *A*^{2}¬*bpv*

tui; qui secundum rationes suas, si ipsi hominem facere possent, non ei pituitam, quod Graece φλέγμα dicitur et tamquam in elementis corporis nostri aquarum vicem obtinet, in capite ponerent. Ibi enim sedes est phlegmatis, secundum Dei opus utique aptissime, secundum istorum autem coniecturam tam absurde, ut, si hoc nesciremus et in hoc libro similiter scriptum esset, quod Deus umorem fluvidum et frigidum ac per hoc gravem in superiore omnibus ceteris humani corporis parte posuerit, isti trutinatores elementorum nequaquam crederent, et si auctoritati eiusdem scripturae subditi essent, aliquid aliud ex hoc intellegendum esse censerent. Sed quoniam, si diligenter singula scrutemur atque tractemus, quae in illo divino libro de constitutione mundi scripta sunt, et multa dicenda et a proposito instituti operis longe digrediendum est, iamque de duabus istis diversis inter se atque contrariis societatibus angelorum, in quibus sunt quaedam exordia duarum etiam in rebus humanis civitatum, de quibus deinceps dicere institui, quantum satis esse visum est, disputavimus: hunc quoque librum aliquando claudamus.

LIBER XII.

Caput I.

De una bonorum angelorum malorumque natura.

Antequam de institutione hominis dicam, ubi duarum civitatum, quantum ad rationalium mortalium genus adtinet, apparebit exortus, sicut superiore libro apparuisse in angelis iam videtur: prius mihi quaedam de ipsis angelis video esse dicenda, quibus demonstretur, quantum a

2 flegma *A* ‖ 8 fluuidum *VA*[1]*FGael*[1]*t*; fluidum *A*[2]¬*bl*[2]*pv* ‖ 13 inscrut. *V*; *cf. 496, 6* ‖ 25 *post* De *in A lacuna est verbis* una — natura *omissis*; *in* ¬ De *quoque deest*

nobis potest, quam non inconveniens neque incongrua dicatur esse hominibus angelisque societas, ut non quattuor (duae scilicet angelorum totidemque hominum), sed duae potius civitates, hoc est societates, merito esse dicantur, una in bonis, altera in malis non solum angelis, verum etiam hominibus constitutae.

Angelorum bonorum et malorum inter se contrarios adpetitus non naturis principiisque diversis, cum Deus omnium substantiarum bonus auctor et conditor utrosque creaverit, sed voluntatibus et cupiditatibus extitisse dubitare fas non est, dum alii constanter in communi omnibus bono, quod ipse illis Deus est, atque in eius aeternitate veritate caritate persistunt; alii sua potestate potius delectati, velut bonum suum sibi ipsi essent, a superiore communi omnium beatifico bono ad propria defluxerunt et habentes elationis fastum pro excelsissima aeternitate, vanitatis astutiam pro certissima veritate, studia partium pro individua caritate superbi fallaces invidi effecti sunt. Beatitudinis igitur illorum causa est adhaerere Deo; quocirca istorum miseriae causa ex contrario est intellegenda, quod est non adhaerere Deo. Quam ob rem si, cum quaeritur, quare illi beati sint, recte respondetur: Quia Deo adhaerent; et cum quaeritur, cur isti sint miseri, recte respondetur: Quia non adhaerent Deo: non est creaturae rationalis vel intellectualis bonum, quo beata sit, nisi Deus. Ita quamvis non omnis beata possit esse creatura (neque enim hoc munus adipiscuntur aut capiunt ferae ligna saxa et si quid huius modi est), ea tamen, quae potest, non ex se ipsa potest, quia ex nihilo creata est, sed ex illo, a quo creata est. Hoc enim adepto beata, quo amisso misera est. Ille vero qui non alio, sed se ipso bono beatus est, ideo miser non potest esse, quia non se potest amittere.

Dicimus itaque inmutabile bonum non esse nisi

---

28 eius modi *Gv* ‖ 32 ideo ipse miser *abv* ‖ 34 inmut. *AFGa elpt*; incommut. (*V??*) *bv Hoffm.*; *cf. 514,17; 515,8; 521,17; 522,28*

unum verum beatum Deum; ea vero, quae fecit, bona quidem esse, quod ab illo, verum tamen mutabilia, quod non de illo, sed de nihilo facta sunt. Quamquam ergo summa non sint, quibus est Deus maius bonum: magna sunt tamen ea mutabilia bona, quae adhaerere possunt, ut beata sint, inmutabili bono, quod usque adeo bonum eorum est, ut sine illo misera esse necesse sit. Nec ideo cetera in hac creaturae universitate meliora sunt, quia misera esse non possunt; neque enim cetera membra corporis nostri ideo dicendum est oculis esse meliora, quia caeca esse non possunt. Sicut autem melior est natura sentiens et cum dolet quam lapis qui dolere nullo modo potest: ita rationalis natura praestantior etiam misera, quam illa quae rationis vel sensus est expers, et ideo in eam non cadit miseria. Quod cum ita sit, huic naturae, quae in tanta excellentia creata est, ut, licet sit ipsa mutabilis, inhaerendo tamen incommutabili bono, id est summo Deo, beatitudinem consequatur nec expleat indigentiam suam nisi utique beata sit eique explendae non sufficiat nisi Deus, profecto non illi adhaerere vitium est. Omne autem vitium naturae nocet ac per hoc contra naturam est. Ab illa igitur, quae adhaeret Deo, non natura differt ista, sed vitio; quo tamen etiam vitio valde magna multumque laudabilis ostenditur ipsa natura. Cuius enim recte vituperatur vitium, procul dubio natura laudatur. Nam recta vitii vituperatio est, quod illo dehonestatur natura laudabilis. Sicut ergo, cum vitium oculorum dicitur caecitas, id ostenditur, quod ad naturam oculorum pertinet visus; et cum vitium aurium dicitur surditas, ad earum naturam pertinere demonstratur auditus: ita, cum vitium creaturae angelicae dicitur, quo non adhaeret Deo, hinc apertissime declaratur, eius naturae ut Deo adhaereat convenire. Quam porro magna sit laus adhaerere Deo, ut ei vivat, inde sapiat, illo gaudeat tantoque bono sine

13 praestantior est *v* ‖ 31 quod *abtv* (*cf. 514, 3; 515, 9*)

morte sine errore sine molestia perfruatur, quis digne cogitare possit aut eloqui? Quapropter etiam vitio malorum angelorum, quo non adhaerent Deo, quoniam omne vitium naturae nocet, satis manifestatur Deum tam bonam eorum creasse naturam, cui noxium sit non esse cum Deo.

Caput II.

Nullam essentiam Deo esse contrariam, quia ab eo, qui summe et semper est, hoc in totum videtur diversum esse quod non est.

Haec dicta sint, ne quisquam, cum de angelis apostaticis loquimur, existimet eos aliam velut ex alio principio habere potuisse naturam, nec eorum naturae auctorem Deum. Cuius erroris impietate tanto quisque carebit expeditius et facilius, quanto perspicacius intellegere potuerit, quod per angelum Deus dixit, quando Moysen mittebat ad filios Israel: *Ego sum, qui sum.* Cum enim Deus summa essentia sit, hoc est summe sit, et ideo inmutabilis sit: rebus, quas ex nihilo creavit, esse dedit, sed non summe esse, sicut est ipse; et aliis dedit esse amplius, aliis minus, atque ita naturas essentiarum gradibus ordinavit (sicut enim ab eo, quod est sapere, vocatur sapientia, sic ab eo, quod est esse, vocatur essentia, novo quidem nomine, quo usi veteres non sunt Latini sermonis auctores, sed iam nostris temporibus usitato, ne deesset etiam linguae nostrae, quod Graeci appellant *οὐσίαν*; hoc enim verbum e verbo expressum est, ut diceretur essentia); ac per hoc ei naturae, quae summe est, qua faciente sunt quaecumque sunt, contraria natura non est, nisi quae non est. Ei quippe, quod est, non esse contrarium est. Et propterea Deo, id est summae essentiae et auctori omnium qualiumcumque essentiarum, essentia nulla contraria est.

16) Exod. 3, 14.

---

8 summe est et *v* | in *VA*⌐*q*²; *om.* *pq*¹*v* ‖ 10 sunt *Fp*

Caput III.

De inimicis Dei non per naturam, sed per contrariam voluntatem, quae cum ipsis nocet, bonae utique naturae nocet, quia vitium, si non nocet, non est.

Dicuntur autem in scripturis inimici Dei, qui non natura, sed vitiis adversantur eius imperio, nihil ei valentes nocere, sed sibi. Inimici enim sunt resistendi voluntate, non potestate laedendi. Deus namque inmutabilis est et omni modo incorruptibilis. Idcirco vitium, quo resistunt Deo qui eius appellantur inimici, non est Deo, sed ipsis malum, neque hoc ob aliud, nisi quia corrumpit in eis naturae bonum. Natura igitur contraria non est Deo, sed vitium quia malum est contrarium est bono. Quis autem neget Deum summe bonum? Vitium ergo contrarium est Deo, tamquam malum bono. Porro autem bonum est et natura quam vitiat; unde et huic bono utique contrarium est; sed Deo tantummodo tamquam bono malum, naturae vero, quam vitiat, non tantum malum, sed etiam noxium. Nulla quippe mala Deo noxia, sed mutabilibus corruptibilibusque naturis, bonis tamen ipsorum quoque testimonio vitiorum. Si enim bonae non essent, eis vitia nocere non possent. Nam quid eis nocendo faciunt, nisi adimunt integritatem pulchritudinem, salutem virtutem et quidquid boni naturae per vitium detrahi sive minui consuevit? Quod si omnino desit, nihil boni adimendo non nocet ac per hoc nec vitium est. Nam esse vitium et non nocere non potest. Unde colligitur, quamvis non possit vitium nocere incommutabili bono, non tamen posse nocere nisi bono, quia non inest, nisi ubi nocet. Hoc etiam isto modo dici potest, vitium esse nec in summo posse bono nec nisi in aliquo bono. Sola ergo bona alicubi esse possunt, sola mala nusquam;

13 et quia *e* | malum est contr. est bono *VAF*¬*Gelp*[1]*t*; m. est contr. b. *a*; m. contr. est b. *bp*[2] *Hoffm.* (*commate post* vitium *posito*); vitium. Quia quod m. e. contr. e. b. *v*

quoniam naturae etiam illae, quae ex malae voluntatis initio vitiatae sunt, in quantum vitiosae sunt, malae sunt, in quantum autem naturae sunt, bonae sunt. Et cum in poenis est natura vitiosa, excepto eo, quod natura est, etiam hoc ibi bonum est, quod inpunita non est. Hoc enim est iustum et omne iustum procul dubio bonum. Non enim quisquam de vitiis naturalibus, sed de voluntariis poenas luit. Nam etiam quod vitium consuetudine nimiove progressu roboratum velut naturaliter inolevit, a voluntate sumpsit exordium. De vitiis quippe nunc loquimur eius naturae, cui mens inest capax intellegibilis lucis, qua discernitur iustum ab iniusto.

Caput IV.

De naturis inrationalium aut vita carentium, quae in suo genere atque ordine ab universitatis decore non discrepant.

Ceterum vitia pecorum et arborum aliarumque rerum mutabilium atque mortalium vel intellectu vel sensu vel vita omnino carentium, quibus eorum dissolubilis natura corrumpitur, damnabilia putare ridiculum est, cum istae creaturae eum modum nutu Creatoris acceperint, ut cedendo ac succedendo peragant infimam pulchritudinem temporum in genere suo istius mundi partibus congruentem. Neque enim caelestibus fuerant terrena coaequanda, aut ideo universitati deesse ista debuerunt, quoniam sunt illa meliora. Cum ergo in his locis, ubi esse talia competebat, aliis alia deficientibus oriuntur et succumbunt minora maioribus atque in qualitates superantium superata vertuntur, rerum est ordo transeuntium. Cuius ordinis decus nos propterea non delectat, quoniam parti eius pro condicione nostrae mortalitatis intexti universum, cui par-

2 initio *mss*; vitio *v* | in quantum uitiatae sunt *V*[1] *F*[2] *G*[2] *a* *e*[2]; in quantum uit. sunt *om.* *F*[1] *G*[1] ‖ 14 naturis *VA*¬; natura *pqv* | inrationabilium *VA*¬ ‖ 15 discrepat *pqv* ‖ 22 istis *VAFl*

ticulae, quae nos offendunt, satis apte decenterque conveniunt, sentire non possumus. Unde nobis, in quibus eam contemplari minus idonei sumus, rectissime credenda praecipitur providentia Conditoris, ne tanti artificis opus in aliquo reprehendere vanitate humanae temeritatis audeamus. Quamquam et vitia rerum terrenarum non voluntaria neque poenalia naturas ipsas, quarum nulla omnino est, cuius non sit auctor et conditor Deus, si prudenter adtendamus, eadem ratione commendant, quia et in eis hoc nobis per vitium tolli displicet, quod in natura placet; nisi quia hominibus etiam ipsae naturae plerumque displicent, cum eis fiunt noxiae, non eas considerantibus, sed utilitatem suam, sicut illa animalia, quorum abundantia Aegyptiorum superbia vapulavit. Sed isto modo possunt et solem vituperare, quoniam quidam peccantes vel debita non reddentes poni a iudicibus iubentur ad solem. Non itaque ex commodo vel incommodo nostro, sed per se ipsam considerata natura dat artifici suo gloriam. Sic est et natura ignis aeterni sine ulla dubitatione laudabilis, quamvis damnatis impiis futura poenalis. Quid enim est igne flammante vigente lucente pulchrius? quid calfaciente curante coquente utilius? quamvis eo nihil sit urente molestius. Idem igitur ipse aliter adpositus perniciosus, qui convenienter adhibitus commodissimus invenitur. Nam eius in universo mundo utilitates verbis explicare quis sufficit? Nec audiendi sunt, qui laudant in igne lucem, ardorem autem vituperant, videlicet non ex vi naturae, sed ex suo commodo vel incommodo. Videre enim volunt, ardere nolunt. Sed parum adtendunt eam ipsam lucem, quae certe et illis placet, oculis infirmis per inconvenientiam nocere, et in illo ardore, qui eis displicet, nonnulla animalia per convenientiam salubriter vivere.

21 calfac. *Vl*[1]*t*; calefac. *AF*¬ *Gabel*[2]*pv* ‖ 28 ui naturae *F*¬ *G e*[2]*l* (*cf. 483,26* naturae ordine); ui (with ſ above) naturae *V* (ſ *lineolis deletum*); ui natura *A*; sui natura *abe*[1]*ptv*

Caput V.

Quod in omni naturae specie ac modo laudabilis sit Creator.

Naturae igitur omnes, quoniam sunt et ideo habent modum suum, speciem suam et quandam secum pacem suam, profecto bonae sunt; et cum ibi sunt, ubi esse per naturae ordinem debent, quantum acceperunt, suum esse custodiunt; et quae semper esse non acceperunt, pro usu motuque rerum, quibus Creatoris lege subduntur, in melius deteriusve mutantur, in eum divina providentia tendentes exitum, quem ratio gubernandae universitatis includit; ita ut nec tanta corruptio, quanta usque ad interitum naturas mutabiles mortalesque perducit, sic faciat non esse quod erat, ut non inde fiat consequenter quod esse debebat. Quae cum ita sint, Deus, qui summe est atque ob hoc ab illo facta est omnis essentia, quae non summe est (quia neque illi aequalis esse deberet, quae de nihilo facta esset, neque ullo modo esse posset, si ab illo facta non esset), nec ullorum vitiorum offensione vituperandus et omnium naturarum consideratione laudandus est.

Caput VI.

Quae causa sit beatitudinis angelorum bonorum et quae causa sit miseriae angelorum malorum.

Proinde causa beatitudinis angelorum bonorum ea verissima reperitur, quod ei adhaerent qui summe est. Cum vero causa miseriae malorum angelorum quaeritur, ea merito occurrit, quod ab illo, qui summe est, aversi ad se ipsos conversi sunt, qui non summe sunt; et hoc vitium quid aliud quam superbia nuncupetur? *Initium*

---

2 *ut editur ed. princ. v*; in omni natura *q*; in omnium natura *VA*¬ | et specie *VA*¬; *fort.* omnium naturarum specie; *cf.* *4 sq.* ‖ 15 debebat *VAFGl*[2]; debeat ¬*abel*[1]*ptv* ‖ 30 nuncupetur *VF*; nuncupatur *A*¬*Gabelptv*

quippe *omnis peccati superbia.* Noluerunt ergo ad illum custodire fortitudinem suam, et qui magis essent, si ei qui summe est adhaererent, se illi praeferendo id quod minus est praetulerunt. Hic primus defectus et prima inopia primumque vitium eius naturae, quae ita creata est, ut nec summe esset, et tamen ad beatitudinem habendam eo, qui summe est, frui posset, a quo aversa non quidem nulla, sed tamen minus esset atque ob hoc misera fieret. Huius porro malae voluntatis causa efficiens si quaeratur, nihil invenitur. Quid est enim quod facit voluntatem malam, cum ipsa faciat opus malum? Ac per hoc mala voluntas efficiens est operis mali, malae autem voluntatis efficiens nihil est. Quoniam si res aliqua est, aut habet aut non habet aliquam voluntatem; si habet, aut bonam profecto habet aut malam; si bonam, quis ita desipiat, ut dicat quod bona voluntas faciat voluntatem malam? Erit enim, si ita est, bona voluntas causa peccati, quo absurdius putari nihil potest. Si autem res ista, quae putatur facere voluntatem malam, ipsa quoque habet voluntatem malam, etiam eam quae fecerit res consequenter interrogo, atque ita, ut sit aliquis inquirendi modus, causam primae malae voluntatis inquiro. Non est enim prima voluntas mala, quam fecit voluntas mala; sed illa prima est, quam nulla fecit. Nam si praecessit a qua fieret, illa prior est, quae alteram fecit. Si respondetur quod eam nulla res fecerit et ideo semper fuerit: quaero utrum in aliqua natura fuerit. Si enim in nulla fuit, omnino non fuit; si autem in aliqua, vitiabat eam et corrumpebat eratque illi noxia ac per hoc bono privabat. Et ideo in mala natura voluntas mala esse non poterat, sed in bona, mutabili tamen, cui vitium hoc posset nocere. Si enim non nocuit, non utique vitium fuit, ac per hoc nec mala voluntas fuisse dicenda est. Porro

1) Eccli. 10, 13. 2) Ps. 58, 10.

14 aliquam *om. AF¬t* ‖ 21 ita *VFel*; *om. A¬GaptvE* ‖ 25 a *om. E*

si nocuit, bonum auferendo vel minuendo utique nocuit. Non igitur esse potuit sempiterna voluntas mala in ea re, in qua bonum naturale praecesserat, quod mala voluntas nocendo posset adimere. Si ergo non erat sempiterna, quis eam fecerit quaero. Restat ut dicatur, quod ea res fecerit malam voluntatem, in qua nulla voluntas fuit. Haec utrum superior sit, requiro, an inferior, an aequalis. Sed superior utique melior; quo modo ergo nullius, ac non potius bonae voluntatis? Hoc idem profecto et aequalis. Duo quippe quamdiu sunt pariter voluntatis bonae, non facit alter in altero voluntatem malam. Relinquitur ut inferior res, cui nulla voluntas est, fecerit angelicae naturae, quae prima peccavit, voluntatem malam. Sed etiam res ipsa quaecumque est inferior usque ad infimam terram, quoniam natura et essentia est, procul dubio bona est, habens modum et speciem suam in genere atque ordine suo. Quo modo ergo res bona efficiens est voluntatis malae? Quo modo, inquam, bonum est causa mali? Cum enim se voluntas relicto superiore ad inferiora convertit, efficitur mala, non quia malum est, quo se convertit, sed quia perversa est ipsa conversio. Idcirco non res inferior voluntatem malam fecit, sed rem inferiorem prave atque inordinate, ipsa quia facta est, adpetivit. Si enim aliqui duo aequaliter affecti animo et corpore videant unius corporis pulchritudinem, qua visa unus eorum ad inlicite fruendum moveatur, alter in voluntate pudica stabilis perseveret, quid putamus esse causae, ut in illo fiat, in illo non fiat voluntas mala? Quae illam res fecit in quo facta est? Neque enim pulchritudo illa corporis; nam eam non fecit in ambobus, quando quidem amborum non dispariliter occurrit aspectibus. An caro intuentis in causa est? cur non et illius? An vero animus? cur non utriusque? Ambos enim et animo et corpore aequaliter affectos fuisse praediximus. An dicendum est alterum

8 Sed si sup. *b* p^2 *v* ‖ 23 quia] a qua *p*; a que *t*; quae *v* ‖ 26 perfruendum *v* ‖ 27 putemus *A*¬ ‖ 31 in *om.* *E* ‖ 34 fuisse *om.* E^{mv}

eorum occulta maligni spiritus suggestione temptatum, quasi non eidem suggestioni et qualicumque suasioni propria voluntate consenserit? Hanc igitur consensionem, hanc malam quam male suadenti adhibuit voluntatem quae in eo res fecerit, quaerimus. Nam ut hoc quoque inpedimentum ab ista quaestione tollatur, si eadem temptatione ambo temptentur, et unus ei cedat atque consentiat, alter idem qui fuerat perseveret: quid aliud apparet, nisi unum noluisse, alterum voluisse a castitate deficere? Unde, nisi propria voluntate, ubi eadem fuerat in utroque corporis et animi affectio? Amborum oculis pariter visa est eadem pulchritudo, ambobus pariter institit occulta temptatio; propriam igitur in uno eorum voluntatem malam res quae fecerit scire volentibus, si bene intueantur, nihil occurrit. Si enim dixerimus quod ipse eam fecerit, quid erat ipse ante voluntatem malam nisi natura bona, cuius auctor Deus, qui est inmutabile bonum? Qui ergo dicit eum, qui consensit temptanti atque suadenti, cui non consensit alius, ad inlicite utendum pulchro corpore, quod videndum ambobus pariter adfuit, cum ante illam visionem ac temptationem similes ambo animo et corpore fuerint, ipsum sibi fecisse voluntatem malam, qui utique bonus ante voluntatem malam fuerit: quaerat cur eam fecerit, utrum quia natura est, an quia ex nihilo facta est, et inveniet voluntatem malam non ex eo esse incipere quod natura est, sed ex eo quod de nihilo facta natura est. Nam si natura causa est voluntatis malae, quid aliud cogimur dicere, nisi a bono fieri malum et bonum esse causam mali? si quidem a natura bona fit voluntas mala. Quod unde fieri potest, ut natura bona, quamvis mutabilis, antequam habeat voluntatem malam, faciat aliquid mali, hoc est ipsam voluntatem malam?

9 noluisse, alterum noluisse *v* ‖ 17 incommutabile *v* ‖ 22 qui *VAF*¬ *GelptE*^{pt}; quia *abvE*^{mv} ‖ 23 quaeratur *VFpt*

Caput VII.

Causam efficientem malae voluntatis non esse quaerendam.

Nemo igitur quaerat efficientem causam malae voluntatis; non enim est efficiens sed deficiens, quia nec illa effectio sed defectio. Deficere namque ab eo, quod summe est, ad id, quod minus est, hoc est incipere habere voluntatem malam. Causas porro defectionum istarum, cum efficientes non sint, ut dixi, sed deficientes, velle invenire tale est, ac si quisquam velit videre tenebras vel audire silentium, quod tamen utrumque nobis notum est, neque illud nisi per oculos, neque hoc nisi per aures, non sane in specie, sed in speciei privatione. Nemo ergo ex me scire quaerat, quod me nescire scio, nisi forte ut nescire discat, quod sciri non posse sciendum est. Ea quippe quae non in specie, sed in eius privatione sciuntur, si dici aut intellegi potest, quodam modo nesciendo sciuntur, ut sciendo nesciantur. Cum enim acies etiam oculi corporalis currit per species corporales, nusquam tenebras videt, nisi ubi coeperit non videre. Ita etiam non ad aliquem alium sensum, sed ad solas aures pertinet sentire silentium, quod tamen nullo modo nisi non audiendo sentitur. Sic species intellegibiles mens quidem nostra intellegendo conspicit; sed ubi deficiunt, nesciendo condiscit. *Delicta* enim *quis intellegit?*

Caput VIII.

De amore perverso, quo voluntas ab incommutabili bono ad mutabile bonum deficit.

Hoc scio, naturam Dei numquam, nusquam, nulla ex parte posse deficere, et ea posse deficere, quae ex nihilo

25) Ps. 18, 13.

---

6 effectio est *v* || 18 etiam *om. E* || 27 quod *V* || 28 commutabile *v*

facta sunt. Quae tamen quanto magis sunt et bona faciunt (tunc enim aliquid faciunt), causas habent efficientes; in quantum autem deficiunt et ex hoc mala faciunt (quid enim tunc faciunt nisi vana?), causas habent deficientes. Itemque scio, in quo fit mala voluntas, id in eo fieri, quod si nollet non fieret, et ideo non necessarios, sed voluntarios defectus iusta poena consequitur. Deficitur enim non ad mala, sed male, id est non ad malas naturas, sed ideo male, quia contra ordinem naturarum ab eo quod summe est ad id quod minus est. Neque enim auri vitium est avaritia, sed hominis perverse amantis aurum iustitia derelicta, quae incomparabiliter auro debuit anteponi; nec luxuria vitium est pulchrorum suaviumque corporum, sed animae perverse amantis corporeas voluptates neglecta temperantia, qua rebus spiritaliter pulchrioribus et incorruptibiliter suavioribus coaptamur; nec iactantia vitium est laudis humanae, sed animae perverse amantis laudari ab hominibus spreto testimonio conscientiae; nec superbia vitium est dantis potestatem vel ipsius etiam potestatis, sed animae perverse amantis potestatem suam potentioris iustiore contempta. Ac per hoc qui perverse amat cuiuslibet naturae bonum, etiamsi adipiscatur, ipse fit in bono malus et miser meliore privatus.

Caput IX.

An sancti angeli, quem habent creatorem naturae, eundem habeant bonae voluntatis auctorem per Spiritum sanctum in eis caritate diffusa.

Cum ergo malae voluntatis efficiens naturalis vel, si dici potest, essentialis nulla sit causa (ab ipsa quippe incipit spirituum mutabilium malum, quo minuitur atque depravatur naturae bonum, nec talem voluntatem facit nisi defectio, qua deseritur Deus, cuius defectionis etiam

2 cum aliq. *bet* | cum causas *a* ‖ 13 pulchritudinis suauium corp. E^{mv} ‖ 27 diffusa semper fuisse existimant *pq ed. princ.*; *cf. 526,10; 525,21* ‖ 31 deriuatur E^{mv} (*cf. Vict. Vit. II 73*; *Oros.*

causa utique deficit): si dixerimus nullam esse efficientem causam etiam voluntatis bonae, cavendum est, ne voluntas bona bonorum angelorum non facta, sed Deo coaeterna esse credatur. Cum ergo ipsi facti sint, quo modo illa non esse facta dicetur? Porro quia facta est, utrum cum ipsis facta est, an sine illa fuerunt prius? Sed si cum ipsis, non dubium quod ab illo facta sit, a quo et ipsi; simulque ut facti sunt, ei, a quo facti sunt, amore, cum quo facti sunt, adhaeserunt; eoque sunt isti ab illorum societate discreti, quod illi in eadem bona voluntate manserunt, isti ab ea deficiendo mutati sunt, mala scilicet voluntate hoc ipso quod a bona defecerunt; a qua non defecissent, si utique noluissent. Si autem boni angeli fuerunt prius sine bona voluntate eamque in se ipsi Deo non operante fecerunt: ergo meliores a se ipsis quam ab illo facti sunt. [Absit.] Quid enim erant sine bona voluntate nisi mali? Aut si propterea non mali, quia nec mala voluntas eis inerat (neque enim ab ea, quam nondum coeperant habere, defecerant), certe nondum tales, nondum tam boni quam esse cum bona voluntate coeperunt. At si non potuerunt se ipsos facere meliores, quam eos ille fecerat, quo nemo melius quicquam facit: profecto et bonam voluntatem, qua meliores essent, nisi operante adiutorio Creatoris habere non possent. Et cum id egit eorum voluntas bona, ut non ad se ipsos, qui minus erant, sed ad illum, qui summe est, converterentur eique adhaerentes magis essent eiusque participatione sapienter beateque viverent: quid aliud ostenditur nisi voluntatem quamlibet bonam inopem fuisse in solo desiderio remansuram, nisi ille, qui bonam naturam ex nihilo sui capacem fecerat, ex se ipso faceret inplendo meliorem, prius faciens excitando avidiorem?

Nam et hoc discutiendum est, si boni angeli ipsi in

IV 6, 35' Knoell) || 4 esse *om. A* || 10 *sq.* illi .. isti *mss*; hi .. illi *v* || 14 bona *om. A* || 15 ab *om.* E^{mv} || 16 Absit *uncis inclusi* || 21 at V^1A¬*elp*; ad *F*; aut V^2*Gabv*

se fecerunt bonam voluntatem, utrum aliqua eam an nulla voluntate fecerunt. Si nulla, utique nec fecerunt. Si aliqua, utrum mala an bona? Si mala, quo modo esse potuit mala voluntas bonae voluntatis effectrix? Si bona, iam ergo habebant. Et istam quis fecerat nisi ille, qui eos cum bona voluntate, id est cum amore casto, quo illi adhaererent, creavit, simul eis et condens naturam et largiens gratiam? Unde sine bona voluntate, hoc est Dei amore, numquam sanctos angelos fuisse credendum est. Isti autem, qui, cum boni creati essent, tamen mali sunt (mala propria voluntate, quam bona natura non fecit, nisi cum a bono sponte defecit, ut mali causa non sit bonum, sed defectus a bono), aut minorem acceperunt divini amoris gratiam quam illi, qui in eadem perstiterunt, aut si utrique boni aequaliter creati sunt, istis mala voluntate cadentibus illi amplius adiuti ad eam beatitudinis plenitudinem, unde se numquam casuros certissimi fierent, pervenerunt; sicut iam etiam in libro, quem sequitur iste, tractavimus. Confitendum est igitur cum debita laude Creatoris non ad solos sanctos homines pertinere, verum etiam de sanctis angelis posse dici, quod caritas Dei diffusa sit in eis per Spiritum sanctum, qui datus est eis; nec tantum hominum, sed primitus praecipueque angelorum bonum esse, quod scriptum est: *Mihi autem adhaerere Deo bonum est.* Hoc bonum quibus commune est, habent et cum illo cui adhaerent et inter se sanctam societatem et sunt una civitas Dei eademque vivum sacrificium eius vivumque templum eius. Cuius pars, quae coniungenda inmortalibus angelis ex mortalibus hominibus congregatur et nunc mutabiliter peregrinatur in terris vel in eis, qui mortem obierunt, secretis animarum receptaculis sedibusque requiescit, eodem Deo creante quem

18) L. 11 C. 13. 22) Rom. 5, 5. 25) Ps. 72, 28.

---

22 sit] est *Fl* ‖ 30 mutab. *VFE*^{p}; motab. *E*^{t}; mortaliter *A*¬ *GabelptvE*^{mv} *Hoffm.* ‖ 31 mortem *Vb*^{1}; morte *AF*¬*Gab*^{2}*elpv*

ad modum exorta sit, sicut de angelis dictum est, iam video esse dicendum. Ex uno quippe homine, quem primum Deus condidit, humanum genus sumpsit exordium secundum sanctae scripturae fidem, quae mirabilem auctoritatem non inmerito habet in orbe terrarum atque in omnibus gentibus, quas sibi esse credituras inter cetera vera, quae dixit, vera divinitate praedixit.

Caput X.

De opinione eorum, qui humanum genus sicut ipsum mundum semper fuisse existimant.

Omittamus igitur coniecturas hominum nescientium quid loquantur de natura vel institutione generis humani. Alii namque, sicut de ipso mundo crediderunt, semper fuisse homines opinantur. Unde ait et Apuleius, cum hoc animantium genus describeret: „Singillatim mortales, cuncti tamen universo genere perpetui.“ Et cum illis dictum fuerit, si semper fuit humanum genus, quonam modo verum eorum loquatur historia narrans qui fuerint quarumque rerum inventores, qui primi liberalium disciplinarum aliarumque artium institutores, vel a quibus primum illa vel illa regio parsque terrarum, illa atque illa insula incoli coeperit, respondent diluviis et conflagrationibus per certa intervalla temporum non quidem omnia, sed plurima terrarum ita vastari, ut redigantur homines ad exiguam paucitatem, ex quorum progenie rursus multitudo pristina reparetur; ac sic identidem reperiri et institui quasi prima, cum restituantur potius, quae fuerant illis nimiis vastationibus interrupta et extincta; ceterum hominem nisi ex homine existere omnino non posse. Dicunt autem quod putant, non quod sciunt.

14) De deo Socr. ed. Goldb. p. 8, 20.

9 *sq. ut editur* *VA*¬; *om. pq ed. princ.* (*cf.* 523, 27); *vulgo hic legebatur inscriptio capitis XI*: De falsitate *etc.* ‖ 14 et ait *A*¬*pt* ‖ 15 cuncti *mss*; cunctim *v* ‖ 26 reperiri (repperiri) *AF*¬*G* a^1*belt* (*progr. p. 5*); repperi *V*; reparari a^2*pv*

Caput XI.

De falsitate eius historiae, quae multa milia annorum praeteritis temporibus ascribit.

Fallunt eos etiam quaedam mendacissimae litterae, quas perhibent in historia temporum multa annorum milia continere, cum ex litteris sacris ab institutione hominis nondum completa annorum sex milia computemus. Unde ne multa disputem quem ad modum illarum litterarum, in quibus longe plura annorum milia referuntur, vanitas refellatur et nulla in illis rei huius idonea reperiatur auctoritas: illa epistula Alexandri Magni ad Olympiadem matrem suam, quam scripsit narrationem cuiusdam Aegyptii sacerdotis insinuans, quam protulit ex litteris quae sacrae apud illos haberentur, continet etiam regna, quae Graeca quoque novit historia; in quibus regnum Assyriorum in eadem epistula Alexandri quinque milia excedit annorum; in Graeca vero historia mille ferme et trecentos habet ab ipsius Beli principatu, quem regem et ille Aegyptius in eiusdem regni ponit exordio; Persarum autem et Macedonum imperio usque ad ipsum Alexandrum, cui loquebatur, plus quam octo annorum milia ille constituit, cum apud Graecos Macedonum usque ad mortem Alexandri quadringenti octoginta quinque reperiantur, Persarum vero, donec ipsius Alexandri victoria finiretur, ducenti et triginta tres computentur. Longe itaque hi numeri annorum illis Aegyptiis sunt minores, nec eis, etiamsi ter tantum computarentur, aequarent. Perhibentur enim Aegy-

---

1 *sqq. ut editur* ***VA*¬**; *vulgo haec, nulla capitis novi inscriptione interposita, capiti decimo subiungebantur* ‖ 3 ascribat *v* ‖ 14 continet etiam ***VA*¬** *a^2elt* (*progr. p. 5 sq.*); continet enim *p*; continent etiam ***F****a^1b*; continentem *v* ‖ 20 imperio *scripsi*; imperium *mss v* (*fortasse omittendum* imperium; *cf. 22 sqq.*) ‖ 21 octo et annorum millium *v* ‖ 25 conputentur *bpv*; conputantur ***VA F*¬** *Gelt* ‖ 27 aequarent *mss plerr.*; aequarentur *l^2p(?)v*

ptii quondam tam breves annos habuisse, ut quaternis mensibus finirentur; unde annus plenior et verior, qualis nunc et nobis et illis est, tres eorum annos complectebatur antiquos. Sed ne sic quidem, ut dixi, Graeca Aegyptiae numero temporum concordat historia. Et ideo Graecae potius fides habenda est, quia veritatem non excedit annorum, qui litteris nostris, quae vere sacrae sunt, continentur. Porro si haec epistula Alexandri, quae maxime innotuit, multum abhorret in spatiis temporum a probabili fide rerum: quanto minus credendum est illis litteris, quas plenas fabulosis velut antiquitatibus proferre voluerint contra auctoritatem notissimorum divinorumque librorum, quae totum orbem sibi crediturum esse praedixit, et cui totus orbis, sicut ab ea praedictum est, credidit; quae vera se narrasse praeterita ex his, quae futura praenuntiavit, cum tanta veritate inplentur, ostendit.

Caput XII.

De his, qui hunc quidem mundum non sempiternum putant, sed aut innumerabiles aut eundem unum certa conclusione saeculorum semper nasci et resolvi opinantur.

Alii vero, qui mundum istum non existimant sempiternum, sive non eum solum, sed innumerabiles opinentur, sive solum quidem esse, sed certis saeculorum intervallis innumerabiliter oriri et occidere, necesse est fateantur hominum genus prius sine hominibus gignentibus extitisse. Neque enim ut alluvionibus incendiisque terrarum, quas illi non putant toto prorsus orbe contingere, et ideo paucos homines, ex quibus multitudo pristina reparetur, semper remanere contendunt, ita et hi possunt putare, quod aliquid hominum pereunte mundo relinquatur in

8 continetur *VA*¬[1]*l* ‖ 14 praedictus *Vl* ‖ 17 XII *VA*¬; XI *v*; *similiter discrepant numeris reliqua huius libri capita* ‖ 19 unum *om. V* ‖ 21 illi *F*; *sed cf. 526, 13* ‖ 21 non *A*¬*v*; *om. VFGt* ‖ 30 aliquid *VA*[1]¬*Gabl*; aliqui *A*[2]*Feptv* | relinquatur *FGab lt*; relinquantur *VA*¬*epv*

mundo; sed sicut ipsum mundum ex materia sua renasci existimant, ita in illo ex elementis eius genus humanum ac deinde a parentibus progeniem pullulare mortalium, sicut aliorum animalium.

Caput XIII.

Quid respondendum sit his, qui primam conditionem hominis tardam esse causantur.

Quod autem respondimus, cum de mundi origine quaestio verteretur, eis, qui nolunt credere non eum semper fuisse, sed esse coepisse, sicut etiam Plato apertissime confitetur, quamvis a nonnullis contra quam loquitur sensisse credatur: hoc etiam de prima hominis conditione responderim, propter eos, qui similiter moventur, cur homo per innumerabilia atque infinita retro tempora creatus non sit tamque sero sit creatus, ut minus quam sex milia sint annorum, ex quo esse coepisse in sacris litteris invenitur. Si enim brevitas eos offendit temporis, quod tam pauci eis videntur anni, ex quo institutus homo in nostris auctoritatibus legitur: considerent nihil esse diuturnum, in quo est aliquid extremum, et omnia saeculorum spatia definita, si aeternitati interminae comparentur, non exigua existimanda esse, sed nulla. Ac per hoc si non quinque vel sex, verum etiam sexaginta milia sive sescenta, aut sexagiens sive sescentiens, aut sescentiens miliens dicerentur annorum, aut itidem per totidem totiens multiplicaretur haec summa, ubi iam nullum numeri nomen haberemus, ex quo Deus hominem fecit: similiter quaeri posset, cur ante non fecerit. Dei quippe ab hominis creatione cessatio retrorsus aeterna sine initio tanta est, ut, si ei conferatur quamlibet magna et ineffabilis numerositas temporum, quae tamen fine conclusa certi spatii

3 a *om. Vt*; ex *p* ‖ 15 creatus] conditus *av* ‖ 21 interminae *V A F¬ G e²l p t*; interminatae *a b e¹v* ‖ 24 siue sescentiens *A* (*progr. p. 6*); aut sescentiens *Veltv*; *om. Fabp* ‖ 26 multiplicarentur *VFt*

terminatur, nec saltem tanta videri debeat, quanta si umoris brevissimam guttam universo mari, etiam quantum oceanus circumfluit, comparemus; quoniam istorum duorum unum quidem perexiguum est, alterum incomparabiliter magnum, sed utrumque finitum; illud vero temporis spatium, quod ab aliquo initio progreditur et aliquo termino cohercetur, magnitudine quantacumque tendatur, comparatum illi, quod initium non habet, nescio utrum pro minimo an potius pro nullo deputandum est. Hinc enim si a fine vel brevissima singillatim momenta detrahantur, decrescente numero licet tam ingenti, ut vocabulum non inveniat, retrorsum redeundo (tamquam si hominis dies ab illo, in quo nunc vivit, usque ad illum, in quo natus est, detrahas) quandoque ad initium illa detractio perducetur. Si autem detrahantur retrorsus in spatio, quod a nullo coepit exordio, non dico singillatim minuta momenta vel horarum aut dierum aut mensum aut annorum etiam quantitates, sed tam magna spatia, quanta illa summa conprehendit annorum, quae iam dici a quibuslibet computatoribus non potest, quae tamen momentorum minutatim detractione consumitur, et detrahantur haec tanta spatia non semel atque iterum saepiusque, sed semper: quid fit, quid agitur, quando númquam ad initium, quod omnino nullum est, pervenitur? Quapropter quod nos modo quaerimus post quinque milia et quod excurrit annorum, possent et posteri etiam post annorum sescentiens miliens eadem curiositate requirere, si in tantum haec mortalitas hominum exoriendo et occubando et inperita perseveraret infirmitas. Potuerunt et qui fuerunt ante nos ipsis recentibus hominis creati temporibus istam movere quaestionem. Ipse denique primus homo vel postridie vel eodem die postea quam factus est potuit inquirere, cur non ante sit factus; et quandocumque antea

1 terminetur *v* ‖ 17 mensum $VAFbe^1t^1$ (*cf. progr. p. 19*; *Neue-Wagen. I*^{3} *p. 396*); mensuum $\neg^1 l$; mensium $G\neg^2 ae^2pt^2v$ ‖ 26 etiam *om.* $AF\neg el$ ‖ 28 occubando (obcub. *VE*) $VAFGbel^1tE$; occumbendo $\neg al^2pv$

factus esset, non vires tunc alias et alias nunc vel etiam postea ista de initio rerum temporalium controversia reperiret.

Caput XIV.

De revolutione saeculorum, quibus certo fine conclusis universa semper in eundem ordinem eandemque speciem reditura quidam philosophi crediderunt.

Hanc autem se philosophi mundi huius non aliter putaverunt posse vel debere dissolvere, nisi ut circuitus temporum inducerent, quibus eadem semper fuisse renovata atque repetita in rerum natura atque ita deinceps fore sine cessatione adseverarent volumina venientium et praetereuntium saeculorum; sive in mundo permanente isti circuitus fierent, sive certis intervallis oriens et occidens mundus eadem semper quasi nova, quae transacta et ventura sunt, exhiberet. A quo ludibrio prorsus inmortalem animam, etiam cum sapientiam perceperit, liberare non possunt, euntem sine cessatione ad falsam beatitudinem et ad veram miseriam sine cessatione redeuntem. Quo modo enim vera beatitudo est, de cuius numquam aeternitate confiditur, dum anima venturam miseriam aut inperitissime in veritate nescit aut infelicissime in beatitudine pertimescit? At si ad miserias numquam ulterius reditura ex his ad beatitudinem pergit: fit ergo aliquid novi in tempore, quod finem non habet temporis. Cur non ergo et mundus? cur non et homo factus in mundo? ut illi nescio qui falsi circuitus a falsis sapientibus fallacibusque comperti in doctrina sana tramite recti itineris evitentur.

Nam quidam et illud, quod legitur in libro Salomonis, qui vocatur ecclesiastes: *Quid est quod fuit? Ipsum quod erit. Et quid est quod factum est? Ipsum quod*

5 certo fine *om. A*¬ ‖ 10 nouata *E* ‖ 12 uen. praetereuntiumque *v* ‖ 16 et quae uentura *lv* ‖ 23 at *VAFG*¬ a^1 (*cf. 524,21; 535,26*); aut a^2ep^2v; ac p^1t; *om. b* ‖ 25 noui non in E^{mpv}, *falso* ‖ 29 uitentur *E*

fiet; et non est omne recens sub sole. Qui loquetur et dicet: Ecce hoc novum est: iam fuit saeculis quae fuerunt ante nos, propter hos circuitus in eadem redeuntes et in eadem cuncta revocantes dictum intellegi volunt; quod ille aut de his rebus dixit, de quibus superius loquebatur, hoc est de generationibus aliis euntibus, aliis venientibus, de solis anfractibus, de torrentium lapsibus; aut certe de omnium rerum generibus, quae oriuntur atque occidunt. Fuerunt enim homines ante nos, sunt et nobiscum, erunt et post nos; ita quaeque animantia vel arbusta. Monstra quoque ipsa, quae inusitata nascuntur, quamvis inter se diversa sint et quaedam eorum semel facta narrentur, tamen secundum id, quod generaliter miracula et monstra sunt, utique et fuerunt et erunt, nec recens et novum est, ut monstrum sub sole nascatur. Quamvis haec verba quidam sic intellexerint, tamquam in praedestinatione Dei iam facta fuisse omnia sapiens ille voluisset intellegi, et ideo nihil recens esse sub sole. Absit autem a recta fide, ut his Salomonis verbis illos circuitus significatos esse credamus, quibus illi putant sic eadem temporum temporaliumque rerum volumina repeti, ut verbi gratia, sicut isto saeculo Plato philosophus in urbe Atheniensi et in ea schola, quae Academia dicta est, discipulos docuit, ita per innumerabilia retro saecula multum quidem prolixis intervallis, sed tamen certis, et idem Plato et eadem civitas et eadem schola idemque discipuli repetiti et per innumerabilia deinde saecula repetendi sint. Absit, inquam, ut nos ista credamus. Semel enim Christus mortuus est pro peccatis nostris; *surgens* autem *a mortuis iam non moritur, ⟨et⟩ mors ei ultra non dominabitur;* et nos post resurrectionem semper cum Domino

3) Eccle. 1, 9 sq. 31) Rom. 6, 9.

---

1 qui *mss plerr.* (ὃς λαλήσει καὶ ἐρεῖ); quis *Fv*; quod *G* | loquetur *scripsi*; -itur *mss et* E^{mpv}; -atur *v* ‖ 2 dicet Vl^1E; -it *AF-Gabel²pt*; -at *v* | in saec. Gbl^2pvE ‖ 10 et erunt *v* ‖ 16 intellexerunt *E* ‖ 17 iam *om. V* ‖ 28 ita E^v ‖ 29 resurg. *Gev* | autem *om. a* | aut. a mort. *om. E* ‖ 30 et *om. A¬E*; *cf. II 231,7* | ei] illi *A¬*

erimus, cui modo dicimus, quod sacer admonet psalmus: *Tu, Domine, servabis nos et custodies nos a generatione hac et in aeternum.* Satis autem istis existimo convenire quod sequitur: *In circuitu impii ambulabunt;* non quia per circulos, quos opinantur, eorum vita est recursura, sed quia modo talis est erroris eorum via, id est falsa doctrina.

Caput XV.

De temporali conditione generis humani, quam Deus nec novo consilio instituerit nec mutabili voluntate.

Quid autem mirum est, si in his circuitibus errantes nec aditum nec exitum inveniunt? quia genus humanum atque ista nostra mortalitas nec quo initio coepta sit sciunt, nec quo fine claudatur; quando quidem altitudinem Dei penetrare non possunt, qua, cum ipse sit aeternus et sine initio, ab aliquo tamen initio exorsus est tempora et hominem, quem numquam antea fecerat, fecit in tempore, non tamen novo et repentino, sed inmutabili aeternoque consilio. Quis hanc valeat altitudinem investigabilem vestigare et inscrutabilem perscrutari, secundum quam Deus hominem temporalem, ante quem nemo umquam hominum fuit, non mutabili voluntate in tempore condidit et genus humanum ex uno multiplicavit? Quando quidem psalmus ipse cum praemisisset atque dixisset: *Tu, Domine, servabis nos et custodies nos a generatione hac et in aeternum,* ac deinde repercussisset eos, in quorum stulta impiaque doctrina nulla liberationis et beatitudinis animae servatur aeternitas, continuo subiciens: *In circuitu impii ambulabunt:* tamquam ei diceretur: „Quid ergo tu credis,

3) Ps. 11, 8 sq.

3 et *VAF* (*itemque 25, sec. Graec.*); *om.* ¬ *GablpvE*[pt] ‖ 4 ambulabunt *VA*¬*el*[2] (*itemque 29*); ambulant *FGabl*[1]*pvE*[mpv] ‖ 10 constituerit *pqv* ‖ 15 qua *alp*[1]*tE*[mtv] (= *secundum quam*; *cf. 20; 534,5*); quam *VbE*[p]; quia *AF*¬*Gep*[2]*v* | ipsi coaeternus (*om.* sit) *V* ‖ 17 ante *pv* ‖ 20 inuestigare *E* | scrutari *E*[mv]

sentis, intellegis? numquidnam existimandum est subito Deo placuisse hominem facere, quem numquam antea infinita retro aeternitate fecisset, cui nihil novi accidere potest, in quo mutabile aliquid non est?" continuo respondit ad ipsum Deum loquens: *Secundum altitudinem tuam multiplicasti filios hominum.* Sentiant, inquit, homines quod putant, et quod eis placet opinentur et disputent: *Secundum altitudinem tuam,* quam nullus potest nosse hominum, *multiplicasti filios hominum.* Valde quippe altum est et semper fuisse, et hominem, quem numquam fecerat, ex aliquo tempore primum facere voluisse, nec consilium voluntatemque mutasse.

Caput XVI.

An ut Deus semper etiam dominus fuisse intellegatur, credendum sit creaturam quoque numquam defuisse cui dominaretur, et quo modo dicatur semper creatum quod dici non potest coaeternum.

Ego quidem sicut Dominum Deum aliquando dominum non fuisse dicere non audeo, ita hominem numquam antea fuisse et ex quodam tempore primum hominem creatum esse dubitare non debeo. Sed cum cogito cuius rei dominus semper fuerit, si semper creatura non fuit, adfirmare aliquid pertimesco, quia et me ipsum intueor et scriptum esse recolo: *Quis hominum potest scire consilium Dei, aut quis poterit cogitare quid velit Dominus? Cogitationes enim mortalium timidae et incertae adinventiones nostrae. Corruptibile enim corpus adgravat animam, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem.* Ex his igitur, quae in hac terrena inhabita-

29) Sap. 9, 13 sqq.

---

2 Deo *om. E* ‖ 10 fuisse *VAF*¬*Gbel*; Deum fuisse *v* ‖ 11 ex quo *V* ‖ 14 fuisse semper intellegatur *pqv* ‖ 15 quoque *om. A*¬

tione multa cogito (ideo utique multa, quia unum, quod ex illis vel praeter illa, quod forte non cogito, verum est, invenire non possum), si dixero semper fuisse creaturam, cuius dominus esset, qui semper est dominus nec dominus umquam non fuit; sed nunc illam, nunc aliam per alia atque alia temporum spatia, ne aliquam Creatori coaeternam esse dicamus, quod fides ratioque sana condemnat: cavendum est, ne sit absurdum et a luce veritatis alienum mortalem quidem per vices temporum semper fuisse creaturam, decedentem aliam, aliam succedentem; inmortalem vero non esse coepisse, nisi cum ad nostrum saeculum ventum est, quando et angeli creati sunt, si eos recte lux illa primum facta significat aut illud potius caelum, de quo dictum est: *In principio fecit Deus caelum et terram,* cum tamen non fuerint, antequam fierent, ne inmortales, si semper fuisse dicuntur, Deo coaeterni esse credantur. Si autem dixero non in tempore creatos angelos, sed ante omnia tempora et ipsos fuisse, quorum Deus dominus esset, qui numquam nisi dominus fuit: quaeretur a me etiam, si ante omnia tempora facti sunt, utrum semper potuerint esse qui facti sunt. Hic respondendum forte videatur: Quo modo non semper, cum id, quod est omni tempore, non inconvenienter semper esse dicatur? Usque adeo autem isti omni tempore fuerunt, ut etiam ante omnia tempora facti sint; si tamen a caelo coepta sunt tempora, et illi iam erant ante caelum. At si tempus non a caelo, verum et ante caelum fuit; non quidem in horis et diebus et mensibus et annis (nam istae dimensiones temporalium spatiorum, quae usitate ac proprie dicuntur tempora, manifestum est quod a motu siderum coeperint; unde et Deus, cum haec institueret, dixit: *Et sint in signa et in tempora et in dies et in annos*), sed in aliquo mutabili motu, cuius aliud prius, aliud posterius praeterit, eo quod simul esse non possunt; — si ergo

---

16 dicantur *bv* ‖ 34 praeterierit *v*; poterit *pt* | potuerunt *pt*

ante caelum in angelicis motibus tale aliquid fuit et ideo tempus iam fuit atque angeli, ex quo facti sunt, temporaliter movebantur: etiam sic omni tempore fuerunt, quando quidem cum illis facta sunt tempora. Quis autem dicat: Non semper fuit, quod omni tempore fuit?

Sed si hoc respondero, dicetur mihi: Quo modo ergo non coaeterni Creatori, si semper ille, semper illi fuerunt? Quo modo etiam creati dicendi sunt, si semper fuisse intelleguntur? Ad hoc quid respondebitur? An dicendum est et semper eos fuisse, quoniam omni tempore fuerunt, qui cum tempore facti sunt, aut cum quibus facta sunt tempora, et tamen creatos? Neque enim et ipsa tempora creata esse negabimus, quamvis omni tempore tempus fuisse nemo ambigat. Nam si non omni tempore fuit tempus, erat ergo tempus, quando nullum erat tempus. Quis hoc stultissimus dixerit? Possumus enim recte dicere: Erat tempus, quando non erat Roma; erat tempus, quando non erat Hierusalem; erat tempus, quando non erat Abraham; erat tempus, quando non erat homo, et si quid huius modi; postremo si non cum initio temporis, sed post aliquod tempus factus est mundus: possumus dicere: Erat tempus, quando non erat mundus; at vero: Erat tempus, quando nullum erat tempus, tam inconvenienter dicimus, ac si quisquam dicat: Erat homo, quando nullus erat homo, aut: Erat iste mundus, quando iste non erat mundus. Si enim de alio atque alio intellegatur, potest dici aliquo modo, hoc est: Erat alius homo, quando non erat iste homo; sic ergo: Erat aliud tempus, quando non erat hoc tempus, recte possumus dicere; at vero: Erat tempus, quando nullum erat tempus, quis vel insipientissimus dixerit? Sicut ergo dicimus creatum tempus, cum ideo semper fuisse dicatur, quia omni tempore tempus fuit: ita non est consequens, ut, si semper fuerunt angeli, ideo non sint creati, ut

7 non sunt *av* ‖ 10 eos *om.* *V*

propterea semper fuisse dicantur, quia omni tempore fuerunt, et propterea omni tempore fuerunt, quia nullo modo sine his ipsa tempora esse potuerunt. Ubi enim nulla creatura est, cuius mutabilibus motibus tempora peragantur, tempora omnino esse non possunt; ac per hoc etsi semper fuerunt, creati sunt, nec si semper fuerunt, ideo Creatori coaeterni sunt. Ille enim semper fuit aeternitate inmutabili; isti autem facti sunt; sed ideo semper fuisse dicuntur, quia omni tempore fuerunt, sine quibus tempora nullo modo esse potuerunt; tempus autem quoniam mutabilitate transcurrit, aeternitati inmutabili non potest esse coaeternum. Ac per hoc etiamsi inmortalitas angelorum non transit in tempore, nec praeterita est quasi iam non sit, nec futura quasi nondum sit: tamen eorum motus, quibus tempora peraguntur, ex futuro in praeteritum transeunt, et ideo Creatori, in cuius motu dicendum non est vel fuisse quod iam non sit, vel futurum esse quod nondum sit, coaeterni esse non possunt.

Quapropter si Deus semper dominus fuit, semper habuit creaturam suo dominatui servientem; verum tamen non de ipso genitam, sed ab ipso de nihilo factam nec ei coaeternam; erat quippe ante illam, quamvis nullo tempore sine illa; non eam spatio transcurrente, sed manente perpetuitate praecedens. Sed hoc si respondero eis qui requirunt, quo modo semper creator, semper dominus fuit, si creatura serviens non semper fuit; aut quo modo creata est et non potius creatori coaeterna est, si semper fuit: vereor ne facilius iudicer adfirmare quod nescio, quam docere quod scio. Redeo igitur ad id, quod creator noster scire nos voluit; illa vero, quae vel sapientioribus in hac vita scire permisit vel omnino perfectis in alia vita scienda servavit, ultra vires meas esse confiteor. Sed ideo putavi sine adfirmatione tractanda, ut qui haec

---

5 peraguntur *V* || 15 peragunt *V*; peragatur $\neg^1$; peragantur $\neg^2$

legunt videant a quibus quaestionum periculis debeant temperare, nec ad omnia se idoneos arbitrentur potiusque intellegant quam sit apostolo obtemperandum praecipienti salubriter, ubi ait: *Dico autem per gratiam Dei quae data est mihi omnibus qui sunt in vobis, non plus sapere quam oportet sapere, sed sapere ad temperantiam, unicuique sicut Deus partitus est mensuram fidei.* Si enim pro viribus suis alatur infans, fiet, ut crescendo plus capiat; si autem vires suae capacitatis excedat, deficiet antequam crescat.

Caput XVII.

Quo modo intellegenda sit promissa homini a Deo vita aeterna ante tempora aeterna.

Quae saecula praeterierint antequam genus institueretur humanum, me fateor ignorare; non tamen dubito nihil omnino creaturae Creatori esse coaeternum. Dicit etiam apostolus tempora aeterna, nec ea futura, sed, quod magis est mirandum, praeterita. Sic enim ait: *In spem vitae aeternae, quam promisit non mendax Deus ante tempora aeterna; manifestavit autem temporibus suis verbum suum.* Ecce dixit retro quod fuerint tempora aeterna, quae tamen non fuerint Deo coaeterna, si quidem ille ante tempora aeterna non solum erat, verum etiam promisit vitam aeternam, quam manifestavit temporibus suis, id est congruis, quid aliud quam Verbum suum? Hoc est enim vita aeterna. Quo modo autem promisit, cum hominibus utique promiserit, qui nondum erant ante tempora aeterna, nisi quia in eius aeternitate atque in ipso Verbo eius eidem coaeterno iam praedestinatione fixum erat, quod suo tempore futurum erat?

7) Rom. 12, 3. 21) Tit. 1, 2 sq.

---

4 dei *mss*; *om. v* ‖ 5 inter uos *A¬a* ‖ 7 sicut unicuique *v* ‖ 14 praeterierunt *A¬l* ‖ 28 in eius *mss*; in ipsius *v*

Caput XVIII.

Quid de incommutabili consilio ac voluntate Dei fides sana defendat contra ratiocinationes eorum, qui opera Dei ex aeternitate repetita per eosdem semper volunt saeculorum redire circuitus.

Illud quoque non dubito, antequam homo primus creatus esset, numquam quemquam fuisse hominem; nec eundem ipsum nescio quibus circuitibus nescio quotiens revolutum, nec alium aliquem natura similem. Neque ab hac fide me philosophorum argumenta deterrent, quorum acutissimum illud putatur, quod dicunt nulla infinita ulla scientia posse conprehendi; ac per hoc Deus, inquiunt, rerum quas facit omnium finitarum omnes finitas apud se rationes habet; bonitas autem eius numquam vacua fuisse credenda est, ne sit temporalis eius operatio, cuius retro fuerit aeterna cessatio, quasi paenituerit eum prioris sine initio vacationis ac propterea sit operis adgressus initium; et ideo necesse est, inquiunt, eadem semper repeti eademque semper repetenda transcurrere, vel manente mundo mutabiliter, qui licet numquam non fuerit et sine initio temporis tamen factus est, vel eius quoque ortu et occasu semper illis circuitibus repetito semperque repetendo; ne videlicet, si aliquando primum Dei opera coepta dicuntur, priorem suam sine initio vacationem tamquam inertem ac desidiosam et ideo sibi displicentem damnasse quodam modo atque ob hoc mutasse credatur; si autem semper quidem temporalia, sed alia atque alia perhibetur operatus ac sic aliquando etiam ad hominem faciendum, quem numquam antea fecerat, pervenisse, non scientia, qua putant non posse quaecumque infinita conprehendi, sed quasi ad horam, sicut veniebat in mentem, fortuita quadam inconstantia videatur fecisse quae fecit. Porro

2 immutabili *pq* | ac *VA*¬; aut *pqv* ‖ 13 infinitarum *AF*¬*e* (*cf.* 544, 25 *sqq.*); infinitorum *t* ‖ 24 dicuntur *VA*¬*G*[1]; dicantur *F G*[2]*v* ‖ 26 ob hoc *om.* *A*¬*pt*

si illi circuitus admittantur, inquiunt, quibus vel manente mundo vel ipso quoque revolubiles ortus suos et occasus eisdem circuitibus inserente eadem temporalia repetuntur, nec ignavum otium, praesertim tam longae sine initio diuturnitatis, Deo tribuitur, nec inprovida temeritas operum suorum; quoniam si non eadem repetantur, non possunt infinita diversitate variata ulla eius scientia vel praescientia conprehendi.

Has argumentationes, quibus impii nostram simplicem pietatem, ut cum illis in circuitu ambulemus, de via recta conantur avertere, si ratio refutare non posset, fides inridere deberet. Huc accedit, quod in adiutorio Domini Dei nostri hos volubiles circulos, quos opinio confingit, ratio manifesta confringit. Hinc enim maxime isti errant, ut in circuitu falso ambulare quam vero et recto itinere malint, quod mentem divinam omnino inmutabilem, cuiuslibet infinitatis capacem et innumera omnia sine cogitationis alternatione numerantem, de sua humana mutabili angustaque metiuntur; et fit illis quod ait apostolus: *Comparantes* enim *semet ipsos sibimet ipsis non intellegunt.* Nam quia illis quidquid novi faciendum venit in mentem, novo consilio faciunt (mutabiles quippe mentes gerunt): profecto non Deum, quem cogitare non possunt, sed semet ipsos pro illo cogitantes, non illum, sed se ipsos, nec illi, sed sibi comparant. Nobis autem fas non est credere, aliter affici Deum cum vacat, aliter cum operatur; quia nec affici dicendus est, tamquam in eius natura fiat aliquid, quod ante non fuerit. Patitur quippe qui afficitur, et mutabile est omne quod aliquid patitur. Non itaque in eius vacatione cogitetur ignavia desidia inertia, sicut nec in eius opere labor conatus industria. Novit quiescens agere et agens quiescere. Potest ad opus novum non novum, sed sempiternum adhibere consilium;

10) Ps. 11, 9. 21) 2. Cor. 10, 12.

28 non ante *v*

nec paenitendo, quia prius cessaverat, coepit facere quod non fecerat. Sed et si prius cessavit et posterius operatus est (quod nescio quem ad modum ab homine possit intellegi): hoc procul dubio, quod dicitur prius et posterius, in rebus prius non existentibus et posterius existentibus fuit; in illo autem non alteram praecedentem altera subsequens mutavit aut abstulit voluntatem, sed una eademque sempiterna et inmutabili voluntate res, quas condidit, et ut prius non essent egit, quamdiu non fuerunt, et ut posterius essent, quando esse coeperunt, hinc eis, qui talia videre possunt, mirabiliter fortassis ostendens, quam non eis indiguerit, sed eas gratuita bonitate condiderit, cum sine illis ex aeternitate initio carente in non minore beatitate permansit.

Caput XIX.

Contra eos, qui dicunt ea, quae infinita sunt, nec Dei posse scientia conprehendi.

Illud autem aliud quod dicunt, nec Dei scientia quae infinita sunt posse conprehendi: restat eis, ut dicere audeant atque huic se voragini profundae inpietatis inmergant, quod non omnes numeros Deus noverit. Eos quippe infinitos esse, certissimum est; quoniam in quocumque numero finem faciendum putaveris, idem ipse, non dico uno addito augeri, sed quamlibet sit magnus et quamlibet ingentem multitudinem continens, in ipsa ratione atque scientia numerorum non solum duplicari, verum etiam multiplicari potest. Ita vero suis quisque numerus proprietatibus terminatur, ut nullus eorum par esse cuicumque alteri possit. Ergo et dispares inter se atque diversi sunt, et singuli quique finiti sunt, et omnes infiniti sunt. Itane numeros propter infinitatem nescit omnes Deus, et usque ad quandam summam numerorum scientia

---

14 beatitudine V^1e^2; *sed cf.* aeternitate .. bonitate

Dei pervenit, ceteros ignorat? Quis hoc etiam dementissimus dixerit? Nec audebunt isti contemnere numeros et eos dicere ad Dei scientiam non pertinere, apud quos Plato Deum magna auctoritate commendat mundum numeris fabricantem. Et apud nos Deo dictum legitur: *Omnia in mensura et numero et pondere disposuisti;* de quo et propheta dicit: *Qui profert numerose saeculum,* et Salvator in evangelio: *Capilli,* inquit, *vestri omnes numerati sunt.* Absit itaque ut dubitemus, quod ei notus sit omnis numerus, *cuius intellegentiae,* sicut in psalmo canitur, *non est numerus.* Infinitas itaque numeri, quamvis infinitorum numerorum nullus sit numerus, non est tamen inconprehensibilis ei, cuius intellegentiae non est numerus. Quapropter si, quidquid scientia conprehenditur, scientis conprehensione finitur: profecto et omnis infinitas quodam ineffabili modo Deo finita est, quia scientiae ipsius inconprehensibilis non est. Quare si infinitas numerorum scientiae Dei, qua conprehenditur, esse non potest infinita: qui tandem nos sumus homunculi, qui eius scientiae limites figere praesumamus, dicentes quod, nisi eisdem circuitibus temporum eadem temporalia repetantur, non potest Deus cuncta quae facit vel praescire ut faciat, vel scire cum fecerit? cuius sapientia simpliciter multiplex et uniformiter multiformis tam inconprehensibili conprehensione omnia inconprehensibilia conprehendit, ut, quaecumque nova et dissimilia consequentia praecedentibus si semper facere vellet, inordinata et inprovisa habere non posset, nec ea provideret ex proximo tempore, sed aeterna praescientia contineret.

6) Sap. 11, 21. 7) Esai. 40, 26. 9) Mt. 10, 30. 11) Ps. 146, 5.

---

1 etiam *om.* *VF* ‖ 4 num. mund. V^1; numeris *om.* *b* ‖ 16 Deo *om.* $AF\neg l^1$ ‖ 22 facit $VAF\neg G^2$*et* (*progr. p. 6*); fecit G^1ablpv ‖ 28 prouideret $VAF\neg Gabep^1t$; praevideret lp^2v

Caput XX.

De saeculis saeculorum.

Quod utrum ita faciat, et continuata sibi conexione copulentur quae appellantur saecula saeculorum, alia tamen atque alia ordinata dissimilitudine procurrentia, eis dumtaxat, qui ex miseria liberantur, in sua beata inmortalitate sine fine manentibus; an ita dicantur saecula saeculorum, ut intellegantur saecula in sapientia Dei inconcussa stabilitate manentia istorum, quae cum tempore transeunt, tamquam efficientia saeculorum, definire non audeo. Fortassis enim possit dici saeculum, quae sunt saecula, ut nihil aliud perhibeatur saeculum saeculi quam saecula saeculorum, sicut nihil aliud dicitur caelum caeli quam caeli caelorum. Nam caelum Deus vocavit firmamentum super quod sunt aquae; et tamen psalmus: *Et aquae,* inquit, *quae super caelos, laudent nomen Domini.* Quid ergo istorum duorum sit, an praeter haec duo aliquid aliud de saeculis saeculorum possit intellegi, profundissima quaestio est, neque hoc quod nunc agimus inpedit, si indiscussa interim differatur; sive aliquid in ea definire valeamus, sive nos faciat cautiores diligentior ipsa tractatio, ne in tanta obscuritate rerum adfirmare temere aliquid audeamus. Nunc enim contra opinionem disputamus, qua illi circuitus asseruntur, quibus semper eadem per intervalla temporum necesse esse repeti existimantur; quaelibet autem illarum sententiarum de saeculis saeculorum vera sit, ad hos circuitus nihil pertinet; quoniam sive saecula saeculorum sint non eadem repetita, sed alterum ex altero conexione ordinatissima procurrentia, liberatorum beatitudine sine ullo recursu miseriarum certissima permanente, sive saecula saeculorum aeterna sint

16) Ps. 148, 4.

---

16 super caelos *VA*¬¹*et*; s. c. sunt *F*¬²*Gablpv*

temporalium tamquam dominantia subditorum, circuitus illi eadem revolventes locum non habent, quos maxime refellit aeterna vita sanctorum.

Caput XXI.

De impietate eorum, qui asserunt animas summae veraeque beatitudinis participes iterum atque iterum per circuitus temporum ad easdem miserias laboresque redituras.

Quorum enim aures piorum ferant post emensam tot tantisque calamitatibus vitam (si tamen vita ista dicenda est, quae potius mors est, ita gravis, ut mors, quae ab hac liberat, mortis huius amore timeatur), post tam magna mala tamque multa et horrenda tandem aliquando per veram religionem atque sapientiam expiata atque finita ita pervenire ad conspectum Dei atque ita fieri beatum contemplatione incorporeae lucis per participationem inmutabilis inmortalitatis eius, cuius adipiscendae amore flagramus, ut eam quandoque necesse sit deseri et eos, qui deserunt, ab illa aeternitate veritate felicitate deiectos tartareae mortalitati, turpi stultitiae, miseriis exsecrabilibus implicari, ubi Deus amittatur, ubi odio veritas habeatur, ubi per inmundas nequitias beatitudo quaeratur, et hoc itidem atque itidem sine ullo fine priorum et posteriorum certis intervallis et dimensionibus saeculorum factum et futurum; et hoc propterea, ut possint Deo circuitibus definitis euntibus semper atque redeuntibus per nostras falsas beatitudines et veras miserias alternatim quidem, sed revolutione incessabili sempiternas nota esse opera sua, quoniam neque a faciendo quiescere neque sciendo potest ea, quae infinita sunt, indagare? Quis haec audiat?

3) Mt. 25, 46.

15 atque ita] ita *om. AGt* ‖ 29 potest ea *VA*¬*elp*; postea *F ab*; possit ea *v* ‖ 30 indagare] inuenire *l*; *cf. 496, 13*

quis credat? quis ferat? Quae si vera essent, non solum tacerentur prudentius, verum etiam (ut quo modo valeo dicam quod volo) doctius nescirentur. Nam si haec illic in memoria non habebimus et ideo beati erimus, cur hic per eorum scientiam gravatur amplius nostra miseria? Si autem ibi ea necessario scituri sumus, hic saltem nesciamus, ut hic felicior sit expectatio quam illic adeptio summi boni; quando hic aeterna vita consequenda expectatur; ibi autem beata, sed non aeterna, quandoque amittenda cognoscitur.

Si autem dicunt neminem posse ad illam beatitudinem pervenire, nisi hos circuitus, ubi beatitudo et miseria vicissim alternant, in huius vitae eruditione cognoverit: quo modo ergo fatentur, quanto plus quisque amaverit Deum, tanto eum facilius ad beatitudinem perventurum, qui ea docent, quibus amor ipse torpescat? Nam quis non remissius et tepidius amet eum, quem se cogitat necessario deserturum et contra eius veritatem sapientiamque sensurum, et hoc cum ad eius plenam pro sua capacitate notitiam beatitudinis perfectione pervenerit? quando nec hominem amicum possit quisque amare fideliter, cui se futurum novit inimicum. Sed absit ut vera sint, quae nobis minantur veram miseriam numquam finiendam, sed interpositionibus falsae beatitudinis saepe ac sine fine rumpendam. Quid enim illa beatitudine falsius atque fallacius, ubi nos futuros miseros aut in tanta veritatis luce nesciamus aut in summa felicitatis arce timeamus? Si enim venturam calamitatem ignoraturi sumus, peritior est hic nostra miseria, ubi venturam beatitudinem novimus; si autem nos illic clades inminens non latebit, beatius tempora transigit anima misera, quibus transactis ad beatitudinem sublevetur, quam beata, quibus transactis in miseriam revolvatur. Atque ita spes nostrae infelicita-

4 habuerimus *V*; habemus *e* ‖ 22 nouit *VAF*⁻*Gab*¹*elpt* (*ut 17*: cogitat); nouerit *b*²*v*

tis est felix et felicitatis infelix. Unde fit, ut, quia hic mala praesentia patimur, ibi metuimus inminentia, verius semper miseri quam beati aliquando esse possimus.

Sed quoniam haec falsa sunt clamante pietate, convincente veritate (illa enim nobis veraciter promittitur vera felicitas, cuius erit semper retinenda et nulla infelicitate rumpenda certa securitas): viam rectam sequentes, quod nobis est Christus, eo duce ac salvatore a vano et inepto impiorum circuitu iter fidei mentemque avertamus. Si enim de istis circuitibus et sine cessatione alternantibus itionibus et reditionibus animarum Porphyrius Platonicus suorum opinionem sequi noluit, sive ipsius rei vanitate permotus sive iam tempora Christiana reveritus, et, quod in libro decimo conmemoravi, dicere maluit animam propter cognoscenda mala traditam mundo, ut ab eis liberata atque purgata, cum ad Patrem redierit, nihil ulterius tale patiatur: quanto magis nos istam inimicam Christianae fidei falsitatem detestari ac devitare debemus! His autem circuitibus evacuatis atque frustratis nulla necessitas nos compellit ideo putare non habere initium temporis ex quo esse coeperit genus humanum, quia per nescio quos circuitus nihil sit in rebus novi, quod non et antea certis intervallis temporum fuerit et postea sit futurum. Si enim liberatur anima non reditura ad miserias, sicut numquam antea liberata est: fit in illa aliquid, quod antea numquam factum est, et hoc quidem valde magnum, id est quae numquam desinat aeterna felicitas. Si autem in natura inmortali fit tanta novitas nullo repetita, nullo repetenda circuitu: cur in rebus mortalibus fieri non posse contenditur? Si dicunt non fieri in anima beatitudinis novitatem, quoniam ad eam revertitur, in qua semper fuit, ipsa certe liberatio nova fit, cum de

14) C. 30.

---

7 quod *mss plerr.* (*progr. p. 17*); quae *Gpv* ‖ 12 opiniones *A*¬; opinione *at* ‖ 21 coepit *A*¬

miseria liberatur in qua numquam fuit, et ipsa miseriae novitas in ea facta est quae numquam fuit. Haec autem novitas si non in rerum, quae divina providentia gubernantur, ordinem venit, sed casu potius evenit, ubi sunt illi determinati dimensique circuitus, in quibus nulla nova fiunt, sed repetuntur eadem quae fuerunt? Si autem et haec novitas ab ordinatione providentiae non excluditur, sive data sit anima sive lapsa sit: possunt fieri nova, quae neque antea facta sint nec tamen a rerum ordine aliena sint. Et si potuit anima per inprudentiam facere sibi novam miseriam, quae non esset inprovisa divinae providentiae, ut hanc quoque in rerum ordine includeret et ab hac eam non inprovide liberaret: qua tandem temeritate humanae vanitatis audemus negare divinitatem facere posse res, non sibi, sed mundo novas, quas neque antea fecerit nec umquam habuerit inprovisas? Si autem dicunt liberatas quidem animas ad miseriam non reversuras, sed cum hoc fit in rebus nihil novi fieri, quoniam semper aliae atque aliae liberatae sunt et liberantur et liberabuntur: hoc certe concedunt, si ita est, novas animas fieri, quibus sit et nova miseria et nova liberatio. Nam si antiquas eas esse dicunt et retrorsum sempiternas, ex quibus cotidie novi fiant homines, de quorum corporibus, si sapienter vixerint, ita liberentur, ut numquam ad miserias revolvantur, consequenter dicturi sunt infinitas. Quantuslibet namque finitus numerus fuisset animarum, infinitis retro saeculis sufficere non valeret, ut ex illo semper homines fierent, quorum essent animae ab ista semper mortalitate liberandae, numquam ad eam deinceps rediturae. Nec ullo modo explicabunt, quo modo in rebus, quas, ut Deo notae esse possint, finitas volunt, infinitus sit numerus animarum.

Quapropter quoniam circuitus illi iam explosi sunt,

4 ordinem *Vblv* (*cf. II 90, 17*); ordine *AF*¬ *Gept* ‖ 17 miserias *A*¬ ‖ 20 concedant *ev*

quibus ad easdem miserias necessario putabatur anima reditura: quid restat convenientius pietati quam credere non esse inpossibile Deo et ea, quae numquam fecerit, nova facere et ineffabili praescientia voluntatem mutabilem non habere? Porro autem utrum animarum liberatarum nec ulterius ad miserias rediturarum numerus possit semper augeri, ipsi viderint, qui de rerum infinitate cohibenda tam subtiliter disputant; nos vero ratiocinationem nostram ex utroque latere terminamus. Si enim potest, quid causae est, ut negetur creari potuisse quod numquam antea creatum esset, si liberatarum animarum numerus, qui numquam antea fuit, non solum factus est semel, sed fieri numquam desinet? Si autem oportet ut certus sit liberatarum aliquis numerus animarum, quae ad miseriam numquam redeant, neque iste numerus ulterius augeatur: etiam ipse sine dubio, quicumque erit, ante utique numquam fuit; qui profecto crescere et ad suae quantitatis terminum pervenire sine aliquo non posset initio; quod initium eo modo antea numquam fuit. Hoc ergo ut esset, creatus est homo, ante quem nullus fuit.

Caput XXII.

De conditione unius primi hominis atque in eo generis humani.

Hac igitur quaestione difficillima propter aeternitatem Dei nova creantis sine novitate aliqua voluntatis, quantum potuimus, explicata non est arduum videre multo fuisse melius quod factum est, ut ex uno homine, quem primum condidit, multiplicaret genus humanum, quam si id incohasset a pluribus. Nam cum animantes alias solitarias et quodam modo solivagas, id est, quae solitudinem magis adpetant, sicuti sunt aquilae milvi, leones lupi et

1 putatur *V* ‖ 6 semper *om.* *V*[1] ‖ 12 numquam antea non *V* ‖ 16 in ante *A*¬ ‖ 18 posset *VA*¬*ept*; possit *FGablv*

quaecumque ita sunt, alias congreges instituerit, quae congregatae atque in gregibus malint vivere, ut sunt columbi sturni, cervi dammulae et cetera huius modi: utrumque tamen genus non ex singulis propagavit, sed plura simul iussit existere. Hominem vero, cuius naturam quodam modo mediam inter angelos bestiasque condebat, ut, si Creatori suo tamquam vero domino subditus praeceptum eius pia oboedientia custodiret, in consortium transiret angelicum, sine morte media beatam inmortalitatem absque ullo termino consecutus; si autem Dominum Deum suum libera voluntate superbe atque inoboedienter usus offenderet, morti addictus bestialiter viveret, libidinis servus aeternoque post mortem supplicio destinatus, unum ac singulum creavit, non utique solum sine humana societate deserendum, sed ut eo modo vehementius ei commendaretur ipsius societatis unitas vinculumque concordiae, si non tantum inter se naturae similitudine, verum etiam cognationis affectu homines necterentur; quando ne ipsam quidem feminam copulandam viro sicut ipsum creare illi placuit, sed ex ipso, ut omnino ex homine uno diffunderetur genus humanum.

Caput XXIII.

Quod praescierit Deus hominem, quem primum condidit, peccaturum simulque praeviderit, quantum piorum populum ex eius genere in angelicum consortium sua esset gratia translaturus.

Nec ignorabat Deus hominem peccaturum et morti iam obnoxium morituros propagaturum eoque progressuros peccandi inmanitate mortales, ut tutius atque pacatius inter se rationalis voluntatis expertes bestiae sui generis viverent, quarum ex aquis et terris plurium pul-

3 dammulae *VAF¬e* (*cf. Georg. Lex. lat. Wortf.*); danimulae *t*; damulae *v Hoffm.* ‖ 4 tamen *om. A¬* ‖ 10 consecuturus *A¬lp*^{2}; consecuturū *e* ‖ 18 nec ipsam *abptv* ‖ 20 omnino *VAF¬Gelpt*; omne *av* | uno *om. A¬* ‖ 25 genere *om. A¬* ‖ 31 plurium *VG*^{2}*lv* (*cf.* 4); plurimum *AF¬abept*; *om. G*^{1}

lulavit exordium, quam homines, quorum genus ex uno est ad commendandam concordiam propagatum. Neque enim umquam inter se leones aut inter se dracones, qualia homines, bella gesserunt. Sed praevidebat etiam gratia sua populum piorum in adoptionem vocandum remississque peccatis iustificatum Spiritu sancto sanctis angelis in aeterna pace sociandum, novissima inimica morte destructa; cui populo esset huius rei consideratio profutura, quod ex uno homine Deus ad commendandum hominibus, quam ei grata sit etiam in pluribus unitas, genus instituisset humanum.

Caput XXIV.

De natura humanae animae creatae ad imaginem Dei.

Fecit ergo Deus hominem ad imaginem suam. Talem quippe illi animam creavit, qua per rationem atque intellegentiam omnibus esset praestantior animalibus terrestribus et natatilibus et volatilibus, quae mentem huius modi non haberent. Et cum virum terreno formasset ex pulvere eique animam qualem dixi sive quam iam fecerat sufflando indidisset sive potius sufflando fecisset eumque flatum, quem sufflando fecit (nam quid est aliud sufflare quam flatum facere?), animam hominis esse voluisset, etiam coniugem illi in adiutorium generandi ex eius latere osse detracto fecit, ut Deus. Neque enim haec carnali consuetudine cogitanda sunt, ut videre solemus opifices ex materia quacumque terrena corporalibus membris, quod artis industria potuerint, fabricantes. Manus Dei potentia Dei est, qui etiam visibilia invisibiliter operatur. Sed haec fabulosa potius quam vera esse arbitrantur, qui virtutem ac sapientiam Dei, qua novit et potest etiam sine seminibus ipsa certe facere semina, ex his usitatis et cotidianis metiuntur operibus; ea vero, quae primitus instituta sunt, quoniam non noverunt, infideliter cogitant; quasi non haec ipsa, quae noverunt de humanis conceptibus atque partubus, si inexpertis narrarentur, incredibiliora

30 ista fac. (*om.* certe) *pt* | ipsam . . feminam *A*¬ || 34 partib. *V*[1]*t*

viderentur; quamvis et ea ipsa plerique magis naturae corporalibus causis quam operibus divinae mentis adsignent.

Caput XXV.

An ullius vel minimae creaturae possint dici angeli creatores.

Sed cum his nullum nobis est in his libris negotium, qui divinam mentem facere vel curare ista non credunt. Illi autem qui Platoni suo credunt non ab illo summo Deo, qui fabricatus est mundum, sed ab aliis minoribus, quos quidem ipse creaverit, permissu sive iussu eius animalia facta esse cuncta mortalia, in quibus homo praecipuum diisque ipsis cognatum teneret locum, si superstitione careant, qua quaerunt unde iuste videantur sacra et sacrificia facere quasi conditoribus suis, facile carebunt etiam huius opinionis errore. Neque enim fas est ullius naturae quamlibet minimae mortalisque creatorem nisi Deum credere ac dicere, et antequam possit intellegi. Angeli autem, quos illi deos libentius appellant, etiamsi adhibent vel iussi vel permissi operationem suam rebus quae gignuntur in mundo, tam non eos dicimus creatores animalium, quam nec agricolas frugum atque arborum.

Caput XXVI.

Omnem naturam et omnem speciem universae creaturae non nisi opere Dei fieri atque formari.

Cum enim alia sit species, quae adhibetur extrinsecus cuicumque materiae corporali, sicut operantur homines figuli et fabri atque id genus opifices, qui etiam pingunt

12) Tim. p. 41, C.

---

20 tam non $VF^{\neg 2}e^{1}l$; iam non $A^{\neg 1}(?)t$; tamen non *Gab* $e^{2}p$; tamen tam non *v* ‖ 24 fieri atque $VA^{\neg}$; *om. pqv*

et effingunt formas similes corporibus animalium; alia vero, quae intrinsecus efficientes causas habet de secreto et occulto naturae viventis atque intellegentis arbitrio, quae non solum naturales corporum species, verum etiam ipsas animantium animas, dum non fit, facit: supra dicta illa species artificibus quibusque tribuatur; haec autem altera non nisi uni artifici, creatori et conditori Deo, qui mundum ipsum et angelos sine ullo mundo et sine ullis angelis fecit. Qua enim vi divina et, ut ita dicam, effectiva, quae fieri nescit, sed facere, accepit speciem, cum mundus fieret, rutunditas caeli et rutunditas solis: eadem vi divina et effectiva, quae fieri nescit, sed facere, accepit speciem rutunditas oculi et rutunditas pomi et ceterae figurae naturales, quas videmus in rebus quibusque nascentibus non extrinsecus adhiberi, sed intima Creatoris potentia, qui dixit: *Caelum et terram ego impleo*, et cuius sapientia est, quae *adtingit a fine usque ad finem fortiter et disponit omnia suaviter.* Proinde facti primitus angeli cuius modi ministerium praebuerint Creatori cetera facienti nescio; nec tribuere illis audeo quod forte non possunt, nec debeo derogare quod possunt. Creationem tamen conditionemque omnium naturarum, qua fit ut omnino naturae sint, eis quoque faventibus illi Deo tribuo, cui se etiam ipsi debere quod sunt cum gratiarum actione noverunt. Non solum igitur agricolas non dicimus fructuum quorumque creatores, cum legamus: *Neque qui plantat est aliquid neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus;* sed ne ipsam quidem terram, quamvis mater omnium fecunda videatur, quae germinibus erumpentia promovet et fixa radicibus continet, cum itidem legamus: *Deus illi dat corpus quo modo voluerit et unicuique seminum proprium corpus.* Ita nec feminam sui puerperii

16) Hierem. 23, 24. 18) Sap. 8, 1. 28) 1. Cor. 8, 7. 32) Ib. 15, 38.

3 occultato *V* ‖ 11 *sqq.* rutunditas *VA*[1]; rot. *F*¬*Gablptv* ‖ 18 sapienter *V*; *cf. II 62, 9*

creatricem appellare debemus, sed potius illum qui cuidam famulo suo dixit: *Priusquam te formarem in utero, novi te.* Et quamvis anima sic vel sic affecta praegnantis valeat aliquibus velut induere qualitatibus fetum, sicut de virgis variatis fecit Iacob, ut pecora colore varia gignerentur: naturam tamen illam, quae gignitur, tam ipsa non fecit, quam nec ipsa se fecit. Quaelibet igitur corporales vel seminales causae gignendis rebus adhibeantur, sive operationibus angelorum aut hominum aut quorumque animalium sive marium feminarumque mixtionibus; quaelibet etiam desideria motusve animae matris valeant aliquid liniamentorum aut colorum aspergere teneris mollibusque conceptibus: ipsas omnino naturas, quae sic vel sic in suo genere afficiantur, non facit nisi summus Deus, cuius occulta potentia cuncta penetrans incontaminabili praesentia facit esse quidquid aliquo modo est, in quantumcumque est; quia nisi faciente illo non tale vel tale esset, sed prorsus esse non posset. Quapropter si in illa specie, quam forinsecus corporalibus opifices rebus inponunt, urbem Romam et urbem Alexandriam non fabros et architectos, sed reges, quorum voluntate consilio imperio fabricatae sunt, illam Romulum, illam Alexandrum habuisse dicimus conditores: quanto potius non nisi Deum debemus conditorem dicere naturarum, qui neque ex ea materia facit aliquid, quam ipse non fecerit, nec operarios habet, nisi quos ipse creaverit; et si potentiam suam, ut ita dicam, fabricatoriam rebus subtrahat, ita non erunt, sicut ante quam fierent non fuerunt. Sed ante dico aeternitate, non tempore. Quis enim alius creator est temporum, nisi qui fecit ea, quorum motibus currerent tempora?

3) Hierem. 1, 5. 6) Gen. 30, 37.

---

5 uario colore *A*¬ a^2; colore uario *pt* ‖ 8 gignentibus *A*¬ ‖ 9 quorumcumque *Gb*; *cf. 476, 25* ‖ 12 lineament. *v* ‖ 17 *sq.* tale esset] t. esse *Vt*

Caput XXVII.

De Platonicorum opinione, qua putaverunt angelos quidem a Deo conditos, sed ipsos esse humanorum corporum conditores.

Ita sane Plato minores et a summo Deo factos deos effectores esse voluit animalium ceterorum, ut inmortalem partem ab ipso sumerent, ipsi vero mortalem adtexerent. Proinde animarum nostrarum eos creatores noluit esse, sed corporum. Unde quoniam Porphyrius propter animae purgationem dicit corpus omne fugiendum simulque cum suo Platone aliisque Platonicis sentit eos, qui inmoderate atque inhoneste vixerint, propter luendas poenas ad corpora redire mortalia, Plato quidem etiam bestiarum, Porphyrius tantummodo ad hominum: sequitur eos, ut dicant deos istos, quos a nobis volunt quasi parentes et conditores nostros coli, nihil esse aliud quam fabros compedum carcerumve nostrorum, nec institutores, sed inclusores adligatoresque nostros ergastulis aerumnosis et gravissimis vinculis. Aut ergo desinant Platonici poenas animarum ex istis corporibus comminari, aut eos nobis deos colendos non praedicent, quorum in nobis operationem, ut quantum possumus fugiamus et evadamus, hortantur, cum tamen sit utrumque falsissimum. Nam neque ita luunt poenas animae, cum ad istam vitam denuo revolvuntur, et omnium viventium sive in caelo sive in terra nullus est conditor, nisi a quo facta sunt caelum et terra. Nam si nulla causa est vivendi in hoc corpore nisi propter pendenda supplicia: quo modo dicit idem Plato aliter mundum fieri non potuisse pulcherrimum atque optimum, nisi omnium animalium, id est et inmortalium et mortalium, generibus impleretur? Si autem nostra institutio,

7) Tim. 41, C. 31) Tim. 92, B.

---

11 sentit ut *Va(?)*; sentiunt *pt* ‖ 12 ac *v* | uixerunt *A¬ab* ‖ 13 etiam ad best. *apv* ‖ 30 et inmort. *VAF¬elpt*; et *om. Gav*

qua vel mortales conditi sumus, divinum munus est: quo modo poena est ad ista corpora, id est ad divina beneficia, remeare? Et si Deus, quod adsidue Plato commemorat, sicut mundi universi, ita omnium animalium species aeterna intellegentia continebat: quo modo non ipse cuncta condebat? An aliquorum esse artifex nollet, quorum efficiendorum artem ineffabilis eius et ineffabiliter laudabilis mens haberet?

Caput XXVIII.

In primo homine exortam fuisse omnem plenitudinem generis humani, in qua praeviderit Deus, quae pars honoranda esset praemio, quae damnanda supplicio.

Merito igitur vera religio, quem mundi universi, eum animalium quoque universorum, hoc est et animarum et corporum, conditorem agnoscit et praedicat. In quibus terrenis praecipuus ab illo ad eius imaginem homo propter eam causam, quam dixi, et si qua forte alia maior latet, factus est unus, sed non relictus est solus. Nihil enim est quam hoc genus tam discordiosum vitio, tam sociale natura. Neque commodius contra vitium discordiae vel cavendum ne existeret, vel sanandum cum extitisset, natura loqueretur humana, quam recordationem illius parentis, quem propterea Deus creare voluit unum, de quo multitudo propagaretur, ut hac admonitione etiam in multis concors unitas servaretur. Quod vero femina illi ex eius latere facta est, etiam hic satis significatum est quam cara mariti et uxoris debeat esse coniunctio. Haec opera Dei propterea sunt utique inusitata, quia prima. Qui autem ista non credunt, nulla facta prodigia debent

---

9 *capitis nota in codd. VA hic omissa infra ante* Nunc (*p. 556, 9*) *inseritur* ‖ 11 praeuiderit *VA¬q*; prouiderit *p*; praevidit *v* ‖ 14 quem *VAF¬Gab*[1]*elt* (*cf. 4 et progr. p. 6*); quae *b*[2]*p v* ‖ 16 cognoscit *Gp* ‖ 27 hic *VAF¬Gelpt*; hinc *abv*

credere; neque enim et ipsa, si usitato naturae curriculo gignerentur, prodigia dicerentur. Quid autem sub tanta gubernatione divinae providentiae, quamvis eius causa lateat, frustra gignitur? Ait quidam psalmus sacer: *Venite et videte opera Domini, quae posuit prodigia super terram.* Cur ergo ex latere viri femina facta sit, et hoc primum quodam modo prodigium quid praefiguraverit, dicetur alio loco, quantum me Deus adiuverit.

Nunc quoniam liber iste claudendus est, in hoc [primo] homine, qui primitus factus est, nondum quidem secundum evidentiam, iam tamen secundum Dei praescientiam exortas fuisse existimemus in genere humano societates tamquam civitates duas. Ex illo enim futuri erant homines, alii malis angelis in supplicio, alii bonis in praemio sociandi, quamvis occulto Dei iudicio, sed tamen iusto. Cum enim scriptum sit: *Universae viae Domini misericordia et veritas:* nec iniusta eius gratia nec crudelis potest esse iustitia.

LIBER XIII.

Caput I.

De lapsu primorum hominum, per quem est contracta mortalitas.

Expeditis de nostri saeculi exortu et de initio generis humani difficillimis quaestionibus nunc iam de lapsu primi hominis, immo primorum hominum, et de origine

6) Ps. 45, 9. 17) Ps. 24, 10.

---

7 dicetur *VA*¬*Gelp*; dicitur *F*; alio loco, quantum .. adiuuerit, dicam *abv* || 10 primo *om. V*; *exhibent mss rell.* || 23 primi hominis *v*

ac propagine mortis humanae disputationem a nobis institutam rerum ordo deposcit. Non enim eo modo, quo angelos, condiderat Deus homines, ut etiam si peccassent mori omnino non possent; sed ita ut perfunctos oboedientiae munere sine interventu mortis angelica inmortalitas et beata aeternitas sequeretur; inoboedientes autem mors plecteret damnatione iustissima; quod etiam in libro superiore iam diximus.

Caput II.

De ea morte, quae animae semper utcumque victurae accidere potest, et ea, cui corpus obnoxium est.

Sed de ipso genere mortis video mihi paulo diligentius disserendum. Quamvis enim anima humana veraciter inmortalis perhibeatur, habet tamen quandam etiam ipsa mortem suam. Nam ideo dicitur inmortalis, quia modo quodam quantulocumque non desinit vivere atque sentire; corpus autem ideo mortale, quoniam deseri omni vita potest nec per se ipsum aliquatenus vivit. Mors igitur animae fit, cum eam deserit Deus, sicut corporis, cum id deserit anima. Ergo utriusque rei, id est totius hominis, mors est, cum anima Deo deserta deserit corpus. Ita enim nec ex Deo vivit ipsa nec corpus ex ipsa. Huius modi autem totius hominis mortem illa sequitur, quam secundam mortem divinorum eloquiorum appellat auctoritas. Hanc Salvator significavit, ubi ait: *Eum timete, qui habet potestatem et corpus et animam perdere in gehenna.* Quod cum ante non fiat, quam cum anima corpori sic fuerit copulata, ut nulla diremptione separentur: mirum videri potest quo modo corpus ea morte dicatur occidi, qua non anima deseritur, sed animatum sentiens-

8) C. 21. 24) Apoc. 2, 11; 21, 8. 27) Mt. 10, 28.

16 quodam *om. V* ‖ 21 deo] a deo *av* ‖ 26 gehenna *VGe* (*ἐν γεέννῃ*; *cf. Cypr. ed. Hartel p. 130, 1 [codd. WL]; 327,2*); gehennam *AF*¬*v Hoffm.* ‖ 30 anima *VAF*¬ *Gaelpt*; in an. *b*; ab an. *v*

que cruciatur. Nam in illa ultima poena ac sempiterna, de qua suo loco diligentius disserendum est, recte mors animae dicitur, quia non vivit ex Deo; mors autem corporis quonam modo, cum vivat ex anima? Non enim aliter potest ipsa corporalia, quae post resurrectionem futura sunt, sentire tormenta. An quia vita qualiscumque aliquod bonum est, dolor autem malum, ideo nec vivere corpus dicendum est, in quo anima non vivendi causa est, sed dolendi? Vivit itaque anima ex Deo, cum vivit bene; non enim potest bene vivere nisi Deo in se operante quod bonum est; vivit autem corpus ex anima, cum anima vivit in corpore, seu vivat ipsa seu non vivat ex Deo. Impiorum namque in corporibus vita non animarum, sed corporum vita est; quam possunt eis animae etiam mortuae, hoc est Deo desertae, quantulacumque propria vita, ex qua et inmortales sunt, non desistente, conferre. Verum in damnatione novissima quamvis homo sentire non desinat, tamen, quia sensus ipse nec voluptate suavis nec quiete salubris, sed dolore poenalis est, non inmerito mors est potius appellata quam vita. Ideo autem secunda, quia post illam primam est, qua fit cohaerentium diremptio naturarum, sive Dei et animae sive animae et corporis. De prima igitur corporis morte dici potest, quod bonis bona sit, malis mala; secunda vero sine dubio sicut nullorum bonorum est, ita nulli bona.

Caput III.

Utrum mors, quae per peccatum primorum hominum in omnes homines pertransiit, etiam in sanctis poena peccati sit.

Non autem dissimulanda nascitur quaestio, utrum re vera mors, qua separantur anima et corpus, bonis sit bona; quia si ita est, quo modo poterit obtineri, quod

15 deo desertae *VAF*¬ *G*(*cf.* 557, 21); deo deserente *lp Hoffm.*; a Deo desertae *v* || 16 et] etiam *Vep*; etiam et *G* || 28 in *V*; *om. AFpqv*

etiam ipsa sit poena peccati? Hanc enim primi homines, nisi peccavissent, perpessi utique non fuissent. Quo pacto igitur bona esse possit bonis, quae accidere non posset nisi malis? Sed rursus si non nisi malis posset accidere, non deberet bonis bona esse, sed nulla. Cur enim esset ulla poena in quibus non essent ulla punienda? Quapropter fatendum est primos quidem homines ita fuisse institutos, ut, si non peccassent, nullum mortis experirentur genus; sed eosdem primos peccatores ita fuisse morte multatos, ut etiam quidquid eorum stirpe esset exortum eadem poena teneretur obnoxium. Non enim aliud ex eis, quam quod ipsi fuerant, nasceretur. Pro magnitudine quippe culpae illius naturam damnatio mutavit in peius, ut, quod poenaliter praecessit in peccantibus hominibus primis, etiam naturaliter sequeretur in nascentibus ceteris. Neque enim ita homo ex homine, sicut homo ex pulvere. Pulvis namque homini faciendo materies fuit; homo autem homini gignendo parens. Proinde quod est terra, non hoc est caro, quamvis ex terra facta sit caro; quod est autem parens homo, hoc est et proles homo. In primo igitur homine per feminam in progeniem transiturum universum genus humanum fuit, quando illa coniugum copula divinam sententiam suae damnationis excepit; et quod homo factus est, non cum crearetur, sed cum peccaret et puniretur, hoc genuit, quantum quidem adtinet ad peccati et mortis originem. Non enim ad infantilem hebetudinem et infirmitatem animi et corporis, quam videmus in parvulis, peccato vel poena ille redactus est (quae Deus voluit esse tamquam primordia catulorum, quorum parentes in bestialem vitam mortemque deiecerat; sicut enim scriptum est: *Homo in honore cum esset, non intellexit; comparatus est pecoribus non intellegentibus*

---

4 et rursus *p Hoffm.* ‖ 10 de eorum *p v Hoffm.*; *cf. II 126,21; 127, 11* ‖ 11 eadem poena *mss*; eidem poenae *v* ‖ 29 quae noluit (*om.* Deus) *V* ‖ 31 enim *V A F¬ G b e p* (*cf. 85, 14*; *Handi Tursell. Enim 1, 1 extr.*); *om. a l v* | cum in honore *v*

et similis factus est eis; nisi quod infantes infirmiores etiam cernimus in usu motuque membrorum et sensu adpetendi atque vitandi, quam sunt aliorum tenerrimi fetus animalium; tamquam se tanto adtollat excellentius supra cetera animantia vis humana, quanto magis impetum suum, velut sagitta cum arcus extenditur, retrorsum reducta distulerit); — non ergo ad ista infantilia rudimenta praesumptione inlicita et damnatione iusta prolapsus vel inpulsus est primus homo; sed hactenus in eo natura humana vitiata atque mutata est, ut repugnantem pateretur in membris inoboedientiam concupiscendi et obstringeretur necessitate moriendi, atque ita id, quod vitio poenaque factus est, id est obnoxios peccato mortique generaret. A quo peccati vinculo si per Mediatoris Christi gratiam solvuntur infantes, hanc solam mortem perpeti possunt, quae animam seiungit a corpore; in secundam vero illam sine fine poenalem liberati a peccati obligatione non transeunt.

Caput IV.

Cur ab his, qui per gratiam regenerationis absoluti sunt a peccato, non auferatur mors, id est poena peccati.

Si quem vero movet, cur vel ipsam patiantur, si et ipsa peccati poena est, quorum per gratiam reatus aboletur: iam ista quaestio in alio nostro opere, quod scripsimus de baptismo parvulorum, tractata ac soluta est; ubi dictum est ad hoc relinqui animae experimentum separationis a corpore, quamvis ablato iam criminis nexu, quoniam, si regenerationis sacramentum continuo sequeretur inmortalitas corporis, ipsa fides enervaretur, quae tunc est fides, quando expectatur in spe, quod in re

1) Ps. 48, 13. 26) L. 2 c. 30 sqq.

1 eis *V²AFGel*; *om. V¹*; illis ¬*abpv Hoffm.* ‖ 14 mediatoris christi *VFGe*; christi *om. A*¬*ablpv*

nondum videtur. Fidei autem robore atque certamine, in maioribus dumtaxat aetatibus, etiam mortis fuerat superandus timor, quod in sanctis martyribus maxime eminuit; cuius profecto certaminis esset nulla victoria, nulla gloria (quia nec ipsum omnino posset esse certamen), si post lavacrum regenerationis iam sancti non possent mortem perpeti corporalem. Cum parvulis autem baptizandis quis non ad Christi gratiam propterea potius curreret, ne a corpore solveretur? Atque ita non invisibili praemio probaretur fides, sed iam nec fides esset, confestim sui operis quaerendo et sumendo mercedem. Nunc vero maiore et mirabiliore gratia Salvatoris in usus iustitiae peccati poena conversa est. Tunc enim dictum est homini: Morieris, si peccaveris: nunc dicitur martyri: Morere, ne pecces. Tunc dictum est: Si mandatum transgressi fueritis, morte moriemini; nunc dicitur: Si mortem recusaveritis, mandatum transgrediemini. Quod tunc timendum fuerat, ut non peccaretur, nunc suscipiendum est, ne peccetur. Sic per ineffabilem Dei misericordiam et ipsa poena vitiorum transit in arma virtutis, et fit iusti meritum etiam supplicium peccatoris. Tunc enim mors est adquisita peccando, nunc inpletur iustitia moriendo. Verum hoc in sanctis martyribus, quibus alterutrum a persecutore proponitur, ut aut deserant fidem aut sufferant mortem. Iusti enim malunt credendo perpeti, quod sunt primi iniqui non credendo perpessi. Nisi enim peccassent illi, non morerentur; peccabunt autem isti, nisi moriantur. Mortui sunt ergo illi, quia peccaverunt; non peccant isti, quia moriuntur. Factum est per illorum culpam, ut veniretur in poenam; fit per istorum poenam, ne veniatur in culpam; non quia mors bonum aliquod facta est, quae antea malum fuit; sed tantam Deus fidei praestitit gratiam, ut mors, quam vitae constat esse contrariam, instrumentum fieret, per quod transiretur ad vitam.

---

17 transgrediemini *VGbelpv*; transgredimini *AF¬a* || 28 ergo sunt *V Hoffm.*; sunt autem *l*

Caput V.

Quod sicut iniqui male utuntur lege, quae bona est, ita iusti bene utantur morte, quae mala est.

Apostolus cum vellet ostendere, quantum peccatum gratia non subveniente ad nocendum valeret, etiam ipsam legem, qua prohibetur peccatum, non dubitavit dicere virtutem esse peccati. *Aculeus,* inquit, *mortis est peccatum, virtus autem peccati lex.* Verissime omnino. Auget enim prohibitio desiderium operis inliciti, quando iustitia non sic diligitur, ut peccandi cupiditas eius delectatione vincatur. Ut autem diligatur et delectet vera iustitia, non nisi divina subvenit gratia. Sed ne propterea lex putaretur malum, quoniam virtus est dicta peccati: ideo ipse alio loco versans huius modi quaestionem: *Itaque,* inquit, *lex quidem sancta et mandatum sanctum et iustum et bonum. Quod ergo bonum est,* inquit, *mihi factum est mors? Absit. Sed peccatum, ut appareat peccatum, per bonum mihi operatum est mortem, ut fiat super modum peccator aut peccatum per mandatum. Super modum* dixit, quia etiam praevaricatio additur, cum peccandi aucta libidine etiam lex ipsa contemnitur. Cur hoc commemorandum putavimus? Quia scilicet, sicut lex non est malum, quando auget peccantium concupiscentiam, ita nec mors bonum est, quando auget patientium gloriam, cum vel illa pro iniquitate deseritur et efficit praevaricatores, vel ista pro veritate suscipitur et efficit martyres. Ac per hoc lex quidem bona est, quia prohibitio est peccati; mors autem mala, quia stipendium est peccati; sed quem ad modum iniustitia male utitur non tantum malis,

8) 1. Cor. 15, 56. 19) Rom. 7, 12 sq.

2 ita *VAF*¬*p*; ita *om. q*; ita et *v* ‖ 3 utantur *VF*; utuntur *A* ¬*pqv* ‖ 14 itaque inquit *VFGabep* (*progr. p.* 7); inquit *om. A*¬; itaque *om. v*; utique inquit *l* ‖ 18 super *VFGbl*; supra *A*¬*aepv* ‖ 19 super *V*A^1*FGbl*; supra A^2¬*aepv* ‖ 29 *ut editur mss*; iniusti ... utuntur *v*

verum etiam bonis: ita iustitia bene non tantum bonis, sed etiam malis. Hinc fit, ut et mali male lege utantur, quamvis sit lex bonum, et boni bene moriantur, quamvis sit mors malum.

Caput VI.

De generali mortis malo, quo animae et corporis societas separatur.

Quapropter quod adtinet ad corporis mortem, id est separationem animae a corpore, cum eam patiuntur, qui morientes appellantur, nulli bona est. Habet enim asperum sensum et contra naturam vis ipsa, qua utrumque divellitur, quod fuerat in vivente coniunctum atque consertum, quamdiu moratur, donec omnis adimatur sensus, qui ex ipso inerat animae carnisque complexu. Quam totam molestiam nonnumquam unus ictus corporis vel animae raptus intercipit nec eam sentiri praeveniente celeritate permittit. Quidquid tamen illud est in morientibus, quod cum gravi sensu adimit sensum, pie fideliterque tolerando auget meritum patientiae, non aufert vocabulum poenae. Ita cum ex hominis primi perpetuata propagine procul dubio sit mors poena nascentis, tamen si pro pietate iustitiaque pendatur, fit gloria renascentis; et cum sit mors peccati retributio, aliquando inpetrat, ut nihil retribuatur peccato.

Caput VII.

De morte, quam quidam non regenerati pro Christi confessione suscipiunt.

Nam quicumque etiam non percepto regenerationis lavacro pro Christi confessione moriuntur, tantum eis valet ad dimittenda peccata, quantum si abluerentur sacro fonte

---

1 uerum *VAF¬belp*; sed *Gav* | iustitia *mss*; iusti *v* ‖ 6 generali *VAF¬*; generalis *pqv* | animi *VAF¬* (*sed cf. 9; 14; 16*) ‖ 7 separetur *A* ‖ 26 quidam *om. pqv*

baptismatis. Qui enim dixit: *Si quis non renatus fuerit ex aqua et spiritu, non intrabit in regnum caelorum,* alia sententia istos fecit exceptos, ubi non minus generaliter ait: *Qui me confessus fuerit coram hominibus, confitebor ⟨et ego⟩ eum coram Patre meo qui in caelis est;* et alio loco: *Qui perdiderit animam suam propter me, inveniet eam.* Hinc est quod scriptum est: *Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius.* Quid enim pretiosius quam mors, per quam fit ut et delicta omnia dimittantur et merita cumulatius augeantur? Neque enim tanti sunt meriti, qui, cum mortem differre non possent, baptizati sunt deletisque omnibus peccatis ex hac vita emigrarunt, quanti sunt hi, qui mortem, cum possent, ideo non distulerunt, quia maluerunt Christum confitendo finire vitam quam eum negando ad eius baptismum pervenire. Quod utique si fecissent, etiam hoc eis in illo lavacro dimitteretur, quod timore mortis negaverant Christum, in quo lavacro et illis facinus tam inmane dimissum est, qui occiderant Christum. Sed quando sine abundantia gratiae Spiritus illius, qui ubi vult spirat, tantum Christum amare possent, ut eum in tanto vitae discrimine sub tanta spe veniae negare non possent? Mors igitur pretiosa sanctorum, quibus cum tanta gratia est praemissa et praerogata mors Christi, ut ad eum adquirendum suam non cunctarentur inpendere, in eos usus redactum esse monstravit, quod ad poenam peccati fuerat antea constitutum, ut inde iustitiae fructus uberior nasceretur. Mors ergo non ideo bonum videri debet, quia in tantam utilitatem non vi sua, sed divina opitulatione conversa est, ut, quae tunc metuenda proposita est, ne pec-

2) Io. 3, 5. 5) Mt. 10, 32. 7) ib. 16, 25. 8) Ps. 115, 15. 20) Io. 3, 8.

2 spiritu *Va*b^1*elp sec. Graec.*; sp. sancto *AF¬G*b^2*v* ‖ 4 ait *mss*; dixit *v* ‖ 5 et ego *Fv*; *om. VA¬abelp* ‖ 13 emigrarunt *V Gbel*p^2*v*; migrarunt *AF¬*p^1; *cf. 37,21* ‖ 24 praemissa *ed. princ. v*; prom. *mss* | praerogatiua *A¬* ‖ 26 peccati *A¬p* (poenam peccati – iustitiae fructus; *cf. 559,1; 561,12sq.*); peccantis *VFGabelv*

catum committeretur, nunc suscipienda proponatur, ut peccatum non committatur commissumque deleatur magnaeque victoriae debita iustitiae palma reddatur.

Caput VIII.

Quod in sanctis primae mortis pro veritate susceptio secundae sit mortis abolitio.

Si enim diligentius consideremus, etiam cum quisque pro veritate fideliter et laudabiliter moritur, mors cavetur. Ideo quippe aliquid eius suscipitur, ne tota contingat et secunda insuper, quae numquam finiatur, accedat. Suscipitur enim animae a corpore separatio, ne Deo ab anima separato etiam ipsa separetur a corpore, ac sic totius hominis prima morte completa secunda excipiat sempiterna. Quocirca mors quidem, ut dixi, cum eam morientes patiuntur cumque in eis ut moriantur facit, nemini bona est, sed laudabiliter toleratur pro tenendo vel adipiscendo bono; cum vero in ea sunt, qui iam mortui nuncupantur, non absurde dicitur et malis mala et bonis bona. In requie sunt enim animae piorum a corpore separatae, impiorum autem poenas luunt, donec istarum ad aeternam vitam, illarum vero ad aeternam mortem, quae secunda dicitur, corpora revivescant.

Caput IX.

Tempus mortis, quo vitae sensus aufertur, in morientibus an in mortuis esse dicendum sit.

Sed id tempus, quo animae a corpore separatae aut in bonis sunt aut in malis, utrum post mortem potius an in morte dicendum est? Si enim post mortem est, iam non ipsa mors, quae transacta atque praeterita est, sed post eam vita praesens animae bona seu mala est. Mors

---

6 absolutio *pqv* ‖ 22 reviviscant ¬[2]*abe*[1]*lpv*

autem tunc eis mala erat, quando erat, hoc est quando eam patiebantur, cum morerentur, quoniam gravis et molestus eius inerat sensus; quo malo bene utuntur boni. Peracta autem mors quonam modo vel bona vel mala est, quae iam non est? Porro si adhuc diligentius adtendamus, nec illa mors esse apparebit, cuius gravem ac molestum in morientibus diximus sensum. Quamdiu enim sentiunt, adhuc utique vivunt, et si adhuc vivunt, ante mortem quam in morte potius esse dicendi sunt; quia illa, cum venerit, aufert omnem corporis sensum, qui ea propinquante molestus est. Ac per hoc quo modo morientes dicamus eos, qui nondum mortui sunt, sed inminente morte iam extrema et mortifera adflictione iactantur, explicare difficile est, etiamsi recte isti appellantur morientes, quia, cum mors quae iam inpendet advenerit, non morientes, sed mortui nuncupantur. Nullus est ergo moriens nisi vivens, quoniam, cum in tanta est extremitate vitae, in quanta sunt quos agere animam dicimus, profecto qui nondum anima caruit adhuc vivit. Idem ipse igitur simul et moriens est et vivens, sed morti accedens, vita cedens; adhuc tamen in vita, quia inest anima corpori; nondum autem in morte, quia nondum abscessit a corpore. Sed si, cum abscesserit, nec tunc in morte, sed post mortem potius erit: quando sit in morte quis dixerit? Nam neque ullus moriens erit, si moriens et vivens simul esse nullus potest. Quamdiu quippe anima in corpore est, non possumus negare viventem. Aut si moriens potius dicendus est, in cuius iam corpore agitur ut moriatur, nec simul quisquam potest esse vivens et moriens: nescio quando sit vivens.

---

3 eius (= *mortis*) *mss*; eis *v* ‖ 21 recedens A^{2}¬; decedens *bv* ‖ 22 autem] tamen *V*

Caput X.

An vita mortalium mors potius quam vita dicenda sit.

Ex quo enim quisque in isto corpore morituro esse coeperit, numquam in eo non agitur ut mors veniat Hoc enim agit eius mutabilitas toto tempore vitae huius (si tamen vita dicenda est), ut veniatur in mortem. Nemo quippe est, qui non ei post annum sit, quam ante annum fuit, et cras quam hodie, et hodie quam heri, et paulo post quam nunc, et nunc quam paulo ante propinquior; quoniam, quidquid temporis vivitur, de spatio vivendi demitur, et cotidie fit minus minusque quod restat, ut omnino nihil sit aliud tempus vitae huius, quam cursus ad mortem, in quo nemo vel paululum stare vel aliquanto tardius ire permittitur; sed urgentur omnes pari motu nec diverso inpelluntur accessu. Neque enim, cui vita brevior fuit, celerius diem duxit quam ille, cui longior; sed cum aequaliter et aequalia momenta raperentur ambobus, alter habuit propius, alter remotius, quo non inpari velocitate ambo currebant. Aliud est autem amplius viae peregisse, aliud tardius ambulasse. Qui ergo usque ad mortem productiora spatia temporis agit, non lentius pergit, sed plus itineris conficit. Porro si ex illo quisque incipit mori, hoc est esse in morte, ex quo in illo agi coeperit ipsa mors, id est vitae detractio (quia, cum detrahendo finita fuerit, post mortem iam erit, non in morte): profecto, ex quo esse incipit in hoc corpore, in morte est. Quid enim aliud diebus horis momentisque singulis agitur, donec ea consumpta mors, quae agebatur, impleatur, et incipiat iam tempus esse post mortem, quod, cum vita detraheretur, erat in morte? Numquam igitur in vita homo est, ex quo est in isto corpore moriente potius quam vivente, si et in vita et in morte simul non

2 De vita mortalium, quae mors . . . est *p²qv*; *om. p¹* ‖ 13 in qua *V* ‖ 28 consummata *A¬abp*

potest esse. An potius et in vita et in morte simul est; in vita scilicet, in qua vivit, donec tota detrahatur; in morte autem, quia iam moritur, cum vita detrahitur? Si enim non est in vita, quid est quod detrahitur, donec eius fiat perfecta consumptio? Si autem non est in morte, quid est vitae ipsa detractio? Non enim frustra, cum vita fuerit corpori tota detracta, post mortem iam dicitur, nisi quia mors erat, cum detraheretur. Nam si ea detracta non est homo in morte, sed post mortem: quando, nisi cum detrahitur, erit in morte?

Caput XI.

An quisquam simul et vivens esse possit et mortuus.

Si autem absurdum est, ut hominem, antequam ad mortem perveniat, iam esse dicamus in morte (cui enim propinquat peragendo vitae suae tempora, si iam in illa est?), maxime quia nimis est insolens, ut simul et vivens esse dicatur et moriens, cum vigilans et dormiens simul esse non possit: quaerendum est quando erit moriens. Etenim antequam mors veniat, non est moriens, sed vivens; cum vero mors venerit, mortuus erit, non moriens. Illud ergo est adhuc ante mortem, hoc iam post mortem. Quando ergo in morte? Tunc enim est moriens, ut, quem ad modum tria sunt cum dicimus „ante mortem, in morte, post mortem“, ita tria singulis singula „vivens, moriens mortuusque“ reddantur. Quando itaque sit moriens, id est in morte, ubi neque sit vivens, quod est ante mortem, neque mortuus, quod est post mortem, sed moriens, id est in morte, difficillime definitur. Quamdiu quippe est anima in corpore, maxime si etiam sensus adsit, procul dubio vivit homo, qui constat ex anima et corpore, ac per hoc adhuc ante mortem, non in morte esse dicendus est; cum vero anima abscesserit omnemque abstulerit corporis sensum, iam post mortem mortuusque perhibe-

3 qua *pv* ‖ 5 consumtio (consumptio) *VFl*; consummatio *A¬Gabep* ‖ 12 simul *om.* *A¬*

tur. Perit igitur inter utrumque, quo moriens vel in morte sit; quoniam si adhuc vivit, ante mortem est; si vivere destitit, iam post mortem est. Numquam ergo moriens, id est in morte, esse conprehenditur. Ita etiam in transcursu temporum quaeritur praesens, nec invenitur, quia sine ullo spatio est, per quod transitur ex futuro in praeteritum. Nonne ergo videndum est, ne ista ratione mors corporis nulla esse dicatur? Si enim est, quando est, quae in ullo et in qua ullus esse non potest? Quando quidem si vivitur, adhuc non est, quia hoc ante mortem, non in morte; si autem vivere iam cessatum est, iam non est, quia et hoc post mortem est, non in morte. Sed rursus si nulla mors est ante quid vel post, quid est quod dicitur ante mortem sive post mortem? Nam et hoc inaniter dicitur, si mors nulla est. Atque utinam in paradiso bene vivendo egissemus, ut re vera nulla mors esset. Nunc autem non solum est, verum etiam tam molesta est, ut nec ulla explicari locutione possit nec ulla ratione vitari.

Loquamur ergo secundum consuetudinem (non enim aliter debemus) et dicamus „ante mortem", priusquam mors accidat; sicut scriptum est: *Ante mortem ne laudes hominem quemquam.* Dicamus etiam cum acciderit: Post mortem illius vel illius factum est illud aut illud. Dicamus et de praesenti tempore ut possumus, velut cum ita loquimur: Moriens ille testatus est, et: Illis atque illis illud atque illud moriens dereliquit; quamvis hoc nisi vivens omnino facere non posset et potius hoc ante mortem fecerit, non in morte. Loquamur etiam sicut loquitur scriptura divina, quae mortuos quoque non post mortem, sed in morte esse non dubitat dicere. Hinc enim est illud: *Quoniam non est in morte, qui memor sit tui.* Donec

23) Eccli. 11, 29. 32) Ps. 6, 6.

9 nullo *alv* ‖ 11 mortem est *A¬p* ‖ 13 ante quid] quid *om.* *av* ‖ 22 *sq.* ne glorifices quemquam *A¬* ‖ 24 illud uel illud *Gapv*

enim revivescant, recte esse dicuntur in morte, sicut in somno esse quisque, donec evigilet, dicitur; quamvis in somno positos dicamus dormientes, nec tamen eo modo possumus dicere eos, qui iam sunt mortui, morientes. Non enim adhuc moriuntur, qui, quantum adtinet ad corporis mortem, de qua nunc disserimus, iam sunt a corporibus separati. Sed hoc est, quod dixi explicari aliqua locutione non posse, quonam modo vel morientes dicantur vivere vel iam mortui etiam post mortem adhuc esse dicantur in morte. Quo modo enim post mortem, si adhuc in morte? praesertim cum eos nec morientes dicamus, sicuti eos, qui in somno sunt, dicimus dormientes, et qui in languore, languentes, et qui in dolore, utique dolentes, et qui in vita, viventes; at vero mortui, priusquam resurgant, esse dicuntur in morte, nec tamen possunt appellari morientes. Unde non inportune neque incongrue arbitror accidisse, etsi non humana industria, iudicio fortasse divino, ut hoc verbum, quod est moritur, in Latina lingua nec grammatici declinare potuerint, ea regula qua cetera talia declinantur. Namque ab eo quod est oritur, fit verbum praeteriti temporis „ortus est“; et si qua similia sunt, per temporis praeteriti participia declinantur. Ab eo vero, quod est moritur, si quaeramus praeteriti temporis verbum, responderi adsolet „mortuus est“, u littera geminata. Sic enim dicitur mortuus, quo modo fatuus, arduus, conspicuus et si qua similia, quae non sunt praeteriti temporis, sed quoniam nomina sunt, sine tempore declinantur. Illud autem, quasi ut declinetur, quod declinari non potest, pro participio praeteriti temporis ponitur nomen. Convenienter itaque factum est, ut, quem ad modum id quod significat non potest agendo, ita ipsum verbum non posset loquendo declinari. Agi tamen potest in adiutorio gratiae Redemptoris nostri,

1 reuiuescant *VAFG*[2]; reuiuisc. ¬*G*[1] *rell. v* | esse *om. A*¬ ‖ 13 utique *om. A*¬*a*[1] ‖ 26 arduus carduus *VFGelp* ‖ 32 posset *VA*¬*Gbep*; possit *Fal*; decl. loqu. non possit *v*

ut saltem secundam mortem declinare possimus. Illa est enim gravior et omnium malorum pessima, quae non fit separatione animae et corporis, sed in aeternam poenam potius utriusque complexu. Ibi e contrario non erunt homines ante mortem atque post mortem, sed semper in morte; ac per hoc numquam viventes, numquam mortui, sed sine fine morientes. Numquam enim erit homini peius in morte, quam ubi erit mors ipsa sine morte.

Caput XII.

Quam mortem primis hominibus Deus, si mandatum eius transgrederentur, fuerit comminatus.

Cum ergo requiritur, quam mortem Deus primis hominibus fuerit comminatus, si ab eo mandatum transgrederentur acceptum nec oboedientiam custodirent, utrum animae an corporis an totius hominis an illam quae appellatur secunda: respondendum est: Omnes. Prima enim constat ex duabus, [secunda] ex omnibus tota. Sicut enim universa terra ex multis terris et universa ecclesia ex multis constat ecclesiis: sic universa mors ex omnibus. Quoniam prima constat ex duabus, una animae, altera corporis; ut sit prima totius hominis mors, cum anima sine Deo et sine corpore ad tempus poenas luit; secunda vero, ubi anima sine Deo cum corpore poenas aeternas luit. Quando ergo dixit Deus primo illi homini, quem in paradiso constituerat, de cibo vetito: *Quacumque die ederitis ex illo, morte moriemini:* non tantum primae mortis partem priorem, ubi anima privatur Deo, nec tantum posteriorem, ubi corpus privatur anima, nec solam ipsam totam primam, ubi anima et a Deo et a corpore separata punitur; sed quidquid mortis est usque ad novissimam, quae secunda dicitur, qua est nulla posterior, comminatio illa complexa est.

---

17 secunda *FGv*; *om. VA¬el* ‖ 26 ex eo *v* ‖ 28 solam *VFelp*; solum *A¬Gv*

Caput XIII.

Praevaricatio primorum hominum quam primam senserit poenam.

Nam postea quam praecepti facta transgressio est, confestim gratia deserente divina de corporum suorum nuditate confusi sunt. Unde etiam foliis ficulneis, quae forte a perturbatis prima comperta sunt, pudenda texerunt; quae prius eadem membra erant, sed pudenda non erant. Senserunt ergo novum motum inoboedientis carnis suae, tamquam reciprocam poenam inboedientiae suae. Iam quippe anima libertate in perversum propria delectata et Deo dedignata servire pristino corporis servitio destituebatur, et quia superiorem dominum suo arbitrio deseruerat, inferiorem famulum ad suum arbitrium non tenebat, nec omni modo habebat subditam carnem, sicut semper habere potuisset, si Deo subdita ipsa mansisset. Tunc ergo coepit caro concupiscere adversus spiritum, cum qua controversia nati sumus, trahentes originem mortis et in membris nostris vitiataque natura contentionem eius sive victoriam de prima praevaricatione gestantes.

Caput XIV.

Qualis homo sit factus a Deo et in quam sortem deciderit suae voluntatis arbitrio.

Deus enim creavit hominem rectum, naturarum auctor, non utique vitiorum; sed sponte depravatus iusteque damnatus depravatos damnatosque generavit. Omnes enim fuimus in illo uno, quando omnes fuimus ille unus, qui per feminam lapsus est in peccatum, quae de illo

17) Gal. 5, 17.

16 ipsa *om. Vb*

facta est ante peccatum. Nondum erat nobis singillatim creata et distributa forma, in qua singuli viveremus; sed iam erat natura seminalis, ex qua propagaremur; qua scilicet propter peccatum vitiata et vinculo mortis obstricta iusteque damnata non alterius condicionis homo ex homine nasceretur. Ac per hoc a liberi arbitrii malo usu series calamitatis huius exorta est, quae humanum genus origine depravata, velut radice corrupta, usque ad secundae mortis exitium, quae non habet finem, solis eis exceptis qui per Dei gratiam liberantur, miseriarum conexione perducit.

Caput XV.

Quod Adam peccaturus prius ipse reliquerit Deum, quam relinqueretur a Deo, et primam fuisse animae mortem a Deo recessisse.

Quam ob rem etiamsi in eo quod dictum est: *Morte moriemini,* quoniam non est dictum: Mortibus, eam solam intellegamus, quae fit cum anima deseritur sua vita, quod illi Deus est (non enim deserta est ut desereret, sed ut desereretur deseruit; ad malum quippe eius prior est voluntas eius; ad bonum vero eius prior est voluntas Creatoris eius; sive ut eam faceret, quae nulla erat, sive ut reficiat, quia lapsa perierat), — etiamsi ergo hanc intellegamus Deum denuntiasse mortem in eo quod ait: *Qua die ederitis ex illo, morte moriemini;* tamquam diceret: Qua die me deserueritis per inoboedientiam, deseram vos per iustitiam: profecto in ea morte etiam ceterae denuntiatae sunt, quae procul dubio fuerant secuturae. Nam in eo, quod inoboediens motus in carne animae inoboedientis exortus est, propter quem pudenda texerunt, sensa est mors una, in qua deseruit animam Deus. Ea signi-

6 a liberi *V¹Felpv* (*cf. II 127, 2*); a *om. V²AG¬ab*; *cf. 559,10* ‖ 12 *ut editur VF* (*nisi quod* relinquerit *habent*); prius peccaturus primum relinq. *A¬*; peccans prius ipse reliq. *pq*; peccans prius reliq. *v* ‖ 14 a dn̄o *V* ‖ 22 quia *V²A¬Gabel*; qua *V¹*; quae *pv*

ficata est verbis eius, quando timore dementi sese abscondenti homini dixit: *Adam, ubi es?* non utique ignorando quaerens, sed increpando admonens, ut adtenderet ubi esset, in quo Deus non esset. Cum vero corpus anima ipsa deseruit aetate corruptum et senectute confectum, venit in experimentum mors altera, de qua Deus peccatum adhuc puniens homini dixerat: *Terra es et in terram ibis;* ut ex his duabus mors illa prima, quae totius est hominis, compleretur, quam secunda in ultimo sequitur, nisi homo per gratiam liberetur. Neque enim corpus, quod de terra est, rediret in terram nisi sua morte, quae illi accidit, cum deseritur sua vita, id est anima. Unde constat inter Christianos veraciter catholicam tenentes fidem etiam ipsam nobis corporis mortem non lege naturae, qua nullam mortem homini Deus fecit, sed merito inflictam esse peccati, quoniam peccatum vindicans Deus dixit homini, in quo tunc omnes eramus: *Terra es et in terram ibis.*

Caput XVI.

De philosophis, qui animae separationem a corpore non putant esse poenalem, cum Plato inducat summum deum diis minoribus promittentem, quod numquam sint corporibus exuendi.

Sed philosophi, contra quorum calumnias defendimus civitatem Dei, hoc est eius ecclesiam, sapienter sibi videntur inridere, quod dicimus animae a corpore separationem inter poenas eius esse deputandam, quia videlicet eius perfectam beatitudinem tunc illi fieri existimant, cum omni prorsus corpore exuta ad Deum simplex et sola et quodam modo nuda redierit. Ubi si nihil, quo ista refel-

2) Gen. 3, 9. 8) Gen. 3, 19.

---

15 homini *VGelpv*; hominis *AF¬ab*

leretur opinio, in eorum litteris invenirem, operosius mihi disputandum esset, quo demonstrarem non corpus esse animae, sed corruptibile corpus onerosum. Unde illud est quod de scripturis nostris in superiore libro commemoravimus: *Corpus enim corruptibile adgravat animam.* Addendo utique *corruptibile* non qualicumque corpore, sed quale factum est ex peccato consequente vindicta, animam perhibuit adgravari. Quod etiamsi non addidisset, nihil aliud intellegere deberemus. Sed cum apertissime Plato deos a summo Deo factos habere inmortalia corpora praedicet eisque ipsum Deum, a quo facti sunt, inducat pro magno beneficio pollicentem, quod in aeternum cum suis corporibus permanebunt nec ab eis ulla morte solventur: quid est quod isti ad exagitandam Christianam fidem fingunt se nescire quod sciunt, aut etiam sibi repugnantes adversum se ipsos malunt dicere, dum nobis non desinant contradicere? Nempe Platonis haec verba sunt, sicut ea Cicero in Latinum vertit, quibus inducit summum deum deos quos fecit adloquentem ac dicentem: „Vos, qui deorum satu orti estis, adtendite: quorum operum ego parens effectorque sum, haec sunt indissolubilia me invito, quamquam omne conligatum solvi potest; sed haudquaquam bonum est ratione vinctum velle dissolvere. Sed quoniam estis orti, inmortales vos quidem esse et indissolubiles non potestis; ne utiquam tamen dissolvemini, neque vos ulla mortis fata periment, nec erunt valentiora quam consilium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram, quam illa quibus estis ⟨tum, cum gignebamini,⟩ conligati.“ Ecce deos Plato dicit et corporis animaeque conligatione mortales, et tamen inmortales dei a quo facti sunt voluntate atque consilio. Si ergo ani-

4) C. 16. 5) Sap. 9, 15. 17) Tim p. 41. 18) C. 11.

4 superiori *Gpv* (*cf. 52, 21; 54, 14*) || 23 bonum *VAF¬Gaelp*; boni *bv* || 25 ne utiquam *VA¹e*; neū///quam *l*; nec umquam *A² G¬p*; numquam *F*; nequaquam *abv* || 28 tum cum gigneb. *Gbep² v*; *om. VAF¬alp¹* (*cf. II 619, 19*)

mae poena est in qualicumque corpore conligari, quid est quod eos adloquens deus tamquam sollicitos, ne forte moriantur, id est dissolvantur a corpore, de sua facit inmortalitate securos; non propter eorum naturam, quae sit compacta, non simplex, sed propter suam invictissimam voluntatem, qua potens est facere, ut nec orta occidant nec conexa solvantur, sed incorruptibiliter perseverent?

Et hoc quidem utrum Plato verum de sideribus dicat, alia quaestio est. Neque enim ei continuo concedendum est globos istos luminum sive orbiculos luce corporea super terras seu die seu nocte fulgentes suis quibusdam propriis animis vivere eisque intellectualibus et beatis, quod etiam de ipso universo mundo, tamquam uno animali maximo, quo cuncta cetera continerentur animalia, instanter adfirmat. Sed haec, ut dixi, alia quaestio est, quam nunc discutiendam non suscepimus. Hoc tantum contra istos commemorandum putavi, qui se Platonicos vocari vel esse gloriantur, cuius superbia nominis erubescunt esse Christiani, ne commune illis cum vulgo vocabulum vilem faciat palliatorum tanto magis inflatam, quanto magis exiguam paucitatem; et quaerentes, quid in doctrina Christiana reprehendant, exagitant aeternitatem corporum, tamquam haec sint inter se contraria, ut et beatitudinem quaeramus animae et eam semper esse velimus in corpore, velut aerumnoso vinculo conligatam; cum eorum auctor et magister Plato donum a deo summo diis ab illo factis dicat esse concessum, ne aliquando moriantur, id est a corporibus, quibus eos conexuit, separentur.

Caput XVII.

Contra eos, qui adserunt corpora terrena incorruptibilia fieri et aeterna non posse.

Contendunt etiam isti terrestria corpora sempiterna esse non posse, cum ipsam universam terram dei sui, non

---

17 qui] ut qui *A F¬p* ‖ 30 corp. terr. *V*; terr. corp. *A F¬pqv*

quidem summi, sed tamen magni, id est totius huius mundi, membrum in medio positum et sempiternum esse non dubitent. Cum ergo deus ille summus fecerit eis alterum quem putant deum, id est istum mundum, ceteris diis, qui infra eum sunt, praeferendum, eundemque esse existiment animantem, anima scilicet, sicut asserunt, rationali vel intellectuali in tam magna mole corporis eius inclusa, ipsiusque corporis tamquam membra locis suis posita atque digesta quattuor constituerit elementa, quorum iuncturam, ne umquam deus eorum tam magnus moriatur, insolubilem ac sempiternam velint: quid causae est, ut in corpore maioris animantis tamquam medium membrum aeterna sit terra, et aliorum animantium terrestrium corpora, si Deus sicut illud velit, aeterna esse non possint? Sed terrae, inquiunt, terra reddenda est, unde animalium terrestria sumpta sunt corpora; ex quo fit, inquiunt, ut ea sit necesse dissolvi et emori et eo modo terrae stabili ac sempiternae, unde fuerant sumpta, restitui. Si quis hoc etiam de igne similiter adfirmet et dicat reddenda esse universo igni corpora, quae inde sumpta sunt, ut caelestia fierent animalia: nonne inmortalitas, quam talibus diis, velut deo summo loquente, promisit Plato, tamquam violentia disputationis huius intercidet? An ibi propterea non fit, quia Deus non vult, cuius voluntatem, ut ait Plato, nulla vis vincit? Quid ergo prohibet, ut hoc etiam de terrestribus corporibus Deus possit efficere, quandoquidem, ut nec ea quae orta sunt occidant nec ea quae sunt vincta solvantur nec ea quae sunt ex elementis sumpta reddantur atque ut animae in corporibus constitutae nec umquam ea deserant et cum eis inmortalitate ac sempiterna beatitudine perfruantur, posse Deum facere confitetur Plato? Cur ergo non possit, ut nec terrestria moriantur? An Deus non est potens quo usque Christiani credunt, sed quo usque Platonici

20 ac dicat *AF*¬*p* ‖ 28 ui$\overset{n}{\text{c}}$ta *V*; uincta *FGbel*; uncta *A*; iuncta ¬^{2}*apv*; nec — soluantur *om.* ¬^{1}

volunt? Nimirum quippe consilium Dei et potestatem potuerunt philosophi, nec potuerunt nosse prophetae; cum potius e contrario Dei prophetas ad enuntiandam eius, quantum dignatus est, voluntatem Spiritus eius docuerit, philosophos autem in ea cognoscenda coniectura humana deceperit.

Verum non usque adeo decipi debuerunt, non solum ignorantia, verum etiam pervicacia, ut et sibi apertissime refragentur magnis disputationum viribus adserentes animae, ut beata esse possit, non terrenum tantum, sed omne corpus esse fugiendum, et deos rursus dicentes habere beatissimas animas et tamen aeternis corporibus inligatas, caelestes quidem igneis, Iovis autem ipsius animam, quem mundum istum volunt, omnibus omnino corporeis elementis, quibus haec tota moles a terra in caelum surgit, inclusam. Hanc enim animam Plato ab intimo terrae medio, quod geometrae centron vocant, per omnes partes eius usque ad caeli summa et extrema diffundi et extendi per numeros musicos opinatur, ut sit iste mundus animal maximum beatissimum sempiternum, cuius anima et perfectam sapientiae felicitatem teneret et corpus proprium non relinqueret, cuiusque corpus et in aeternum ex illa viveret et eam quamvis non simplex, sed tot corporibus tantisque conpactum hebetare atque tardare non posset. Cum igitur suspicionibus suis ista permittant, cur nolunt credere, divina voluntate atque potentia inmortalia corpora fieri posse terrena, in quibus animae nulla ab eis morte separatae, nullis eorum oneribus adgravatae sempiterne ac feliciter vivant, quod deos suos posse adserunt in corporibus igneis Iovemque ipsum eorum regem in omnibus corporeis elementis? Nam si animae, ut beata sit, corpus est omne fugiendum, fugiant dii eorum de globis siderum, fugiat Iuppiter de caelo et terra; aut si non possunt, miseri iudicentur. Sed neutrum

8 uerum *VFae*[1]; sed magis *A*¬*Gbe*[2]*pv*; sed maius (iori) *l* || 17 centrum *v*

isti volunt, qui neque a corporibus separationem audent dare diis suis, ne illos mortales colere videantur, nec beatitudinis privationem, ne infelices eos esse fateantur. Non ergo ad beatitudinem consequendam omnia fugienda sunt corpora; sed corruptibilia molesta, gravia moribunda; non qualia fecit primis hominibus bonitas Dei, sed qualia esse compulit poena peccati.

Caput XVIII.

De terrenis corporibus, quae philosophi adfirmant in caelestibus esse non posse, quia, quod terrenum est, naturali pondere revocetur ad terram.

Sed necesse est, inquiunt, ut terrena corpora naturale pondus vel in terra teneat vel cogat ad terram et ideo in caelo esse non possint. Primi quidem illi homines in terra erant nemorosa atque fructuosa, quae paradisi nomen obtinuit; sed quia et ad hoc respondendum est vel propter Christi corpus cum quo ascendit in caelum vel propter sanctorum qualia in resurrectione futura sunt, intueantur paulo adtentius pondera ipsa terrena. Si enim ars humana efficit, ut ex metallis, quae in aquis posita continuo submerguntur, quibusdam modis vasa fabricata etiam natare possint: quanto credibilius et efficacius occultus aliquis modus operationis Dei, cuius omnipotentissima voluntate Plato dicit nec orta interire nec conligata posse dissolvi, cum multo mirabilius incorporea corporeis quam quaecumque corpora quibuscumque corporibus copulentur, potest molibus praestare terrenis, ut nullo in ima pondere deprimantur, ipsisque animis per-

9 *sqq. ut editur Vpqv, nisi quod pqv* vocetur *habent*; aduersus eos qui terrena corpora dicunt a corpore (corporea?) grauitate naturali caelum non posse conscendere *A*; *idemque fere exhibet F* (*om.* corpore). *Ita in reliquis quoque huius libri capitum inscriptionibus A et F a cod. V et vulgari lectione prorsus discrepant; cf. vol. II praef. X et XV* ‖ 26 corpora] corporea *av*

fectissime beatis, ut quamvis terrena, tamen incorruptibilia iam corpora ubi volunt ponant et quo volunt agant, situ motuque facillimo! An vero si hoc angeli faciant et quaelibet animalia terrestria rapiant unde libet constituantque ubi libet, aut eos non posse aut onera sentire credendum est? Cur ergo sanctorum perfectos et beatos divino munere spiritus sine ulla difficultate posse ferre quo voluerint et sistere ubi voluerint sua corpora non credamus? Nam cum terrenorum corporum, sicut onera in gestando sentire consuevimus, quanto maior est quantitas, tanto sit maior et gravitas, ita ut plura pondo quam pauciora plus premant: membra tamen suae carnis leviora portat anima cum in sanitate robusta sunt quam in languore cum macra sunt. Et cum aliis gestantibus onerosior sit salvus et validus quam exilis et morbidus, ipse tamen ad suum corpus movendum atque portandum agilior est, cum in bona valetudine plus habet molis, quam cum in peste vel fame minimum roboris. Tantum valet in habendis etiam terrenis corporibus, quamvis adhuc corruptibilibus atque mortalibus, non quantitatis pondus, sed temperationis modus. Et quis verbis explicat, quantum distet inter praesentem quam dicimus sanitatem et inmortalitatem futuram? Non itaque nostram fidem redarguunt philosophi de ponderibus corporum. Nolo enim quaerere, cur non credant terrenum esse posse corpus in caelo, cum terra universa libretur in nihilo. Fortassis enim de ipso medio mundi loco, eo quod in eum coeant quaeque graviora, etiam argumentatio veri similior habeatur. Illud dico: Si dii minores, quibus inter animalia terrestria cetera etiam hominem faciendum commisit Plato, potuerunt, sicut dicit, ab igne removere urendi qualitatem, lucendi relinquere quae per oculos emicaret: itane Deo

30) Tim. p. 42, D. 32) Ib. p. 45, B.

5 eos non *mss*; eos sine labore non *v* ‖ 7 deferre *Gab* ‖ 8 et sist.] exist. *Gab* ‖ 21 explicet *v* ‖ 23 redarguant *a²pv* ‖ 25 posse *om. AF*¬; *cf. 582, 10*

summo concedere dubitabimus, cuius ille voluntati potestatique concessit, ne moriantur quae orta sint, et tam diversa, tam dissimilia, id est corporea et incorporea, sibimet conexa nulla possint dissolutione seiungi, ut de carne hominis, cui donat inmortalitatem, corruptionem auferat, naturam relinquat, congruentiam figurae membrorumque detineat, detrahat ponderis tarditatem? Sed de fide resurrectionis mortuorum et de corporibus eorum inmortalibus diligentius, si Deus voluerit, in fine huius operis disserendum est.

Caput XIX.

Contra eorum dogmata, qui primos homines, si non peccassent, inmortales futuros fuisse non credunt, aeternitatem animarum volunt carere corporibus.

Nunc de corporibus primorum hominum quod instituimus explicemus; quoniam nec mors ista, quae bona perhibetur bonis nec tantum paucis intellegentibus sive credentibus, sed omnibus nota est, qua fit animae a corpore separatio, qua certe corpus animantis, quod evidenter vivebat, evidenter emoritur, eis potuisset accidere, nisi peccati meritum sequeretur. Licet enim iustorum ac piorum animae defunctorum quod in requie vivant dubitare fas non sit, usque adeo tamen eis melius esset cum suis corporibus bene valentibus vivere, ut etiam illi, qui omni modo esse sine corpore beatissimum existimant, hanc opinionem suam sententia repugnante convincant. Neque enim quisquam audebit illorum sapientes homines, sive morituros sive iam mortuos, id est aut carentes corporibus aut corpora relicturos, diis inmortalibus anteponere, quibus Deus summus apud Platonem munus ingens, indissolubilem scilicet vitam, id est aeternum cum suis

2 sunt *bv* ‖ 12 peccarent *V*; *sed cf. 583, 14; 584, 17* ‖ 13 *ut editur V*; *verba* aeternitatem — corporibus *om. pqv* ‖ 26 sua *ed. Lov.*; suae sententiae repugnantem *p*; suā sententiā repugnantē *A*¬

corporibus consortium, pollicetur. Optime autem cum hominibus agi arbitratur idem Plato, si tamen hanc vitam pie iusteque peregerint, ut a suis corporibus separati in ipsorum deorum, qui sua corpora numquam deserunt, recipiantur sinum,

Scilicet inmemores supera ut convexa revisant
Rursus et incipiant in corpora velle reverti;

quod Vergilius ex Platonico dogmate dixisse laudatur (ita quippe animas mortalium nec in suis corporibus semper esse posse existimat, sed mortis necessitate dissolvi, nec sine corporibus durare perpetuo, sed alternantibus vicibus indesinenter vivos ex mortuis et ex vivis mortuos fieri putat); ut a ceteris hominibus hoc videantur differre sapientes, quod post mortem ferantur ad sidera, ut aliquanto diutius in astro sibi congruo quisque requiescat atque inde rursus miseriae pristinae oblitus et cupiditate habendi corporis victus redeat ad labores aerumnasque mortalium; illi vero, qui stultam duxerint vitam, ad corpora suis meritis debita sive hominum sive bestiarum de proximo revolvantur. In hac itaque durissima condicione constituit etiam bonas atque sapientes animas, quibus non talia corpora distributa sunt, cum quibus semper atque inmortaliter viverent, ut neque in corporibus permanere neque sine his possint in aeterna puritate durare. De quo Platonico dogmate iam in libris superioribus diximus Christiano tempori erubuisse Porphyrium et non solum ab animis humanis removisse corpora bestiarum, verum etiam sapientium animas ita voluisse de corporeis nexibus liberari, ut corpus omne fugientes beatae apud Patrem sine fine teneantur. Itaque ne a Christo vinci videretur

5) Phaed. p. 108, C.; Phaedr. p. 248, C. 7) Verg. Aen. 6, 750 sq. 20) Phaedr. p. 247, E sqq. 25) L. 10. c. 30.

---

14 ferantur *v* (*cf. 20* revolvantur); feruntur *mss Hoffm.* ‖ 15 quis *A*¬ ‖ 22 atque *om. V* ‖ 26 tempori *Vb* (*cf. 385, 25; 442, 12; 92, 32*); tempore *A F*¬ *G rell. v*

vitam sanctis pollicente perpetuam, etiam ipse purgatas animas sine ullo ad miserias pristinas reditu in aeterna felicitate constituit; et ut Christo adversaretur, resurrectionem incorruptibilium corporum negans non solum sine terrenis, sed sine ullis omnino corporibus eas adseruit in sempiternum esse victuras. Nec tamen ista qualicumque opinione praecepit saltem ne diis corporatis religionis obsequio subderentur. Quid ita, nisi quia eas, quamvis nulli corpori sociatas, non credidit illis esse meliores? Quapropter, si non audebunt isti, sicut eos ausuros esse non arbitror, diis beatissimis et tamen in aeternis corporibus constitutis humanas animas anteponere: cur eis videtur absurdum, quod fides Christiana praedicat, et primos homines ita fuisse conditos, ut, si non peccassent, nulla morte a suis corporibus solverentur, sed pro meritis oboedientiae custoditae inmortalitate donati cum eis viverent in aeternum; et talia sanctos in resurrectione habituros ea ipsa, in quibus hic laboraverunt, corpora, ut nec eorum carni aliquid corruptionis vel difficultatis nec eorum beatitudini aliquid doloris et infelicitatis possit accidere?

Caput XX.

Quod caro sanctorum, quae nunc requiescit in spe, in meliorem reparanda sit qualitatem, quam fuit primorum hominum ante peccatum.

Proinde nunc sanctorum animae defunctorum ideo non habent gravem mortem, qua separatae sunt a corporibus suis, quia caro eorum requiescit in spe, quaslibet sine ullo iam sensu contumelias accepisse videatur. Non enim, sicut Platoni visum est, corpora oblivione desiderant, sed potius, quia meminerunt quid sibi ab eo sit promissum, qui neminem fallit, qui eis etiam de capillorum suorum integritate securitatem dedit, resurrectionem

28) Ps. 15, 9. 33) Luc. 21, 18.

corporum, in quibus multa dura perpessi sunt, nihil in eis ulterius tale sensuri desiderabiliter et patienter expectant. Si enim carnem suam non oderant, quando eam suae menti infirmitate resistentem spiritali iure cohercebant, quanto magis eam diligunt etiam ipsam spiritalem futuram! Sicut enim spiritus carni serviens non incongrue carnalis, ita caro spiritui serviens recte appellabitur spiritalis, non quia in spiritum convertetur, sicut nonnulli putant ex eo quod scriptum est: *Seminatur corpus animale, surget corpus spiritale,* sed quia spiritui summa et mirabili obtemperandi facilitate subdetur usque ad implendam inmortalitatis indissolubilis securissimam voluntatem, omni molestiae sensu, omni corruptibilitate et tarditate detracta. Non solum enim non erit tale, quale nunc est in quavis optima valetudine, sed nec tale quidem, quale fuit in primis hominibus ante peccatum, qui licet morituri non essent, nisi peccassent, alimentis tamen ut homines utebantur, nondum spiritalia, sed adhuc animalia corpora terrena gestantes. Quae licet senio non veterescerent, ut necessitate perducerentur ad mortem (qui status eis de ligno vitae, quod in medio paradiso cum arbore vetita simul erat, mirabili Dei gratia praestabatur), tamen et alios sumebant cibos praeter unam arborem, quae fuerat interdicta, non quia ipsa erat malum, sed propter commendandum purae et simplicis oboedientiae bonum, quae magna virtus est rationalis creaturae sub Creatore Domino constitutae. Nam ubi nullum malum tangebatur, profecto, si prohibitum tangeretur, sola inoboedientia peccabatur. Agebatur ergo aliis quae sumebant, ne animalia corpora molestiae aliquid esuriendo ac sitiendo sentirent; de ligno

3) Eph. 5, 29. 10) 1. Cor. 15, 44.

---

4 resistente *V²bel* ‖ 10 surget *VGabe fragm. Frising.* (*cf.* *589, 30; 598, 10; II 603, 1*); surgit *AF¬p*; resurget *lv* ‖ 11 felicitate *Gab* | inplendam *mss plerr.*; plenam *b*; *om. v* ‖ 12 voluptatem *prius scripseram coll. 452, 19 sqq.* ‖ 19 veterasc. *v*; conueterasc. *a* ‖ 29 agebatur *VAF¬Gblp* (*cf. 410, 9*); alebantur *aev*

autem vitae propterea gustabatur, ne mors eis undecumque subreperet vel senectute confecta decursis temporum spatiis interirent; tamquam cetera essent alimento, illud sacramento; ut sic fuisse accipiatur lignum vitae in paradiso corporali, sicut in spiritali, hoc est intellegibili, paradiso sapientia Dei, de qua scriptum est: *Lignum vitae est amplectentibus eam.*

Caput XXI.

De paradiso, in quo primi homines fuerunt, quod recte per significationem eius spiritale aliquid intellegatur, salva veritate narrationis historicae de corporali loco.

Unde nonnulli totum ipsum paradisum, ubi primi homines parentes generis humani sanctae scripturae veritate fuisse narrantur, ad intellegibilia referunt arboresque illas et ligna fructifera in virtutes vitae moresque convertunt; tamquam visibilia et corporalia illa non fuerint, sed intellegibilium significandorum causa eo modo dicta vel scripta sint. Quasi propterea non potuerit esse paradisus corporalis, quia potest etiam spiritalis intellegi; tamquam ideo non fuerint duae mulieres, Agar et Sarra, et ex eis duo filii Abrahae, unus de ancilla, alius de libera, quia duo testamenta in eis figurata dicit apostolus; aut ideo de nulla petra Moyse percutiente aqua defluxerit, quia potest illic figurata significatione etiam Christus intellegi, eodem apostolo dicente: *Petra autem erat Christus.* Nemo itaque prohibet intellegere paradisum vitam beatorum, quattuor eius flumina quattuor virtutes, prudentiam, fortitudinem, temperantiam atque iustitiam, et

23) Gal. 4, 22 sqq. 24) Exod. 17, 6; Num. 20, 11. 27) 1. Cor. 10, 4.

9 *ut editur V*; fuerant .. recte possit significatione .. intellegi *pqv* ‖ 22 ex eis *VFGabel*; ex his *p*; ex illis *A¬v*

ligna eius omnes utiles disciplinas et lignorum fructus mores piorum et lignum vitae ipsam bonorum omnium matrem sapientiam et lignum scientiae boni et mali transgressi mandati experimentum. Poenam enim peccatoribus bene utique, quoniam iuste, constituit Deus, sed non suo bono experitur homo. Possunt haec etiam in ecclesia intellegi, ut ea melius accipiamus tamquam prophetica indicia praecedentia futurorum; paradisum scilicet ipsam ecclesiam, sicut de illa legitur in cantico canticorum; quattuor autem paradisi flumina quattuor evangelia, ligna fructifera sanctos, fructus autem eorum opera eorum, lignum vitae sanctum sanctorum utique Christum, lignum scientiae boni et mali proprium voluntatis arbitrium. Nec se ipso quippe homo divina voluntate contempta nisi perniciose uti potest atque ita discit, quid intersit, utrum inhaereat communi omnibus bono an proprio delectetur. Se quippe amans donatur sibi, ut inde timoribus maeroribusque completus cantet in psalmo, si tamen mala sua sentit: *Ad me ipsum turbata est anima mea;* correctusque iam dicat: *Fortitudinem meam ad te custodiam.* Haec et si qua alia commodius dici possunt de intellegendo spiritaliter paradiso nemine prohibente dicantur, dum tamen et illius historiae veritas fidelissima rerum gestarum narratione commendata credatur.

Caput XXII.

De corporibus sanctorum post resurrectionem, quae sic spiritalia erunt, ut non in spiritum caro vertatur.

Corpora ergo iustorum, quae in resurrectione futura sunt, neque ullo ligno indigebunt, quo fiat ut nullo morbo vel senectute inveterata moriantur, neque ullis aliis cor-

9) Cant. 4, 13. 20) Ps. 41, 7. 21) Ps. 58, 10.

14 ipso *om.* *V* ‖ 19 a me ipso *A*[2] *F*[1]

poralibus alimentis, quibus esuriendi ac sitiendi qualiscumque molestia devitetur; quoniam certo et omni modo inviolabili munere inmortalitatis induentur, ut non nisi velint, possibilitate, non necessitate vescantur. Quod angeli quoque visibiliter et tractabiliter adparentes, non quia indigebant, sed quia volebant et poterant, ut hominibus congruerent sui ministerii quadam humanitate, fecerunt (neque enim in phantasmate angelos edisse credendum est, quando eos homines hospitio susceperunt), quamvis utrum angeli essent ignorantibus simili nobis indigentia vesci viderentur. Unde est quod ait angelus in libro Tobiae: *Videbatis me manducare, sed visu vestro videbatis;* id est necessitate reficiendi corporis, sicut vos facitis, me cibum sumere putabatis. Sed si forte de angelis aliud credibilius disputari potest, certe fides Christiana de ipso Salvatore non dubitat, quod etiam post resurrectionem, iam quidem in spiritali carne, sed tamen vera, cibum ac potum cum discipulis sumpsit. Non enim potestas, sed egestas edendi ac bibendi talibus corporibus auferetur. Unde et spiritalia erunt, non quia corpora esse desistent, sed quia spiritu vivificante subsistent.

Caput XXIII.

Quid intellegendum sit de corpore animali et de corpore spiritali, et qui moriantur in Adam, qui vero vivificentur in Christo.

Nam sicut ista, quae habent animam viventem, nondum spiritum vivificantem, animalia dicuntur corpora, nec tamen animae sunt, sed corpora: ita illa spiritalia vocantur corpora; absit tamen ut spiritus ea credamus futura,

9) Gen. 18; Tob. 11, 20. 12) Tob. 12, 19. 18) Lc. 24.

---

10 simili *VAF*¬*l*; cum simili *Gbep*; consimili *av* ‖ 24 et *V*; aut *pqv* | moriuntur . . uiuificantur *pqv* ‖ 26 ista *VAF*¬*elp*; ista corpora *G*; corp. ista *abv* ‖ 27 spiritu uiuificante *A*¬

sed corpora carnis habitura substantiam, sed nullam tarditatem corruptionemque carnalem spiritu vivificante passura. Tunc iam non terrenus, sed caelestis homo erit; non quia corpus, quod de terra factum est, non ipsum erit; sed quia dono caelesti iam tale erit, ut etiam caelo incolendo non amissa natura, sed mutata qualitate conveniat. Primus autem homo de terra terrenus in animam viventem factus est, non in spiritum vivificantem, quod ei post oboedientiae meritum servabatur. Ideo corpus eius, quod cibo ac potu egebat, ne fame adficeretur ac siti, et non inmortalitate illa absoluta atque indissolubili, sed ligno vitae a mortis necessitate prohibebatur atque in iuventutis flore tenebatur, non spiritale, sed animale fuisse non dubium est, nequaquam tamen moriturum, nisi in Dei praedicentis minantisque sententiam delinquendo conruisset et alimentis quidem etiam extra paradisum non negatis, a ligno tamen vitae prohibitus traditus esset tempori vetustatique finiendus, in ea dumtaxat vita, quam in corpore licet animali, donec spiritale oboedientiae merito fieret, posset in paradiso nisi peccasset habere perpetuam. Quapropter etiamsi mortem istam manifestam, qua fit animae a corpore separatio, intellegamus simul significatam in eo quod Deus dixerat: *Qua die ederitis ex illo, morte moriemini:* non ideo debet absurdum videri, quia non eo die prorsus a corpore sunt soluti, quo cibum interdictum mortiferumque sumpserunt. Eo quippe die mutata in deterius vitiataque natura atque a ligno vitae separatione iustissima mortis in eis etiam corporalis necessitas facta est, cum qua nos necessitate nati sumus. Propter quod apostolus non ait: Corpus quidem moriturum est propter peccatum; sed ait: *Corpus quidem mortuum est propter peccatum, spiritus autem vita est propter iustitiam.* Deinde subiunxit: *Si autem spiritus eius,*

7) 1. Cor. 15, 47. 24) Gen. 2, 17.

9 post *VAF*¬*Gelp*; per *abv* ‖ 17 traditus *om. V* | et temp. *V* ‖ 25 eo die pr. *A*¬; eo pr. die *rell. v Hoffm.* ‖ 33 subiungit *v*

qui suscitavit Christum a mortuis, habitat in vobis: qui suscitavit Christum a mortuis vivificabit et mortalia corpora vestra per inhabitantem spiritum eius in vobis. Tunc ergo erit corpus in spiritum vivificantem, quod nunc est in animam viventem; et tamen mortuum dicit apostolus, quia iam moriendi necessitate constrictum est. Tunc autem ⟨ita⟩ erat in animam viventem, quamvis non in spiritum vivificantem, ut tamen mortuum dici non recte posset, quia nisi perpetratione peccati necessitatem moriendi habere non posset. Cum vero Deus et dicendo: *Adam, ubi es?* mortem significaverit animae, quae facta est illo deserente, et dicendo: *Terra es et in terram ibis* mortem significaverit corporis, quae illi fit anima discedente: propterea de morte secunda nihil dixisse credendus est, quia occultam esse voluit propter dispensationem testamenti novi, ubi secunda mors apertissime declaratur; ut prius ista mors prima, quae communis est omnibus, proderetur ex illo venisse peccato, quod in uno commune factum est omnibus; mors vero secunda non utique communis est omnibus propter eos, *qui secundum propositum vocati sunt*, *quos* ante *praescivit et praedestinavit*, sicut ait apostolus, *conformes imaginis filii sui, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus*, quos a secunda morte per Mediatorem Dei gratia liberavit.

In corpore ergo animali primum hominem factum sic apostolus loquitur. Volens enim ab spiritali, quod in resurrectione futurum est, hoc quod nunc est animale discernere: *Seminatur*, inquit, *in corruptione, surget in incorruptione; seminatur in contumelia, surget in gloria; seminatur in infirmitate, surget in virtute; seminatur corpus animale, surget corpus spiritale.* Deinde ut hoc probaret: *Si est*, inquit, *corpus animale, est et spiritale.*

3) Rom. 8, 11. 12) Gen. 3, 9; 19. 23) Rom. 8, 28 sq.

7 ita *FGaelpv*; *om. VA*¬ ‖ 21 uocati sunt sancti *p* (= *Vulg.*) *ed. princ.* ‖ 22 conformes fieri *p* (= *Vulg.*) *ed. princ.*; *cf. II 337, 18; 535, 28; 588, 25* ‖ 24 liberabit *A*¬*p* ‖ 28 *sqq.* surget *VGev* (*cf. 584, 10*); surgit *A* (*hic tamen lin. 31* surget; *itemque* ¬) *F*¬*abp*

Et ut quid esset animale corpus ostenderet: *Sic*, inquit, *et scriptum est: Factus est primus homo in animam viventem.* Isto igitur modo voluit ostendere quid sit corpus animale, quamvis scriptura non dixerit de homine primo, qui est appellatus Adam, quando illi anima flatu Dei creata est: Et factus est homo in corpore animali; sed: *Factus est homo in animam viventem.* In eo ergo quod scriptum est: *Factus est primus homo in animam viventem*, voluit apostolus intellegi corpus hominis animale. Spiritale autem quem ad modum intellegendum esset, ostendit addendo: *Novissimus Adam in spiritum vivificantem*, procul dubio Christum significans, qui iam ex mortuis ita resurrexit, ut mori deinceps omnino non possit. Denique sequitur et dicit: *Sed non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale.* Ubi multo apertius declaravit se animale corpus insinuasse in eo quod scriptum est factum esse primum hominem in animam viventem, spiritale autem in eo quod ait: *Novissimus Adam in spiritum vivificantem* Prius est enim animale corpus, quale habuit primus Adam, quamvis non moriturum, nisi peccasset; quale nunc habemus et nos, hactenus eius mutata vitiataque natura, quatenus in illo, postea quam peccavit, effectum est, unde haberet iam moriendi necessitatem (tale pro nobis etiam Christus primitus habere dignatus est, non quidem necessitate, sed potestate); postea vero spiritale, quale iam praecessit in Christo tamquam in capite nostro, secuturum est autem in membris eius ultima resurrectione mortuorum.

Adiungit deinde apostolus duorum istorum hominum evidentissimam differentiam dicens: *Primus homo de terra terrenus, secundus homo de caelo. Qualis terrenus,*

3) 1. Cor. 15, 42 sqq.; Gen. 2, 7.

2 et *V² G* (*cf. 592,7*); *om. V¹ rell. v Hoffm.* | est *post* scriptum *om. A¬* ‖ 11 nouissimus *mss sec. Graec.*; Nov. autem *v* ‖ 24 tale *VAF¬elp*; quale *abv*; qualem *G* ‖ 31 de caelo *V sec. Graec.* (*cf. 598, 16*); de caelo caelestis *AF¬abelpv Hoffm.*

tales et terreni; qualis caelestis, tales et caelestes. Et quo modo induimus imaginem terreni, induamus et imaginem eius, qui de caelo est. Hoc apostolus ita posuit, ut nunc quidem in nobis secundum sacramentum regenerationis fiat, sicut alibi dicit: *Quotquot in Christo baptizati estis, Christum induistis;* re autem ipsa tunc perficietur, cum et in nobis, quod est animale nascendo, spiritale factum fuerit resurgendo. Ut enim eius itidem verbis utar: *Spe salvi facti sumus.* Induimus autem imaginem terreni hominis propagatione praevaricationis et mortis, quam nobis intulit generatio; sed induemus imaginem caelestis hominis gratia indulgentiae vitaeque perpetuae, quod nobis praestat regeneratio, non nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum; quem caelestem hominem vult intellegi, quia de caelo venit, ut terrenae mortalitatis corpore vestiretur, quod caelesti inmortalitate vestiret. Caelestes vero ideo appellat et alios, quia fiunt per gratiam membra eius, ut cum illis sit unus Christus, velut caput et corpus. Hoc in eadem epistula evidentius ita ponit: *Per hominem mors, et per hominem resurrectio mortuorum. Sicut enim in Adam omnes moriuntur, sic et in Christo omnes vivificabuntur;* iam utique in corpore spiritali quod erit in spiritum vivificantem; non quia omnes, qui in Adam moriuntur, membra erunt Christi (ex illis enim multo plures secunda in aeternum morte plectentur); sed ideo dictum est *omnes* atque *omnes,* quia, sicut nemo corpore animali nisi in Adam moritur, ita nemo corpore spiritali nisi in Christo vivificatur. Proinde nequaquam putandum est nos in resurrectione tale corpus habituros, quale habuit homo primus ante peccatum; nec illud, quod dictum

3) 1. Cor. 15, 47 sqq. 6) Gal. 3, 27. 9) Rom. 8, 24. 14) 1. Tim. 2, 5. 23) 1. Cor. 15, 21 sq.

---

5 quodquod *Vl*[1] ‖ 11 induemus *A*¬ (*cf. 599, 9*); inuenimus *F*; induimus *Vabelpv* ‖ 14 Ies. Christ. *v* (*progr. p. 11*) ‖ 31 neque *v*

est: *Qualis terrenus, tales et terreni,* secundum id intellegendum, quod factum est admissione peccati. Non enim existimandum est eum prius, quam peccasset, spiritale corpus habuisse et peccati merito in animale mutatum. Ut enim hoc putetur, parum adtenduntur tanti verba doctoris, qui ait: *Si est corpus animale, est et spiritale; sic et scriptum est: Factus est primus homo Adam in animam viventem.* Numquid hoc post peccatum factum est, cum sit ista hominis prima conditio, de qua beatissimus Paulus ad corpus animale monstrandum hoc testimonium legis adsumpsit?

Caput XXIV.

Qualiter accipienda sit vel illa insufflatio Dei, qua primus homo factus est in animam viventem, vel illa, quam Dominus fecit dicens discipulis suis: Accipite Spiritum sanctum.

Unde et illud parum considerate quibusdam visum est, in eo quod legitur: *Inspiravit Deus in faciem eius spiritum vitae, et factus est homo in animam viventem,* non tunc animam primo homini datam, sed eam, quae iam inerat, Spiritu sancto vivificatam. Movet enim eos, quod Dominus Iesus, postea quam resurrexit a mortuis, insufflavit dicens discipulis suis: *Accipite Spiritum sanctum.* Unde tale aliquid factum existimant, quale tunc factum est, quasi et hic secutus evangelista dixerit: Et facti sunt in animam viventem. Quod quidem si dictum esset, hoc intellegeremus, quod animarum quaedam vita sit Spiritus Dei, sine quo animae rationales mortuae deputandae sunt, quamvis earum praesentia vivere corpora

19) Gen. 2, 7. 24) Io. 20, 22.

1 illud intell. est *v* ‖ 6 sic et *VAF*¬*Glp* (*cf. 590,1sq.; 598, 11*); sicut *abv*; sicut et *e* ‖ 7 pr. homo Ad. fact. e. *v* ‖ 8 factus *F* ‖ 10 paulus *mss*; apostolus *v* ‖ 13 *ut editur V*; insufflatio, in qua *pqv* ‖ 15 discip. suis *V*; *om. pqv*

videantur. Sed non ita factum, quando est conditus homo, satis ipsa libri verba testantur, quae ita se habent: *Et formavit Deus hominem pulverem de terra.* Quod quidam planius interpretandum putantes dixerunt: *Et finxit Deus hominem de limo terrae,* quoniam superius dictum fuerat: *Fons autem ascendebat de terra et inrigabat omnem faciem terrae;* ut ex hoc limus intellegendus videretur, umore scilicet terraque concretus. Ubi enim hoc dictum est, continuo sequitur: *Et formavit Deus hominem pulverem de terra,* sicut Graeci codices habent, unde in Latinam linguam scriptura ipsa conversa est. Sive autem *formavit* sive *finxit* quis dicere voluerit, quod Graece dicitur ἔπλασεν, ad rem nihil interest; magis tamen proprie dicitur *finxit.* Sed ambiguitas visa est devitanda eis, qui *formavit* dicere maluerunt, eo quod in Latina lingua illud magis obtinuit consuetudo, ut hi dicantur fingere, qui aliquid mendacio simulante componunt. Hunc igitur formatum hominem de terrae pulvere sive limo (erat enim pulvis umectus) — hunc, inquam, ut expressius dicam, sicut scriptura locuta est, *pulverem de terra* animale corpus factum esse docet apostolus, cum animam accepit: „*Et factus est* iste *homo in animam viventem*", id est, formatus iste pulvis factus est in animam viventem.

Iam, inquiunt, habebat animam, alioquin non appellaretur homo, quoniam homo non est corpus solum vel anima sola, sed qui et anima constat et corpore. Hoc quidem verum est, quod non totus homo, sed pars melior hominis anima est; nec totus homo corpus, sed inferior hominis pars est; sed cum est utrumque coniunctum simul, habet hominis nomen; quod tamen et singula non amittunt, etiam cum de singulis loquimur. Quis enim dicere prohibetur cotidiani quadam lege sermonis: Homo

7) Gen. 2, 7; 6.

---

7 superficiem *A*⌝ ‖ 11 ipsa *VAF*⌝*Gel*; ista *rell. v* ‖ 22 iste *om. A*⌝ ‖ 26 et anima *VAFbel*; et ex anim. *G*; ex anim. ⌝*apv*

ille defunctus est et nunc in requie est vel in poenis, cum de anima sola possit hoc dici, et: Illo aut illo loco homo ille sepultus est, cum hoc nisi de solo corpore non possit intellegi? An dicturi sunt sic loqui scripturam non solere divinam? Immo vero illa ita nobis in hoc adtestatur, ut etiam cum duo ista coniuncta sunt et vivit homo, tamen etiam singula hominis vocabulo appellet, animam scilicet interiorem hominem, corpus autem exteriorem hominem vocans, tamquam duo sint homines, cum simul utrumque sit homo unus. Sed intellegendum est, secundum quid dicatur homo ad imaginem Dei et homo terra atque iturus in terram. Illud enim secundum animam rationalem dicitur, qualem Deus insufflando vel, si commodius dicitur, inspirando indidit homini, id est hominis corpori; hoc autem secundum corpus, qualem hominem Deus finxit ex pulvere, cui data est anima, ut fieret corpus animale, id est homo in animam viventem.

Quapropter in eo, quod Dominus fecit, quando insufflavit dicens: *Accipite Spiritum sanctum*, nimirum hoc intellegi voluit, quod Spiritus sanctus non tantum sit Patris, verum etiam ipsius Unigeniti Spiritus. Idem ipse quippe Spiritus et Patris et Filii, cum quo est trinitas Pater et Filius et Spiritus sanctus, non creatura, sed Creator. Neque enim flatus ille corporeus de carnis ore procedens substantia erat Spiritus sancti atque natura, sed potius significatio, qua intellegeremus, ut dixi, Spiritum sanctum Patri esse Filioque communem, quia non sunt eis singulis singuli, sed unus amborum est. Semper autem iste Spiritus in scripturis sanctis Graeco vocabulo πνεῦμα dicitur, sicut eum et hoc loco Iesus appellavit, quando eum corporalis sui oris flatu significans discipulis dedit; et locis omnibus divinorum eloquiorum non mihi aliter

9) 2. Cor. 4, 16.

8 autem *mss*; vero *v* || 21 ipse quippe *VA*¬*v*; ipse est quippe *FGbelp Hoffm.* || 22 spiritus est *av* || 30 iesus *VAF*¬*Gelp*; Dominus *abv* || 31 corporali *A*¬ || 31 discip. suis *v*

umquam nuncupatus occurrit. Hic vero, ubi legitur: *Et finxit Deus hominem pulverem de terra et insufflavit* sive *inspiravit in faciem eius spiritum vitae*, non ait Graecus πνεῦμα, quod solet dici Spiritus sanctus, sed πνοήν, quod nomen in creatura quam in Creatore frequentius legitur; unde nonnulli etiam Latini propter differentiam hoc vocabulum non spiritum, sed flatum appellare maluerunt. Hoc enim est in Graeco etiam illo loco apud Esaiam, ubi Deus dicit: *Omnem flatum ego feci*, omnem animam sine dubitatione significans. Quod itaque Graece πνοή dicitur, nostri aliquando flatum, aliquando spiritum, aliquando inspirationem vel aspirationem, quando etiam Dei dicitur, interpretati sunt; πνεῦμα vero numquam nisi spiritum, sive hominis (de quo ait apostolus: *Quis enim scit hominum quae sunt hominis, nisi spiritus hominis qui in ipso est?*) sive pecoris (sicut in Salomonis libro scriptum est: *Quis scit si spiritus hominis ascendat susum in caelum et spiritus pecoris descendat deorsum in terram?*) sive istum corporeum, qui etiam ventus dicitur, (nam eius hoc nomen est, ubi in psalmo canitur: *Ignis grando, nix glacies, spiritus tempestatis*) sive iam non creatum, sed Creatorem, sicut est de quo dicit Dominus in evangelio: *Accipite Spiritum sanctum*, eum corporei sui oris flatu significans, et ubi ait: *Ite, baptizate ⟨omnes⟩ gentes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*, ubi ipsa trinitas excellentissime et evidentissime commendata est, et ubi legitur: *Deus spiritus est*, et aliis plurimis sacrarum litterarum locis. In his quippe omnibus testimoniis scripturarum, quantum ad Graecos adtinet, non πνοήν videmus scriptum esse, sed

9) Esai. 57, 16. 16) 1. Cor. 2, 11. 19) Eccle. 3, 21. 21) Ps. 148, 8. 26) Mt. 28, 19. 28) Io. 4, 24.

4 *sq.* PNEUMA .. PNOEN *A* ‖ 18 susum *Vl*² (*cf. Roensch, It. p. 460*); sursum *AF rell. v Hoffm.* ‖ 21 canitur *VGabelv*; cantatur *AF*¬*p* ‖ 25 omnes *om. VAF*¹¬*Gbe*; *itemque Cypr.* (*ed. Hartel p. 442, 4; 447, 17*) *et Tertull.* (*Roensch, Nov. test. Tert. p. 144*)

πνεῦμα; quantum autem ad Latinos, non flatum, sed spiritum. Quapropter in eo, quod scriptum est: *Inspiravit*, vel si magis proprie dicendum est: *Insufflavit in faciem eius spiritum vitae*, si Graecus non *πνοήν*, sicut ibi legitur, sed *πνεῦμα* posuisset, nec sic esset consequens, ut Creatorem Spiritum, qui proprie dicitur in trinitate Spiritus sanctus, intellegere cogeremur; quando quidem *πνεῦμα*, ut dictum est, non solum de Creatore, sed etiam de creatura dici solere manifestum est.

Sed cum dixisset, inquiunt, *spiritum*, non adderet *vitae*, nisi illum sanctum [Spiritum] vellet intellegi; et cum dixisset: *Factus est homo in animam*, non adderet *viventem*, nisi animae vitam significaret, quae illi divinitus inpertitur dono Spiritus Dei. Cum enim vivat anima, inquiunt, proprio suae vitae modo, quid opus erat addere *viventem*, nisi ut ea vita intellegeretur, quae illi per sanctum Spiritum datur? Hoc quid est aliud nisi diligenter pro humana suspicione contendere et scripturas sanctas neglegenter adtendere? Quid enim magnum erat non ire longius, sed ⟨in⟩ eodem ipso libro paulo superius legere: *Producat terra animam viventem*, quando animalia terrestria cuncta creata sunt? Deinde aliquantis interpositis, in eodem tamen ipso libro quid magnum erat advertere quod scriptum est: *Et omnia, quae habent spiritum vitae, et omnis, qui erat super aridam, mortuus est*, cum insinuaret omnia quae vivebant in terra perisse diluvio? Si ergo et animam viventem et spiritum vitae etiam in pecoribus invenimus, sicut loqui divina scriptura consuevit, et cum hoc quoque loco, ubi legitur: *Omnia quae habent spiritum vitae*, non Graecus *πνεῦμα*, sed *πνοήν* dixerit: cur non dicimus: Quid opus erat ut adderet *viventem*, cum anima nisi vivat esse non possit? aut quid opus erat

21) Gen. 1, 24. 25) Gen. 7, 22.

11 illum *mss*; illic *v* | Spiritum *om.* *VF*; spiritum sanctum ¬*v* ‖ 16 sanct. sp. *Vb*; sp. sanct. *rell.* *v* ‖ 19 intellegenter *G²l* ‖ 20 in *om.* *V* ‖ 26 Si *om.* *VG*

ut adderet *vitae*, cum dixisset *spiritum?* Sed intellegimus *animam viventem* et *spiritum vitae* scripturam suo more dixisse, cum animalia, id est animata corpora, vellet intellegi, quibus inesset per animam perspicuus iste etiam corporis sensus. In hominis autem conditione obliviscimur, quem ad modum loqui scriptura consueverit, cum suo prorsus more locuta sit, quo insinuaret hominem etiam rationali anima accepta, quam non sicut aliarum carnium aquis et terra producentibus, sed Deo flante creatam voluit intellegi, sic tamen factum, ut in corpore animali, quod fit anima in eo vivente, sicut illa animalia viveret, de quibus dixit: *Producat terra animam viventem*, et quae itidem dixit habuisse in se spiritum vitae; ubi etiam in Graeco non dixit πνεῦμα, sed πνοήν; non utique Spiritum sanctum, sed eorum animam tali exprimens nomine.

Sed enim Dei flatus, inquiunt, Dei ore exisse intellegitur, quem si animam crediderimus, consequens erit, ut eiusdem fateamur esse substantiae paremque illius sapientiae, quae dicit: *Ego ex ore Altissimi prodii.* Non quidem dixit sapientia ore Dei efflatam se fuisse, sed ex eius ore prodisse. Sicut autem nos possumus non de nostra natura, qua homines sumus, sed de isto aere circumfuso, quem spirando ac respirando ducimus ac reddimus, flatum facere cum sufflamus: ita omnipotens Deus non de sua natura neque subiacenti creatura, sed etiam de nihilo potuit facere flatum, quem corpori hominis inserendo inspirasse vel insufflasse convenientissime dictus est, incorporeus incorporeum, sed inmutabilis mutabilem, quia non creatus creatum. Verum tamen ut sciant isti,

20) Eccli. 24, 3.

2 spir. uitae et anim. uiu. *Gv* ‖ 13 dicit *aev* ‖ 19 paremque *V* (*Hoffm.*)*Felv*; partemque *A*¬*Gabp* ‖ 20 prodivi *v* ‖ 24 inspir. ac respir. *Vab* | reddimus *AF*¬*Gabe*[1]*l* (*cf. Cic. nat. deor. II* § *136*); reducimus *Ve*[2]*pv* ‖ 26 neque *VA*¬*Gbelp* (*cf. 402, 29*); neque de *Fav* | subiacente *blp*

qui de scripturis loqui volunt et scripturarum locutiones non advertunt, non hoc solum dici exire ex ore Dei, quod est aequalis eiusdemque naturae, audiant vel legant quod Deo dicente scriptum est: *Quoniam tepidus es et neque calidus neque frigidus, incipiam te reicere ex ore meo.*

Nulla itaque causa est, cur apertissime loquenti resistamus apostolo, ubi ab spiritali corpore corpus animale discernens, id est ab illo in quo futuri sumus hoc in quo nunc sumus, ait: *Seminatur corpus animale, surget corpus spiritale; si est corpus animale, est et spiritale; sic et scriptum est: Factus est primus homo Adam in animam viventem, novissimus Adam in spiritum vivificantem. Sed non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale. Primus homo de terra terrenus, secundus homo de caelo. Qualis terrenus, tales et terreni, et qualis caelestis, tales et caelestes. Et quo modo induimus imaginem terreni, induamus et imaginem eius qui de caelo est.* De quibus omnibus apostolicis verbis superius locuti sumus. Corpus igitur animale, in quo primum hominem Adam factum esse dicit apostolus, sic erat factum, non ut mori omnino non posset, sed ut non moreretur, nisi homo peccasset. Nam illud, quod spiritu vivificante spiritale erit et inmortale, mori omnino non poterit, sicut anima creata est inmortalis, quae licet peccato mortua perhibeatur carens quadam vita sua, hoc est dei Spiritu, quo etiam sapienter et beate vivere poterat, tamen propria quadam, licet misera, vita sua non desinit vivere, quia inmortalis est creata; sicut etiam desertores angeli, licet secundum quendam modum mortui sint pec-

6) Apoc. 3, 16. 19) 1. Cor. 15, 44 sqq.

5 reicere *VFGelp*; eicere *A¬b*; euomere *av* ‖ 10 surget *V A¬aelv* (*cf. 589, 28*); surgit *Fbp* ‖ 11 sic et *VA¬Gbelp*^{1}; sic est *F*; sicut *ap*^{2}*v* ‖ 15 postea quod *v* (*cf. 590, 15*) ‖ 16 de caelo *VF*^{1}*l* (*cf. 590, 31; II 269, 11*); de caelo caelestis *AF*^{2}*¬Gabepv Hoffm.* ‖ 17 et qual. *VAFGabp sec. Graec.*; et *om.* *¬elv* ‖ 27 quod *V*

cando, quia fontem vitae deseruerunt, qui Deus est, quem potando sapienter et beate poterant vivere, tamen non sic mori potuerunt, ut omni modo desisterent vivere atque sentire, quoniam inmortales creati sunt; atque ita in secundam mortem post ultimum praecipitabuntur iudicium, ut nec illic vita careant, quando quidem etiam sensu, cum in doloribus futuri sunt, non carebunt. Sed homines ad Dei gratiam pertinentes, cives sanctorum angelorum in beata vita manentium, ita spiritalibus corporibus induentur, ut neque peccent amplius neque moriantur; ea tamen inmortalitate vestiti, quae, sicut angelorum, nec peccato possit auferri; natura quidem manente carnis, sed nulla omnino carnali corruptibilitate vel tarditate remanente.

Sequitur autem quaestio necessario pertractanda et Domino Deo veritatis adiuvante solvenda: Si libido membrorum inoboedientium ex peccato inoboedientiae in illis primis hominibus, cum illos divina gratia deseruisset, exorta est; unde in suam nuditatem oculos aperuerunt, id est eam curiosius adverterunt, et quia inpudens motus voluntatis arbitrio resistebat, pudenda texerunt: quo modo essent filios propagaturi, si, ut creati fuerant, sine praevaricatione mansissent. Sed quia et liber iste claudendus est nec tanta quaestio in sermonis angustias coartanda, in eum qui sequitur commodiore dispositione differtur.

---

2 beateque *v* ‖ 3 omni modo *VFGelp*; omnino *A*¬*abv* ‖ 11 posset *Ve* ‖ 18 in sua nuditate *V* ‖ 19 inpudentes motus . resistebant *A*[2]¬ ‖ 20 uoluptatis *G* ‖ 21 si ut] sicut *blp* ‖ 23 tanta ista qu. *AF*¬ *Ge* marg. ‖ 24 dispositione *V*[1]*A*¬*belpv*; disputatione *V*[2]*FGa* | differtur *VAF*¬ *Gael*; differatur *pv*; differre uoluimus *b* ‖ *Finem huius libri a* pertractanda (*14*) *usque ad* differtur *in cod. A recentior manus in schedula interiecta scripsit. In cod.* **F** *post* differtur *est subscriptio*: emendauit dominus uigilius.